

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA II.2

J.H. Leopold Gedichten I

Deel 2 / Apparaat en commentaar

Uitgegeven onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Begeleidingscommissie: W. Blok, Groningen; G. Borgers,
Amsterdam; C.M. Bruehl, Amsterdam; S. Dresden, Leiden;
A.H.F. van Elslander, Gent; H. Meyer, Amsterdam; J.J. Oversteegen,
Utrecht; L. Simons, Leuven; A.L. Sötemann, Utrecht

COPYRIGHT

Copyright van deze uitgave © 1983 Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

ISBN

0 4448 5551 3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

J. H. Leopold Gedichten I

De tijdens het leven van de dichter gepubliceerde poëzie

Historisch-kritische uitgave, verzorgd door
A.L. Söttemann en H.T.M. van Vliet

Deel 2 / Apparaat en commentaar

Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij
Amsterdam / Oxford / New York, 1983

Woord vooraf

Op 1 juni 1975 besloot de Rijksuniversiteit te Utrecht een project te steunen dat ten doel had: de vervaardiging van een 'Historisch-kritische uitgave van het werk en een onderzoek naar de poetica van een aantal moderne Nederlandse auteurs'. Voor een periode van vier jaar werd een onderzoekspost toegewezen uit de universitaire research pool. Dank zij deze hulp kon het eerste onderdeel van het project: de samenstelling van een historisch-kritische uitgave van J.C. Bloems *Gedichten*, tot een goed einde worden gebracht, terwijl een begin werd gemaakt met de thans verschijnende Leopold-uitgave. Gegeven de beperkte mogelijkheden van een universitair instituut, waren hiermee de continuïteit en de verdere realisering en uitbreiding van het project bepaald niet gegarandeerd, en evenmin was de mogelijkheid geschapen tot het publiceren van de bereikte resultaten.

Dit veranderde toen in september 1977 het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen besloot het gehele plan onder de hoede van de Akademie te nemen, met de bedoeling het te doen uitgroeien tot een Nederlands-Vlaams samenwerkingsverband. Met het oog hierop werd een Begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Prof. Dr. W. Blok (Groningen), voorzitter, en de leden Prof. Dr. G. Borgers (Universiteit van Amsterdam), Drs. C.M. Bruehl (secretaris van de Erasmus-commissie der K.N.A.W.), Prof. Dr. S. Dresden (Leiden), Prof. Dr. A.H.F. van Elslander (Gent), Prof. Dr. H. Meyer (emeritus-hoogleraar Universiteit van Amsterdam), Prof. Dr. J.J. Oversteegen (Utrecht), Dr. L. Simons (Leuven) en Prof. Dr. A.L. Sötemann (Utrecht).

Een speciale Akademie-reeks, Monumenta Literaria Neerlandica geheten, werd opgericht om de publikaties die zouden voortvloeien uit het project, erin onder te brengen. Als eerste resultaat zag eind 1979 de historisch-kritische uitgave van J.C. Bloems poëzie het licht (Mon. Lit. Neerl. I, 1 en 2), mede dank zij een subsidie voor de produktiekosten van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

Inmiddels had de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek ZWO zich bereid verklaard de voortgang van het onderzoek te subsidiëren door de toewijzing van een researchpost voor de periode 1979-1983. Daardoor konden de werkzaamheden aan de editie van J.H. Leopolds gedichten worden voortgezet. In het voorjaar van 1981 kwam de kopij gereed voor de eerste twee delen van de uitgave: de tijdens het leven van de dichter gepubliceerde poëzie. Bij de verschijning van dit werk zijn ook de delen 3 en 4, verzorgd door G.J. Dorleijn, ter perse, terwijl de voltooiing van de kopij voor de delen 5 en 6 tegen het einde van 1983 wordt tegemoetgezien. Voor de publikatie van het gereedgekomen gedeelte van de Leopold-uitgave heeft opnieuw het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen de middelen beschikbaar gesteld.

De oprichting van een Bureau Basisvoorziening Tekstedities onder auspiciën van de K.N.A.W. zal binnenkort leiden tot verdere bundeling, stimulering en ondersteuning van de activiteiten op dit gebied.

De omstandigheid dat de uitgave van J.C. Bloems gedichten intussen is verschenen, en dat bovendien de delen 3 en 4 van de Leopold-editie onder meer een omstandige uiteenzetting over de editietechniek zullen bevatten, maakt het overbodig hier nog nader in te gaan op de doelstelling van historisch-kritische uitgaven in het algemeen. In de hierna volgende 'Verantwoording' zal men een gedetailleerd exposé aantreffen over de samenstelling, de techniek en de hantering van deze editie.

Om de materiaalverzameling, de uitwerking en concretisering van de opzet, en de realisering van het werk tot een goed einde te brengen, hebben de editeurs weer een beroep mogen doen op talrijke personen en instellingen. In de allereerste plaats moeten genoemd worden de erven van de dichter, die in de persoon van diens naamgenoot Dr. J.H. Leopold op de meest royale en onbekrompen wijze toestemming gaven om te beschikken over de handschriftelijke nalatenschap en over vele belangrijke boeken, afkomstig uit het bezit van de auteur. Ook Prof. Dr. G. Stuiveling en Drs. J.B.W. Polak gaven de gelegenheid manuscripten en brieven uit hun collectie te raadplegen, terwijl Drs. A.P. Verburg bereid bleek bescheiden die zich onder zijn berusting bevonden, af te staan. Jhr. Dr. D.F.W. van Lennep, die Leopold goed gekend heeft, stelde twee bijzonder belangrijke uitgaven, destijds door de dichter geschonken aan zijn zuster Henriette van Lennep, ter beschikking, en verschaft bovendien onwaardeerlijke informatie.

De hulp en bijstand van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum is in tal van opzichten van essentiële betekenis geweest. In het bijzonder de oud-hoofdconservator, Prof. Dr. G. Borgers, zijn opvolger, Drs. A. Korteweg, en de conservator Dr. H.G.M. Prick, hebben zich zeer veel moeite getroost.

Uiteraard werd onmisbare medewerking verleend door een aantal bibliotheken, met name door de Gemeentebibliotheek van Rotterdam, waar een groot deel van Leopolds bibliotheek berust, door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Universiteitsbibliotheken van Utrecht en Leiden, het Museum Meermanno-Westreenianum, dat de nalatenschap van Mr. J.F. van Royen beheert, en door de Muziekuitgeverij en -bibliotheek Donemus te Amsterdam.

Drs. G.J. Dorleijn heeft de editeurs laten profiteren van zijn grote vertrouwdschap met Leopolds handschriften, en naar vanzelf spreekt verstrekte de Begeleidingscommissie belangrijke adviezen. Haar voorzitter, Prof. Dr. W. Blok, verleende daarenboven hulp bij de correctie van de proeven.

De heer F. Bos van de afdeling Edita der K.N.A.W. heeft ook van deze Leopold-editie de typografische vormgeving verzorgd, die de helderheid en bruikbaarheid van het werk ten eerste ten goede is gekomen. Drukkerij Casparie te Heerhugowaard ten slotte, heeft een voortreffelijke prestatie geleverd, waardoor de bedoelingen van editeurs en vormgever volledig tot hun recht gekomen zijn.

Verantwoording

INLEIDING

Deze historisch-kritische editie bevat alle gedichten van J.H. Leopold (11 mei 1865–21 juni 1925) die tijdens zijn leven in druk zijn verschenen. In volgende delen van de reeks Monumenta Literaria Neerlandica zullen gedichten uit de nalatenschap van de dichter worden opgenomen. Door deze opzet wordt een strikte scheiding aangebracht tussen het gepubliceerde deel van Leopolds poëtisch oeuvre en zijn literaire nalatenschap.¹ De rechtvaardiging hiervan ligt niet alleen in de omvang van die nalatenschap, maar vooral ook in haar bijzondere aard. Zo is er van slechts een klein aantal nagelaten gedichten een min of meer “definitieve” versie voorhanden.² De graad van voltooidheid van de overige teksten is zeer verschillend: in verscheidene gevallen is er nog nauwelijks sprake van een gedicht. Deze, en andere, problemen betekenen dat de nalatenschap van Leopold een principiële andere wijze van editeren vereist dan het tijdens zijn leven gepubliceerde deel van zijn werk.³

Het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot Leopolds poëzie heeft zich tot nu toe noodzakelijkerwijs gebaseerd op de in 1951/52 verschenen uitgave van het *Verzameld werk* die, zoals bekend, verzorgd is door P.N. van Eyck met medewerking van J.B.W. Polak.⁴ Ook als we ons beperken tot de tijdens het leven van Leopold gepubliceerde gedichten, moet worden vastgesteld dat de wijze waarop deze verzen in die editie zijn afgedrukt, in verschillende opzichten voor kritiek vatbaar is. De oorzaak hiervan is vooral gelegen in de tekstkeuze die Van Eyck heeft gemaakt. Hij heeft namelijk,

¹ Een dergelijke scheiding is ook aangebracht in de leesuitgave van Leopolds *Verzamelde verzen*, die op deze historisch-kritische uitgave is gebaseerd.

² Waar wél een dergelijke versie voorhanden is, doet zich verscheidene malen het probleem voor dat Leopold de definitieve volgorde van die gedichten (nog) niet heeft bepaald. Dit is b.v. het geval bij de tweede reeks Omar Khayyam-kwatrijnen. Vgl. J.H. Leopold: *Kwatrijnen van Omar Khayyam; voorafgegaan door een beschouwing over de Perzische dichter*. Uitgegeven en voorzien van de door Leopold gebruikte bronnen door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. Amsterdam, 1981. p. 81.

³ Vgl. A.L. Sötemann: *Op het voetspoor van de dichter; De ontstaansgeschiedenis van J.H. Leopolds 'Naast ons, naast ons, achter het riet'*. Amsterdam, 1980.

⁴ J.H. Leopold: *Verzameld werk*. [Ed. P.N. van Eyck en J.B.W. Polak]. Dl. I: *Verzen; Fragmenten*. Dl. II: *Verzen; Drama; Proza*. [Met toelichting, aantekeningen en een bibliografie]. [Rotterdam, Amsterdam], 1951/52. 2 dln. In het vervolg wordt naar deze editie kortweg verwezen met: editie-Van Eyck.

Zoals men weet, had Van Eyck al eerder een uitgave verzorgd van Leopolds *Verzamelde verzen*. Deze verscheen in 1935 bij W.L. en J. Brusse te Rotterdam.

naar onze mening ten onrechte, voor de tekst van *Cheops*, het “bloemen”-*Albumblad* en *Oostersch* II de voorkeur gegeven aan de handschriftversie boven de gedrukte.⁵ Dit heeft er ten aanzien van het *Albumblad* mede toe geleid dat dit vers ná *Oostersch* II is geplaatst, en werd opgenomen in het ‘Tweede deel’ van *Verzen; Fragmenten* (= *Verzameld werk* I) te zamen met de rest van de dichterlijke nalatenschap. Daarmee handelde de uitgever tegen de bedoelingen van de dichter, voorzover die uit de beschikbare gegevens kunnen worden afgeleid. Bovendien blijkt op verscheidene plaatsen in de editie-Van Eyck dat de overgeleverde tekstbronnen niet kritisch genoeg zijn onderzocht, als gevolg waarvan een niet onaanzienlijke hoeveelheid ongerechtigheden is blijven staan.

Gezien het belang van Leopolds poëzie en gezien de omvang van het overgeleverde materiaal is het wenselijk dat er naast een zo betrouwbaar mogelijke tekst een volledige documentatie van en over dit werk beschikbaar is. Daarom hebben wij in deze uitgave al het overgeleverde materiaal dat betrekking heeft op Leopolds gepubliceerde verzen, bijeengebracht. Het zal als basis kunnen dienen voor nader wetenschappelijk onderzoek van Leopolds poëzie.

De uitgave bestaat uit twee delen. Het eerste deel, het zgn. tekstdeel, bevat de gedichten; het tweede deel, het zgn. apparaatdeel, bevat het apparaat en de commentaar bij de gedichten van deel I. In het hiernavolgende zal verantwoording worden afgelegd omtrent het in deze twee delen opgenomen materiaal en omtrent de wijze waarop het gepresenteerd is.

DEEL I

1. *Welke gedichten*

Het tekstdeel bevat alle gedichten die Leopold tijdens zijn leven heeft gepubliceerd. Dit zijn: de gedichten uit de bundels *Verzen* en *Oostersch*, en de afzonderlijk verschenen verzen *Cheops* en *Albumblad*. Verder zijn in een bijlage vijf teksten opgenomen die weliswaar tijdens het leven van de dichter zijn gepubliceerd, maar die door de bijzondere aard van de uitgaven waarin ze voorkomen, niet bij het overige werk horen en daarbij dus ook niet kunnen worden ondergebracht. Het gaat hier om de *Twee amoreuse liederkens* die in 1889 in de vorm van een muziekgave verschenen⁶ en om de vertaling van twee fragmenten uit Lucretius’ *De rerum natura* en één uit

⁵ Van Eyck heeft weliswaar ook de *Gids*-versie van *Albumblad* afgedrukt, maar zij is duidelijk als een soort van toegift opgenomen. In de ‘Aantekeningen’ wordt opgemerkt dat het handschrift is gevolgd. Vgl. editie-Van Eyck, dl. I, p. 165–187; dl. II, p. 661–663.

⁶ J.H. Leopold: *Twee amoreuse liederkens*. Muziek [voor zang en klavier] van C.H. Coster. Mijn vriend Arnold Spoel opgedragen. Zutphen, Thieme’s Boek- en Muziekhandel, [1889].

het epyllion *Ciris*, die alle drie zijn gepubliceerd in de door Leopold samengestelde bloemlezing *Uit den tuin van Epicurus*.⁷

Van drie gedichten komen in het tekstdeel twee versies voor. Van de gedichten [43], *Albumblad* (: 'Waar in de ondoorschenen lagen'), en [54], *Kinderpartij*, hebben we na de laatste tijdens Leopolds leven gepubliceerde tekst ook een vroegere handschriftversie in haar geheel afgedrukt omdat de verschillen tussen die versies zo talrijk en gecompliceerd zijn dat ze niet in een variantenapparaat ondergebracht kunnen worden. Het derde gedicht is het "bloemen"-*Albumblad*. Na de publikatie van dit vers in 1922 is Leopold tot aan zijn dood bezig geweest met een ingrijpend bewerkingsproces dat niet tot afronding is gekomen. De tweede afgedrukte versie van *Albumblad* geeft daarom het resultaat van de bewerking zoals dat bestond op het moment van Leopolds overlijden. Zij is afgeleid uit de beschikbare handschriften.

Het feit dat de bewerking onvoltooid is gebleven brengt met zich mee dat er open plaatsen, open varianten en losse notities in de afgedrukte tekst voorkomen. De open plaatsen zijn uiteraard weergegeven door bepaalde hoeveelheden wit; de open varianten staan tussen accolades: op die plaatsen is dus meer dan één lezing mogelijk; de dichter had nog geen definitieve keuze gemaakt. De losse notities worden voorafgegaan door een verticaal haakje: ^verzaden. Ze zijn alleen in het gedicht zelf opgenomen als het volstrekt duidelijk is op welke plaats Leopold ze had willen verwerken. Als het niet was uit te maken waar ze precies thuishoren, zijn ze in de marge gezet op een overeenkomstige plaats als die waar Leopold ze in zijn schrift heeft genoteerd. De woorden die de dichter heeft onderstreept omdat hij ze blijkbaar als een goede vondst beschouwde, zijn hier cursief gezet.⁸

2. Tekstkeuze

Ofschoon een progressieve presentatie van de tekstontwikkeling in de regel de voorkeur verdient, is deze uitgave niet gebaseerd op de eerste gepubliceerde versie die een zodanige presentatie mogelijk had gemaakt. De reden hiervoor is de slechts relatieve betrouwbaarheid van de eerste gepubliceerde versies van een gedeelte van Leopolds gedichten, n.l. de *Nieuwe gids*-publikaties. Het staat b.v. vast dat de publikatie van de 'Zes Christus-verzen' in *De nieuwe gids* door Kloos is verzorgd: Leopold heeft geen proeven ontvangen omdat de redactie bij de voorbereiding van het betreffende nummer in tijdnood was geraakt. Het valt aan te nemen dat een dergelijke gang van zaken zich niet tot deze ene keer heeft beperkt. Een groot deel van Leopolds verzen is immers in *De nieuwe gids* verschenen gedurende de jaren dat het tijdschrift in een vrijwel permanente crisis

⁷ J.H. Leopold: *Uit den tuin van Epicurus*. Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1910 (²1920).

⁸ De genese van de bewerking van *Albumblad* is in haar geheel opgenomen in het variantenapparaat bij dit gedicht; zie hierna p. 111–156.

verkeerde. Een zeker voorbehoud ten aanzien van de *Nieuwe gids*-publicaties is dus op zijn plaats. In ieder geval zijn ze onvoldoende betrouwbaar om als basistekst voor deze uitgave te kunnen dienen. Mede hierom hebben wij als basistekst gekozen de laatste door Leopold geautoriseerde en tijdens zijn leven gedrukte versie. Dat wil zeggen: de tweede druk van de bundel *Verzen* (1920), de uitgave van *Cheops* in de bibliofiele reeks *De Zilverdistel* van P.N. van Eyck en J.F. van Royen (1916), de *Gids*-publicatie van *Albumblad* (1922) en de uitgave van *Oostersch* in J.F. van Royens *Kunera Pers*-editie (1924). Hetzelfde uitgangspunt geldt ook voor de in de bijlage opgenomen teksten; er is dus gebruik gemaakt van de tweede druk van *Uit den tuin van Epicurus* (1920). In de nalatenschap van Leopold bevinden zich o.a. zes vrijwel identieke (school)schriften waarin de dichter gedichten heeft geschreven die hij van plan was in zijn tweede bundel op te nemen. Het eerste schrift bevat de uitgeschreven tekst van *Cheops* en een belangrijk deel van de bewerking van *Albumblad*. Deze handschriftversies dateren van ná de publicatie van deze gedichten. Daarom heeft Van Eyck voor die versies gekozen. Dit bracht echter het nadeel met zich mee dat van *Albumblad* een nog lang niet voltooide versie moest worden afgedrukt, terwijl een wel voltooide, oudere versie voorhanden was. Bovendien bevat de tekst van *Cheops* in het schrift open varianten, die overigens door Van Eyck zijn weggelaten. Daarbij komt dat het van groot belang is aan een eenmaal gemaakte tekstkeuze zo consequent mogelijk vast te houden. Dit betekent voor deze uitgave dat wij – in tegenstelling tot Van Eyck – ten aanzien van *Cheops* en *Albumblad* niet van ons uitgangspunt zijn afgeweken. De afwijkingen in de handschriftversie van *Cheops* en de bewerking van *Albumblad* zijn dus in het variantenapparaat ondergebracht. Om de hanteerbaarheid van het apparaat van *Albumblad* te vergroten, is ook het meest “definitieve”, maar nog onvoltooide, resultaat van de bewerking van dit vers in het tekstdeel opgenomen. Het tweede (school)schrift in de nalatenschap bevat, op één na, de verzen die in de bundel *Oostersch* zijn gepubliceerd. Omdat het handschrift van *Cheops* en de bewerking van *Albumblad* duidelijk dateren van na de publicatie, zijn de erven-Leopold en Van Eyck ervan uitgegaan dat ook het schrift met de *Oostersch*-gedichten door Leopold is samengesteld na de publicatie van de bundel in 1924. Vandaar dat zij zich voor hun Leopold-uitgaven op dat schrift hebben gebaseerd.⁹ De veronderstelling van de erven-Leopold en van Van Eyck is echter onjuist. Het schrift heeft ongetwijfeld als kopij voor de bundel gediend; in ieder geval dateert het

⁹ Naar de heer J.B.W. Polak meedeelt, is de keuze van Van Eyck voor de tekst van het schrift mede ingegeven door de controverse Van Royen–Van Eyck. De laatste wilde per se dat zijn uitgave van *Oostersch* duidelijk zou verschillen van de door Van Royen verzorgde bundel. Zie voor die controverse p. 212–213.

van vóór de uitgave van *Oostersch* in boekvorm. Hiervoor zijn verscheidene aanwijzingen:

- a. De bundel *Oostersch* opent met het mottogedicht 'O brug, hoog omgebogen, wie betraden'. Van Eyck merkt op dat dit motto door Leopold in het schrift is geschraapt.¹⁰ Dit is echter niet het geval. Oorspronkelijk had Leopold in het schrift twee andere inleidende verzen geschreven. Vóór het inzenden van de kopij heeft hij ze met blauw kleurpotlood geschraapt en met datzelfde potlood de bladen van het schrift genummerd, waarbij het blad met de geschrapte verzen uiteraard ongenummerd is gebleven. Vervolgens heeft de dichter op 27 augustus 1921 het vers 'O brug, hoog omgebogen, wie betraden' op een apart blaadje aan Van Royen gestuurd als een mogelijk motto voor de bundel. Dit kon Van Eyck niet weten omdat hij niet beschikte over de collectie brieven van Leopold aan Van Royen.
- b. Leopold heeft in het schrift enkele correcties aangebracht. De bundel *Oostersch* geeft zonder uitzondering op die plaatsen de gecorrigeerde lezing. Het belangrijkste tekstuele verschil tussen het schrift en de bundel komt voor in r. 3 van het gedicht 'Ik zag met pronk en kostbaarheden' (in deze uitgave gedicht [110]): het schrift geeft *quoraan*, in *Oostersch* staat op die plaats *qoraan*. De laatste lezing is expliciet door Leopold goedgekeurd, zoals blijkt uit een briefkaart aan Van Royen van 25 november 1921. Een dergelijke briefkaart was uiteraard overbodig geweest als de kopij, i.e. het schrift, niet een andere lezing had.
- c. Het gedicht 'Ik zag met pronk en kostbaarheden' staat in het schrift vóór de reeks 'Soefisch'-kwatrijnen. Door middel van de nummering van de bladen van het schrift heeft de dichter aangegeven dat het vers moest komen na 'O nachtegaal, die roept en jubelt uit'; op die plaats staat het ook in de bundel. Het mag onwaarschijnlijk genoemd worden dat Leopold de gedichten van *Oostersch* na de publikatie in een schrift heeft opgeschreven, daarbij het gedicht 'Ik zag met pronk en kostbaarheden' op een andere plaats zette en vervolgens via de nummering van de bladen het weer naar de oorspronkelijke plaats verwees.
- d. Behalve de brief die Leopold op 16 augustus 1921 met de kopij van *Oostersch* mee heeft gestuurd, is ook de enveloppe van die zending bewaard gebleven. De afmetingen daarvan zijn zodanig dat het schrift er precies in past.
- e. De toelichting op de kopij die Leopold in een brief van 27 augustus 1921 aan Van Royen heeft gegeven, kan voor de laatste alleen maar begrijpelijk geweest zijn, als hij het schrift in handen had. Gezien het voorgaande lijkt het ons zeker dat het schrift dateert van vóór de bundel *Oostersch* en gediend heeft als kopij voor Van Royen. Gegeven

¹⁰ Zie editie-Van Eyck, dl. II, p. 661.

de door ons gemaakte tekstkeuze had het trouwens voor de opzet van het tekstdeel van deze uitgave geen verschil gemaakt als de ontstaansvolgorde van schrift en bundel anders was geweest.

3. *Volgorde*

Leopold heeft, voorzover we dat kunnen nagaan, de afdelingen in de door hem zelf verzorgde bundel *Verzen* chronologisch geordend. Die chronologie is gebaseerd op het tijdstip van de publikatie in *De nieuwe gids*. We moeten aannemen dat de chronologie ook de plaats heeft bepaald van de niet in *De nieuwe gids* voorgepubliceerde gedichten waarmee de dichter zijn bundel heeft uitgebreid. Overigens is het hoogst onwaarschijnlijk dat de verzen binnen de afdelingen van *Verzen* ook chronologisch, naar het tijdstip van ontstaan of van voltooiing, zijn gerangschikt. Integendeel, het lijkt erop dat er in vrijwel alle gevallen sprake is van een thematische, inhoudelijke ordening. Een dergelijke ordening b.v. ligt duidelijk ten grondslag aan de reeks 'Uit de Rubaijat'. En het is wel uitgesloten dat de volgorde waarin de kwatrijnen gepubliceerd zijn, ook gelijk is aan die waarin ze zijn ontstaan of voltooid. De eerder genoemde verplaatsing van het gedicht 'Ik zag met pronk en kostbaarheden' in het schrift van *Oostersch* wijst er eveneens op dat andere overwegingen dan het criterium van de strikte chronologie bij de interne rangschikking een rol hebben gespeeld. Dit blijkt nog duidelijker uit Leopolds nalatenschap. Zo zijn de verzen van de tweede reeks Omar Khayyam-kwatrijnen overgeleverd op vier stroken, waarop ze in een bepaalde volgorde voorkomen. Vervolgens heeft de dichter ze in een van de schriften overgeschreven in een afwijkende volgorde. Maar ook deze rangschikking bevredigde Leopold blijkbaar niet, want hij is naderhand begonnen met behulp van een nummering de ordening van de kwatrijnen te veranderen. De nummering werd nog tot driemaal toe veranderd, voordat ze uiteindelijk geheel werd geschrapt. Dit versterkt het vermoeden dat ook de volgorde binnen de afdelingen van *Verzen* niet noodzakelijkerwijs beantwoordt aan de chronologie van ontstaan of voltooiing.

Het spreekt vanzelf dat in deze uitgave geen wijziging in de ordening van de bundel *Verzen* is aangebracht. Voor de rangschikking van de overige gedichten hebben we het door Leopold in *Verzen* gehanteerde principe gevolgd; dat wil dus zeggen dat het tijdstip van publikatie als uitgangspunt is genomen. Dit betekent dat na *Verzen* (1914) de gedichten *Cheops* (1916) en *Albumblad* (1922) en ten slotte de bundel *Oostersch* (1924) volgen. Deze ordening is in overeenstemming met Leopolds wil, want zoals reeds is opgemerkt, bevat het eerste schrift *Cheops*, gevolgd door *Albumblad*, en in het tweede schrift staat *Oostersch*.

De bijlage bevat verzen die een aparte status hebben en die daarom ook niet tussen de andere gedichten geplaatst konden worden. Binnen de bijlage zijn ze wel naar tijdstip van publikatie geordend.

Elk gedicht is voorzien van een nummer dat correspondeert met dat van het apparaat en de commentaar bij het desbetreffende gedicht in deel II. Om raadpleging van het apparaat te vergemakkelijken zijn verder de versregels per gedicht genummerd in veelvouden van vijf. Daarbij zijn verzen die in twee gedeelten over twee regels zijn verdeeld, als één geteld.

4. *Afwijkingen van de basistekst*

Bij de samenstelling van het tekstdeel waren wij genoodzaakt op tal van punten af te wijken van de publikaties die als basistekst hebben gediend. Het eerste deel van deze uitgave bevat dus geen ongewijzigde herdruk van die publikaties. Hieronder volgen alle wijzigingen die werden aangebracht.

a. *Verzen*

In de eerste druk van *Verzen* wordt het begin van elk gedicht – behalve dat van de Omar Khayyam-kwatrijnen – gemarkeerd door een initiaal. Daardoor is het, ook als de bladzijde is volgelopen, voor de lezer volkomen duidelijk waar een nieuw gedicht begint. In de tweede druk daarentegen beginnen de gedichten met een kapitaal die zich in niets onderscheidt van de hoofdletters die aan het begin van een nieuwe zin voorkomen. Dit heeft tot gevolg dat men op verscheidene plaatsen niet onmiddellijk kan zien of de tekst op de volgende bladzijde een voortzetting van het gedicht is of het begin van een nieuw vers. Om verwarring op dit punt uit te sluiten is in de leesuitgave van Leopolds *Verzamelde verzen* in de regel het eerste woord van de gedichten in klein-kapitaal gezet. Wij hebben overwogen of een dergelijke opzet ook in deze editie moest worden toegepast. Maar omdat hier alle gedichten zijn voorzien van een nummer, waardoor het duidelijk is waar een nieuw vers begint, leek het ons onnodig een extra markering op dit punt aan te brengen.

Ten aanzien van de afdelingstitels is wel op één plaats afgeweken van de bundel *Verzen*. De eerste druk bevat merkwaardig genoeg geen inhoudsopgave. Pas bij de tweede druk werd die toegevoegd. Bij het ontwerpen van deze 'Inhoud' deed zich een probleem voor dat uiteindelijk niet bevredigend is opgelost. De niet eerder gepubliceerde gedichten die Leopold bij de bundeling van zijn verzen in 1913 invoegde tussen de afdelingen 'Morgen' en 'Voor 5 December', hebben geen echte afdelingstitel. Uit de bundel blijkt dat de titel 'Albumblad' als zodanig fungeert. Maar deze heeft in feite alleen betrekking op het eerste gedicht van de groep: 'Waar in de ondoorschenen lagen' (met het motto *Herinnering*, gedicht [43]). Als men nu de inhoudsopgave van de tweede druk raadpleegt, vindt men daar 'Albumblad' als titel van een afdeling die uit één gedicht bestaat, en vervolgens een afdeling 'Rondels' die zes gedichten omvat, waarvan er echter drie geen rondelen zijn. Zowel de aanduiding van de afdeling in de bundel zelf als die in de inhoudsopgave is onjuist, en bovendien spreken ze elkaar tegen. Er bleef ons daarom geen andere

mogelijkheid over dan zelf een afdelingstitel in te voeren om de onduidelijkheid op dit punt op te heffen. Wij hebben vanzelfsprekend gekozen voor de meest neutrale betiteling die denkbaar is: 'Albumblad en zes andere gedichten'.

Ook met betrekking tot de witregels is met de tweede druk de onduidelijkheid toegenomen. Op enkele plaatsen zijn in de eerste druk de witregels niet te onderscheiden omdat ze samenvallen met het einde van de bladzijde. Aangezien deze eerste uitgave als kopij voor de herdruk heeft gediend, is het niet verwonderlijk dat enkele ervan in de tweede druk zijn weggevallen. Bovendien zijn daar op een aantal plaatsen weer andere witregels met het einde van de bladzijde samengevallen. Wij hebben door middel van een nauwkeurige vergelijking van de eerste en de tweede druk met de publikaties van de gedichten in *De nieuwe gids* vastgesteld waar oorspronkelijk witregels voorkomen en deze, voorzover nodig, opnieuw aangebracht.

Ten slotte zijn de punten achter de titels in het tekstdeel weggelaten. Het gaat hier om een typografische conventie die vroeger algemeen werd toegepast. Daarentegen zijn alle inspringingen in de gedichten ongewijzigd overgenomen. Zij berusten op een beslissing van de dichter, die geëerbiedigd dient te worden.

b. *Cheops*

De titelregel in gekleurde initialen en de slotformule ('Explicit Cheops') die Van Eyck en Van Royen in de door hen verzorgde Zilverdistel-uitgave van *Cheops* respectievelijk boven en onder het gedicht hebben toegevoegd, zijn hier weggelaten. Dit geldt niet voor het motto, want dat is van Leopold zelf afkomstig. Het is overigens wel op dezelfde manier behandeld als de andere motto's in deze editie, d.w.z. dat het cursief en niet in kapitaal is gezet. Verder heeft Van Royen ter onderscheiding van de verschillende delen van *Cheops* gebruik gemaakt van gekleurde initialen aan het begin van die delen. In de Zilverdistel-uitgave komen dus geen witregels voor. Daarnaast zijn er twee alinea-tekens, om aan te geven dat ook op die plaatsen een nieuw onderdeel begint. Deze puur typografische beslissingen van Van Royen hebben wij niet gevolgd. Op plaatsen waar een gekleurde initiaal voorkwam, is een regel wit toegevoegd en begint het eerste woord na die regel met een hoofdletter. Op plaatsen waar de alinea-tekens voorkomen, is de tweede helft van de versregel op de volgende regel gezet. Al deze veranderingen zijn in overeenstemming met de tijdschriftpublicatie van *Cheops*, die als kopij voor de Zilverdistel-uitgave heeft gediend.

c. *Albumblad*

Van de tijdschriftpublicatie van *Albumblad* zijn de punt achter en de streep onder de titel, en, uiteraard, de auteursnaam onder het gedicht niet overgenomen. Voor een nadere toelichting op de handschriftversie van dit

gedicht, die eveneens in het tekstdeel is afgedrukt, zij hier verwezen naar het apparaat bij dit vers.¹¹

d. *Oostersch*

Ook ten aanzien van *Oostersch* zijn de typografische beslissingen van Van Royen niet gevolgd. Zo beginnen de gedichten niet met een (gekleurde) initiaal, maar, zoals overal elders, met een kapitaal. Verder zijn de verzen niet achter elkaar afgedrukt maar, met uitzondering van de gedichten [99]–[100], [102]–[103], [106]–[109], en de ‘Soefisch’-kwatrijnen, elk op een afzonderlijke bladzijde. In dit opzicht volgen wij de opzet van *Oostersch* zoals die door Leopold in zijn schrift is gerealiseerd, en door hem nader is toegelicht in een brief aan Van Royen van 27 augustus 1921. De tekst van deze brief is in het apparaatdeel in zijn geheel geciteerd. Het motto-kwatrijn van ‘Soefisch’ is, in navolging van het schrift in Leopolds nalatenschap, op dezelfde plaats gezet als dat van de reeks ‘Uit de Rubaijat’ in de bundel *Verzen*. Deze beide kwatrijnen zijn, net als de andere motto’s, cursief gezet. Dit is ook gebeurd met het inleidende gedicht ‘O brug, hoog omgebogen, wie betraden’ dat als motto van de hele bundel *Oostersch* is te beschouwen. Daarnaast zijn de ‘Soefisch’-kwatrijnen en de ‘Saadi’-gedichten ([106]–[109]) met romeinse i.p.v. met arabische cijfers genummerd. Zodoende is een uniforme nummering van gedichten in de hele uitgave bereikt.

Op één punt hebben we noch het schrift noch de bundel *Oostersch* gevolgd. Merkwaardig genoeg beginnen namelijk in die twee bronnen alle regels van kwatrijn XVI (gedicht [130]) met een hoofdletter, terwijl bij de overige kwatrijnen van ‘Soefisch’ consequent alleen de eerste regel met een hoofdletter begint. De reden voor die afwijking bij kwatrijn XVI is volstrekt duister. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat Leopold hiermee een speciale bedoeling heeft gehad, te minder daar de afwijking niet voorkomt in een ouder, bewaard gebleven handschrift van ‘Soefisch’. Daarom zijn drie van de vier hoofdletters vervallen.

Ten slotte zijn de door Van Royen toegevoegde titel *Oostersch* boven het eerste gedicht en het woord *Einde* onder het laatste vers van de bundel weggelaten.

e. *Zetfouten*

Evidente zetfouten in de basistekst zijn, al dan niet op grond van eerdere publikaties van het gedicht, verbeterd. In de noten bij het desbetreffende gedicht wordt dit verantwoord. Over de vraag of men te maken heeft met een zetfout of met een juiste lezing, kan een enkele maal misschien onzekerheid bestaan, in verreweg de meeste gevallen is het duidelijk omdat

¹¹Zie p. 117–120.

aan een bepaald gedeelte van de tekst geen enkele betekenis kan worden gegeven.

5. *Spelling*

De teksten zijn niet aangepast aan de thans gangbare orthografie, maar afgedrukt in de door Leopold gebruikte spelling. Van Eyck heeft er terecht op gewezen dat de dichter in onzekerheid verkeerde ten aanzien van de spelling van verscheidene woorden.¹² En Boutens heeft reeds in zijn uitgave van Leopolds verzen diverse spelfouten die in de *Nieuwe gids*-publicaties voorkwamen, verbeterd. Leopold heeft al die verbeteringen in zijn eigen bundel overgenomen. Desondanks zijn er nog talrijke spelfouten en inconsequenties op dit punt blijven staan. Daarom hebben we alle teksten aan de hand van de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van De Vries en Te Winkel gecontroleerd en, waar nodig, correcties aangebracht.

De dichter heeft ook vele malen gezondigd tegen de traditionele geslachtsregels van De Vries en Te Winkel: er zijn talrijke plaatsen in de gedichten te vinden waar ten onrechte een buigings-n voorkomt of juist ontbreekt. Wij hebben dit onveranderd gelaten: correctie hiervan zou een te grote ingreep geweest zijn. Bovendien weet men bij dichters nooit zeker of niet overwegingen van eufonische aard bij het al dan niet gebruiken van de buigings-n een rol hebben gespeeld.¹³

Verder hebben we de spelling van de woorden *sinds* als *sints* en *te zamen* als *tesamen* overal gehandhaafd. Deze schrijfwijze, die Leopold vrijwel consequent toepaste, was vroeger niet ongewoon en kan niet als spelfout worden aangemerkt. Ten slotte is hiervóór al opgemerkt dat de eigenaardige spelling van het woord *koran* in r. 3 van gedicht [110] als *goraan* door Leopold uitdrukkelijk is geautoriseerd. Het is daarom ongewijzigd overgenomen.

Hieronder volgt een opgave van alle correcties die in het tekstdeel – dus *niet* in het variantenapparaat in deel II – zijn aangebracht. Na het nummer van het gedicht en van de regel volgt eerst de oorspronkelijke en daarna de gecorrigeerde lezing.

[3]	5	het zelfde — hetzelfde
[4]	2	blij zijn — blijzijn
[5]	22	binnen getogen — binnenetogen
[6]	27	heen zijn — heenzijn
	28	alleen zijn — alleenzijn

¹² Zie editie-Van Eyck, dl. II, p. 657–658.

¹³ Wij onderschrijven niet zonder meer Van Eycks stelling dat de klankwaarde van de buigings-n voor Leopold “blijkbaar vrijwel nihil was”. (Editie-Van Eyck, dl. II, p. 658).

[8]	5	lelicën — leliën
[11]	2	dicht gehoûen — dichtgehouën
[19]	10	opeens — op eens
[20]	7	povere — poovere
[30]	2	westewind — westenwind
	6	een zelfde — eenzelfde
[38]	9	noo — noô
	45	te huis — tehuis
	124	noo — noô
	128	te samen — tesamen
[39]	13	bijeen gedoken — bijeengedoken
[40]	15	gloricën — gloriën
[41]	25	voorover gehangen — voorovergehangen
[43]	9	saamgehouën — saamgehouën
	31	gudsende — gutsende
[43a]	9	saamgehouën — saamgehouën
[48]	34	tralieën — traliën
	44	caroussel — carrousel
	85	te loor gehangen — teloorgehangen
[50]	6	aandacht geven — aandachtgeven
	27	toewiessen — toewiesen
[51]	58	mijzelf — mij zelf
[52]	8	ten toon gespreid — tentoongespreid
	28	ter nauwernood — ternauwernood
	72	vaneen vlijde — vaneenvlijde
	77	terzij — ter zij
	101	teboven — te boven
	112	rond gewend — rondgewend
	114	terecht — terecht-
	172	voor goed — voorgoed
	178	gudsend — gutsend
	216	weg nam — wegnam
	218	stil liggen — stilliggen
[53]	22	ziek zijn — ziekzijn
[54]	79	zouen — zouën
	133	bijeen behooren — bijeenbehooren
	188	verder wegzijn — verderwegzijn
[54a]	77	zouen — zouën
	85	bizondere — bijzondere
	138	langs gegleden — langsgegleden
	169	ten toon gespreid — tentoongespreid
[55]	7	aandacht schenken — aandachtschenken
[57]	10	tesamen schiet — tesamenschiet
	25	omhoog gerezen — omhooggerezen
[59]	12	tegen houden — tegenhouden
[60]	17	stil liggend — stilliggend
[61]	4	van waar — vanwaar
	11	open breken — openbreken
	14	te samen voerde — tesamenvoerde

- [63] 19 waar boven uit — waarbovenuit
- [68] 2 bij wijlen — bijwijlen
- [69] 3 teeken'. — teeken.'
- 4 prachtgewaad'. — prachtgewaad.'
- [77] 3 van waar — vanwaar
- 4 naar waar — naarwaar
- [96] 22 terecht gevonden — terechtgevonden
- 45 bijeen liep — bijeenliep
- 62 midden in — middenin
- 91 and'ren — andren
- 130 wereld's — werelds
- 134 held'ren — heldren
- 149 donk're — donkre
- 177 zuiv'ren — zuivren
- 193 somb'ren — sombren
- 202 oud gevormde — oudgevormde
- 205 zichzelf — zich zelf
- [97] 1 langs gegaan — langsgegaan
- 20 terecht gekomen — terechtgekomen
- 22 krank gaande — krankgaande
- 24 vermillioenen — vermiljoenen
- 37 nader traden — nadertraden
- 45 krooken — kroken
- 56 lelieën — leliën
- 59 op kwamen — opkwamen
- 84 prieelen — priëelen
- 93 terzij gezet — terzijgezet
- 117 verpoozingcel — verpoozingscel
- 125 Hier tegen aan gelegd — Hiertegenaangelegd
- 145 gudsing — gutsing
- 150 open lichten — openlichten
- 167 alleen''. — alleen.'
- 184 wonderbrooze — wonderbroze
- 247 een zelfd' — eenzelfd'
- 249 glad gestreken — gladgestreken
- 259 God's — Gods
- [97a] 1 langs gegaan — langsgegaan
- 20 terecht gekomen — terechtgekomen
- 22 krank gaande — krankgaande
- 24 vermillioenen — vermiljoenen
- 33 nader traden — nadertraden
- 54 onbevangen zijn — onbevangenzijn
- 67 malieen — maliën
- 74 paardehaar — paardenhaar
- 79 lelieën — leliën
- 110 contoer — contour
- 135 terzij gezet — terzijgezet
- 150 zacht gegolfde — zachtgegolfde
- 158 tegelmozaïek — tegelmozaïek

- 160 aan één — aanéén
 179 verpoozingcel — verpoozingscel
 187 Hier tegen aan gelegd — Hiertegenaaangelegd
 218 een zelfden — eenzelfden
 225 gudsing — gutsing
 238 beeindiging — beëindiging
 266 wonderbrooze — wonderbroze
 347 een zelfd' — eenzelfd'
 349 glad gestreken — gladgestreken
 360 God's — Gods
 [101] 20 winterwa — winterwâ
 [103] 1 een zelfde — eenzelfde
 4 open breken — openbreken
 [105] 32 verloren gaan — verlorengaan
 [110] 17 God's — Gods
 [113] 1 wa — wâ
 [121] 4 mijzelf — mij zelf
 [130] 4 verdorven zijn — verdorvenzijn
 [142] 1 thuis gebracht — thuisgebracht
 [145] 4 mijzelven — mij zelven
 [147] 1 Sonnescijn — sonnescijn
 [148] 3 anderman's — andermans
 12 Van waar — Vanwaar
 62 belach'lijk — belachlijk
 [150] 25 Van waar — Vanwaar
 35 Erechtheische — Erechtēische
 46 Giganteisch — Giganteisch
 47 in gezet — ingezet

DEEL II

Het hoofdbestanddeel van het apparaatdeel wordt gevormd door de commentaar bij de gedichten, die bestaat uit de onderdelen: overlevering, datering, bronnen, variantenapparaat en noten. De commentaar bij de afzonderlijke gedichten wordt per afdeling voorafgegaan door de commentaar die betrekking heeft op de groep verzen als geheel. Zo zijn er diverse beschouwingen gewijd aan de 'Zes Christus-verzen'. Het zou niet erg efficiënt zijn dit in een noot bij elk van de zes gedichten te vermelden. Daarom is dergelijke (en andere) toelichting in de vorm van noten ondergebracht bij de afdelingstitel. Het is dus nodig, behalve de commentaar bij een afzonderlijk gedicht, ook die bij de bewuste afdelingstitel te raadplegen.

Verder vindt men in dit deel een beschrijving van de bundels en van hun ontstaansgeschiedenis, een bibliografisch register van vertalingen, een bibliografisch register van muziekbewerkingen, en een bibliografie van de literatuur over Leopold. Een samenvatting van Leopolds poetica komt in deze uitgave niet voor, omdat uitspraken van de dichter over dit onderwerp

in essays, kritieken of brieven niet bestaan. Er is dus geen versexterne poetica van Leopold te geven en een presentatie van de versimmanente poetica zou afbreuk doen aan het karakter van deze editie. Zij zou immers moeten berusten op een interpretatie van afzonderlijke gedichten en daardoor onvermijdelijk strijdig zijn met de zo objectief mogelijke presentatie van het materiaal die in een historisch-kritische editie wordt nagestreefd.

1. Overlevering

De commentaar bij elk gedicht begint met de vermelding van alle overgeleverde geschreven tekstbronnen en de drukgeschiedenis van het bewuste gedicht in chronologische volgorde. Het gaat hierbij uitsluitend om *geautoriseerde* bronnen, d.w.z. in de eerste plaats de door Leopold zelf geschreven versies en verder van de gedrukte alleen die waarvan vaststaat dat Leopold de kopij heeft geleverd. In het geval van de *Nieuwe gids*-publicaties heeft de dichter niet in alle gevallen ook zelf de drukproef gecorrigeerd. Dit neemt niet weg dat de *Nieuwe gids*-lezingen wel als bron zijn gebruikt en, voorzover ze verschillen van de basistekst, in het apparaat zijn verwerkt.

De opsomming bestaat uit omschrijvingen en titelbeschrijvingen, voorafgegaan door een bepaald sigle, en afkortingen. Omschrijvingen worden gegeven van de manuscripten, titelbeschrijvingen van de voorpublicaties, en afkortingen van de bundelpublicaties. Afgezien van *Cheops* en *Albumblad* is de tekst van de bron die in de opsomming het *laatst* wordt genoemd, in zijn geheel afgedrukt in het tekstdeel. De tekst van de andere bronnen is, voorzover hij verschilt van de laatste, verwerkt in het variantenapparaat. Om verwijzingen vanuit het apparaat naar deze bronnen te vergemakkelijken, is bij de vermelding hiervan gebruik gemaakt van siglen en afkortingen. Ter verduidelijking van een en ander volgt hieronder een nadere beschrijving van de bronnen.

a. Geschreven bronnen

De geschreven bronnen zijn te verdelen in drie groepen: (eigenhandige) afzonderlijke net-afschriften, cahiers met (eigenhandige) net-afschriften, en voltooide dan wel onvoltooide kladversies.

Net-afschriften. Deze bevinden zich vrijwel allemaal in particulier bezit. Het is daarom niet verwonderlijk dat Van Eyck met betrekking tot de bundel *Verzen* heeft opgemerkt: "Op enige kleine stukjes na geen handschrift."¹⁴ Pas in 1958 publiceerde Jalink de zgn. 'Robertson'-handschriften.¹⁵ Een deel hiervan, de cyclus 'Claghen', wordt nu bewaard in het

¹⁴ Zie editie-Van Eyck, dl. II, p. 661.

¹⁵ *Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten*. In handschrift uitgegeven en ingeleid door J.M. Jalink. Amsterdam, [1958].

Letterkundig Museum, dat van de andere handschriften uit deze collectie foto's bezit. De overige net-afschriften zijn manuscripten van gedichten uit de bundel *Oostersch*. Eén hiervan werd door Leopold bij wijze van opdracht in een luxe-exemplaar van *Verzen* geschreven. Deze bundel bevindt zich nog in particulier bezit. Dit geldt ook voor een netafschrift van de 'Soefisch'-kwatrijnen dat bestaat uit vier om elkaar heengevouwen, ongelinieerde velletjes dun papier die eenzijdig zijn beschreven en in ongevouwen staat ongeveer 13 × 21 cm meten. Hierbij hoort een velletje van eenzelfde soort papier dat het gedicht 'Duizend en één nacht' bevat; dit is echter tweezijdig beschreven. Deze afschriften zijn oorspronkelijk het eigendom geweest van Christiaan George Leopold, een jongere broer van de dichter.

Een ander manuscript van 'Duizend en één nacht' in particulier bezit maakte vroeger deel uit van Leopolds nalatenschap en hoorde bij een tot een kleine katern samengevouwen blad dat o.a. voltooide versies van de gedichten [99] en [100] bevat.

In één geval hebben we onze pogingen om afschriften van verzen van Leopold te achterhalen moeten opgeven. Het staat vast dat F. Schmidt-Degener, oudleerling van de dichter, afschriften heeft gekregen. De brieven van Leopold aan Schmidt-Degener zijn bewaard gebleven; daarbij bevinden zich echter geen handschriften van verzen.

Cahiers met netafschriften. De nalatenschap van Leopold bestaat uit cahiers, blocnotes, knipsels, en een zeer groot aantal documenten van verschillende soort en grootte, met aantekeningen, losse versregels en gedichten in alle mogelijke stadia van bewerking. Dit alles is in groepjes verdeeld en in een aantal genummerde (stof)mappen ondergebracht. Toen de nalatenschap van Leopold ons in handen kwam, bleken enkele mappen ongenummerd te zijn gebleven. Om de overzichtelijkheid te vergroten hebben wij die van een nummer voorzien en de groepjes, uiteraard met behoud van hun interne volgorde, in aparte enveloppen gedaan. De twee cahiers met netafschriften zijn te vinden in Map I, 1; zij vormen daarin groep 1 en 2. Zoals eerder is opgemerkt, bevat het eerste schrift het gedicht *Cheops*, en het tweede behelst, op één na, alle gedichten die in *Oostersch* zijn gepubliceerd.¹⁶ Beide zijn ongelinieerde (school)schriften met een slappe, blauwe kaft.

Het eerste schrift telt 20 bladen en heeft een formaat van 16,5 × 20,4 cm. Op het etiket is door Van Eyck met potlood 'S I' geschreven. Behalve *Cheops* bevat dit cahier ook een groot deel van de bewerking van *Albumblad*. Het tweede schrift is iets groter (16,5 × 21 cm) en telt 2 bladen meer. Het etiket is ervan afgescheurd en op de plaats daarvan is een strookje wit papier geplakt met in het handschrift van Leopold de titel *Oostersch*. De dichter heeft daar later, in een andere kleur inkt, een II aan toegevoegd.

¹⁶ Het ontbrekende vers is 'O brug, hoog omgebogen, wie betraden', dat door Leopold later aan Van Royen werd toegestuurd.

Voltooide en onvoltooide kladversies. Van de in *Verzen* gepubliceerde gedichten is een beperkt aantal kladversies overgeleverd. Ze zijn voor het grootste deel onvoltooid, zodat men eigenlijk beter kan spreken van eerste ontwerpen. Soortgelijke ontwerpen, die soms slechts enkele regels omvatten, komen voor in Leopolds schoolcijferboekjes uit de jaren 1893–1896.¹⁷ Dit zijn in het algemeen kleine boekjes met een zwarte linnen omslag en ruitjespapier. Ze bevatten, naast de cijfers van de leerlingen, aantekeningen die verband houden met de school, zoals data van vergaderingen en vakanties, titelbeschrijvingen van artikelen of boeken op het gebied van de Klassieken, en Griekse en Latijnse woorden met vertaling. De ontwerpen van de gedichten staan in de regel achterin. Ze zullen waarschijnlijk op school, tussen de lessen door, zijn ontstaan. Het is niet onmogelijk dat Leopold ook thuis in de boekjes heeft gewerkt: van één gedicht bevat een schoolcijferboekje een voltooide kladversie. Het lijkt echter meer aannemelijk dat de dichter zijn eerste ontwerpen in de boekjes thuis op losse velletjes verder heeft uitgewerkt en voltooid.

Verder had Leopold een speciale voorkeur voor het werken op huwelijksaankondigingen en de daarbij horende enveloppen van, naar we aannemen, oud-leerlingen. In sommige gevallen moet hij ze jarenlang hebben bewaard voordat hij er gebruik van maakte. Zo bevindt zich in de nalatenschap zo'n aankondiging uit 1907, terwijl het daarop voorkomende vers vele jaren later moet zijn ontstaan. Daarentegen komen er vier kladversies van kwatrijnen uit de reeks 'Uit de Rubaijat' voor op een enveloppe met een poststempel uit juli 1911. Deze datering ligt dicht in de buurt van het tijdstip van voltooiing van de gehele reeks kwatrijnen. Het zal duidelijk zijn dat men uiterst voorzichtig moet zijn bij het trekken van conclusies uit poststempels van enveloppen of uit dateringen van huwelijksaankondigingen die zich in Leopolds nalatenschap bevinden.

Zeer belangrijk voor het inzicht in Leopolds manier van werken zijn ook de drie boekjes die als bron hebben gediend voor de twee reeksen Oosterse kwatrijnen die in deze editie zijn opgenomen. De dichter heeft namelijk daarin de vers- en prozavertalingen aangestreept die hem om de een of andere reden hadden getroffen en bij een groot deel ervan een ontwerp voor een vertaling geschreven. In verschillende gevallen gaat het om reeds tamelijk ver uitgewerkte schetsen, op andere plaatsen is de dichter niet verder gekomen dan het noteren van mogelijke rijmwoorden. In één van de boekjes zijn de ontwerpen naderhand weer uitgevlakt en daardoor onleesbaar geworden. De aantekeningen in de twee andere bieden echter genoeg aanknopingspunten om een idee te krijgen van de wijze waarop Leopold

¹⁷ Alle schoolcijferboekjes uit de tijd dat Leopold aan het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam verbonden was, bevinden zich in zijn nalatenschap. Bij één ervan is zelfs het potloodje bewaard gebleven waarmee de cijfers zijn genoteerd.

zijn kwatrijnen vertaalde.¹⁸ Bovendien zijn er, naast de eerder genoemde enveloppe, enkele losse blaadjes bewaard gebleven die voltooide kladversies van kwatrijnen bevatten.

Het grootste deel van het in deze uitgave verwerkte handschriftelijk materiaal heeft betrekking op het “bloemen”-*Albumblad* en de gedichten uit de bundel *Oostersch*. Van de laatstgenoemde is in enkele gevallen zelfs meer dan één kladversie overgeleverd, die opeenvolgende stadia van de genese vertegenwoordigen. Waarschijnlijk omdat *Oostersch* niet lang voor Leopolds dood is verschenen en omdat de dichter de verzen had willen opnemen in zijn tweede bundel, is hij er niet meer toe gekomen het voorwerk ervan te vernietigen. We moeten tenminste aannemen dat Leopold gewoon was na voltooiing en na publikatie van gedichten het voorwerk weg te gooien. Dit zal wel de reden zijn waarom er van *Verzen* zo weinig bewaard is gebleven. Enkele uitzonderingen daargelaten, is het wél aanwezige materiaal min of meer toevallig overgeleverd: verscheidene net-afschriften had Leopold weggegeven, en de schoolcijferboekjes en de Oosterse boekjes kwamen uiteraard niet voor vernietiging in aanmerking. Even verklaarbaar is de omvang van het bewaard gebleven materiaal van *Albumblad*: de dichter was nog volop bezig met de bewerking van dit vers. Het voorwerk van *Oostersch* bestaat uit losse blaadjes van verschillende soort en grootte die vaak tot kleine katernen zijn samengevouwen. Bij *Albumblad* gaat het behalve om losse velletjes ook om een aantal blocnotes, die wat hun inhoud betreft in zekere zin vergelijkbaar zijn met de schoolcijferboekjes: zij bevatten o.a. losse regels of eerste aanzetten, die elders zijn uitgewerkt.

Bij de beschrijving van de blaadjes en de blocnotes worden in het apparaat achtereenvolgens vermeld: de vindplaats, d.w.z. in welke map van Leopolds nalatenschap ze voorkomen, de papiersoort, het watermerk, voorzover aanwezig, en het formaat. Deze gegevens zijn in de eerste plaats bedoeld om de gebruikers van de editie in staat te stellen, wanneer zij dat wensen, de documenten in de nalatenschap terug te vinden.

b. Gedrukte bronnen

Onder ‘overlevering’ wordt ook de drukgeschiedenis van het desbetreffende gedicht vermeld. Deze is in de meeste gevallen te onderscheiden in de voorpublicatie en de bundelpublikaties. In het geval van *Albumblad* is er alleen een voorpublicatie; een bundelpublikatie is niet meer tot stand gekomen. Daarentegen zijn de verzen uit *Oostersch* niet in een tijdschrift voor-gepubliceerd. Het lijkt ons uitgesloten dat er buiten de in deze editie genoemde voorpublicaties nog andere verzen door Leopold in tijdschriften of almanakken e.d. zijn gepubliceerd.

¹⁸ G.J. Dorleijn zal in een later te verschijnen deel van deze Leopold-editie uitgebreid ingaan op Leopolds werkwijze bij de bewerking van de ‘Soefisch’-kwatrijnen.

Voorpublicaties. Leopold heeft een groot deel van zijn verzen voor het eerst gepubliceerd in *De nieuwe gids*. Slechts éénmaal heeft hij een bijdrage geleverd aan *De gids*. Van de tijdschriften worden achtereenvolgens gegeven: de titel, het nummer van de jaargang in arabische cijfers; het deelnummer van de afzonderlijke delen waaruit zo'n jaargang bestaat, in Romeinse cijfers; vervolgens de maand en het jaar van verschijnen en ten slotte het (de) paginnummer(s). Zoals bekend, is er van *De nieuwe gids* een tweede en vervolgens een derde reeks verschenen waarbij men de jaargangen opnieuw is gaan nummeren. Wij hebben voor de duidelijkheid in voorkomende gevallen het eigenlijke nummer van de jaargang tussen tekst-haken toegevoegd.

In de nalatenschap van Leopold bevinden zich twee afleveringen van *De nieuwe gids* waarin verzen van de dichter voorkomen. Ze zijn in deze uitgave vermeld omdat Leopold daarin enkele varianten heeft genoteerd. De privé-drukken die Leopold van 'Oinou hena stalagmon' en van *Cheops* heeft laten maken, zou men ook als een soort van voorpublicaties kunnen beschouwen. Behalve de plaats en het jaar van uitgave is bij de beschrijving ervan ook de firma genoemd die ze heeft verzorgd. In een noot bij de twee gedichten worden nadere gegevens over de boekjes verstrekt.

Bundelpublicaties. Tot de drukgeschiedenis van een gedicht behoort ook de publicatie in alle drukken van de oorspronkelijke bundels waarin het tijdens Leopolds leven is verschenen. De door Boutens verzorgde editie van *Verzen* uit 1912 valt hier niet onder. Het gaat hier immers om een uitgave die door Leopold niet is geautoriseerd. De dichter heeft de kopij ervoor niet zelf samengesteld; proeven heeft hij niet ontvangen en dus ook niet gecorrigeerd. Dit is des te opmerkelijker omdat de bundel tekstuele verschillen vertoont ten opzichte van de *Nieuwe gids*-publicaties. Deze veranderingen moeten door Boutens zijn aangebracht. Dit neemt niet weg dat Leopold de meeste correcties en zelfs enkele kleine wijzigingen van Boutens in de door hem zelf verzorgde bundel van 1913 heeft overgenomen. Daarom is de Boutens-editie in deze uitgave niet geheel buiten beschouwing gebleven. Wij hebben alle beschikbare gegevens over de totstandkoming ervan verwerkt en bovendien een lijst opgenomen van alle door Boutens aangebrachte veranderingen.

Van de twee drukken van de bundel *Verzen* en van de tijdschriftpublicatie van het gedicht *Albumblad* zijn ook drukproeven bewaard gebleven. De proef van *Albumblad* is in het apparaat bij dat gedicht verwerkt. De proeven van *Verzen* zijn niet bij alle gedichten onder 'overlevering' opgenomen: alleen als ze een afwijkende lezing vertonen worden ze bij het desbetreffende gedicht vermeld.

Bloemlezingen of schoolboeken die tijdens Leopolds leven zijn verschenen en waarin gedichten van hem naast werk van anderen voorkomen, behoren niet tot de eigenlijke drukgeschiedenis en zijn dus buiten beschouwing gebleven. Leopold heeft nooit de kopij van zijn gedichten voor dergelijke

uitgaven zelf verzorgd en/of de proeven ervan gecorrigeerd. Het geven van een volledige titelbeschrijving van de bundels bij elk gedicht leidt tot een uitvoerigheid die niet efficiënt en in feite overbodig is. Daarom is gekozen voor het gebruik van de volgende afkortingen:

*VP*¹: Proeven van de onder *V*¹ genoemde uitgave.

*V*¹: *Verzen*. Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1913 [= 1914].

*VP*²: Proeven van de onder *V*² genoemde uitgave.

*V*²: *Verzen*. ²Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1920.

O: *Oostersch; Verzen naar Perzische en Arabische dichters*. Eerste boek van J.F. van Royens Kunera-Pers. Het vierde boek van de Vereeniging der Vyftig. 's-Gravenhage, 1922 [= 1924].

De (afkortingen van de) bundeltitels, gevolgd door het (de) paginanummer(s), worden bij elk gedicht in chronologische volgorde opgesomd. Ten slotte zij opgemerkt dat wij de Zilverdistel-uitgave van *Cheops* ook als een bundelpublikatie beschouwen. Maar omdat zij maar eenmaal voorkomt, was het niet nodig haar in het bovenstaande lijstje op te nemen.

2. Datering

Een exacte datering van Leopolds gepubliceerde gedichten is niet te geven. De vaststelling daarvan levert grote problemen op omdat de dichter niet gewoon was zijn manuscripten te dateren, enkele uitzonderingen daargelaten. In de enkele gevallen dat hij dit wel gedaan heeft, is de datering bovendien onvolledig, zoals bij gedicht [15] waar een aanduiding van de maand en van het jaar ontbreekt, of misleidend, zoals bij gedicht [36] waar zij niet het tijdstip van voltooiing aangeeft. Ook het jaar van uitgave van de bronnen die gebruikt zijn voor de Oosterse gedichten, biedt vaak weinig houvast. Verder zijn er geen brieven van Leopold overgeleverd waarin hij uitgebreid over het tijdstip van ontstaan of voltooiing van zijn verzen schrijft. Voorzover ons bekend, hebben dergelijke brieven trouwens ook niet bestaan. Het komt er dus op neer, dat alleen een globale datering, met soms grote marges, kan worden afgeleid uit secundaire gegevens, zoals de plaats van het gedicht in de bundel *Verzen*, het tijdstip waarop het voor het eerst werd gepubliceerd en de brieven van Leopold aan de redactie van *De nieuwe gids*. Zij leveren in de meeste gevallen niet meer dan een terminus ante quem op. Soms kan er bovendien een betrouwbare terminus post quem worden gegeven, zoals bij de twee gedichten over Paul Verlaine, die vanzelfsprekend na diens dood moeten zijn geschreven. Verder is het enige malen mogelijk met behulp van de schoolcijferboekjes een nadere datering vast te stellen. Ten slotte moet men rekening houden met het feit dat Leopold zijn verzen meestal niet onmiddellijk na voltooiing ter publikatie aan de redactie van *De nieuwe gids* heeft gestuurd. Zo zond hij de gedichten *In gedempten toon* aan Kloos, toen in de kranten het bericht verschenen was dat *De nieuwe gids* met kopijgebrek te kampen had. De

dichter spreekt bij die gelegenheid in zijn brief van “een kleinigheid die ik nog liggen had.”

Een verantwoording van de gegevens waaruit de dateringen zijn afgeleid, wordt in een noot bij de afdelingstitel of bij het afzonderlijke gedicht gegeven.¹⁹

3. Bronnen

Hoewel de lijst van Oosterse namen in de bundel *Oostersch* anders doet vermoeden, staat het vast dat Leopold geen Perzisch en Arabisch kende.²⁰ De door hem gepubliceerde en nagelaten ‘Oostersche’ gedichten zijn bewerkingen van Franse, Duitse en Engelse vers- en prozavertalingen. Deze bronnen zijn zeer belangrijk voor een inzicht in Leopolds vertaalarbeid en ze kunnen hulp bieden bij de interpretatie van de bewerkingen. Een vergelijking van origineel en vertaling kan bovendien leren dat Leopold soms bepaalde woorden of zelfs hele zinnen uit zijn voorbeeld onvertaald liet. Deze informatie is dikwijls van even groot belang als het gegeven wat hij uit de bron wèl heeft verwerkt.

De tijdschrift- en bundelpublicaties van Leopolds Oosterse gedichten leveren vrijwel geen informatie op over de gebruikte bronnen. Titels als ‘Uit de Rubaijat’, ‘Saadi’ en ‘Duizend en één nacht’ bieden bijzonder weinig houvast. Sinds de tweede helft van de negentiende eeuw is er namelijk een bijna onafzienbare reeks uitgaven op dit gebied verschenen. Alleen al van de kwatrijnen van Omar Khayyam zijn in die tijd in Frankrijk, Duitsland en Engeland tientallen, onderling sterk verschillende, edities uitgekomen. Bovendien komen deze kwatrijnen ook nog voor in allerlei bloemlezingen. Ditzelfde geldt voor de gedichten van Saadi en Hafiz. Het is daarom bewonderenswaardig dat Hulsker er desondanks in geslaagd is verscheidene bronnen van Leopolds Oosterse gedichten terug te vinden.²¹ Tegelijkertijd

¹⁹ Het zal duidelijk zijn dat, waar dergelijke gegevens bijna geheel ontbreken, zoals bij de gedichten uit Leopolds nalatenschap, het vaststellen van de datering nog grotere problemen oplevert. In veel gevallen bieden alleen de papiersoort en de kleur van de inkt nog enig houvast. Vgl. editie-Van Eyck, dl. II, p. 655.

²⁰ De dichter bezat overigens wel twee grammatica's van het Arabisch: G.W. Thatcher: *Arabic grammar of the written language*. London, Heidelberg, 1911; A. Socin: *Arabische Grammatik; Paradigmen, Literatur, Übungsstücke und Glossar*. Achte durchgesehene und verbesserte Auflage von Carl Brockelmann. Berlin, 1919. Hieruit kan men afleiden dat Leopold pogingen in het werk heeft gesteld het een en ander van de taal te leren. Als men evenwel mag afgaan op de aantekeningen die in de eerstgenoemde grammatica voorkomen, is hij uiteindelijk niet ver gekomen.

²¹ J. Hulsker: ‘De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten’. In: *De gids* 99 (1935). Dl. IV, p. 40–71. Hulsker is tot nu toe de eerste en enige geweest die een uitgebreid onderzoek op dit punt heeft ingesteld. Van Eyck heeft er zich in het kader van de voorbereiding van zijn Leopold-editie niet echt diepgaand mee beziggehouden. Hij was van plan de gegevens over de bronnen te verwerken in een omvangrijke studie over Leopolds werk; deze is echter niet tot stand gekomen.

toont zijn artikel echter aan dat een dergelijk onderzoek zonder de hulp van nadere gegevens bijna onvermijdelijk tot onjuiste veronderstellingen of conclusies leidt. Zo noemt Hulsker als waarschijnlijke bron voor de 'Saadi'-gedichten 'Wat brengt gij mede uit de looverlanen', 'Er wordt niets van Zijn wezen meegedeeld', 'Gij Reikende over zinnen en gedachten' en 'O nachtegaal, die roept en jubelt uit' een boek uit 1922. Hij kon dan ook niet weten dat Leopold de kopij van deze gedichten al in 1920 aan Van Royen had gestuurd. Een min of meer vergelijkbaar geval doet zich voor bij de bron van de reeks 'Uit de Rubaijat'. Hulsker verwijst hiervoor naar een Omar Khayyam-uitgave van E.H. Whinfield uit 1901 en tekent daarbij aan dat hij daarin twee kwatrijnen van Leopold niet heeft kunnen terugvinden, terwijl hij niet zeker is van de bron van een derde omdat Leopolds tekst in dat laatste geval zeer ver van Whinfield afstaat. Uit de nalatenschap is echter gebleken dat de dichter gebruik heeft gemaakt van een Duitse vertaling samen met een latere druk van Whinfields uitgave die qua omvang en qua tekst aanzienlijk van de editie-1901 verschilt. Dit verklaart waarom Hulsker twee kwatrijnen niet kon vinden en twijfelde over de bron van een derde, ondanks het feit dat hij een uitgave van Whinfield heeft geraadpleegd. In bepaalde gevallen is ook de druk van een uitgave van belang!

Omdat wij konden beschikken over Leopolds literaire nalatenschap, zijn wij erin geslaagd de bronnen van het grootste deel van de Oosterse gedichten te achterhalen. Het spreekt vanzelf dat in deze uitgave de tekst van de bronnen onverkort en ongewijzigd is opgenomen.²² Veel van de door Leopold gebruikte boeken bevatten noten waarin de vertaler(s) toelichting geeft (geven) over het Oosters origineel of de eigen vertaling. In verscheidene gevallen heeft de dichter daaruit geput voor zijn bewerking. Daarom hebben wij alle noten die Leopold heeft aangestreept en/of heeft verwerkt, eveneens overgenomen. Daarbij zijn de nootcijfers van het desbetreffende boek gehandhaafd.

Zelfs na raadpleging van de enkele Oosterse boeken die nog in het bezit zijn van de familie Leopold en van een aanzienlijke hoeveelheid andere uitgaven, is het ons niet gelukt alle bronnen terug te vinden. Van één kwatrijn uit de reeks 'Uit de Rubaijat' en van twee uit 'Soefisch', alsmede van het gedicht over Mansoër al-Hallâdj hebben we de herkomst niet kunnen vaststellen. Bovendien zijn wij er niet geheel zeker van of de eerste vijf gedichten van de afdeling *Oostersch* in *Verzen* inderdaad oorspronkelijke verzen zijn waarin alleen Oosterse motieven zijn verwerkt. Het citaat in de eerste regel van 'Emir Khosrau' heeft Leopold zonder twijfel ergens gelezen. Het is heel goed mogelijk dat dit vers is geïnspireerd op een artikel of een gedicht over de dichter Emir Khosrau. Dit betekent

²² Wij hebben slechts in één geval een leesteken toegevoegd; zie noot 1 bij gedicht [85].

dat het onderzoek naar de bronnen van Leopolds Oosterse gedichten ook na de publikatie van deze uitgave, niet als afgesloten kan worden beschouwd.

Zelfs het beperkte aantal aantekeningen dat Van Eyck in zijn editie heeft opgenomen, maakt al duidelijk dat er ook bij Leopolds oorspronkelijke verzen vaak sprake is van “bronnen”. Het gaat hier vooral om krante-knipsels of overgeschreven citaten die aanleiding zijn geweest voor het ontstaan van een gedicht of een gedeelte ervan.²³ Alleen is in deze gevallen het verband tussen de bron en de uiteindelijke tekst van het gedicht uiteraard veel minder rechtstreeks en herkenbaar dan bij de Oosterse gedichten. Voor wat betreft het gedeelte van Leopolds poëzie dat in deze uitgave is opgenomen, spelen bronnen van deze soort, voorzover we dat hebben kunnen nagaan, alleen een rol bij de bewerking van *Albumblad*. Te midden van de manuscripten hiervan lagen een paar knipsels. Het is aannemelijk te maken dat bepaalde elementen uit een passage van het gedicht zijn gebaseerd op de tekst van die knipsels. Daarom zijn ze in de presentatie van de bewerking van *Albumblad* verwerkt.

Vrijwel alle niet-Oosterse boeken uit Leopolds bezit bevinden zich in de Gemeentebibliotheek te Rotterdam.²⁴ Het zijn voor het grootste deel uitgaven en studies op het gebied van de klassieke literatuur. Verscheidene boeken bevatten strepen en aantekeningen van Leopold die wellicht van belang kunnen zijn in verband met gedichten als ‘Oinou hena stalagmon’ en *Cheops*. We hebben er evenwel van afgezien aangestreepte tekst-gedeelten of aantekeningen uit deze boeken op te nemen omdat we daarmee in de sfeer van speculatie en interpretatie terecht zouden zijn gekomen en zodoende afbreuk zouden doen aan het karakter van een historisch-kritische uitgave.²⁵ In alle gevallen dat wij gebruik hebben gemaakt van boeken die zich *niet* in de nalatenschap van Leopold op het Letterkundig Museum bevinden, wordt of ‘in particulier bezit’ opgegeven – dat wil dus in de regel zeggen in het bezit van de familie Leopold – of de signatuur van de Gemeentebibliotheek.

Van verscheidene Oosterse boeken wordt niet telkens een volledige titel-beschrijving gegeven, maar er is gekozen voor de volgende afkortingen:

²³ Vgl. voor een voorbeeld hiervan de in noot 3 genoemde publikatie.

²⁴ Het gerucht als zouden Leopolds boeken zonder nadere registratie in het bezit van de bibliotheek zijn opgenomen, nadat eerst overijverige ambtenaren de potloodstrepen en aantekeningen erin hadden uitgevlakt, is volstrekt onjuist. Alle boeken zijn in het Journaal van 1925 ingeschreven met de aantekening ‘uit de nalatenschap van Dr. J.H. Leopold’; en van uitvlakken is al helemaal geen sprake geweest. Het enige probleem is dat de boeken wel gewoon in de uitleen zijn opgenomen, waardoor er in verscheidene boeken ook strepen en aantekeningen van anderen voorkomen.

²⁵ J.D.F. van Halsema zal in zijn dissertatie over Leopold wel aandacht schenken aan deze boeken.

Jardin des fleurs – Wacyf Boutros Ghali: *Le jardin des fleurs; Essais sur la poésie arabe et morceaux choisis*. Préface par Jules Lemaitre. Paris, Mercure de France, 1913.

L'aube de l'espérance – Hocéÿne-Âzad: *L'aube de l'espérance; Choix de poésies tirées des meilleurs auteurs Persans*. Coordonnées et traduits pour la première fois en français. Publié avec une introduction et des notes. Leyde, E.J. Brill; Paris, E. Guilmoto, 1909.

Rose-garden – Sa'di: *The rose-garden*. Selected and rendered with introduction by L. Cranmer-Byng. London, John Murray, 1905. Wisdom of the East.

Rosen – [Omar Khayyam]: *Die Sinnsprüche Omars des Zeltmachers; Rubaiyat-i-Omar-i-Khajjam*. Aus dem Persischen übertragen von Friedrich Rosen. Stuttgart und Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1909.

Roseaie – Hocéÿne-Âzad: *La roseaie du savoir; Choix de quatrains mystiques tirés des meilleurs auteurs Persans*. Traduits pour la première fois en français avec une introduction et des notes critiques, littéraires et philosophiques. Leide, E.J. Brill; Paris, E. Guilmoto, 1906.

Van Vloten – G. van Vloten: *Oostersche schetsen en vertalingen*. Amsterdam, W. Versluys, 1900.

Whinfield – Omar Khayyâm: *Quatrains*. Translated by E.H. Whinfield. London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1909.

4. *Varianten en correcties*

In het onderdeel 'varianten en correcties' vindt men de reconstructie van de genese van die gedichten waarvan kladversies zijn overgeleverd, en alle verschillen die de eerdere, geschreven of gedrukte, versies van de gedichten vertonen ten opzichte van de in het tekstdeel afgedrukte teksten. De veranderingen die de verzen na hun eerste voltooiing op papier of na hun eerste publikatie hebben ondergaan, zijn te onderscheiden in varianten en correcties. Tot de *varianten* worden die veranderingen gerekend die Leopold heeft aangebracht om het gedicht te verbeteren. Of wij die wijzigingen ook verbeteringen vinden, doet niet ter zake. Men mag ervan uitgaan dat Leopold ze als zodanig beschouwde, anders zou hij ze niet hebben aangebracht. Men zou ze *subjectieve* veranderingen kunnen noemen. Daarnaast zijn er door Leopold aangebrachte veranderingen die niet het gedicht als gedicht verbeteren, maar die samenhangen met de min of meer *objectieve* norm van correct taalgebruik. Die noemen we *correcties*. Het gaat hierbij vooral om veranderingen in de spelling van woorden en het gebruik van de geslachtsregels volgens De Vries en Te Winkel. Zoals eerder is opgemerkt in verband met de spelling van Leopolds verzen, had de dichter met die geslachtsregels en met andere spellingskwesties de nodige problemen.

De voor deze uitgave gemaakte tekstkeuze heeft tot gevolg dat het variantenapparaat *regressief* van aard is. Dit betekent dat de teksten die in het tekstdeel zijn afgedrukt, de verbeteringen en de correcties bevatten die Leopold in de loop van de tijd in zijn verzen heeft aangebracht. Men kan dus niet spreken van een verbetering of een correctie ten opzichte van de basistekst. Zo heeft de bundel *Verzen* in r. 31 van 'De bedgordijnen hangen zoo ijl' het woord *strooken* met twee o's en in r. 42 het woord

broze met één o; de *Nieuwe gids*-publikatie van dit gedicht geeft echter op die plaatsen de foutieve lezingen *stroken* en *brooze*. Aangezien nu de basistekst is gebaseerd op de tweede druk van *Verzen*, geeft het tekstdeel de gecorrigeerde en staat in het apparaat de foutieve, vroegere lezing. Evenzo staan in het tekstdeel de veranderingen die Leopold heeft aangebracht om het gedicht te verbeteren en bevat het apparaat de door de dichter kwalitatief minder geachte vroegere lezingen. Alleen in het geval van *Cheops* en *Albumblad* is het apparaat voor een gedeelte ook *progressief* omdat Leopold ná de publikatie van die gedichten nog bezig is geweest met het maken van een andere, naar we moeten aannemen in zijn ogen betere, versie.

Zetfouten die in de drukgeschiedenis van een gedicht kunnen optreden, horen in een variantenapparaat niet thuis. Ze worden in een noot bij het gedicht opgesomd. Eveneens in de noten vindt men alle veranderingen beschreven die betrekking hebben op het inspringen in een tekst.

Presentatie

Strikt genomen zou een regressief variantenapparaat de varianten en correcties in omgekeerde volgorde moeten presenteren: uitgaande van de laatste lezing terugwerkend naar de eerste versie. Zou men dit principe echter ook willen volgen voor de kladversies, dan zou dit tot voor de lezer zeer verwarrende resultaten leiden. Men zou dan bij de presentatie van de genese van een regel van een bepaald gedicht met het in chronologisch opzicht laatste stadium moeten beginnen en eindigen met de eerste aanzet, die dikwijls uit slechts één woord bestaat. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke opzet van het variantenapparaat volkomen zou indruisen tegen vrijwel elke vorm van logica. Bovendien zou dit in strijd zijn met één van de belangrijkste eisen die aan een historisch-kritische editie gesteld mag worden, n.l. het presenteren van de tekstgeschiedenis in een zo helder en leesbaar mogelijk apparaat. Daarom zijn in deze uitgave de varianten en correcties in chronologische volgorde opgenomen. En de reconstructies van de genese, zoals afgeleid uit de kladversies, weerspiegelen de opeenvolgende stadia van ontstaan.

Het lijkt het meest voor de hand te liggen de varianten en correcties in alle gedichten volgens één en hetzelfde systeem te presenteren. Maar een betrekkelijk eenvoudig systeem van presentatie is ontoereikend voor het weergeven van de genese van gedichten waarvan kladversies bewaard zijn gebleven, terwijl een meer gecompliceerd systeem van presentatie onnodig is voor het presenteren van de ontwikkeling van de gedichten waarvan ook netafschriften of alleen gedrukte bronnen zijn overgeleverd. Daarom correspondeert in deze uitgave het verschil in overleveringssituatie met een verschil in presentatievorm van de varianten en correcties. Op grond van de overleveringssituatie kan men globaal drie groepen gedichten onderscheiden:

- a. gedichten waarvan een netafschrift is overgeleverd;

- b. gedichten waarvan alleen de drukgeschiedenis gegeven kan worden;
- c. gedichten waarvan een al of niet voltooide kladversie voorhanden is.

Voor alle drie geldt dat de varianten en correcties ongescheiden gepresenteerd worden. Uitgangspunt voor de tekstvergelijking is altijd de tekst die staat afgedrukt in deel I, d.w.z. de laatste door Leopold geautoriseerde en tijdens zijn leven gedrukte versie. Het resultaat van die tekstvergelijking levert dus een *regressief* beeld op van de ontwikkeling van het gedicht. Het apparaat van *Cheops* bevat ook een gedeelte dat *progressief* van aard is, terwijl dat van *Albumblad* een geheel eigen plaats inneemt. De wijze waarop de bewerking van dat laatste gedicht heeft plaatsgevonden is zo gecompliceerd en het materiaal ervan is zo omvangrijk, dat dit ten dele alleen beschrijverwijze te presenteren valt. In het apparaat bij dat gedicht wordt een en ander verder uitvoerig verantwoord.²⁶

Hoewel voor het weergeven van de varianten en correcties in de hiervóór genoemde groepen a en b een betrekkelijk eenvoudig systeem van eenzelfde soort in vrijwel alle gevallen bruikbaar bleek te zijn, zijn er toch enkele onderlinge verschillen. Dit betekent dat er drie wijzen van presentatie te onderscheiden zijn, die corresponderen met de drie vermelde groepen.

Groep a. De netafschriften van *Albumblad* (: 'Waar in de ondoorschenen lagen') en van *Kinderpartij* vertonen zoveel verschillen ten opzichte van de basistekst dat verwerking ervan in het apparaat moest worden uitgesloten. Ze zijn daarom integraal afgedrukt in het tekstdeel, onmiddellijk na de basistekst van deze twee verzen.

De varianten en correcties van de overige netafschriften zijn opgenomen in een 'gelemmatiseerd' apparaat. Dit betekent dat in het apparaat alleen dat gedeelte uit de basistekst wordt aangehaald dat in het handschrift anders luidt: de aanhaling wordt voorafgegaan door het nummer van de regel waarin de gewijzigde versie voorkomt. Zijn er in een regel veel verschillen, dan wordt de hele regel aangehaald en vervolgens de handschriftversie afgedrukt. Verscheidene malen heeft Leopold in de netafschriften nog veranderingen aangebracht, en op enkele plaatsen is zelfs te zien dat een bepaalde regel pas onder het schrijven is "ontstaan" of uiteindelijk een nieuwe vorm heeft gekregen. Men zou erover kunnen twisten of er in dergelijke gevallen nog wel sprake is van een "netafschrift". In ieder geval zijn op die plaatsen in de tekst verschillende stadia van ontstaan te onderscheiden. Deze zijn aangegeven met behulp van a, b, c enz. en het geheel staat tussen accolades. Men zal overigens kunnen constateren dat in de meeste gevallen de uiteindelijke lezing die de wijzigingen opleveren, gelijk is aan die van de basistekst.

Dit alles resulteert in de volgende opzet:

1. Alleen dat gedeelte van de basistekst wordt aangehaald dat verschilt van

²⁶ Zie p. 113–120.

de lezing van het handschrift; regels die veel verschillen vertonen, worden in hun geheel aangehaald, gevolgd door de vroegere versie. Ervóór staat een nummer dat verwijst naar de regel van het gedicht waaraan de aanhaling is ontleend; die aanhaling wordt gevolgd door een naar links gewende haak (<) die de betekenis heeft van 'ontstaan uit' of 'luidde voordien'. Daarachter staat ten slotte het sigle van de bron waarin de vroegere lezing voorkomt. De vermelding '7 een mild < vredig *M*' betekent derhalve: het onder 'overlevering' nader omschreven manuscript (*M*) heeft op de plaats in r. 7 waar de basistekst de woorden 'een mild' geeft, de vroegere lezing 'vredig'. Men kan niet zonder meer zeggen dat de lezing 'een mild' van de basistekst is ontstaan uit het vroegere 'vredig' van het manuscript, omdat het bij Leopold geregeld voorkomt dat een andere, nog eerdere versie, b.v. een tijdschriftpublicatie, ook al de lezing van de basistekst heeft. De dichter heeft dan de tekst op de desbetreffende plaats alleen in het handschrift veranderd, en bij de bundeling heeft hij weer gekozen voor de al eerder gepubliceerde lezing.

Een groot deel van het variantenapparaat van *Cheops* is, zoals eerder is opgemerkt, progressief. De veranderingen die het handschrift vertoont ten opzichte van de Zilverdistel-uitgave waarop de basistekst berust, zijn van later datum. Daarom kan daar niet de naar links gewende haak gebruikt worden. In plaats daarvan is gekozen voor een naar rechts gewende teksthaak (]) die staat voor: 'veranderd in'. B.v. 40 flitsen] stiften.

2. Bij interpunctievarianten wordt ook het onmiddellijk aan het interpunctieteken voorafgaande woord vermeld; b.v. '32 afgezonderd, < afgezonderd *M*' staat dus voor: het manuscript vertoont ten opzichte van de basistekst de afwijking dat in r. 32 de komma achter het woord 'afgezonderd' ontbreekt.

3. De veranderingen die Leopold in zijn afschriften heeft aangebracht, zijn eveneens in het apparaat opgenomen. Daarbij moest een oplossing gevonden worden voor problemen die voortkomen uit twee opvallende eigenaardigheden in Leopolds werkwijze die in de kladversies nog veelvuldiger voorkomen. De dichter heeft namelijk de neiging bij het aanbrengen van wijzigingen zo economisch mogelijk te werk te gaan. Wanneer hij b.v. op een bepaalde plaats het woord 'gang' in 'zang' wil veranderen, dan streept hij in de regel alleen de 'g' van 'gang' door en zet er een 'z' boven. Zou men nu willen vasthouden aan het principe dat een woord dat éénmaal in een tekst voorkomt, ook maar één keer in de editie verschijnt, dan zou men strikt genomen in het hiervóór gegeven geval alleen een 'z' moeten vermelden. Dit zou natuurlijk de duidelijkheid van het apparaat niet bevorderen. Daarom is in dergelijke gevallen het gedeelte van het woord dat onveranderd is gebleven en dat dus meegelezen dient te worden, tussen teksthaken toegevoegd: z[ang]. We hebben bovendien voor deze oplossing gekozen omdat het bij de presentatie van de genese die uit de kladversies kan worden afgeleid, vaak onmogelijk is een opzet te kiezen die

het mogelijk maakt dat de lezer onveranderde tekstgedeelten uit eerdere stadia zonder moeite “meeleest”.

De tweede eigenaardigheid is dat Leopold bij het veranderen van zijn geschreven tekst lang niet altijd de eerdere lezing(en) schrapt. Men heeft dan te maken met zgn. open varianten: de keuze tussen de verschillende mogelijkheden is nog open. Een enkele maal komt dat ook voor in de net-afschriften, zoals b.v. in dat van *Cheops*. Dit verschil tussen een open variant en een door middel van schrappen aangebrachte verandering moet in het apparaat duidelijk blijken. Om dat te bereiken is het schrappen consequent verantwoord met behulp van haken: < >. De stompe haken staan onder de eerste en de laatste letters of interpunctietekens die geschrapt zijn; men dient alle letters, woorddelen, woorden of interpunctietekens die daartussen staan ook als geschrapt te beschouwen. Het zal duidelijk zijn dat de twee haken niet gebruikt kunnen worden als er slechts één letter of interpunctieteken is geschrapt. Om dit aan te geven is gebruik gemaakt van het teken: <. B.v.

$$33 \text{ mond} < \left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ tong} \\ (b) < > \\ (c) \text{ mond} \end{array} \right\} M \qquad 7 \text{ zang} < \left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ gang} \\ (b) < \\ (c) \text{ z[ang]} \end{array} \right\} M$$

Het eerste voorbeeld geeft aan dat op de plaats waar in r. 33 van de basistekst het woord ‘mond’ voorkomt, in het onder ‘overlevering’ nader omschreven manuscript van dat gedicht eerst het woord ‘tong’ stond, dat in een later stadium door Leopold werd geschrapt en vervangen door het woord ‘mond’. De uiteindelijke lezing van het manuscript is dus gelijk aan die van de basistekst. Het tweede voorbeeld verschilt in zoverre van het eerste dat de dichter daar alleen de eerste letter van het woord heeft geschrapt en vervangen door een andere. Om de nieuwe lezing ‘zang’ tot stand te brengen is dus niet het hele woord voluit geschreven.

Een voorbeeld waarin niet geschrapt is:

$$11 \text{ Maar is een winter zonder meer} < \left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ maar is een winter zonder meer} \\ (b) [\text{maar}] \text{ winter } [\text{zonder meer}] \end{array} \right\} M$$

In dit geval is er sprake van een open variant: door het woord ‘winter’ boven ‘is een winter’ te schrijven zonder in de eerste versie te schrappen, zijn twee lezingen mogelijk gemaakt. Uit de basistekst blijkt dat Leopold uiteindelijk toch aan de eerste versie de voorkeur heeft gegeven. Maar in het manuscript was deze keuze nog niet gemaakt.

Groep b. De drukgeschiedenis van Leopolds gedichten levert in het algemeen slechts weinig varianten en correcties op. Daarom kan ook voor de gedichten van deze groep worden volstaan met een ‘gelemmatiseerd’ apparaat, dat vergelijkbaar is met het hierboven beschrevene. Alleen is er in de drukgeschiedenis uiteraard geen sprake van schrappen of van open varianten.

Achter de varianten en correcties worden met behulp van siglen alle

bronnen vermeld waarin de variant of correctie voorkomt. Wordt er slechts één bron opgegeven, dan is daarmee impliciet gegeven dat de lezing in de andere bronnen die onder 'overlevering' bij het gedicht worden genoemd, op de bewuste plaats gelijk is aan die in de basistekst. Als de variant of correctie in meer dan één bron optreedt, worden die bronnen in chronologische volgorde opgesomd. B.v.

1 in < als NG

22 komt, < komt NG, *V*¹

In het eerste geval komt de afwijkende lezing *alleen* voor in de *Nieuwe gids*-publicatie van het gedicht; de lezing van de eerste regel in de eerste druk van *Verzen* is gelijk aan die van de tweede, waarop de afgedrukte tekst in deel I is gebaseerd. Daarentegen ontbreekt in het tweede geval de komma achter 'komt' ook in de eerste druk van *Verzen*. En de volgorde NG, *V*¹ komt overeen met de chronologische volgorde van publicatie. Een andere mogelijkheid is dat er van een woord of interpunctieteken meer dan één vroegere lezing bestaat. Ook deze worden in chronologische volgorde gegeven:

32 afgezonderd, < (a) afgezonderd; NG
(b) afgezonderd M

Uit de gegeven volgorde blijkt dat het manuscript (*M*) dateert van na de publicatie in *De nieuwe gids*, en dat de tekst van de eerste druk van *Verzen* op deze plaats weer gelijk is aan die van de tweede druk. Die volgorde was uiteraard ook al duidelijk geworden uit de chronologische opsomming van de bronnen onder het kopje 'overlevering'. De aanduiding '– < X' geeft aan dat het element 'X' in de basistekst niet meer aanwezig is omdat de dichter het op een gegeven moment heeft geschrapt. Dit is bijvoorbeeld gebeurd met de opdracht van *Kinderpartij*. Het gedeelte van de basistekst dat in een vroegere versie nog niet voorkwam, wordt aangeduid door het gecursiveerde woord 'ontbreekt' na vermelding van de desbetreffende regels:

13–14 < ontbreekt M

Groep c. Bij de gedichten waarvan kladversies overgeleverd zijn, is het variantenapparaat verdeeld in twee delen. Het deel, aangegeven door een romeinse II, is gelijk aan het onder a en b beschreven 'gelemmatiseerde' apparaat. Het geeft een beeld van de verschillen die de eerdere, geschreven of gedrukte, bronnen vertonen ten opzichte van de basistekst. Het eerste deel, aangegeven door een romeinse I, presenteert de reconstructie van de al of niet voltooide genese van de oudste overgeleverde versie. Zoals eerder is opgemerkt, zijn de kladversies dikwijls niet voltooid. Ze zijn in die gevallen meer als eerste aanzetten of ontwerpen te beschouwen. Dergelijke kladversies komen voor zowel in de schoolcijferboekjes als in de Oosterse boekjes die als bron voor de kwatrijnen zijn gebruikt. Dit betekent o.a. dat,

indien in het apparaat een eerste ontwerp van b.v. zeven regels wordt gegeven, deze regels niet zonder meer als voorwerk van de eerste zeven verzen in de uiteindelijke versie van het bewuste gedicht gezien kunnen worden. Integendeel, uit de gepubliceerde versie blijkt meermalen dat gedeelten van een ontwerp op verschillende plaatsen in het vers terechtgekomen zijn of zelfs geheel ontbreken.²⁷ Bij de ontwerpen van de kwatrijnen komt dit vrijwel niet voor omdat daar de vastomlijnde, beperkte versvorm al van te voren vaststond.

De presentatie van de genese is in beginsel gebaseerd op een regel-voor-regel-weergave van de opeenvolgende stadia, voorzover er al van versregels sprake is. Het komt bij Leopold ook geregeld voor dat een eerste stadium bestaat uit één of meer losse woorden.

In het algemeen is in deze uitgave de 'technische' realisering van de genese niet weergegeven. Dit wil zeggen dat niet wordt aangegeven, met behulp van diakritische tekens of op een andere manier, *hoe* een bepaald stadium in de genese van een regel of strofe tot stand is gekomen. Wanneer Leopold een gedeelte van de tekst heeft veranderd, worden de oorspronkelijke en de nieuwe lezing vermeld, maar daarbij wordt niet aangegeven of hij de nieuwe lezing b.v. boven, onder of naast de oorspronkelijke heeft geschreven. Dit heeft niet alleen te maken met een streven naar een zo duidelijk en overzichtelijk mogelijke presentatie; het berust ook op de mening dat de poging tot het reproduceren van een handschrift met typografische middelen in het algemeen geen zinvolle zaak is. Het gaat erom te achterhalen hoe de opeenvolgende stadia van een gedicht geluid hebben, en niet of die met inkt, potlood, door boven- of onderschrijven, of door toevoegingen in de marge tot stand gekomen zijn.

Wij waren evenwel genooddaakt in twee opzichten van dat standpunt over het typografisch reproduceren van een handschrift in zekere zin af te wijken omdat anders belangrijke informatie over Leopolds werkwijze verloren zou gaan. Het gaat hier in de eerste plaats om de bewerking van *Albumblad*. Om een zo correct mogelijk beeld van de genese daarvan te geven, was het dikwijls wél nodig aan te geven of een nieuwe lezing boven, onder of naast de oorspronkelijke is geschreven en ook in te gaan op de vraag of bepaalde woorden met inkt of potlood zijn genoteerd. Dit komt omdat het daar lang niet altijd duidelijk is waar bepaalde varianten bij horen of uit welk stadium van de versmaking ze dateren. We zijn echter in zoverre trouw gebleven aan het hierboven gegeven standpunt dat we geen poging hebben gedaan een heel systeem van diakritische tekens te ontwerpen om met behulp daarvan de bewuste informatie over te dragen. De genese van de bewerking van *Albumblad* wordt gepresenteerd door middel van een geordend "verhaal" waarin de opeenvolgende stadia, deels beschrijvender-

²⁷ Dit schuiven met en verwisselen van tekstgedeelten, dat bij Leopold dikwijls samenhangt met een sterke uitbreiding van de eerste schriftelijke neerslag van een gedicht, is uit de handschriften in de nalatenschap goed af te lezen. Vgl. de in noot 3 genoemde publikatie.

wijze, deels in de vorm van een regel-voor-regel-weergave, aan de orde komen.

In de tweede plaats is er het probleem van de open varianten, waar hiervóór al op gewezen is. Dat Leopold geregeld in opeenvolgende stadia telkens nieuwe lezingen noteert zonder de eerdere te schrappen, om pas in een latere fase een keuze te maken, vormt een belangrijk kenmerk van zijn werkwijze, dat uit het apparaat moet kunnen worden afgelezen. Daarom zijn ook bij de presentatie van de kladversies alle schrappingen consequent verantwoord. B.v.

- 3 a gepreveld kwam
b en toen gestage preveling
c in een [gestage preveling]
- 6 a mijn denken ik u uitgeven konde
b < > < >
c [mijn] zijn [ik u uit]spreken [konde]

Het verschil is duidelijk: bij r. 3 is er sprake van open varianten en de letters a, b, c geven *niet* aan dat de a-lezing door de b-lezing en die weer door de c-lezing is vervangen, maar zij laten zien in welke volgorde de verschillende mogelijkheden zijn genoteerd. In r. 6 zijn twee veranderingen aangebracht en men kan nu wél stellen dat de c-lezing de a-lezing vervangt. Het voorbeeld maakt ook duidelijk dat het gedeelte van de tekst dat in een volgend stadium niet gevarieerd wordt, consequent, tussen teksthaken, wordt herhaald. Er is bewust van afgezien gebruik te maken van de mogelijkheid de gebruiker van de editie onveranderde tekstgedeelten uit eerdere stadia te laten “meelezen”. De reden hiervoor is dat Leopold dikwijls varianten noteert die alleen zijn in te passen als bepaalde tekstgedeelten uit een eerdere versie van een regel niet worden meegelezen. In sommige gevallen leidt dat ertoe dat er dan een onvolledige regel resulteert. Om de lezer nu “gepuzzel” te besparen zijn alle tekstgedeelten die meegelezen moeten worden, tussen teksthaken herhaald. B.v.

- 3 a en weersta het niet meer
b < >
c ik zeg ik zeg ik [weersta niet meer]
d [ik zeg ik] zeg U [ik weersta niet meer]

Het is duidelijk dat in de c-lezing het woordje ‘en’ uit de a-lezing niet meegelezen kan worden. Leopold heeft het vergeten te schrappen of hij had in eerste instantie een andere aanvulling van de regel in zijn hoofd waarbij hij het woordje ‘en’ nog wel kon gebruiken. En na zijn uiteindelijke aanvulling vond hij het blijkbaar niet nodig het te schrappen omdat hij vanzelfsprekend heel goed wist dat het niet meer gehandhaafd kon worden. Men zou wellicht verwachten dat het tweede ‘zeg’ in de d-lezing ook tussen teksthaken zou staan. Leopold heeft evenwel dit woord, samen met ‘U’,

opnieuw geschreven; daarom verschijnt het tweemaal, zonder teksthaken, in de editie.

Wanneer er sprake is van open varianten, moeten deze alle in volgende stadia van de genese van een regel worden meegelezen. Ze staan dan onder elkaar, in de volgorde waarin ze door Leopold zijn genoteerd, en tussen accolades. B.v.

- 2 a in kettingen en snoeren;
- b als [kettingen en snoeren;]
- c < >
- d { $\left\{ \begin{smallmatrix} \text{in} \\ \text{als} \end{smallmatrix} \right\}$ } teere [kettingsnoeren;]
- e { $\left\{ \begin{smallmatrix} \text{in} \\ \text{als} \end{smallmatrix} \right\}$ } schuchtere [kettingsnoeren;]

Lang niet altijd kunnen alle later toegevoegde (open) varianten op de een of andere manier in een eerder genoteerde lezing worden ingepast of met gedeelten daarvan worden gecombineerd. De dichter heeft dikwijls alternatieve mogelijkheden opgeschreven zonder over te gaan tot de noodzakelijke aanpassing van de eerdere lezing. We hebben dan te maken met losse notities. Deze zijn in het apparaat gemarkeerd door ze van een verticaal haakje te voorzien: ^geschenk. B.v.

- 3 a een gulden labyrinth, waarin
- b < >
- c ^geschenk
- d ^gaven

Het zal duidelijk zijn dat de varianten 'geschenk' en 'gaven' alleen al vanwege het metrum niet gecombineerd kunnen worden met 'een gulden' en 'waarin'. Het mag uitgesloten worden geacht dat dit Leopold zal zijn ontgaan. We moeten veeleer aannemen dat de dichter gedacht heeft aan andere versies waarin 'geschenk' of 'gaven' zouden kunnen worden verwerkt. In verscheidene gevallen vormen dergelijke losse notities ook het begin van de genese van een gedicht of een regel.

In het apparaat komen twee soorten cursiveringen voor. De eerste verantwoordt de onderstrepingen die Leopold in de loop van de genese heeft aangebracht. Deze onderstrepingen hebben, naar we moeten aannemen, een evaluatieve waarde: ze geven aan dat de dichter die bepaalde woorden of die bepaalde regel als een goede "vondst" beschouwde. B.v.

- 5 a liggend in een lach
- b [liggend in een] koelen [lach]
- c *liggend in een koelen lach*

Na de toevoeging van 'koelen' was de dichter blijkbaar over het resultaat zo tevreden dat hij het geheel onderstreepte. In de gepubliceerde versie van het gedicht in kwestie is het terug te vinden in de regel: 'koel liggend in een verlangenslach'.

De andere soort cursiveringen heeft te maken met Leopolds werkwijze. De dichter schrijft geregeld woorden niet voluit of hij laat zelfs bepaalde woorden weg die op grond van het wèl genoteerde zonder twijfel geïntendeerd zijn. Met name het lidwoord 'een', het voegwoord 'en' en het slot van meervouden: -en of -n, zijn vaak niet voluit geschreven. Wij hebben overwogen dat het afdrukken van 'ee' of 'e' een vreemde en verwarrende indruk moet maken en daardoor het lezen van het apparaat onnodig zou bemoeilijken. Om dit te voorkomen zijn in dergelijke gevallen de woorden aangevuld. Daarbij zijn alle door ons aangebrachte aanvullingen gecursiveerd en tussen teksthaken gezet: ee[n], e[n]. Zo zijn deze cursiveringen duidelijk onderscheiden van de hiervóór aangeduide, en kan de lezer ons op dit punt controleren. Dit geldt ook voor door ons toegevoegde woorden die naar onze mening geïntendeerd zijn. Het gaat hierbij om b.v. een ontbrekend lidwoord dat evenwel niet gemist kan worden, omdat anders een "onbegrijpelijke", of ook metrisch "onjuiste" lezing zou ontstaan. B.v.

2 van zonder oogen te bezien [bet] wereldrond

In sommige gevallen vindt men bij de weergave van het eerste of een volgend stadium een regel met open plekken of tussen teksthaken het gecursiveerde woord 'ontbreekt'. Dit duidt erop dat Leopold in dat stadium en op die plaats nog helemaal niets of slechts een incomplete regel had. (Het komt ook voor dat de dichter in eerste instantie alleen een metrisch patroon noteert waar hij dan later een "invulling" in woorden voor gaat zoeken.) Het zal duidelijk zijn dat deze open plekken als zodanig in de kladversies niet voorkomen maar berusten op een reconstructie van de genese van de tekst. Dit betekent niet dat er geen grafische aanwijzingen voor deze open plekken in de kladversies te vinden zijn. Deze aanwijzingen kunnen bestaan uit b.v. de ductus of de afstand tussen de woorden die soms opvallend groot is omdat het later ingevoegde gedeelte niet de gehele in eerste instantie opengelaten ruimte in beslag neemt. Het omgekeerde, n.l. dat de aanvankelijk opengelaten ruimte te klein bleek, komt ook voor. Dan kan men aan de manier van schrijven zien dat iets naderhand, met enige moeite, is tussengevoegd.

Het is vaak niet mogelijk de samenhang of de al-of-niet-gelijktijdigheid van de wijzigingen binnen een aantal regels of in een hele strofe te achterhalen. Waar dit wel vastgesteld kon worden, is het aangegeven met behulp van α , β , γ enz. In dergelijke gevallen moet men eerst alle α -versies achter elkaar lezen, vervolgens de β -versies en zo verder. Daarbij kan het voorkomen dat men voor sommige regels in eerste instantie een open plek moet lezen. B.v.

3	a	α	De kom met wijn vo[or] dat onze eigen stof
	b		< > < >
	c	β	[De kom met wijn] gaat [vo[or]] ook [onze stof]
	d	γ	[De kom met wijn vo[or] onze stof] gekneet

- 4 a α wordt afgerond
 b β gekneed e[n] afgerond wordt tot een kom
 c γ [e[n] afgerond wordt tot een] andre [kom]

Er is een duidelijk verband tussen de veranderingen in deze regels. Men moet dus eerst de α -versies achter elkaar lezen: 'De kom met wijn vo[or] dat onze eigen stof // wordt afgerond'. Vervolgens de β -versies: 'De kom met wijn gaat vo[or] ook onze stof // gekneed e[n] afgerond wordt tot een kom'. En ten slotte de γ -versies: 'De kom met wijn vo[or] onze stof gekneed // e[n] afgerond wordt tot een andre kom'.

Vooraf in de ontwerpen van de kwatrijnen die Leopold in de Oosterse boekjes heeft geschreven, zijn samenhangende opeenvolgende stadia te onderscheiden. In verscheidene gevallen verloopt de genese van zo'n kwatrijn volgens eenzelfde patroon: eerst zijn de drie rijmwoorden genoteerd, vervolgens vinden de eerste aanvullingen plaats van de eerste twee regels of van de vierde regel en ten slotte komt de derde, niet rijmende regel, tot stand. Op andere plaatsen zijn zelfs vier stadia te onderscheiden. Soms ook is de dichter niet verder gekomen dan alleen het noteren van rijmwoorden in het boekje. Deze karakteristieke werkwijze, die natuurlijk samenhangt met de bijzondere vorm van het Oosterse kwatrijn, moest in het apparaat zo duidelijk mogelijk worden verantwoord. Daarom zijn die stadia afzonderlijk afgedrukt en aangegeven met behulp van hoofdletters: A, B, C enz.

Op enkele plaatsen konden woorden die zijn doorgehaald of die ergens met enige moeite tussen zijn geschreven, niet of slechts ten dele ontcijferd worden. Op die plaatsen staan tussen teksthaken drie x-en: [xxx]. Het op zichzelf verdedigbare principe dat in dergelijke gevallen het aantal x-en zo goed mogelijk moet corresponderen met het vermoedelijke aantal letters van het onleesbare woord, is hier niet gevolgd. Dit bleek namelijk niet uitvoerbaar.

Onzekere lezingen worden gevolgd door een tussen teksthaken geplaatst gecursiveerd vraagteken: [?].

5. Noten

Bij de afdelingstitels en als laatste onderdeel van de commentaar bij de afzonderlijke gedichten komen noten voor. De informatie die betrekking heeft op de gehele afdeling, is in noten bij de afdelingstitels ondergebracht; gegevens die alleen van belang zijn voor een bepaald gedicht, zijn in de hierbij horende noten verwerkt. Zij kunnen bevatten:

- a. De verantwoording van de gegeven datering en/of de plaatsing van het gedicht.
- b. De datum waarop Leopold de gedichten naar *De nieuwe gids* zond.
- c. De uitspraken van de dichter zelf over het gedicht. Hiervan is slechts een beperkt aantal bekend. Ze zijn ontleend aan bewaard gebleven brieven van

Leopold en aan herinneringen van anderen. De citaten zijn naar vanzelf spreekt letterlijk overgenomen, dus ook in de oorspronkelijke spelling.

d. Uitspraken van anderen over het gedicht. Alle achterhaalbaar gebleken literatuur over Leopold is, voorzover er duidelijke uitspraken over afzonderlijke gedichten in voorkomen, verwerkt. Er wordt altijd verwezen naar de oorspronkelijke, eerste publikatie, zodat men kan zien van wanneer de uitspraak dateert en bij welke gelegenheid ze gedaan is. Zo schreef Ter Braak over 'Oinou hena stalagmon' dat de "gedachte" daarin van weinig belang is. De opmerking komt voor in zijn recensie van Van Eycks editie van Leopolds *Verzamelde verzen* uit 1935. Deze verscheen voor het eerst in *Het vaderland* van 11 augustus 1935; ze werd later opgenomen in Ter Braaks *Verzameld werk* uit 1951. In de desbetreffende noot bij 'Oinou hena stalagmon' wordt in dit geval verwezen naar de publikatie in *Het vaderland*. In de nog te bespreken bibliografie van alle literatuur over Leopold is ook de plaats vermeld waar zij voorkomt in Ter Braaks *Verzameld werk*.

Alle uitspraken in extenso citeren zou te veel ruimte in beslag hebben genomen. Daarom hebben we de bereikbaarheid van de bron waarin de uitspraak staat, als criterium genomen om te bepalen of iets geciteerd moest worden of niet. Dit betekent b.v. dat we uitspraken die alleen voorkomen in een kranteartikel volledig hebben overgenomen, terwijl in het geval van Spillebeens boek *Jan Hendrik Leopold* is volstaan met een literatuurverwijzing. Voor publikaties waarnaar geregeld verwezen moest worden, zijn in de noten de volgende afkortingen gebruikt:

- W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. – W.J.M.A. Asselbergs: 'J.H. Leopold'. In: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Onder redactie van F. Baur, W.J.M.A. Asselbergs, J. van Mierlo e.a. Dl. 9: *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde*. 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Brussel, [1951]. p. 314–324.
- T.T. Cloete: 'Dromende denke'. – T.T. Cloete: 'J.H. Leopold oor die dromende denke'. In: *Tydskrif vir wetenskap en kuns* 19 (1959). p. 91–117.
- L. Dekker: 'Beskutting'. – L. Dekker: 'Die neiging tot beskutting by J.H. Leopold'. In: *Standpunte* 12 (1958/59), nr. 1. p. 17–30.
- N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. – N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965.
- P.N. van Eyck: 'Leopold I'. – P.N. van Eyck: 'Nederlandsche poëzie; J.H. Leopold'. In: *De gids* 88 (1924). Dl. III. p. 403–447.
- P.N. van Eyck: 'Leopold II'. – P.N. van Eyck: 'Dichters en gedichten II. J.H. Leopold'. In: *Groot-Nederland* 25 (1927). Dl. I. p. 190–216, 298–320.
- P.N. van Eyck: *VW* 4. – P.N. van Eyck: *Verzameld werk* [dl.] 4 [: *Proza* 1917–1927]. Amsterdam, 1961.
- J.M. Jalink: *Varianten*. – [J.H. Leopold]: *Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten*. In handschrift uitgegeven en ingeleid door J.M. Jalink. Amsterdam, [1958].
- J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. – J.M. Jalink: *J.H. Leopold; Bijdrage tot een levensbeschrijving*. Amsterdam, [1963].
- J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* – J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?*

De Christus-verzen van J.H. Leopold in het geheel van zijn dichtwerk; Proeve van een nieuwe interpretatie. Groningen, 1976. Kamper Bijdragen XV.

W.E.G. Louw: *Invloed.* – W.E.G. Louw: *Die invloed van Gorter op Leopold; 'n Bydrae tot die studie van die sensitivisme.* Kaapstad, Bloemfontein, Port Elisabeth, 1942.

A. Roland Holst: 'Over Leopold'. – A. Roland Holst: 'Over den dichter Leopold'. In: *De gids* 85 (1921). Dl. I. p. 414–450.

W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. – W.A.P. Smit: 'De "Zes Christus-verzen" van J.H. Leopold'. In: *De gids* 109 (1946). Dl. IV. p. 16–37.

W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold.* – W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold.* Nijmegen, Brugge, [1978]. Grote Ontmoetingen nr. 29.

- e. De bronnen van de citaten en verwijzingen die in Leopolds gedichten voorkomen, voorzover we die hebben kunnen achterhalen.
- f. De oorspronkelijke gedichten bij de door Leopold vertaalde, zodat men origineel en vertaling kan vergelijken. Als bron hiervoor hebben wij gebruik gemaakt van Leopolds eigen boeken, of in ieder geval van uitgaven die dateren van vóór het vermoedelijke tijdstip van ontstaan en voltooiing van Leopolds vertaling.
- g. Nadere informatie over de privé-drukjes en de bibliothele uitgaven.
- h. De vermelding der vertalingen van Leopolds gedichten; opgegeven is door welke vertaler en in welke taal het gedicht vertaald is. Daarna volgt een nummer dat samengesteld is uit Romeinse en Arabische cijfers. Dit verwijst naar het bibliografisch register van vertalingen achterin het apparaatdeel. In dit register vindt men de volledige titelbeschrijving van het boek of tijdschrift waarin de vertaling voorkomt.
- i. Een verwijzing naar muziekbewerkingen van de gedichten; opgegeven is de naam van de componist en de aard van de compositie, b.v. voor zang en piano. Daarna volgt een nummer dat verwijst naar het bibliografisch register van muziekbewerkingen achterin het apparaatdeel. In dit register vindt men de volledige titelbeschrijving van de uitgave van de compositie.
- j. De schrijffouten die in de (net)afschriften voorkomen.
- k. De zetfouten die in de gedrukte versies van het gedicht zijn opgetreden.
- l. Een beschrijving van de verschillen betreffende het inspringen in de tekst die vroegere versies ten opzichte van de basistekst vertonen.

6. Bundels

In tegenstelling tot de editie-Van Eyck kan men de samenstelling van Leopolds bundels uit deel I van deze uitgave aflezen. Een uiteenzetting over hun totstandkoming vindt men in het apparaatdeel. De gegevens over de Zilverdistel-uitgave van *Cheops* zijn in het notenapparaat bij dit gedicht ondergebracht. De beschrijving van de Boutens-editie, samen met die van de door Leopold zelf verzorgde uitgave van *Verzen*, en van *Oostersch* zijn opgenomen *na* de commentaar bij de gedichten die in de bewuste bundel voorkomen.

Een gedetailleerde beschrijving van de totstandkoming van de Boutens-

editie en die van de bij Brusse verschenen uitgave van *Verzen* is helaas niet te geven. De daarvoor benodigde gegevens ontbreken vrijwel geheel. De brieven van Boutens aan de drukker Eduard Verbeke, bij wie de bundel in 1912 werd gedrukt, zijn tijdens de laatste oorlog vernietigd. Alleen de carbon-kopieën van de brieven van Verbeke aan Boutens en de bedankbrief van Leopold na het ontvangen van zijn exemplaren, zijn bewaard gebleven. De correspondentie van Leopold met de uitgever W.L. Brusse is zelfs in haar geheel verloren gegaan. Enkele citaten eruit heeft Brusse verwerkt in zijn polemieken met Nijhoff over de postuum verschenen tweede bundel *Verzen*. Deze citaten, die in de *NRC* van november 1926 zijn te vinden, laten zien dat de uitgever uitvoerig met Leopold over de opzet van diens bundel moet hebben gecorrespondeerd.

Over de Kunera-uitgave van *Oostersch* zijn we daarentegen wel goed ingelicht omdat de brieven van Leopold aan J.F. van Royen bewaard zijn gebleven.

Van elke bundel wordt ook tijdstip van verschijnen, formaat, lettertype, oplage en prijs vermeld. De uiteenzetting wordt besloten met een opsomming van alle gevonden recensies.

7. *Bijlagen*

In het apparaatdeel komen twee bijlagen voor: de eerste bevat de commentaar bij de teksten die vanwege de bijzondere aard van de uitgaven waarin ze tijdens Leopolds leven zijn verschenen, een aparte plaats in het tekstdeel hebben gekregen.

De tweede bijlage is te beschouwen als een aanvulling op de commentaar bij de reeksen 'Uit de Rubaijat' en 'Soefisch'. We hebben namelijk overwogen dat men zich bij een nadere bestudering van de Oosterse kwatrijnen ongetwijfeld ook zou moeten verdiepen in de keuze die Leopold heeft gemaakt uit zijn bronnen. Nú kan uit de commentaar bij de kwatrijnen alleen worden afgeleid op welke manier de dichter ze heeft bewerkt, omdat de Franse, Duitse en Engelse voorbeelden zijn opgenomen. Om een juist inzicht te geven in Leopolds keuze, zou de volledige inhoud van de drie boekjes moeten worden afgedrukt. Door de omvang daarvan waren wij evenwel genoodzaakt hiervan af te zien. Aan de andere kant bevatten Leopolds exemplaren meer informatie dan alleen de bronnen en de ontwerpen van de gepubliceerde kwatrijnen. De dichter heeft veel meer vers- en prozavertalingen in de drie boekjes aangestreept; bij verscheidene daarvan heeft hij bovendien een eerste aanzet van een bewerking genoteerd. De vraag waarom die wel aangestreepte teksten uiteindelijk niet zijn vertaald, en waarom diverse bewerkingen niet zijn voltooid, is waarschijnlijk zeer moeilijk of zelfs helemaal niet te beantwoorden. Dit neemt niet weg dat de door Leopold aangebrachte strepen, die een bepaalde voorkeur verraden, en de onvoltooide vertalingen belangrijke aanvullende gegevens bevatten met betrekking tot de twee gepubliceerde

reeksen kwatrijnen. Daarom zijn alle door de dichter aangestreepte, maar uiteindelijk niet vertaalde teksten en de onvoltooid gebleven ontwerpen opgenomen in een bijlage. Daardoor is ook een onderzoek naar de keuze die Leopold uit zijn bronnen maakte, mogelijk omdat men hiervoor nu een willekeurig ander exemplaar van de drie uitgaven kan gebruiken.

8. *Bibliografisch register van vertalingen*

Na de bijlagen volgen een bibliografisch register van vertalingen, één van muziekbewerkingen, en een bibliografie van de secundaire literatuur over Leopold. Voor alle drie geldt dat zij betrekking hebben op het gehele poëtische oeuvre van Leopold. Er is dus geen onderscheid gemaakt tussen vertalingen en muziekbewerkingen van, en literatuur over door de dichter gepubliceerde en die van en over nagelaten verzen. De toekomstige uitgave van verzen uit de nalatenschap van de dichter zal op dit punt hoogstens aanvullingen bevatten.

Het bibliografisch register van vertalingen is zo ingericht dat er in de noten bij de gedichten met een nummer naar kan worden verwezen. Daarnaast is het ook onafhankelijk van die noten te lezen, omdat onder de titelbeschrijving van het boek of tijdschrift ook de gedichten van Leopold genoemd worden waarvan een vertaling in dat boek of tijdschrift voorkomt. Wil men b.v. weten welke gedichten van Leopold in het Engels zijn vertaald, dan kan men dit het beste in het bibliografisch register opzoeken. Is men echter geïnteresseerd in de vertalingen van één bepaald gedicht, dan doet men beter in eerste instantie de noten bij dat gedicht te raadplegen.

9. *Bibliografisch register van muziekbewerkingen*

Ook voor dit register is een opzet gekozen die het mogelijk maakt in de noten bij de gedichten ernaar te verwijzen met een nummer. Men kan het eveneens onafhankelijk van die noten lezen. De uitgaven zijn op de namen van de componisten alfabetisch geordend. Onder elke titelbeschrijving wordt vermeld welke verzen van Leopold het betreft. Enkele componisten hebben van dezelfde gedichten twee verschillende composities gemaakt; in die gevallen zijn uiteraard beide uitgaven beschreven. Men vindt dus in een dergelijk geval in de noten bij de naam van één componist twee nummers.

We hebben slechts één wel uitgevoerde, maar nooit gepubliceerde compositie van een gedicht van Leopold kunnen achterhalen. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat er nog meer van dergelijke composities (hebben) bestaan.

10. *Bibliografie*

Het laatste onderdeel van het apparaat is een lijst van alle literatuur over Leopold die bijeengebracht kon worden. Deze behelst uitsluitend

beschouwingen die in hun geheel of voor een groot deel aan Leopold en/of aan zijn werk gewijd zijn. Bij het verzamelen hiervan is uiteraard gebruik gemaakt van *Nijhoff's index*, de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap* en ander bibliografisch materiaal. Voor de krante-artikelen vormde de verzameling knipsels van het Letterkundig Museum de belangrijkste bron. Dit alles geeft helaas geen garantie dat de nagestreefde volledigheid ook inderdaad bereikt is. We kunnen alleen hopen het grootste deel van alles wat over Leopold is geschreven, verzameld te hebben.

Alle literatuur is op auteursnaam beschreven en alfabetisch geordend. Publikaties zonder auteursnaam zijn als aparte groep aan het einde van de lijst in chronologische volgorde opgesomd. Er is verder geen indeling gemaakt in algemene artikelen, recensies, analyses van gedichten, enz. Niet alleen doet zich hierbij altijd de moeilijkheid voor dat verscheidene publikaties bij verschillende categorieën ondergebracht kunnen worden, maar bovendien zijn de recensies ook al vermeld bij de uiteenzettingen over de bundels en zijn de uitspraken over afzonderlijke gedichten ook in de noten verwerkt. Er is evenmin onderscheid gemaakt in 'belangrijke' en 'minder belangrijke' of in 'informatieve' en 'minder informatieve' publikaties. Het is niet aan de editoren om dit te bepalen; het zal door de gebruiker van de uitgave zelf moeten worden vastgesteld.

Publikaties waarvan de titel niet duidelijk aangeeft waarop ze betrekking hebben, zijn voorzien van een toelichting. Een dergelijke toelichting vindt men ook bij artikelen die op meer dan één plaats gepubliceerd zijn. Deze zijn beschreven naar de meest recente publikatie omdat die in de regel het gemakkelijkst vindbaar en bereikbaar zal zijn. In een toelichting is dan vermeld waar de eerdere publikatie te vinden is. Alle toelichtingen zijn gemerkt met een asterisk.

In sommige gevallen is een samenhangende reeks van artikelen te onderscheiden in de vorm van een polemieck. Deze artikelen zijn bij elkaar gezet onder de naam van de auteur wiens artikel de aanleiding tot de polemieck vormde. Bij de andere auteur vindt men dan een verwijzing. B.v. Brusse, W.L.: Zie Nijhoff, M., en W.L. Brusse: '[Polemiek over J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926]'

De volgende afkortingen komen in de bibliografie en soms in de noten voor:

<i>DWB</i>	<i>Dietsche warande en Belfort</i>
<i>L.T.</i>	<i>Levende talen</i>
<i>NRC</i>	<i>Nieuwe Rotterdams[ch]e courant</i>
<i>Ntg.</i>	<i>De nieuwe taalgids</i>
<i>NVT</i>	<i>Nieuw Vlaams tijdschrift</i>
<i>TLT</i>	<i>Tijdschrift voor levende talen / Revue des langues vivantes</i>
<i>Ts.</i>	<i>Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde</i>
<i>SpL.</i>	<i>Spiegel der letteren</i>
<i>VMA</i>	<i>Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde</i>

BRONNEN

Opm.: in onderstaand lijstje van bronnen zijn alleen die opgesomd die zich *niet* bevinden in het Nederlands Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. Bovendien worden niet de afzonderlijke manuscripten in particulier bezit vermeld omdat men dit gegeven bij het onderdeel 'overlevering' in de commentaar op de betreffende gedichten aantreft. Wanneer we gebruik hebben gemaakt van een boek van Leopold dat zich in het bezit van de familie Leopold of in de Gemeentebibliotheek te Rotterdam bevindt, is dat in het apparaat telkens verantwoord met respectievelijk de aanduiding 'in particulier bezit' en eventueel de opgave van de door de bibliotheek aan-gebrachte signatuur.²⁸

- a. Brieven van Leopold aan Willem Kloos: Kloos-archief, K.B. 's-Gravenhage, 69.F.19.
- b. Brief van Leopold aan de redactie van *De nieuwe gids*: Kloos-archief, K.B. 's-Gravenhage, 69.E.8, nr. 99.
- c. Brief van Leopold aan P. Tideman: in particulier bezit.
- d. Brieven van Leopold aan Albert Verwey: Archief-Verwey, U.B. Amsterdam XIV.93 en XXXV.74.
- e. Brief van Leopold aan Gerlof van Vloten: Archief-Verwey, U.B. Amsterdam, LI.42.
- f. Brief van Leopold aan P.C. Boutens: in particulier bezit.
- g. Briefkaarten van Leopold aan P.N. van Eyck: in particulier bezit.
- h. Brief van Leopold aan Martha van Vloten: deze brief, die in het bezit was van A. Roland Holst, is verloren gegaan. De in deze uitgave afgedrukte tekst ervan berust op een door J.B.W. Polak in 1953 gemaakt afschrift van het origineel.
- i. Brieven van Leopold aan J.F. van Royen: Archief-Van Royen, Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum 's-Gravenhage.
- j. Copieboek met een carbon-kopie van een brief van Willem Kloos aan Leopold: Kloos-archief, K.B. 's-Gravenhage, 69.F.23, nr. 338.
- k. Lijst van degenen die werden uitgenodigd mee te werken aan het gedenkboek van *De nieuwe gids*: Kloos-archief, K.B. 's-Gravenhage, 69.E.36.

²⁸ Zoals bekend, worden de stukken uit de nalatenschap van Willem Kloos die betrekking hebben op *De nieuwe gids* in de K.B. bewaard. De rest bevindt zich in het Letterkundig Museum. Deze niet geheel geslaagde scheiding heeft er o.a. toe geleid dat de brieven van Leopold aan Kloos deels in de K.B. en deels in het L.M. berusten.

- l. Kladboeken met aantekeningen betreffende o.a. inzendingen voor *De nieuwe gids*: Kloos-archief, K.B. 's-Gravenhage, 69.E.27 en 28.
- m. Brieven van Hein Boeken aan Willem Kloos: Kloos-archief, K.B. 's-Gravenhage, 133.M.41 en 69.E.7.
- n. Carbon-kopieën van de brieven van Eduard Verbeke aan P.C. Boutens: in particulier bezit.
- o. Proef van de Boutens-editie van Leopolds *Verzen*: in particulier bezit.
- p. Brieven van P.C. Boutens aan F.V. Toussaint: AMVC Antwerpen, B.7985/B.
- q. Brieven van A. Roland Holst aan H.T. Colenbrander: *Gids*-archief, U.B. Leiden, Ltk 1888 /f277^c, f277^d, f351, f443.
- r. Brieven van C. van Arendonk, P.N. van Eyck, M.T. Houtsma, J.H. Kramers, D.F.W. van Lennep, L. Pissarro en S.H. de Roos aan J.F. van Royen: Archief-Van Royen, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum 's-Gravenhage.
- s. Manuscript van het gedicht 'O brug, hoog omgebogen, wie betraden': Archief-Van Royen, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum 's-Gravenhage.
- t. Luxe-exemplaar van *Verzen* met eigenhandige opdracht van Leopold: in particulier bezit, voorshands in bruikleen gegeven aan het Letterkundig Museum.
- u. Leopolds exemplaar van *La roseraie du savoir*: in particulier bezit, voorshands in bruikleen gegeven aan het Letterkundig Museum.

Apparaat

Zes Christus-verzen

NOTEN

¹ Leopold zond deze gedichten op 20 februari 1893 naar Kloos ter plaatsing in *De nieuwe gids*. Kloos antwoordde pas op 11 juni van hetzelfde jaar: "Neem mij niet kwalijk dat ik U nog niet geantwoord heb op uw schrijven en zending van 20 Febr. l.l. Ik moest juist tot herstel van gezondheid op reis, toen ik ze ontving. Bij 't nakijken van mijn manuscripten kist vind ik ook uw bijdrage. Zij is zeer goed. Ik zal haar met genoegen plaatsen. Voor correctieproef zal ik zelf zorg dragen, daar het reeds zoo laat is."

Naderhand heeft Boeken een enigszins geromantiseerde, in ieder geval onjuiste, versie gegeven van de gang van zaken rond het debuut van Leopold: "Er waren gedichten ingezonden door een nameloozen inzender – onder den titel van Christus-gedichten. Ik had het genoegen K[loos] te helpen heenkomen door een stapel van inzendingen – geen vroolijken arbeid, daar het meeste met een weigering teruggezonden moest worden – toen las ik hem voor:

– En hadden eindelijk in een stal
hunnen intrek genomen,

toen Kloos verheugd uitriep: 'dat is nieuw en dat is Middel-Eeuwsch, dat is prachtig.' De inzending werd geplaatst met in een noot het verzoek aan den auteur om zich bekend te maken. Na het verschijnen kwam Leopold's bericht, dat hij de auteur was – en daarbij een nieuwe inzending: 'Scherzo'." (H. Boeken: 'Herinneringen van voor bijna vijftig jaar'. In: *De nieuwe gids* 44 (1929). Dl. I. p. 535–537; het citaat op p. 537.)

² Van Eyck heeft zich als eerste beziggehouden met de vraag in hoeverre de *Zes Christus-verzen* een samenhangende reeks gedichten vormen. Hij hecht niet veel betekenis aan het voorkomen onder de zes verzen van het 'Kerstliedje'. Volgens Van Eyck is belangrijk "dat in het tweede, derde en vierde gedicht de Christusgedachte geheel losgelaten schijnt en dat de fijne persoonsbeschrijving in het zesde eerder dan Christus een gepijde Imitatio-lezer in een kloostertuin van de Broederschap des Gemeenen Levens voor ons oproept. [...] Bovenal van belang evenwel is het eerste gedicht, dat de identificering van Christus en ik niet, gelijk in het tweede en derde vers als een onuitgesproken gevoelsgelijkstelling, maar als de beeldgeworden substantie van het heele gedicht geeft." (P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 407–408; *VW* 4. p. 321.)

Smit is het hier niet mee eens. Hij ziet in de Christusverzen een reeks nauw samenhangende gedichten waarin de Christusgedachte niet losgelaten wordt en waarin ook het Kerstliedje een duidelijke plaats en functie heeft. Bovendien is hij van mening dat de gedichten "[...] het onmiddellijk symbool [zijn] voor de dood der geliefde en voor de innerlijke strijd die Leopold na haar heengaan te doorstrijden had."

(W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. p. 16–37; vgl. ook W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 314–315.) Donkersloot heeft drie bezwaren tegen Smits interpretatie, n.l. "dat het in mindere mate Christusverzen zijn dan hij [= Smit] erin ziet, dat de groep als cyclus op te vatten verder gaat dan de titel doet verwachten en de inhoud uitwijst, en tenslotte dat de tekst niets bevat waardoor mag worden aangenomen dat er hier reeds sprake is van een gestorven geliefde." (N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 37–54; het citaat op p. 37.)

³ Volgens Dekker gaat het bij de *Zes Christus-verzen* om "verhole self-portrette" en ligt hierin de sleutel tot het begrijpen van de gedichten. (L. Dekker: 'Beskutting'. p. 20.) Kamphuis ziet in de Christusverzen meer een verwoording van de problematiek van 'gemeenschap — eenzaamheid'. (J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?*) Zie ook W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 36–44.

⁴ De verzen zijn in *De nieuwe gids* genummerd (I–VI).

[1]

'STAMMEN VRAGEN NAAR EEN VREEMD DING,'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 8.II, juni/juli 1893, p. 272–273. V ¹ : p. 9; V ² : p. 8–9.
DATERING	Vóór 20 februari 1893
VARIANTEN EN CORRECTIES	22 uitgaan, < uitgaan NG 24 windbewegen < wind bewegen NG 26 doode, < doode NG 29 één < een NG 32 vereerlijke, < vereerlijke NG
NOTEN	¹ Volgens Van Eyck is het gedicht 'Nu lentent de lucht, lentent wit' dat zich in de nalatenschap van Leopold bevindt en dat in de afdeling 'Vroege gedichten' van het <i>Verzameld werk</i> dl. II werd opgenomen (p. 100–101) te beschouwen als een voorstudie van dit gedicht (vgl. de 'Aantekeningen' p. 683). De tekstuele overeenkomsten tussen de twee gedichten zijn echter zo gering dat wij het vroegere gedicht hier niet hebben opgenomen. ² Gorter verwerkte de regels 13–20 van dit gedicht in de tweede druk van <i>Pan</i> . (H. Gorter: <i>Pan</i> . 2de zeer veel verm. dr. Amsterdam, 1916. p. 102.) Brouwer vertelt over Leopolds reactie: "En ik herinner mij goed, dat ik eens een avond bij hem kwam en op zijn tafel zag liggen het present exemplaar van [...] <i>Pan</i> . Hij toonde mij de voorrede: 'In dit boek komen enkele verzen voor van den dichter Leopold'. Diep ontroerd: 'Daarvoor kan ik Gorter nooit danken; wat heeft hij mij gelukkig gemaakt.' Ik meende te mogen opmerken: 'Maar mijnheer, is het zoo erg? Is Gorter zóó'n groote geest, dat hij u een eer aandoet als hij eens iets van u overneemt?' 'Jij weet niet, hoe 'n knappe man of dat is!' 'Vindt u hem zoo'n groot dichter?' 'Jij kunt domme vragen doen.' 'Maar ik

wou nu eens weten, hoe u over den dichter Gorter denkt.' 'Dat zal je van mij nooit te weten komen.''' (J.Sj. Brouwer: 'Herinneringen aan Dr. J.H. Leopold'. In: *Het vaderland* 25 juni 1925.)

³ Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p.408–409, 416; *VW* 4. p. 322–323, 332; W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. p. 18–21, 31–32; L. Dekker: 'Beskutting'. p. 22–23, 25; J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 24–26; W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 87–88, 93, 103, 109–110, 114, 141–142.

⁴ Zetfout: in NG, r. 31 *hemelling* i.p.v. *hemeling*

[2] 'ER IS IN DONKERTE EEN FLAUW AFSCHIJNEN'

OVERLEVERING *M*: Manuscript in Map VI (: groep 1): op de achterkant van een convocatie van de cricket- en voetbalclub "Vitesse" uit Arnhem, waarvan Leopolds broer president was; formaat 10,5 × 18 cm.
NG: *De nieuwe gids* 8.II, juni/juli 1893, p. 274.
*V*¹⁻²: p. 10.

DATERING Vóór 20 februari 1893

VARIANTEN
EN CORRECTIES

- 1 Er < er *M*
- 2 gezicht mat-zijen, zacht-zijen <

(a) gezicht, mat <i>z</i> ijen, zacht <i>z</i> ijen	} <i>M</i>
(b) < > < >	
(c) [gezicht, mat <i>z</i>]ijē[n], zacht <i>z</i>]ijē[n]	
- 4 mat-zijen, zacht-zijen < mat *z*ijen, zacht *z*ijen *M*
- 5 In < in *M*
- 6 in talmen, in een kalm teemen <

(a) talmend	} <i>M</i>
(b) <	
(c) in [talmen], in een kalm teemen	
- 7 in <

(a) met	} <i>M</i>
(b) < >	
(c) in	

 zang <

(a) gang	} <i>M</i>
(b) <	
(c) <i>z</i> [ang]	
- 8 klagend, < klagend *M*

NOTEN
¹ Van Eyck stelt dat de sensitiviteit, die volgens hem een van de innerlijke kenmerken van de Christusverzen is, in dit gedicht "tot een exces van weekheid gaat". (P.N. van Eyck: 'J.H. Leopold I'. p. 406; *VW* 4. p. 319.)

² Vgl. W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. p. 21–22, 32; J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 26.

[3] '“DAAR WAS WEENING IN MIJN BEÏ OOGEN”'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 8.II, juni/juli 1893, p. 275.
*V*¹⁻²: p. 11.

DATERING	Vóór 20 februari 1893
VARIANTEN	4 droefheid... < droefheid.... NG
EN CORRECTIES	5 weenen, < weenen NG
	6 blijzijns kelken, < blij zijn kelken NG
	8 zielslievelingen < ziels lievelingen NG
NOTEN	¹ Vgl. W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. p. 22–24, 32–33; J. Kamphuis: <i>Is het waar, dat gij het waart?</i> p. 26–27.

[4] 'O, WAT IN LOTEN'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 8.II, juni/juli 1893, p. 276. <i>V</i> ¹⁻² : p. 12.
DATERING	Vóór 20 februari 1893
VARIANTEN	1 in < als NG
EN CORRECTIES	
NOTEN	¹ Vgl. W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. p. 24–25, 33; J. Kamphuis: <i>Is het waar, dat gij het waart?</i> p. 27; W.E.G. Louw: <i>Invloed</i> . p. 96. ² Balakian wijst op dit gedicht als voorbeeld van de symbolistische techniek van "mingling of the material and the spiritual". Er is in het gedicht sprake van een "fusion of the concrete or physical reality with the abstract or inner mood." (A. Balakian: <i>The symbolist movement; A critical appraisal</i> . New York, [1967]. p. 111; behalve de Nederlandse tekst wordt ook een Engelse vertaling van het gedicht gegeven.) ³ Volgens Verheul geeft dit gedicht "in klein bestek een psychologisch drama weer. Het voornaamste steunpunt daarbij is de beeldspraak. Een plaatje van uitbottend lentegroen maakt plaats voor de voorstelling van een grimmig, in het nauw gedreven dier. Vooral het laatste beeld is veelzeggend. Het verbindt twee sterke emoties, pijn en agressie, tot een onmiddellijk inleefbaar geheel. Maar wat het gedicht zijn grootste effect geeft is de uitbuiting van een schijnbare technische bijkomstigheid. Tussen de beide strofen valt, midden in een zin, een gespannen stilte wanneer de feitelijke gebeurtenis die tot de ommekeer heeft geleid, een ogenblik hoorbaar wordt verzwegen." (K. Verheul: 'Een eerbiedig vergeten meester'. In: <i>NRC/Handelsblad</i> 7 juli 1978.)

[5] KERSTLIEDJE

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 8.II, juni/juli 1893, p. 277–278. <i>V</i> ¹ : p. 13; <i>V</i> ² : p. 13–14.
DATERING	Vóór 20 februari 1893

VARIANTEN	[<i>titel</i>]	KERSTLIEDJE < (KERSTLIEDJE). NG
EN CORRECTIES	2	gekomen, < gekomen NG
	6	Jezuskindekijn < Jezus kindekijn NG
	18	bei < bei NG ooren, < ooren NG
	22	binnengetogen; < binnen getogen NG
	23	licht, < licht NG afging, < afging NG
NOTEN	¹ Gerlof van Vloten schreef op 16 oktober 1893 aan Leopold: “Wat je mij over je verzen in de N.G. schrijft verwonderde mij niet[.] ook in Leiden heb ik (en nog wel door Hartmannum [= de Leidse hoogleraar J.J. Hartman]) tegen den druppel aan den neus der h. koningen hooren vocifereeren. Zij moesten hier Murillo maar eens gaan zien in het museum en de cathedraal die zijn joden en heiligen en zijn heilige maagden zelfs stoffeert als en concipieert uit monniken[,] nonnen en rapaille uit de achterbuurten van Sevilla. Gij zult zelf natuurlijk wel niet het aardig kerstliedje maar de andere verzen het hoogst stellen. Ik heb die heel mooi gevonden en goed begrepen ook.” ² Vgl. W.A.P. Smit: ‘Christus-verzen’. p. 25–27, 34–35; N.A. Donkersloot: <i>J.H. Leopold</i>. p. 38, 46–47; J. Kamphuis: <i>Is het waar, dat gij het waart?</i> p. 28–30; W.E.G. Louw: <i>Invloed</i>. p. 40–43. ³ Volgens Campert behoren de ‘Kerstliedjes’ van Leopold tot diens beste werk. (J.R.Th. Campert: ‘Kerstmis bij moderne dichters’. In: <i>Het vaderland</i> 25 december 1925.) ⁴ Giacomo Prampolini vertaalde dit gedicht in het Italiaans, zie V. 1. ⁵ Jan van Dijk schreef bij dit gedicht muziek voor alt en hobo en orgel, en voor bariton en fluit en strijkkwartet, en Harold C. King voor middenstem en pianoforte, zie nr. 5, 6 en 10.	

[6]

IS HET WAAR, DAT GIJ HET WAART?

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 8.II, juni/juli 1893, p. 279–280. V ¹ : p. 14; V ² : p. 15.
DATERING	Vóór 20 februari 1893
VARIANTEN	1 Toen,... < Toen,... NG
EN CORRECTIES	13 hand, < hand NG
	22 halfwezen < half wezen NG
NOTEN	¹ Van Eyck is van mening dat de “ingekeerdheid waarvan Leopold in het zesde ‘Christus-Vers’ spreekt, [...] niet de vrijwillige van de geestelijk bekeerde [is], maar een die door geen enkel woord beter gekenschetst wordt dan door dit, dat wij bij Leopold zelf eenige malen welbewust gebruikt vinden: <i>eenzelvigheid</i>.” (P.N. van Eyck: ‘Leopold I’. p. 407; <i>VW</i> 4. p. 320.) ² Vgl. W.A.P. Smit: ‘Christus-verzen’. p. 27–30, 34–35; N.A. Donkersloot: <i>J.H. Leopold</i>. p. 43–44; J. Kamphuis: <i>Is het waar, dat gij het waart?</i> p. 30–33; W.E.G. Louw: <i>Invloed</i>. p. 89, 126, 141–142. ³ Zetfout: in NG, r. 5 <i>struivende</i> i.p.v. <i>stuivende</i>

Scherzo

NOTEN

¹ Leopold had deze gedichten naar *De nieuwe gids* gestuurd na een uitdrukkelijk verzoek van de redactie weer een bijdrage in te zenden. Toen Gerlof van Vloten, mede namens Albert Verwey, op 11 juli 1894 Leopold vroeg medewerker van *De XXste eeuw* te worden, antwoordde de dichter: "De zaak met de N.G. heeft zich anders toegedragen dan ge denkt. Van af mijn eerste inzending heb ik van de kant van de Redactie herhaaldelijk direct en indirect bewijzen van belangstelling en beleefdheid ontvangen; op hun uitdrukkelijk verzoek eens weer wat in te zenden heb ik dit gedaan, hoewel het mij slecht convenieerde door de buitengewone drukte, die de afgelopen cursus heeft meegebracht." (13 juli 1894).

² Op 29 november 1897 stuurde Leopold een afschrift van *Scherzo*, met uitzondering van het laatste gedicht, aan Mevrouw H.J. Robertson-van der Pot: "Hierbij zend ik U wat ik U beloofd had, het *Scherzo* heb ik afgeschreven en kunt U dus houden. Ik had het wel eerder gestuurd, maar ik hoopte in de December aflevering van de N.G. iets te krijgen en U dat dan tegelijkertijd te zenden, nu stuur ik U dat wel later bij het verschijnen." De familie Robertson was een Rotterdamse apothekersfamilie waarmee Leopold nauwe relaties onderhield. (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*, p. 113–114: noot 3.) De dochter van Mevrouw Robertson, Mevrouw Blaauw-Robertson vertelt dat het contact tussen de dichter en haar moeder via Leopolds collega aan het Erasmianum dr. A.G. Kronenberg tot stand is gekomen. Mevrouw Robertson had tegenover Kronenberg haar bewondering geuit voor de *Verzen* 1897. Kronenberg vertelde haar toen dat de dichter van die verzen een collega van hem was en hij beloofde haar de lovende woorden aan Leopold te zullen overbrengen. Dit heeft tot gevolg gehad dat Leopold vanaf 1897 samen met Kronenberg veel bij de familie Robertson aan huis kwam.

Zie voor het afschrift van *Scherzo* J.M. Jalink: *Varianten*, p. 8–10, 24–41.

³ Vgl. W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*, p. 45–46.

⁴ De gedichten zijn in *NG* met romeinse en in het afschrift met arabische cijfers genummerd.

[7]

'DIT IS VAN EEN LICHTKIND'

OVERLEVERING	<i>NG</i>: <i>De nieuwe gids</i> 9.II, juni/juli 1894, p. 185–188. <i>M</i>: Manuscript in particulier bezit, door Leopold op 29 november 1897 verstuurd. <i>V</i>¹: p. 17–18; <i>V</i>²: p. 17–19.
DATERING	1893–1894
VARIANTEN	1 lichtkind < lichtkind, <i>M</i>

EN CORRECTIES	2	lieveling < lieveling, <i>M</i>
	8	anemone. < anemone <i>M</i>
	11	peinzens – < peinzens <i>M</i>
	12	geweest, < (a) geweest. <i>NG</i> (b) geweest <i>M</i>
	13	totdat < (a) Tot dat <i>NG</i> (b) Totdat <i>M</i>
	16	ingeboren. < ingeboren <i>M</i>
	20	gevoed, < gevoed <i>M</i>
	21	tot < Tot <i>M</i>
	24	lang. < lang <i>M</i>
	28	geslaakt, < geslaakt <i>M</i>
	29	en < En <i>M</i>
	30	onverwonderd, < onverwonderd <i>NG, M</i>
	32	afgezonderd, < (a) afgezonderd; <i>NG</i> (b) afgezonderd <i>M</i>
	33	moest < Moest <i>M</i>
	36	knikvaarwel. < knikvaarwel. – <i>NG</i>
	38	gekomen, < gekomen <i>NG, M</i>
	40	genomen < genomen, <i>NG</i>
	41	en < En <i>M</i>
	44	weggeroofd. < weggeroofd <i>M</i>
	48	gaan < (a) gaan, <i>NG</i> (b) gaan. <i>M</i>
	49	en < En <i>M</i> geworden, < geworden <i>NG, M</i>
	50	nieuweling, < nieuweling <i>NG, M</i>
	54	beveiliging, < beveiliging <i>NG, M</i>
	55	spelekind, < spelekind <i>NG, M</i>

NOTEN	¹ Vgl. J.M. Jalink: <i>Varianten</i> . p. 10, 26–31.
	² Volgens Louw verkrijgt dit gedicht zijn “merkwaardige ligtheid en speelsheid natuurlijk gedeeltelijk vanwege die kort versreël, maar net zoseer deur die gedurige, swewende enjambementen [...]” (W.E.G. Louw: <i>Invloed</i> . p. 103, 118.) Zie ook L. Dekker: ‘Beskutting’. p. 21.
	³ Zetfout: in <i>NG</i> , r. 9 <i>Wat</i> i.p.v. <i>Want</i>

[8] ‘DIT DENKEN AAN U WIL ZUIVER ZIJN’

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> 9.II, juni/juli 1894, p. 189.
	<i>M</i> : Manuscript in particulier bezit, door Leopold op 29 november 1897 verstuurd.
	<i>V</i> ¹ : p. 19; <i>V</i> ² : p. 20.
DATERING	1893–1894
VARIANTEN	2 ontwijden, < ontwijden <i>M</i>
EN CORRECTIES	5 henen treedt < henentreedt <i>M</i>
	6 kelken, < kelken <i>M</i>
	7 een mild < vredig <i>M</i>

- NOTEN
- ¹ Vgl. J.M. Jalink: *Varianten*. p. 10, 32–33.
- ² P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.
- ³ Henri Zagwijn schreef bij dit gedicht muziek voor zang en piano, zie nr. 22.

[9]

DE BLOEMEN SPREKEN:

- OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids* 9.II, juni/juli 1894, p. 190–191.
M: Manuscript in particulier bezit, door Leopold op 29 november 1897 verstuurd.
*V*¹: p. 20–21; *V*²: p. 21–22.
- DATERING 1893–1894
- VARIANTEN [titel] DE BLOEMEN SPREKEN: < De bloemen spreken: *NG*, *M*
- EN CORRECTIES
- 9 dat < Dat *M*
- 10 zou, < (a) zou *NG*
 (b) zou; *M*
- 16 dood < dood, *NG*
- 17 en < En *M*
- 18 klagen: < klagen *M*
- 19 wee! < (a) Wee! *NG*
 (b) wee *M*
- 20 dagen. – < dagen. *M*
- 25 en < En *M*
- 28 droomenwoord: < droomenwoord. *NG*, *M*
- 29 herwaarts < Herwaarts *NG*, *M*
- NOTEN
- ¹ Vgl. J.M. Jalink: *Varianten*. p. 10, 34–37.
- ² Oost wijst op overeenkomst in ritme en vorm tussen dit gedicht en ‘Wij avondkinderen’, editie-Van Eyck p. 240–241. (P.S.N. Oost: ‘De tekst van Leopolds gedicht Nezahualcoyotl; Over P.N. van Eycks editietechniek’. In: *SpL*. 11 (1968/69). p. 250.)
- ³ Theodoor Weevers vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.6.

[10]

‘LAAT DE LUIKEN GELOKEN ZIJN’

- OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids* 9.II, juni/juli 1894, p. 192–193.
M: Manuscript in particulier bezit, door Leopold op 29 november 1897 verstuurd.
*V*¹: p. 22; *V*²: p. 23–24.
- DATERING 1893–1894
- VARIANTEN
- 6 tevreeën, < tevreeën *M*
- EN CORRECTIES
- 9 dan < Dan *M*

- 10 zacht over < en niet raken *M*
 12 vond. < vond *M*
 14 vlijen < vleien *NG, M*
 16 kindje verblijen. < kind verblijen *M*
 24 wiege < wiege, *M*

NOTEN

¹ Vgl. J.M. Jalink: *Varianten*. p. 10, 38–41.

² Leopold zond dit gedicht aan zijn schoonzuster, Aaffiene Rijkens, ter gelegenheid van de geboorte van haar eerste zoon Robert Iwan op 17 juli 1897. (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 12.) Dit afschrift is, voorzover ons bekend, niet bewaard gebleven.

³ Borel merkt op: “Toch zijn er onder zijn [= Leopolds] gedichten, zóó wonderlijk eenvoudig en zuiver, en toch gemakkelijk in het gehoor liggend, dat het onbegrijpelijk is waarom ze geen kostbaar gemeen goed zijn geworden. Zóó b.v. dit eene, dat elke vrouw, die moeder is geworden, moet aanspreken: [*volgt dit gedicht*].” (H. Borel: ‘J.H. Leopold. 1865 – 11 Mei – 1925’. In: *Het vaderland* 9 mei 1925.) En Kamphuis: “Wie is niet geneigd na het lezen van dit slaapliedje Simon Vestdijk gelijk te geven, wanneer deze Leopold als de enige uit het Nederlandse taalgebied noemt die er aanspraak op kan maken verzen te hebben geschreven die ‘in iedere regel de absolute poëtische schoonheid belichamen?’” (J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 16.)

⁴ Van Deyssel vindt alleen de eerste twee strofen en de laatste strofe “mooi in den hooger zin.” De tweede strofe is volgens hem de beste; de daarop volgende “zijn minder omdat het eenvoudige vermelden der werkelijkheid verlaten wordt en de fantasie aantreedt. [...] De vijfde strofe is de minste, eigenlijk volkomen onhoudbaar met de verwardheid van een ‘verhaal’, dat blijkbaar herhaald wordt, waarop de droomenvrouw zich duizend keer bezint en dat zij onvoltooid laat.” (L. van Deyssel: ‘J.H. Leopold’. In: *Aanteekeningen bij lectuur*. Amsterdam enz., 1950. p. 29–32.)

⁵ André Piot en Liliane Wouters vertaalden dit gedicht in het Frans, zie III.2, III.3 en III.4.

⁶ Reine Colaço Osorio-Swaab schreef bij dit gedicht muziek voor een spreekstem met piano, Bertus van Lier voor sopraan en orkest, Herman Mulder voor middenstem en piano en Louis Schnitzler voor zang en klavier, zie nr. 3, 11, 12 en 19.

⁷ In *NG* en *M* wordt ingesprongen bij de tweede en vierde regel van elke strofe.

⁸ Zetfout: in *NG*, r. 13 *en* i.p.v. *En*

[11] ‘GIJ, EERSTELING, HEBT NEERGEZIEN’

OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids* 9.II, juni/juli 1894, p. 194–195.
*V*¹: p. 23; *V*²: p. 25–26.

DATERING 1893–1894

VARIANTEN
EN CORRECTIES

- 3 aanschouwen, < aanschouwen; NG
14 verworpenheid < verworpenheid, NG
16 wisselstrijd." < wisselstrijd." – NG
24 gewacht." < gewacht." – NG

NOTEN

¹ Dit gedicht komt niet voor in het afschrift van *Scherzo* dat Leopold aan Mevrouw H.J. Robertson-van der Pot stuurde.

² Volgens Jalink is dit gedicht "een van die verborgen zelfportretten, waarvan men er enkele in Leopolds werk aantreft – [...] misschien wel het minst verborgene [...]" (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*, p. 41.)

Donker stelt dat dit gedicht "het eerste der zelf-portretten [is] die Leopold heeft nagelaten, en het eenige dat hij openlijk als zoodanig gaf. Hier heeft hij voor één keer de schroom en de schuwheid, die de grondtrek zijner poëzie is gebleven en tenslotte de vloek is geworden van zijn leven, beslissend bedwongen." (A. Donker: 'De dichter J.H. Leopold'. In: *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 262–263.) En Rispens:

"Er is één vers in het oeuvre van Leopold, waar hij in enkele scherp-omlijnde trekken een zelfportret geeft, een schets van zijn wezen: 'Gij eersteling hebt neergezien'. Hij noemt daar twee contrasterende eigenschappen als de grondtendenties zijner persoonlijkheid: 'zelfverheffing' en 'zelfontwaardiging'; zelfverheffing: de trots van de in zijn zelfbesef zich souverain wetende dichter; zelfontwaardiging: als gevolg van het onmachtsbewustzijn, in de wereld en de gemeenschap een volwaardig mens te kunnen zijn." (J.A. Rispens: 'Leopold, de dichter van het modern-tragische levensgevoel'. In: *De geest over de wateren; Litteraire en wijsgerige essays*. Kampen, 1950. p. 64–65.)

Zie verder P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 408, 421; *VW* 4. p. 322, 337–338; W. ver Eecke: 'Jan Hendrik Leopold'. In: *Nova et vetera* 43 (1965/66). p. 309–310; L.M. Stallaert: 'Enkele wijsgerige notities betreffende communicatie'. In: *Kwartaalbericht [van het] Nederlands opleidingsinstituut voor het buitenland* 9 (1967), nr. 36. p. 13; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 14, 31–34.

³ Louw meent dat in dit gedicht invloed van Kloos kan worden onderscheiden. (W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 35–36.)

⁴ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels en Liliane Wouters in het Frans, zie II.4 en III.4.

⁵ In NG bestaat het gedicht uit zes strofen van vier regels in plaats van drie strofen van acht regels.

Verzen 1895

NOTEN

¹ Op 8 januari 1895 schreef Leopold aan de redactie van *De nieuwe gids*, waarschijnlijk aan de toenmalige redacteur P. Tideman: "Onder dankbetuiging van Uw schrijven en de daarin gegeven inlichtingen kom ik U beleeft verzoeken de bij U berustende copie aan mijn adres terug te willen zenden, daar er tegen publicatie bij mij bezwaren zijn gerezen." Het is niet bekend welke "copie" hier bedoeld wordt. Het kan gaan om gedichten die ongepubliceerd zijn gebleven of om een vroegere versie van de *Verzen 1895*. In het laatste geval moet Leopold de gedichten, na bewerking, opnieuw hebben ingezonden.

² Meeuwesse brengt de *Verzen* 1895 in verband met de beschrijving van Leopolds liefde voor een ten dode opgeschreven meisje zoals die voorkomt in het *Reisdagboek* 1890. Naar zijn mening verbeeldt de verzenreeks een belangrijk ogenblik in Leopolds ontwikkeling: "Het ogenblik nl., waarop het denken het zijn metafysisch bevestigd vond, doordat Leopold in het wezen van een mensenkind een onvernietigbare goddelijke kern herkende." (K. Meeuwesse: 'Leopolds "Verzen 1895"'. In: *Handelingen van het eenentwintigste Vlaams filologencongres*. Leuven, 1955. p. 257-260.)

Vgl. J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 32; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 47-50.

³ In NG ontbreekt in de groepstitel het jaartal 1895.

[12]

'DE BEDGORDIJNEN HANGEN ZOO IJL'

OVERLEVERING

M: Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, blad 31v, slechts enkele regels.

NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 419-427.

V^1 : p. 27-31; V^2 : p. 28-34.

DATERING

1894-1895

VARIANTEN

I

EN CORRECTIES

M

1 groote avond

2 a in kuische majesteit

b < >

3 te gaan, waar wij stille geno[o]ten waren

4 en ons doen was en geban[*nen*]

5 a liggend in een lach

b [liggend in een] ko

c *liggend in een koelen lach*

6 wangen

7 ^g licht gereed

8 dat intrek neme

II

- 31 strooken < stroken *NG*
 42 broze < brooze *NG*
 59 staat, < staat *NG*, *V*¹
 113 in < van *NG*
 115 zie, < zie; *NG*
 124 aanvlijend < aanvleiend *NG*
 126 samen schreiend < samenschreiend *NG*
 141 tweeën < tweëen *NG*
 143 gedweë < gedweë *NG*
 152 en < in *NG*

Opm.: Blijkens een ongelinieerd blaadje in Map II, 3 (: groep 4) heeft Leopold overwogen het woord *zeer* in r.138 van dit gedicht te vervangen door *stil*. Het blaadje bevat verder aantekeningen die betrekking hebben op de verzen [35], [38] en [41]. Waarschijnlijk heeft Leopold deze notities gemaakt met het oog op een nieuwe druk van de bundel *Verzen*. Als het blaadje dateert uit de tijd van de voorbereiding van de tweede druk van *Verzen*, kan worden vastgesteld dat geen van de overwogen veranderingen uiteindelijk is aangebracht. Maar het is niet uitgesloten dat de dichter de bewuste aantekeningen ná 1920 heeft gemaakt.

NOTEN

¹ Jalink merkt op: "Op deze reis [in 1890] beleeft de jonge Leopold ook de liefde, waarvan het mijns inziens niet onwaarschijnlijk, zo niet waarschijnlijk te achten is, dat zij aanleiding werd tot het lange peinsgedicht over de geliefde op haar doodsbed, het jonge 'meisje in doodsverschijnen' [...]." (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 32.) Van Eyck vraagt zich naar aanleiding van dit gedicht af: "Was het geluk, dat Leopolds liefde vinden wilde? Of voelde de ziel dat zij het geluk der liefde zelf niet verdragen kon en begeerde zij het geluk van de vrede, het geluk om die rust-van-pijn te bereiken, die enkel het vervullen van het verlangen verschaffen kon?" (P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 421; *VW* 4. p. 338.) Vgl. L. Dekker: 'Beskutting'. p. 25; W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 100, 104, 152.

[13]

'HOE VER, HOE VER IK DIT ALLES VIND,'

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 428–429. <i>V</i> ¹ : p. 32; <i>V</i> ² : p. 35.
DATERING	1894–1895
VARIANTEN EN CORRECTIES	3 zóó < zoo <i>NG</i> 6 beschreit, < beschreit <i>NG</i> , <i>V</i> ¹ 17 moesten; < moesten, <i>NG</i> 22 hing; < hing? <i>NG</i> , <i>V</i> ¹

[14]

' 'O, ALS IK DOOD ZAL, DOOD ZAL ZIJN'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i>, Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 430. <i>V</i>¹: p. 33; <i>V</i>²: p. 36.
DATERING	1894–1895
NOTEN	¹ Annie Salomons citeert dit gedicht in haar <i>Herinneringen</i> (A. Gerlo [ps. van A. Salomons]: <i>Herinneringen van een onafhankelijke vrouw</i>. Amsterdam, [1915]. p. 48.) Brouwer vertelt dat Leopold hierdoor “diep getroffen” was. (J.Sj. Brouwer: ‘Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold I’. In: <i>Het vaderland</i> 16 juli 1930.) ² Dubois schrijft: “Ik zal nooit de aandoening kwijtraken die zich van mij meester maakte, toen ik voor het eerst de strofen las: [<i>volgt dit gedicht</i>].” (P.H. Dubois: ‘Vermogen van Leopolds poëzie’. In: <i>Over Leopold</i>. [Essays van] J.C. Bloem e.a. [Rotterdam, Amsterdam], 1951. p. 12.) ³ Volgens Closset trachten de herhalingen in dit gedicht “de vrees voor het mysterie van de dood [...] te verklanken.” (F. Closset: ‘Jan Hendrik Leopold (1865–1925)’. In: <i>TLT</i> 31 (1965). p. 282.) Ver Eecke meent: “Het onderbreken van de zinnen, om die dan met een halve herhaling te laten uitvloeien, schept een onaardse sfeer die door de zacht lispelende medeklinkers (w, sl, fl) nog versterkt wordt. Met woorden als het fluisteren en het gerust-slapen maakt Leopold de dood tot een zachte realiteit.” (W. ver Eecke: ‘Jan Hendrik Leopold’. In: <i>Nova et vetera</i> 43 (1965/66). p. 307.) Vgl. W.E.G. Louw: <i>Invloed</i>. p. 136–137. ⁴ Nico Greitemann vertaalde dit gedicht in het Duits en P.J. de Kanter in het Engels, zie I.2 en II.4. Blijkens een bewaard gebleven handschrift heeft Boutens gewerkt aan een Franse vertaling van dit gedicht. ⁵ Henk Badings schreef, evenals Hentri Zagwijn, bij dit gedicht muziek voor zang en piano en Marius Flothuis voor zang en piano of zes blaasinstrumenten, zie nr. 1, 8 en 22.

[15]

'DIE NACHT VAN ZELFVERNEDERING'

OVERLEVERING	M: Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, bladen 32–33. NG: <i>De nieuwe gids</i>, Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 431. <i>V</i>¹: p. 34; <i>V</i>²: p. 37.
DATERING	19–26 van een niet aangegeven maand in 1894 of 1895

VARIANTEN	I
EN CORRECTIES	<i>M</i>
	A
1	a α [<i>ontbreekt</i>]
	b β, γ O vreemd e[n] onbegrepe[n] woord
2	a α [<i>ontbreekt</i>]
	b β, γ het eenige, dat ik gevonden
3	a α, β [<i>ontbreekt</i>]
	b γ was,
	c dat al mijn zijn [was,]
4	α, β, γ vergeef mijn zonden
	B
1	Dien eenen nacht als ik heb neer
2	gezeten aan de doodensponde
3	en mijn mond steeds gepreveld heeft
4	vergeef mijn zonden
5	a α dat ik
	b β waarin ik heb getracht [dat ik]
	c γ [waarin ik heb getracht dat] al
6	a α [<i>ontbreekt</i>]
	b β ik u uitgeven konde
	c γ mijn ziel [ik u uitgeven konde]
7	a α, β [<i>ontbreekt</i>]
	b γ mij begaven dan
	c woorden [mij begaven dan]
	d en [woorden mij begaven dan]
8	[<i>ontbreekt</i>]
	C
1	Dien nacht van zielsverteedering
2	van deemoed aan de doodensponde
3	a gepreveld kwam
	b en toen gestage preveling
	c in een [gestage preveling]
4	vergeef mijn zonden
5	van pogen dat mijn leven, al
6	a mijn denken ik u uitgeven konde
	b < > < >
	c [mijn] zijn [ik u uit]spreken [konde]
7	a en woorden mij begaven dan
	b [en woorden mij] verlieten [dan]
8	vergeef mijn zonden
9	Een simpel woord van leniging
10	het eenigst wat ik heb gevonden
11	waarin mijn ziel uitweenen ging
12	vergeef mijn zonden.

II
7 kwamen < kwamen, *NG*

- NOTEN
- ¹ Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 137.
² Henri Zagwijn schreef bij dit gedicht muziek voor zang en piano, zie nr. 22.
³ In *NG* wordt niet bij de laatste regel van elke strofe ingesprongen.

[16] 'IN DE STILTE WAARIN WIJ ZIJN, DE VERTROUWELIJKE'

OVERLEVERING *M*: Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, blad 36v, slechts enkele regels.
NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 432.
*V*¹: p. 35; *V*²: p. 38.

DATERING 1894–1895

VARIANTEN I
 EN CORRECTIES *M*

1	ik wil mij in mijn denken
2	verdriet
3	over u buigen als een avond
4	wolken
5 a	droomen doen
b	droomen en doen droomen
6	lente komen
7	nu blijft mij slechts te bidden overig
8	dat gij wilt weggaan
9	en vergeten mijnen
10	o wend uw oogen –
11	in – U – U nacht ook schijn[en]
12	nu mij en
13	zoo ter

II
 13 nederliggen < neerliggen *NG*

- NOTEN
- ¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels en Giacomo Prampolini in het Italiaans, zie II.4 en V.1.

[17] 'LAAT IK NU LEGGEN LICHT DINGEN'

OVERLEVERING *M*: Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, blad 45v, slechts enkele regels.
NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 433.
*V*¹: p. 36; *V*²: p. 39.

DATERING	1894–1895
VARIANTEN	I
EN CORRECTIES	<i>M</i>
	1 en wiekevlokken van witte groote
	2 vlinders
	3 sneeuw
	4 en ongedrenkt van de lente
	5 die te verdwijnen staat,
	6 kwijnserringen
	II
	10 bevonden, < bevonden <i>NG</i>
NOTEN	¹ Henry Fagne vertaalde dit gedicht in het Frans en Giacomo Prampolini in het Italiaans, zie III.1 en V.1.

[18]

‘HUN ZACHTE OOGEN’

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 1 [= jrg. 10]. II, augustus 1895, p. 434. <i>V</i> ¹ : p. 37; <i>V</i> ² : p. 40.
DATERING	1894–1895
VARIANTEN	5 niet; < niet, <i>NG</i>
EN CORRECTIES	15 deren < deeren <i>NG</i>
	16 leedbijzondere < leedbyzondere <i>NG</i>
NOTEN	¹ Giacomo Prampolini vertaalde dit gedicht in het Italiaans, zie V.1.

Paul Verlaine †

NOTEN

¹ Paul Verlaine overleed op 8 januari 1896 in Parijs. Op 26 januari van dat jaar schreef Boeken aan Kloos: “We moeten nu ons best doen voor de Febr. aflevering. Gisteren heb ik al juist van Leopold twee verzen ontvangen naar aanleiding van den dood van Verlaine.” De *Nieuwe gids*-aflevering verscheen pas in maart 1896.

² De Boer is van mening dat Leopold in de twee gedichten over Paul Verlaine een beeld van zichzelf heeft gegeven, dat hij “als een wensdroom” met de dichter Verlaine identificeerde. (J. de Boer: ‘Leopold en Verlaine; Een gedicht van Leopold als onbewuste identificatie’. In: *Critisch bulletin* 19 (1952). p. 13–17.) Volgens Donker vinden we in het tweede Verlaine-gedicht “met treffende gelijkenis ook zijn [= Leopolds] eigen karakters trekken terug [...]” (A. Donker: ‘De dichter J.H. Leopold’. In: *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 263.) Vgl. P.N. van Eyck: ‘Leopold I’. p. 420; *VW* 4. p. 336–337; D. Coster: ‘J.H. Leopold †’. In: *De stem* 5 (1925). Dl. II. p. 672; W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 316; L. Dekker: ‘Beskutting’. p. 24.

[19]

‘MEN MOCHT WEL WILLEN IN DONZEN WOORDEN’

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in schoolcijferboekje 1895/96, blad 35v, slechts enkele regels. <i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11]. I, maart 1896, p. 1. <i>V</i> ¹ : p. 41; <i>V</i> ² : p. 42.	
DATERING	8–25 januari 1896	
VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	<i>A</i>	
	1	O, dat men treuren ging om mijnen dood.
	2	maar niet met velen weinige beminden
	3	bood
	4	vinden
	<i>B</i>	
	1	Maar dit zal stil zijn, en ik weet
	2	gewend
	3 a	te denken aan een stil verlaten, bekend
	b	[te denken aan een stil verlaten] mal[?][, bekend]
	4	wat zijn leven was
	5	stil <i>wordt</i>

NOTEN

¹ Uit het eerste gedeelte van *M* kan men afleiden dat Leopold aanvankelijk een opzet in gedachten had waarbij Verlaine woorden in de mond werden gelegd.

² Aurel Covaci vertaalde dit gedicht in het Roemeens, zie VI.I.

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in schoolcijferboekje 1895/96, blad 32v, slechts enkele regels. <i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11]. I, maart 1896, p. 2. <i>V</i> ¹ : p. 41; <i>V</i> ² : p. 43.		
DATERING	8–25 januari 1896		
VARIANTEN	I		
EN CORRECTIES	<i>M</i>		
	1	hoe zoet gesloten, toegesloten	
	2	en goed	
	3	a α	en de twijgen
		b β	waar l[ente] komende is
	4	a α	waren lager gebogen
		b β	met regen onder
	5		deel
	6	een man, geborgen en zijn leven	
	7		
	8	is mij gebleven	
	9	er is besterven	
	10	a	in ween[en]
		b	<>
		c	van [ween[en]]
	11	werden mij toegesproken	
	II		
	3	komende < komend <i>NG</i>	
NOTEN	¹ De tweede en derde strofe van dit gedicht worden geciteerd in de rubriek 'Letteren en Kunst' van de <i>NRC</i> van 7 maart 1896. Annie Salomons schrijft: "Zijn [= Leopolds] dichterschap werd pas in den kring van onze aandacht getrokken, toen Johan de Meester in de Nieuwe Rotterdamsche Courant zijn vers op den dood van Paul Verlaine had overgenomen. Dat veroorzaakte veel opgewonden gepraat in de huiskamers. Men begreep er niets van, men vond het mal. [...] Een ondernemende leerling vroeg, voordat de les begon, of hij het eens wilde uitleggen. Maar dat wilde hij niet." (A. Salomons: 'Herinneringen uit den ouden tijd V; J.H. Leopold'. In: <i>Maatstaf</i> 3 (1955/56). p. 257.) Mevrouw Van Proyen vertelde Jalink "dat zij dit gedicht als meisje in haar familiekring had verdedigd, die er weinig begrip voor toonde. Zij had Leopold om uitleg gevraagd, waarop deze geantwoord had: 'Het zal je niet veel helpen het te verdedigen' en daarna met een ongelukkig gezicht: 'Ik kan er niet over spreken'." (J.M. Jalink: <i>J.H. Leopold</i> . p. 123: noot 50.)		

² Koster merkt over dit gedicht op: “Het duidelijkst vinden wij het ideaal van den Epicureïschen wijze, die het *λάθε βιώσας* als richtsnoer heeft gekozen, weergegeven in het tweede gedicht op Verlaine’s dood [...]” (W.J.W. Koster: ‘Nederlandsche dichters V; Leopold en de klassieken’. In: *Hermeneus* 4 (1931/32). p. 86.)

³ Liliane Wouters vertaalde dit gedicht in het Frans en Aurel Covaci in het Roemeens, zie III.4. en VI. 1.

In gedempten toon

NOTEN

¹ Leopold zond de gedichten van deze afdeling op 22 mei 1896 aan Kloos ter plaatsing in *De nieuwe gids*: "Uit de kranten zie ik, dat de voortgang van de N.G. vertraging ondervindt, misschien uit copie gebrek. Ik zend U ingesloten een kleinigheid die ik nog liggen had; misschien kunt U het gebruiken en wil er in elk geval een bewijs in zien, dat ik het jammer zou vinden, zoo het in ons land onmogelijk bleek een tijdschrift hoofdzakelijk aan *productie* in de letteren gewijd in het leven te houden zonder tot het peil van Nederland c.s. te geraken."

In de rubriek 'Letteren en Kunst' van de *NRC* van 21 mei 1896 staat: "Men schijnt tóch nog hoop te hebben De Nieuwe Gid[s] voort te zetten. Althans in het H.bl. verzekert de uitgever slechts te wachten op kopij, en in de Telegraaf schrijft de heer Willem Kloos: 'Door ziekte van den hoofdredacteur is de uitgave van de tweede aflevering vertraagd, die echter nu ik hersteld ben, zoo spoedig mogelijk het licht zal zien.'"

Uiteindelijk verscheen de aflevering pas in oktober 1896.

(Vgl. G.H. 's-Gravesande: *De geschiedenis van De nieuwe gids; Brieven en documenten*. ²Arnhem, 1956. p. 432.)

² In *NG* komen de gedichten voor onder de verzameltitel *Verzen*. 'In gedempten toon' heeft daar duidelijk de plaats en functie van een motto bij het eerste met romeinse I genummerde gedicht. De andere gedichten zijn eveneens met romeinse cijfers genummerd.

[21]

'IN DROOMOMHELZINGEN'

OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896, p. 65.
*VP*¹: p. 45; *V*¹⁻²: p. 45.

DATERING Vóór 22 mei 1896

VARIANTEN 4 geboren < geboren, *NG*, *VP*¹
EN CORRECTIES 8 wezen. < wezen; *NG*
9 Gesloten < gesloten *NG*

NOTEN

¹ Volgens Smit hangen "de zachtklagende overpeinzingen van 'In gedempten toon' onverbrekkelijk samen met de verschijning-in-droom van de gestorvene waarmee de reeks aanvangt." (W.A.P. Smit: 'Christus-verzen'. p. 19.)

² Giacomo Prampolini vertaalde dit gedicht in het Italiaans, zie V.1.

³ Herman Mulder schreef bij dit gedicht muziek voor zang en piano, zie nr. 14.

⁴ Zetfout: in *NG*, r. 16 *onverstane* i.p.v. *onverstane*.

- [22] 'WIEGELEND HOOFD, ZOET VROUWENHOOFD,'
-
- OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896, p. 66.
V¹⁻²: p. 46.
- DATERING Vóór 22 mei 1896
- NOTEN ¹ Volgens Van Halsema lijkt dit gedicht mede geïnspireerd op Oscar Wilde's *Salomé* "met alle verschillen uiteraard die er tussen beide teksten zijn." (J.D.F. van Halsema: 'Enkele bronnen van Leopolds *Cheops*'. In: *Ts.* 91 (1975). p. 15: noot 11.)
² Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 127.
³ Jérôme Decroos vertaalde dit gedicht in het Duits en Henry Fagne in het Frans, zie I.1 en III.1.
⁴ Herman Mulder en Henri Zagwijn schreven bij dit gedicht muziek voor zang en piano, zie nr. 14 en 22.
- [23] 'UW HANDEN ZIJ VER.'
-
- OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896, p. 67.
V¹⁻²: p. 47.
- DATERING Vóór 22 mei 1896
- NOTEN ¹ Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 102.
² Herman Mulder schreef bij dit gedicht muziek voor zang en piano, zie nr. 14.
- [24] 'IN TEERE SCHADUW ZILVERBLAUW'
-
- OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896, p. 68.
V¹⁻²: p. 48.
- DATERING Vóór 22 mei 1896
- NOTEN ¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, Giacomo Prampolini in het Italiaans en Francisco Carrasquer in het Spaans, zie II.4, V.1 en VII.1.
² Herman Mulder en Henri Zagwijn schreven bij dit gedicht muziek voor zang en piano, zie nr. 14 en 22.

[25]

‘HOE DUIZENDVOUDIG LIEF EN ZACHT’

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896,
p. 69.
*V*¹⁻²: p. 49.

DATERING Vóór 22 mei 1896

NOTEN ¹ Herman Mulder en Henri Zagwijn schreven bij dit gedicht muziek
voor zang en piano, zie nr. 14 en 22.
² In *NG* wordt bij de laatste regel niet ingesprongen.

[26]

‘EEN STILLE DAG IS OM MIJ HEEN’

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896,
p. 70.
*V*¹⁻²: p. 50.

DATERING Vóór 22 mei 1896

NOTEN ¹ Vgl. T.T. Cloete: ‘Dromende denke’. p. 110, 115; W. Spillebeen:
Jan Hendrik Leopold. p. 50–53.
² Herman Mulder schreef bij dit gedicht muziek voor zang en piano,
zie nr. 14.

Albumblad

[27]

'ZIJ, WIER VRIENDLIJKE LIEVERNIJ'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], oktober 1896, p. 71–72. V ¹ : p. 53; V ² : p. 52–53.
DATERING	V66r 22 mei 1896
VARIANTEN	9 leven < leven, NG
EN CORRECTIES	10 geband, < geband NG 12 kinderland... < kinderland..... NG 25 tegemoet < gemoet NG, V ¹
NOTEN	¹ Aangezien dit gedicht in het oktobernummer 1896 van <i>De nieuwe gids</i> onmiddellijk volgt op de gedichten van de afdeling <i>In gedempten toon</i>, valt het aan te nemen dat Leopold het met de andere verzen op 22 mei 1896 naar Kloos heeft gestuurd. ² Schmidt-Degener vertelt: "Eens heeft een beschouwing van Rogier van der Weyden's Triptiek te München, met de 'Aanbidding der Koningen', geheel een avond gevuld. Naar aanleiding daarvan schonk hij [= Leopold] mij in het begin van Februari 1900 een afschrift van het Albumblad, waarin de regel voorkomt: 'Lijdzzaam gezeten in den lichten morgen'." '6'f. Schmidt-Degener: 'Herinnering aan Leopold'. In: <i>Groot-Nederland</i> 25 (1927). Dl. II. p. 513.) Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold II'. p. 198: noot 1; <i>VW</i> 4. p. 536: noot 1. Asselbergs meent: "Aanwijzing van de verdoezelde aanleiding tot dichten, bij de meeste verzen ondoenlijk, omdat de noodzakelijke biografica ontbreken, zou maar strekken tot de levering van het bewijs, dat Leopold achter vervaagde uiterlijkheid zijn innerlijk leven verhuult. Hij schrijft een <i>Album-blad</i> na de beschouwing van een Madonna-schilderij, doch de naam zelfs van Maria laat hij weg, terwijl de titel van het gedicht te vermoeden geeft, dat hij een album, een kleine verzameling, wilde voltooien, maar het niet verder bracht dan tot het schetsen van enkele indrukken, genoeg om suggestief, te weinig om helder te zijn." (W.J.M.A. Asselbergs: <i>Geschiedenis</i>. p. 316.) Zie ook P. Simons: 'De dichter J.H. Leopold'. In: <i>Ons erfdeel</i> 9 (1965/66), nr. 3. p. 17. ³ Deudney beschouwt dit gedicht als proloog én epiloog van de gedichten <i>Verzen 1897</i>; vgl. noot 2 bij die afdelingstitel. ⁴ Merkwaardig genoeg vertaalde André Piot alleen de vierde strofe van dit gedicht in het Frans onder de titel 'Vierge', zie III.2 en III.3.

Verzen 1897

NOTEN

¹ Volgens Edna Deudney vormen de *Verzen 1897* een cyclus over de ervaringen van Maria: “haar geestelijke ontvanging, haar vreemde verwarring, die vrae van mense, haar eie vrae, die eerste fisiese manifestasie van lewe, die wil-tot-wording in haar eie wese, die suiwering daarvan, die eensaamheid en afsondering van die daarop-volgende maande en dan eindelijk die voldraenheid met die geboorte.” Bovendien beschouwt zij het aan de cyclus voorafgaande gedicht ‘Zij, wier vriendlijke lievernij’ als proloog en epiloog van de cyclus. Zij wijst erop dat dit gedicht duidelijk uit twee delen bestaat: “’n eerste wat Maria as ’n onrype kind toon; die tweede, wat haar as vorstelike ná Christus se geboorte wys.” Het eerste deel geeft m.a.w. een beeld van Maria zoals zij was vóór de in de cyclus verbeelde gebeurtenissen en ervaringen, en het tweede deel beschrijft Maria ná de geboorte van het kind, waar de cyclus mee eindigt. (E. Deudney: ‘Verzen 1897 van J.H. Leopold as siklus’. In: *Standpunte* 26 (1972/73), nr. 3. p. 40–53; citaten op p. 49 en 52.) Zie echter voor een geheel andere interpretatie M.H. Schenkeveld: ‘J.H. Leopolds *Verzen 1897* als cyclus’. In: *Verslag van het Zesde Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten Antwerpen 1976*. ’s-Gravenhage enz., 1978. p. 120–131. Vgl. ook W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 53–59.

² In *NG* ontbreekt in de groepstitel het jaartal 1897 en zijn de gedichten romeins genummerd.

[28]

‘DE LENTE VALT DAN IN EEN OUDE STAD’

OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 240.
*V*¹: p. 57; *V*²: p. 55.

DATERING 1894–1896

VARIANTEN 5 0, < 0 *NG*
EN CORRECTIES .

NOTEN

¹ Van Eyck meent dat dit gedicht direct beïnvloed is door Gorters gedicht ‘De boomen waren stil’. (P.N. van Eyck: ‘Leopold I’. p. 412–413; *VW* 4. p. 326–328.)
Walch schrijft: “Hier hebt ge – in een zuiver en door zijn wezenlijke gevoeldheid gôéd, individualistisch gedicht – al wat ons bekoorde in Gorter: dat mysteriegevoel gezegd in naïeve, vreemd doorademde regelzetjes, die met minnelijke stameling in elkaar over knakken. Let op dien overgang van 3 naar 4, waar de rust na ‘dat’ heerlijk de sensatie van tasten-naar-de-juiste-zegging weergeeft; let op ’t kinderlijk

gezegde 'die gaan zoo voor zich henen'. En dat, weer kinderlijke, woordvondstje 'toegedaan' – waarvóór 'bevangen' te doordacht aandoet – is ook zoo in de Gortersche lijn. – En ge voelt, nietwaar, het mysteriegevoel dat ligt in een expressie, die 'mijn voeten' apart ziet gaan 'onder mij', als afzonderlijke dingen – waarboven....." ([J.L.] W[alch]: 'Letteren; poëzie; [rec. van] J.H. Leopold, "Verzen" [...]' In: *Het vaderland* 6 september 1914.)

Vgl. ook W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 112–113, 119–120.

² Huijts merkt in verband met de laatste twee regels op: "Dit is de Leopold, dien wij meenden te herkennen, als wij hem voor zich heen zagen gaan in de stad [...], soms ingekeerd en geheel bezig in zichzelf, soms overtogen van een mild schijnen, waarin hij nu ook de gelukkige mensch bleek, dien hij zichzelf weet te zijn."

(J. H[uijts]: 'J.H. Leopold, een aquarel'. In: *De witte mier* NR 2 (1925). p. 221.) En Donkersloot: "[...] ik [heb] al in mijn jeugd altijd het beeld van zijn lichtgebogen, wat slepende gang en tegelijk als naar iets vers luisterend [...] teruggezien in die versregels [...]. Zo immers zag ik hem soms voor mij uitgaan langs de Coolvest."

(N.A. Donkersloot: 'J.H. Leopold'. In: *Maatstaf* 13 (1965/66). p. 266.)

Vgl. W. ver Eecke: 'Jan Hendrik Leopold'. In: *Nova et vetera* 43 (1965/66). p. 311–312.

³ Zetfout: in NG, r. 3 *ga ik verwachten* i.p.v. *ga ik in verwachten*

[29] 'SCHEPEN LIGGEN ER; WAAROM ZOO...'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 241.
V¹: p. 58; V²: p. 56.

DATERING 1894–1896

NOTEN ¹ Volgens Van Eyck is er sprake van "soortovereenkomst" tussen dit gedicht en Gorters gedicht 'De boomen waren stil'. (P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 412–413; *VW* 4. p. 326–328.)

[30] 'MIJ IS 'T ALSOF DE TAKKEN FRISSCHE BLAREN'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 242.
V¹: p. 59; V²: p. 57.

DATERING 1894–1896

VARIANTEN 5 zinnen, < zinnen NG
EN CORRECTIES

NOTEN

¹ Zie P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 419–420; *VW* 4. p. 171, 335–336.

² Westermann meent dat "de dichter in de tweede helft van den tweeden regel [van de tweede strofe] de n blijkbaar weglief, omdat deze het staccato maar in den weg zou hebben gestaan, dat hier een introductie vormt voor de sterk beklemtoonde uitstootingen in regel 3 en 4." (C.J.J. Westermann: 'De verbuigings-n en de dichter'. In: *De gids* 100 (1936). Dl. IV. p. 63.)

[31]

'EEN OOGENBLIK'

OVERLEVERING *M*: Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, bladen 26v–27r.
NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 243.
*V*¹: p. 60; *V*²: p. 58.

DATERING 1894–1896

VARIANTEN

I

EN CORRECTIES

M

A

wolkgewesten
 verslagenheid
 hoor toe

B

- 1 a α Een gezicht gaat voor mij open
 b < >
 c β En nu moet ik herdenken
 2 a α [*ontbreekt*]
 b β en ik wil wel vertellen
 3 α, β vliegend uit in de bli[xxx]
 4 a α aan de stam[*men*] bonst
 b β < >
 c om het [bonst]
 5 a α [*ontbreekt*]
 b β aan de stammen vondst
 c komst
 d < >
 6 verwijderen
 7 weg weg o God

C

- 1 een oogenblik. –
 2 a α witte wolk in een schrik
 b een groote [witte wolk in een schrik]
 c < >
 d β [groote witte wolk] die [in een schrik]

- 3 a α [ontbreekt]
 b β vasthangt boven zware boomen
 c stokt [boven zware boomen]
 4 a α en [daaronder op de wei]
 b α, β in eens een schreeuwen
 6 a α ee[n] angst uitgebarsten
 b [ee[n] angst] spattend uit
 c < >
 d β [ee[n] angst spat uit] pang
 7 a bonzend aan de stammen
 b kaatsend [aan de stammen]
 8 een nymfen geschrei
 9 wat
 10 weg weg, o God

II

[*motto*] *Panisch* < Panisch. *NG*

NOTEN

¹ Volgens Koster is in dit gedicht klassieke invloed merkbaar: "En zoo treffen wij [...] het gedicht 'Panisch' aan, waarin de aan Pan toegeschreven plotselinge verbijstering geschilderd wordt, die in de eenzaamheid van het woud zich plotseling openbaart en de reien der nymphen doet uiteenstuiven." (W.J.W. Koster: 'Nederlandsche dichters V; Leopold en de klassieken'. In: *Hermeneus* 4 (1931/32). p. 85.)

² Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 89, 101; L. Dekker: 'Beskutting'. p. 26–27.

³ Jan Felderhof schreef bij dit gedicht muziek voor bariton of mezzosopraan en piano, zie nr. 7.

[32]

'DE REGEN TRILT'

OVERLEVERING	<i>M</i>¹: Manuscript in schoolcijferboekje 1893/94, blad 41r, slechts enkele woorden. <i>M</i>²: Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, blad 42v, slechts enkele regels. <i>NG</i>: <i>De nieuwe gids</i>, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 244–247. <i>VP</i>¹: p. 61–62; <i>V</i>¹: p. 61–62; <i>V</i>²: p. 59–61.		
DATERING	1894–1896		
VARIANTEN EN CORRECTIES	I		
	<i>M</i> ¹		
	1	hoe mij	en gebreken
	2	die	breken
	3		babbelvoeten
	4		kabbelgr[oeten]

*M*²

1 vermetelen
2 zetelen
3 wederkerig vreemdelingen
4 groen fluweelen boomen
5 bruine twijgen
6 een kind dat bikkelt

B

1 de regen trilt
2 over het spiegelen, spiegelen, trilt
3 dat nu onder de kabbelvoetjes
4 de drukke babbelvoetjes
5 de fluweelen boom[*en*]
6 a rijmen
 b <>
 c een droeve [rijm]
7 willen weg in zwijm

II

[*motto*] *Voor donkere oogen < Voor donkere oogen. NG*
16 volkeren; < volkeren, NG
21 daar, < daar NG
37 zich < hem NG
55 o < O NG, VP¹
57 moet... < moet.... NG

NOTEN ¹ Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*, p. 92-93, 101, 121.

[33] 'OM MIJN OUD WOONHUIS PEPPELS STAAN'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897,
p. 248.
V¹: p. 63; V²: p. 62.

DATERING 1894-1896

NOTEN

¹ Donker is van mening dat er een verantwoorde reden is voor de afwijkende woordvolgorde in r. 1: "[...] het gaat erom de volle aandacht te vestigen op [...] het oude woonhuis en de peppels daaromheen, en door de volgorde van noemen worden zij ons het directst en levendigst voor oogen gebracht [...]. Het staan is bijzaak, zoo vanzelfsprekend dat het achteraf genoemd kan worden." (A. Donker: *De vrijheid van den dichter en de dichterlijke vrijheid; Een critiek op de moderne poëzie*. Arnhem, 1946. p. 12.)

² Volgens Hellinga en Scholtz is dit een gedicht van existentiële wanhoop. (W.Gs Hellinga en H. van der Merwe Scholtz: *Kreatiewe*

analyse van taalgebruik; Principes van stilistiek op linguïstiese grondslag. Amsterdam enz., 1955. p. 38–75.) Donkersloot daarentegen stelt dat men in het gedicht niet meer kan zien dan de klacht om een feitelijk verlies. (N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 63–73.)

Oversteegen vindt een interpretatie van dit gedicht die het plaatst in de zgn. ubi-sunt traditie, bij Leopold meer voor de hand liggen, maar hij stelt niet te kunnen *bewijzen* dat de interpretatie van Hellinga/Scholtz onjuist zou zijn. Bovendien wijst Oversteegen erop dat de interpretatie van Hellinga/Scholtz 'hedendaags' genoemd kan worden: "men denke aan het moment dat deze analyse tot stand kwam: het hoogtij van het existentialisme.

De ubi-sunt interpretatie is historisch, d.w.z. gaat uit van veronderstellingen omtrent wat men verwachten mag van de classicus Leopold, in zijn tijd, met zijn voorkeur voor traditie [...]" (J.J. Oversteegen: 'Vragen rond de wetenschappelijke interpretatie van literatuur'. In: *Raam* nr. 104, september 1974. p. 101–104.)

Kamphuis stelt: "Het behoeft niet te verwonderen dat men getracht heeft Leopold in de doodlopende steeg van zijn eenzelligheid vanuit het existentialisme te interpreteren en dat daarvoor het gedicht gekozen is dat misschien meer dan vele andere zijn levens-eenzaamheid verbeeldt [...]. Maar ook bij een existentialistische interpretatie dwingt men in een wijsgerig kader, wat in de grond van de zaak gewoner is, persoonlijker. Er wordt geen filosofisch existentialisme verwoord, er spreekt een man, een mens vanuit eigen vereenzaming. Niet existentialistisch, wel existentieel." (J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 19.) Vgl. ook S. Dresden: '[Rec. van] W.Gs Hellinga en H. van der Merwe Scholtz, Kreatieve analyse van taalgebruik. [...]'. In: *Museum* 61 (1956). p. 33–36.

Volgens Asselbergs is dit gedicht "in zijn schijnbare eenvoud de onverholten (nochtans in beeldvorm vervulde) kreuning van de wezens-angst: 'het vallen komt'. Er is niets anders bedoeld dan het vallen der blaren, doch dit is meer dan symbool van ondergang geworden. Het werd in de rhythmische structuur opgenomen, als ware de levens-beweging geen andere dan een vredeloos wegvallen zonder verweer en zonder uitzicht." (W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 316–317.)

³ Boutens haalde dit gedicht aan in een gesprek met Annie Salomons over het feit dat mensen niet kunnen lezen: "Toen droeg hij een gedicht van Leopold voor, dat ik niet kende: een tocht naar een oud huis; er is wind en rumoer en het geklater van regen; en dan wordt het ineens stil. 'Waarom wordt het stil?' [...] 'Ik weet het heus niet.' 'Maar natuurlijk, omdat ze dat oude huis zijn binnengegaan. Dat is toch duidelijk. Eerst is er rumoer van den wind... Dan wordt het stil... Ze zijn het huis binnengegaan. De mensen kunnen niet lezen.'"

(A. Salomons: 'Herinneringen uit den ouden tijd; IV. P.C. Boutens'. In: *Maatstaf* 3 (1955/56). p. 27.) Blijkens een bewaard gebleven handschrift heeft Boutens gewerkt aan een Franse vertaling van dit gedicht.

⁴ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, Zoltán Majtényi in het Hongaars en Gerda van Woudenberg in het Italiaans, zie II.4, IV.1 en V.2.

⁵ Bertus van Lier schreef bij dit gedicht muziek voor sopraan en orkest, zie nr. 11.

⁶ In *NG* wordt bij de *derde* regel van iedere strofe ingesprongen.

[34]

'ER IS EEN LEVEN IN WAT BEWEGEN,'

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in schoolcijferboekje 1894/95, blad 40v, slechts enkele regels. <i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 249. <i>V</i> ¹ : p. 64; <i>V</i> ² : p. 63.		
DATERING	1894–1896		
VARIANTEN	I		
EN CORRECTIES	<i>M</i>		
	1	een leven is er in wat bewegens	
	2 a	een beetje	jegens
	b		ziel genegens
	3 a	[ontbreekt]	
	b	beginnen	
	4 a	[ontbreekt]	
	b	in hen bezint zich een eerste denken	
	5	zij weten niet wie	
	6	in wenken, en brengen	
	7 a	hier in	
	b	[hier in]	lente
	c	[hier in] bestendig	[lente]
	d	[hier in bestendig] leege [lente]	
	II		
	[motto]	<i>Staren door het raam</i> < Staren door het raam: <i>NG</i>	
NOTEN	¹ Fens leest in dit gedicht een zelfportret van Leopold. (K. Fens: 'Stiltecentrum'. In: <i>De standaard</i> 8 augustus 1975.) ² Volgens Uyldert geeft dit gedicht een beeld van het wezen van Leopolds poëzie: "Zooals hij [= Leopold] de boomen ziet, en het bewegen der twijgen, zoo zien wij in hem het leven bewegen dat in zijn poëzie tot uiting komt: een onbegrensde en onbestemde zekerheid; een leven in bevend bewegen van klank en beeld; een waarnemen dat in schemerend bezinnen vervloeit; een uiten dat veelal een schuchter zich afsluiten bedoelt, waarin de dichter zich geeft en tevens verbergt. Uitstorting van gevoel en tegelijk vreezend weerhouden: ziedaar de dubbelzijdigheid van zijn wezen, die in zijn poëzie tot uitdrukking komt en tevens het karakter dezer poëzie bepaalt. Want tegenover de stelligheid van dit gevoel, tegenover de onmiddellijkheid der uit-		

storting, neemt men het weinig stellige waar van zijn vormen, die meer laten vermoeden dan helder-omlijnd beelden, die inderdaad veelal een 'wenken' zijn, 'een vreezend meenen nauw geuit'."

(M. Uyldert: 'Letterkundige kroniek; J.H. Leopold herdacht'. In: *Algemeen handelsblad* 22 mei 1926.)

³ Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 89-90; W. ver Eecke: 'Jan Hendrik Leopold'. In: *Nova et vetera* 43 (1965/66). p. 310-311.

⁴ Liliane Wouters vertaalde dit gedicht in het Frans, zie III.4.

[35] 'EEN SNEEUW LIGT IN DEN MORGEN VROEG'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], januari 1897, p. 250.
V¹: p. 65; V²: p. 64.

DATERING 1894-1896

VARIANTEN Opm.: Op een ongelinieerd blaadje in Map II, 3 (: groep 4) heeft
EN CORRECTIES Leopold, misschien met het oog op een nieuwe druk van de bundel *Verzen*, de volgende aantekening gemaakt:

smoezelend *arme kind*
licht bezonnen

Het zal duidelijk zijn dat een verandering van *licht bezonnen* in *smoezelend* andere, ingrijpende, veranderingen in het gedicht noodzakelijk zou hebben gemaakt.
Zie verder bij gedicht [12], [38] en [41].

NOTEN ¹ Vgl. voor een analyse van de woordgroep 'Een sneeuw' (r. 1) en de mogelijke implicaties daarvan: F. Balk-Smit Duyzentkunst: 'Geschonden existentie bij Leopold; geobserveerd aan een ongrammaticale woordgroep'. In: *De revisor* 2 (1975), nr. 5. p. 62-67;
W. Kusters: 'Papier, papier!'. In: *De revisor* 3 (1976), nr. 2. p. 75;
F. B[alk]-S[mit] D[uyzentkunst]: '[Naschrift]'. In: *De revisor* 3 (1976), nr. 2. p. 75.
² Bertus van Lier schreef bij dit gedicht muziek voor sopraan en orkest, zie nr. 11.

[36] KERSTLIEDJE

OVERLEVERING M: Manuscript in particulier bezit, gedateerd: 23 december 1899.
VP¹: p. 66; V¹: p. 66; V²: p. 65-66.

DATERING 1896-1897

VARIANTEN EN CORRECTIES	8	gehoor. < gehoor <i>M</i>
	11	zwijgend zich < zich zwijgende <i>M</i>
	15	gesust, < gesust <i>M</i>
	20	de < zijn <i>M</i> , <i>VP</i> ¹
	23	en de driekoningen komen aan < en buiten komen de driekoningen aan <i>M</i>
	24	en < en staan en <i>M</i>
NOTEN	¹ In <i>M</i> staat onder het gedicht een datering. Jalink die het manuscript van dit gedicht afdruckte in zijn <i>Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten</i> (Amsterdam, [1958]. p. 42–45), geeft aan dat hij niet zeker is van de juiste lezing van de datering: staat er 23 december 1899 of 1897? Vergelijking met dateringen van verschillende brieven van Leopold sluit de lezing '1897' vrijwel uit. Dit hoeft echter geenszins te betekenen dat het gedicht dus dateert van december 1899. Het komt wel meer voor dat Leopold voor kennissen afschriften maakte van verzen die eerder voltooid (en gepubliceerd) waren. Zo ontving Schmidt-Degener in februari 1900 een afschrift van het 'Albumblad' dat in het oktobernummer 1896 van <i>De nieuwe gids</i> verschenen was. Het manuscript van het 'Kerstliedje' maakt sterk de indruk van een kerstgeschenk: het bevindt zich in een dubbelgevouwen blad papier waarop Leopold "Merry Christmas" heeft geschreven. Het lijkt ons beter voor de datering uit te gaan van de plaats van het gedicht in de bundel. Wanneer de veronderstelling juist is dat de afdelingen in <i>Verzen</i> chronologisch zijn gerangschikt, moet het 'Kerstliedje' rond 1897 ontstaan zijn. Toen Leopold op 29 november 1897 een afschrift van <i>Scherzo</i> aan Mevrouw Robertson stuurde, schreef hij o.a.: "Ik had het wel eerder gestuurd, maar ik hoopte in de December aflevering van de N.G. iets te krijgen en U dat dan tegelijkertijd te zenden [...]." Blijkbaar had de dichter dat "iets" niet meer op tijd kunnen voltooien. Deze opmerking zou op dit 'Kerstliedje' kunnen slaan, dat natuurlijk voor een decemberaflevering zeer geschikt was geweest. Daar staat tegenover dat Leopold zijn brief aan Mevrouw Robertson vervolgt met: "[...] nu stuur ik U dat wel later bij het verschijnen." Het blijft dan onduidelijk waarom de dichter zijn 'Kerstliedje' niet later alsnog heeft gepubliceerd.	
	² Zie voor een positief oordeel over dit gedicht J. Kamphuis: <i>Is het waar, dat gij het waart?</i> p. 22.	
	³ Zie noot 1 bij de afdelingstitel <i>Albumblad en zes andere gedichten</i> en noot 1 bij gedicht [5].	
	⁴ Wim Brandse schreef bij dit gedicht muziek voor sopraan en piano en Alexander Voormolen voor zang en orkest, zie nr. 2 en 21.	

Morgen

- NOTEN ¹ Zie W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 59–62.
² In *NG* komen de gedichten voor onder de verzameltitel *Verzen* en zijn ze romeins genummerd (I–IV; nummer IV omvat drie gedichten: [39], [40] en [41]).

[37] 'IK ZIE DEN MORGEN ALS EEN GOUDEN MIST'

- OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], augustus 1897, p. 513.
*V*¹: p. 69; *V*²: p. 68.
- DATERING 1896–1897
- NOTEN ¹ Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 102.

[38] 'ZWALUWVLERKEN ZIJN UWE ZWARE'

- OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], augustus 1897, p. 514–521.
*V*¹: p. 70–73; *V*²: p. 69–74.
- DATERING 1896–1897
- VARIANTEN
 EN CORRECTIES
- 9 gevogelte, < gevogelte *NG*
 - 23 bezonnen, < bezonnen *NG*
 - 39 slieren, < slieren *NG*
 - 40 kwamen, < kwamen *NG*
 - 41 er, < er *NG*
 - 51 wijduit < wijd uit *NG*
 - 57 oogen-aandacht < oogen aandacht *NG*
 - 58 zoomen, < zoomen *NG*
 - 62 toppen, < toppen *NG*
 - 68 wezen, < wezen *NG*
 - 71 zielegrond; < zielegrond *NG*
 - 82 verscholenen < verscholene *NG*
 - 85 aanwezigheid, < aanwezigheid *NG*
 - 93 onvermoede < onvermoedde *NG*
 - 102 is: < is *NG*
 - 112 eigen wijze stil < stille wijze dicht *NG*
 - 127 beschamen, < beschamen *NG*

Opm.: Blijkens een ongelinieerd blaadje in Map II, 3 (: groep 4) heeft Leopold overwogen, misschien met het oog op een nieuwe druk van de bundel *Verzen*, in dit gedicht de volgende veranderingen aan te brengen:

53 stille ontsluiting] roerend ontsluiten
 98 overgroote] al te groote

Verder kan uit een aantekening op hetzelfde blaadje afgeleid worden dat de dichter van plan is geweest de woorden *eigen wijze stil* in r.112 te veranderen. Zie verder bij gedicht [12], [35] en [41].

NOTEN ¹ Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 421; *VW* 4. p. 337; 'Leopold II'. p. 198: noot 1; *VW* 4. p. 537: noot 1; W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 90, 101.

[39] 'ZIJ TILT ZICH OVEREIND EN IN'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], augustus 1897, p. 522-523.
*VP*¹: p. 74; *V*¹: p. 74; *V*²: p. 75-76.

DATERING 1896-1897

VARIANTEN 4 afvallen, < afvallen *NG*
 EN CORRECTIES 8 leden, < leden *NG*
 13 teenen, < teenen *NG*
 22 komt, < komt *NG*, *V*¹ begaan, < begaan *NG*
 24 spiegelglas; < spiegelglas *NG*
 33 vroeger, < vroeger *NG*
 34 was, < was *NG*
 36 om < over *NG*, *VP*¹

NOTEN ¹ Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 91-92, 122-123; J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 51-52; T.T. Cloete: 'Dromende denke'. p. 108-109.

[40] 'NU DAT WIJ NAAR BUITEN TREDEN'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], augustus 1897, p. 524.
*V*¹: p. 75; *V*²: p. 77.

DATERING 1896-1897

[41] 'ER DWARRELT EEN VLUCHT'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], augustus 1897, p. 525.
*V*¹: p. 76; *V*²: p. 78-79.

DATERING	1896–1897
VARIANTEN EN CORRECTIES	2 lucht; < lucht <i>NG</i>
	Opm.: Blijkens een ongelinieerd blaadje in Map II, 3 (: groep 4) heeft Leopold overwogen, misschien met het oog op een nieuwe druk van de bundel <i>Verzen</i> , in r.28 van dit gedicht na <i>stil</i> het woord <i>nog</i> toe te voegen. Zie verder bij gedicht [12], [35] en [38].
NOTEN	¹ In verband met dit gedicht wijst Van Eyck op Gorters vers 'De zon. De wereld is goud en geel'. (P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 414; <i>VW</i> 4. p. 329–330.) Vgl. ook W.E.G. Louw: <i>Invloed</i> . p. 121–122. ² Zetfout: in <i>NG</i> , r. 18 <i>knieen</i> i.p.v. <i>knieën</i>

[42]

'IK VOEL HAAR BEVENDE TEGEN MIJ AAN'

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 2 [= jrg. 11], augustus 1897, p. 526. <i>V</i> ¹ : p. 77; <i>V</i> ² : p. 80–81.	
DATERING	1896–1897	
VARIANTEN EN CORRECTIES	10 zelve, < zelve <i>NG</i> 11 En < en <i>NG</i> 17 aanvlijing < aanvleijing <i>NG</i>	beschreit. < beschreit <i>NG</i> geluk, < geluk <i>NG</i>
NOTEN	¹ Zetfout: in <i>V</i> ¹ , r. 5 <i>schaduwgronden</i> , i.p.v. <i>schaduwgronden</i>	

Albumblad en zes andere gedichten

NOTEN

¹ Donkersloot is van mening dat Leopold deze afdeling, de afdeling *Claghen* en het gedicht 'Kerstliedje' ([36]), die niet in *De nieuwe gids* of een ander tijdschrift zijn voorgepubliceerd, in zijn bundel *Verzen* heeft opgenomen om die bundel een minder 'persoonlijk' karakter te geven. (N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 13.) Sötemann vindt dit niet waarschijnlijk, vooral op grond van de toevoeging van "de zeer 'subjectieve' afdeling 'Claghen'" die door Donkersloot als "wel weer lyrisch maar door de vorm ervan toch minder direct persoonlijk" wordt getypeerd. (A.L. Sötemann: 'J.H. Leopolds 'Regen'; Analyse en interpretatie van een gesloten symbolisch gedicht'. In: *Ntg.* 67 (1974). p. 476: noot 7.)

² Vgl. W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 62–69.

[43]

ALBUMBLAD

OVERLEVERING

M: Manuscript in particulier bezit, ongedateerd.
*VP*¹: p. 81–82; *V*¹: p. 81–82; *V*²: p. 83–85.

DATERING

1898–1899

VARIANTEN EN CORRECTIES

Opm.: de versie van *M* wijkt zoveel af van die in *V*^{1–2} dat een presentatie van de verschillen door middel van een gelemmatiseerd apparaat een onduidelijk en vrijwel onleesbaar resultaat zou opleveren. Daarom zijn beide versies integraal afgedrukt in het tekstdeel. Hieronder vindt men nog drie varianten: twee oorspronkelijke lezingen uit het manuscript die Leopold heeft doorgehaald en vervangen door de lezingen zoals die staan afgedrukt in het tekstdeel. Verder komt er in de proef van *V*¹ nog een interpunctievariant voor. Bij de eerste twee varianten dient men de tweede afgedrukte versie van het gedicht, [43a], te raadplegen.

19 liep 't af als over < liep 't af als water over *M*

26 jagend < stootend *M*

27 peppelblaren, < peppelblaren *VP*¹

NOTEN

¹ Vgl. J.M. Jalink: *Varianten*. p. 7–9, 15–17, 46–49. In *M* wordt als extra aanduiding van de strofescheiding ingesprongen bij r. 15 en r. 35.

² Zie W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 127.

[44]

RONDELS I

OVERLEVERING

*V*¹: p. 83; *V*²: p. 86.

DATERING

1898–1899

NOTEN

¹ Dit gedicht is een vertaling van Charles d'Orléans' rondeel LXIII.

Le temps a laissé son manteau
De vent, de froidure et de pluye,
Et s'est vestu de brouderie,
De soleil luyant, cler et beau.
Il n'y a beste, ne oyseau,
Qu'en son jargon ne chante ou crie:
Le temps a laissé son manteau
De vent, de froidure et de pluye.
Rivière, fontaine et ruisseau
Portent, en livrée jolie,
Gouttes d'argent d'orfavrerie,
Chascun s'abille de nouveau:
Le temps a laissé son manteau.

(Charles d'Orléans: *Poésies complètes*. Revues sur les manuscrits avec préface, notes et glossaire par Charles d'Héricault. Paris, 1874. Tome II. p. 115.)

² Heyting heeft het vermoeden uitgesproken dat zijn artikel 'Het Rondeel, de Roos der Lyriek IV' in *De kunst* van 25 oktober 1913 (p. 59–60) waarin juist de drie rondelen van Charles d'Orléans worden aangehaald die Leopold vertaalde, wellicht de dichter tot zijn vertalingen heeft aangezet. Dit is echter onmogelijk omdat de bundel *Verzen* – inclusief de 'Rondels' – in september 1913 al geheel gezet en gecorrigeerd was. Als we er verder van uit mogen gaan dat de afdelingen van de gedichten in *Verzen* chronologisch zijn geordend, wijst de plaats van de 'Rondels' op een veel vroeger tijdstip van ontstaan dan 1913. Overigens vertelt Jacobsen dat Leopold het werk van Charles d'Orléans geregeld las. (R. Jacobsen: 'Leopold, zoals ik me hem herinner'. In: *De gids* 120 (1957). Dl. I. p. 316.) Heyting stelt verder dat Leopolds vertalingen niet 'vlekkeloos [zijn] [...], n.l. doordat Leopold, het oorspronkelijke op de voet willende volgen, in spontane natuurlikheid en frisheid van taal wat heeft ingeboet.' (A. Heyting: *Het rondeel; De roos der lyriek*. Den Haag, 1929. p. 86–89.)

[45]

[RONDELS] II

OVERLEVERING

*V*¹: p. 84; *V*²: p. 87.

DATERING

1898–1899

NOTEN

¹ Dit gedicht is een vertaling van Charles d'Orléans' rondeel LXI.

Les fourriers d'Esté sont venus
 Pour appareillier son logis,
 Et ont fait tendre ses tapis,
 De fleurs et verdure tissus.
 En estendant tapis velus,
 De vert herbe par le païs,
 Les fourriers d'Esté sont venus
 Pour appareillier son logis.
 Cueurs d'ennuy pieçà morfondus,
 Dieu mercy, sont sains et jolis;
 Alez vous en, prenez païs,
 Yver, vous ne demourrés plus;
 Les fourriers d'Esté sont venus.

(Charles d'Orléans: *Poésies complètes*. Revues sur les manuscrits avec préface, notes et glossaire par Charles d'Héricault. Paris, 1874. Tome II. p. 114.)

² Zie noot 2 bij gedicht [44].

³ Bernard Zweers schreef bij dit gedicht muziek voor sopraan, alt, tenor en bas, zie nr. 23.

[46]

[RONDELS] III

OVERLEVERING *V*¹: p. 85; *V*²: p. 88.

DATERING 1898–1899

NOTEN ¹ Dit gedicht is een vertaling van Charles d'Orléans' rondeel CX.

Alez vous en, alez, alez,
 Soussy, Soing et Merencolie,
 Me cuidez vous toute ma vie
 Gouverner, comme fait avez?
 Je vous prometz que non ferez,
 Raison aura sur vous maistrie.
 Alez vous en, alez, alez,
 Soussy, Soing et Merencolie.
 Se jamais plus vous retournez
 Avecques vostre compaignie,
 Je pri à Dieu qu'il vous maudie,
 Et ce par qui vous revendrez.
 Alez vous en, alez, alez.

(Charles d'Orléans: *Poésies complètes*. Revues sur les manuscrits avec préface, notes et glossaire par Charles d'Héricault. Paris, 1874. Tome II. p. 138–139.)

² Zie noot 2 bij gedicht [44].

OVERLEVERING *V*¹: p. 86; *V*²: p. 89–90.

DATERING 1898–1899

NOTEN ¹ Dit gedicht is een vertaling van de ballade 'Seulete suy et seulete vueil estre,' van Christine de Pisan.

Seulete suy et seulete vueil estre,
 Seulete m'a mon douz ami laissiée,
 Seulete suy, sanz compaignon ne maistre,
 Seulete suy, dolente et courrouciée,
 Seulete suy en languour mesaisiée,
 Seulete suy plus que nulle esgarée,
 Seulete suy sanz ami demourée.

Seulete suy a huis ou a fenestre,
 Seulete suy en un anglet muciée,
 Seulete suy pour moy de plours repaistre,
 Seulete suy, dolente ou apaisiée,
 Seulete suy, riens n'est qui tant me siée,
 Seulete suy en ma chambre enserrée,
 Seulete suy sanz ami demourée.

Seulete suy partout et en tout estre.
 Seulete suy, ou je voise ou je siée,
 Seulete suy plus qu'autre riens terrestre,
 Seulete suy de chascun delaissée,
 Seulete suy durement abaissée,
 Seulete suy souvent toute esplourée,
 Seulete suy sanz ami demourée.

Princes, or est ma doulour commenciée:
 Seulete suy de tout dueil menaciée,
 Seulete suy plus tainte que morée,
 Seulete suy sanz ami demourée.

(Christine de Pisan: *Oeuvres poétiques*. Tome I: *Ballades, virelais, lays, rondeaux, jeux a vendre et complaints amoureuses*. Publiées par Maurice Roy. Paris, 1886. p. 12.)

² Volgens Ter Braak is in dit gedicht "het element 'gedachte' van directer belang; maar in het ensemble van het geheele werk blijft deze directheid toch bijzaak." (M. ter Braak: 'Leopolds dichterschap [...]'. In: *Het vaderland* 11 augustus 1935.)

³ Zie J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 20.

⁴ Zetfout: in *V*¹, r. 18 *meedogenloos* i.p.v. *meedoogenloos*

OVERLEVERING	<i>VP</i> ¹ : p. 87–89; <i>V</i> ¹ : p. 87–89; <i>V</i> ² : p. 91–94.
DATERING	1898–1899
VARIANTEN	12 vliet, < vliet <i>VP</i> ¹
EN CORRECTIES	44 ingekeerden < ingekeerde <i>VP</i> ¹ , <i>V</i> ¹ 73 de < den <i>VP</i> ¹ , <i>V</i> ¹ 85 teloorgehagen in den zweem < gehagen in den blonden zweem <i>VP</i> ¹
NOTEN	¹ Waarschijnlijk is dit gedicht geïnspireerd op de grote molen 'De Hoop' die vroeger aan de Coolsingel in Rotterdam stond. Leopold hield van deze molen. (F. Schmidt Degener: 'Herinnering aan Leopold'. In: <i>Groot-Nederland</i> 25 (1927). Dl. II. p. 510–511; vgl. J.C. Bloem: 'Dr. J.H. Leopold als Rotterdammer'. In: <i>Rotterdamsch jaarboekje</i> 3de reeks, 4 (1926). p. 188.) ² Kamerbeek meent dat de regels '... Welke dagvorstin / met slippenrand opflitsende in / de hemelhelderte even...' (r. 90–92) eerder in de verte doet denken aan Victor Hugo's 'Quel dieu, quel moissonneur de l'éternel été' dan aan iets uit de oudheid. (J.C. Kamerbeek: 'Leopold en de oudheid'. In: <i>De nieuwe stem</i> 11 (1956). p. 110.) ³ Volgens Maria de Groot geeft dit gedicht "[...] een prognose, een signalement van het door Leopold als ideaal beschouwde dichterschap. Hierbij moet worden aangetekend, dat 1ste dit signalement niet alleen wordt verbeeld, maar ook verwerkelijkt en dat 2de dit signalement past in een bepaalde periode van Leopolds dichterschap." (M. de Groot: 'Een interpretatie van "De molen" van J.H. Leopold'. In: <i>L.T.</i> 1970. p. 746–753; citaat op p. 752–753; vgl. ook J. Kamerbeek jr.: 'Op zoek naar een definitie van het symbolisme'. In: <i>L.T.</i> 1970. p. 767–777.) Brandt Corstius stelt dat dit gedicht de functie en wording van de poëzie verbeeldt. (J.C. Brandt Corstius: 'Coolsingel, Boompjes en Laurenskerk in literatuur herschappen'. In: <i>Akademie-dagen</i> 19 (1967). p. 79–85.) Mevr. Schenkeveld ziet "als het centrale thema van <i>De molen</i> dat van het symbool." (M.H. Schenkeveld: 'Nogmaals "De Molen" van J.H. Leopold'. In: <i>Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G.A. van Es</i>. Groningen, 1975. p. 265–272; citaat op p. 267.) Hageraats onderscheidt in zijn interpretatie "vier in dit gedicht werkzame niveau's: het anekdotiese, het poëtologiese, het filosofiese en het psychologiese." (K. Hageraats: 'De vier niveau's van het gedicht "De Molen" van J.H. Leopold'. In: <i>Spektator</i> 10 (1980/81). p. 201–220; citaat op p. 201.) ⁴ Vgl. L. Dekker: 'Beskutting'. p. 28–29; T.T. Cloete: 'Dromende denke'. p. 92, 97, 110–111, 114; W.E.G. Louw: <i>Invloed</i>. p. 128–129. ⁵ Westermann merkt naar aanleiding van het ontbreken van de

buigings-n in 'verre aetherschat' (r. 96) op: "Men vergelijk de klem-eenwaardigheid van de opeenvolging 'tot den schat', waarin *den* zooveel beter past dan *de*, met het bijna-saamgetrokkene van 'verre aetherschat', waartusschen de n misplaatst zou zijn, te meer daar ook de slotwoorden van den rijmenden regel als in één adem worden gelezen." (C.J.J. Westermann: 'De verbuigings-n en de dichter'. In: *De gids* 100 (1936). Dl. IV. p. 62.)

[49]

REGEN

OVERLEVERING *V*¹: p. 90; *V*²: p. 95.

DATERING 1898–1899

VARIANTEN 14 vergezicht, < vergezicht *V*¹
EN CORRECTIES

NOTEN

¹ Huijts schrijft over de derde strofe van dit gedicht: "[...] geen jongere [dichter] heeft zoo doel-loos gedicht, geen kon zich zoo onafhankelijk van zichzelf in de schoonheid verlustigen." (J. Huijts: 'J.H. Leopold en het latere geslacht'. In: *De witte mier* NR 2 (1925). p. 214.) En Simons: "Toch ziet men telkens naast gedichten van eenzaamheid, droefenis en weemoedige herinnering, verzen van blijde verwachting zoals het gedicht Regen [...]." (P. Simons: 'De dichter J.H. Leopold'. In: *Ons erfdeel* 9 (1966), nr. 3. p. 19.) Kouwenaar ten slotte, merkt op: "Hij [= Leopold] zag de wereld, *zijn* wereld, daar 'bevat in dit klein trilkristal' en hij schreef een gedicht dat ook ons, in een wereld van beton en staal nog kan ontroeren, omdat, welke verlangens en zekerheden wij thans ook bezitten, *zijn* wereld in *zijn* tijd een zuiver beleefde wereld was." (G. K[ouwenaar]: 'De dichter en zijn tijd; Jan Hendrik Leopold'. In: *De waarheid* 8 januari 1949.)

² Sötemann heeft erop gewezen dat er in dit gedicht vier onderling samenhangende niveaus te onderscheiden zijn, n.l. een anecdotisch, filosofisch, psychologisch en poëtologisch. (A.L. Sötemann: 'J.H. Leopolds 'Regen'; Analyse en interpretatie van een gesloten symbolisch gedicht'. In: *Ntg.* 67 (1974). p. 475–492.)

³ Henry Fagne en Liliane Wouters vertaalden dit gedicht in het Frans, zie III.1 en III.4.

Voor 5 December

NOTEN

¹ Leopold zond de gedichten van deze afdeling in november 1899 naar de redactie van *De nieuwe gids*. In de tijdschriftpublicatie van deze verzen komt *Voor 5 December* voor als motto boven het eerste gedicht. Gelet op dit motto, dat in de bundel *Verzen* een afdelingstitel is geworden, is het hoogstwaarschijnlijk Leopolds bedoeling geweest de gedichten in het decembernummer te doen publiceren. Hein Boeken, die toen samen met Kloos de redactie van *De nieuwe gids* vormde, schreef echter op 26 november aan laatstgenoemde: “De verzen, door Dr. Leopold geschreven, ben ik herhaaldelijk begonnen te lezen, maar ik begrijp er niets van zoodat ik vind dat wij ze maar moeten laten liggen tot we ze eens samen kunnen bestudeeren.” De dichter die dit uiteraard niet wist, vroeg op 9 december aan Kloos: “Zoudt U mij met een enkel woord even willen schrijven, hoe U denkt over het al of niet opnemen van de verzen die ik U de vorige maand heb toegezonden. Mocht U tegen de plaatsing ervan bezwaren hebben, zoo zou ik mij zeer verplicht achten als ik de copie van U terug mocht ontvangen.” Een paar weken later was Boeken van mening veranderd, zoals uit zijn brief aan Kloos blijkt: “Heb je de verzen van Leopold al gelezen? Liefst zoude ik zien, dat ze nu al geplaatst werden, daar ik er vast van overtuigd ben dat ze heel bijzonder zijn. Is er nu misschien geen plaats meer voor, en heb je er bepaald geen gelegenheid voor om ze rustig te lezen, ja dan moeten ze maar tot een volgende keer blijven liggen.” (27 december 1899). Uiteindelijk werden de gedichten pas opgenomen in de februari-aflering (1900).

² Jalink deelt mee dat “van zeer nabije zijde” het vermoeden is uitgesproken dat de verzen *Voor 5 December* betrekking hebben op Mevrouw Robertson-van der Pot. (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 41, 113–114: noot 3.) Volgens Mevrouw Blaauw-Robertson staat het vast dat deze gedichten voor haar moeder zijn geschreven.

³ Huijts merkt op: “Het zijn in het bijzonder de gedichten, die door de schrijvende opdracht: *Voor 5 December* worden saemgehouden, en daarvan vooral de langere, die zoo doordringend, zoo openliggend zijn, dat noch daarvoor noch daarna in de nieuwe letterkunde een zoo onmiddellijke en volkomen bekentenis der ziel te vinden is, zoodat nu ook de verhoorende zijn grenzen slaakt en vloeiend wordt en onweert-houden en lezer en dichter tegenover komen staan als ‘lieve ziels-bevrienden en meer’, in een begrijpen, dat zichzelve herbevinden is.” (J. Huijts: ‘J.H. Leopold en het latere geslacht’. In: *De witte mier* NR 2 (1925). p. 217.) En Verheul: “Leopolds langste liefdesgedicht, ‘Voor 5 December’, heeft de psychologische rijkdom van een moderne roman. In mysterieus vervlochten, vaak over meer dan een bladzij lopende zinnen worden twee binnenwerelden uitgebeeld die elkaar naderen, ontmoeten en ten slotte gekwetst uiteengaan. Elke oppervlakkigheid is hier vermeden.

Voor de lezer zijn er maar twee herkenningpunten: *een* man en *een* vrouw, verbonden door de wisselende bewegingen van hun bewustzijn. Het gedicht zelf is een afscheidsgeschenk dat de ik-figuur, na het mislukken van de relatie, zijn partner aanbiedt op de in de titel genoemde datum.” (K. Verheul: ‘Een eerbiedig vergeten meester’. In: *NRC/Handelsblad* 7 juli 1978.)

⁴ Vgl. P.N. van Eyck: ‘Leopold I’ p. 422–425; *VW* 4. p. 340–342; L. Dekker: ‘Beskutting’ p. 27–28; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 69–74.

⁵ Leopold vertelde Brouwer “dat hij in zijn dichterloopbaan ‘twee keer den steven had gewend’, d.w.z. zijn arbeidswijze had veranderd. Den eersten keer, na ‘Voor 5 December’, omdat, zooals hij mij zeide, ‘ik voelde dat ik toen vastgelopen was’ [...]” (J.Sj. Brouwer: ‘Leopold’s dichterlijke nalatenschap’. In: *De Nederlander* 23 augustus 1935. p. 8.)

⁶ In *NG* komen de gedichten voor onder de verzameltitel *Verzen*; ‘Voor 5 December’ staat als motto boven het eerste gedicht. De gedichten zijn romeins genummerd.

[50]

‘DIT WILDE IK U GEGEVEN WETEN,’

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 5 [= jrg. 15], februari 1900, p. 290–291. <i>V</i> ¹ : p. 93–94; <i>V</i> ² : p. 97–99.
DATERING	Vóór november 1899
VARIANTEN	11 brengen < brengen, <i>NG</i>
EN CORRECTIES	30 zóó < zoo <i>NG</i> 43 witmarmeren < wit marmeren <i>NG</i>
NOTEN	¹ In <i>V</i> ² (en in de editie-Van Eyck) ontbreekt ten onrechte tussen r. 35 en r. 36 een regel wit.

[51]

‘DIT DAN HET EERST,’

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 5 [= jrg. 15], februari 1900, p. 292–294. <i>V</i> ¹ : p. 95–97; <i>V</i> ² : p. 100–103.
DATERING	Vóór november 1899
VARIANTEN	27 oog-opleven < oog opleven <i>NG</i>
EN CORRECTIES	50 beeft, < beeft <i>NG</i> , <i>V</i> ¹ 63 aandachtig < aandachtig, <i>NG</i> , <i>V</i> ¹ 71 zich < zich, <i>NG</i>

- 73 dankend < dankend, *NG*
 74 oogenblikken < oogenblikken, *NG*

NOTEN ¹ Zetfout: in *V*¹, r. 25 *wà* i.p.v. *wâ*

[52] 'ZULT GIJ BEGRIJPEN KUNNEN, VERSTAAN,'

OVERLEVERING *NG*: *De nieuwe gids*, Nieuwe Reeks 5 [= jrg. 15], februari 1900, p. 295–301.
*V*¹: p. 98–104; *V*²: p. 104–113.

DATERING Vóór november 1899

VARIANTEN 9 zelfverloocheningspracht, < zelfverloochningspracht; *NG*, *V*¹
 EN CORRECTIES 14 bestond, < bestond *NG*
 40 zijn: < zijn, *NG*
 46 lag < lag, *NG*, *V*¹
 48 donkerten < donkerten, *NG*, *V*¹
 72 vaneenvlijde < vaneen vleide *NG*
 79 hoede: < hoede; *NG*, *V*¹
 88 andere < andre *NG*, *V*¹
 92 omvang < omvang, *NG*, *V*¹
 95 kon, < kon *NG*, *V*¹
 98 toegebracht, < toegebracht *NG*, *V*¹
 119 betreurend, < betreurend *NG*
 122 trilde, < trilde *NG*
 145 weten: < weten, *NG*, *V*¹
 148 keer < keer, *NG*
 165 rand, < rand *NG*
 187 heengevlijd < heengevleid *NG*
 218 stilliggen < stil liggen, *NG*, *V*¹
 219 bekentenis < bekentenis, *NG*, *V*¹

NOTEN ¹ Volgens Van Eyck heeft Leopold "zijn innerlijkst het volledigst" in dit gedicht uitgesproken. In de regels 174–199, het beeld van 'de geknotte Genius', ziet hij een zelfportret van de dichter en "het grootste wat deze dichter bereikt heeft." (P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 424, 447; *VW* 4. p. 341, 369.) Huijts heeft gewezen op de overeenkomst van dit beeld van de geknotte Genius en het dodenmasker van Beethoven. Leopold zelf had hem dit verteld. ([J. Huijts]: 'Leopold en Beethoven'. In: *De witte mier* NR 2 (1925). p. 222–224; vgl. ook A. Roland Holst: 'Over Leopold'. p. 428; P.N. van Eyck: 'Leopold II'. p. 206–207, 216; *VW* 4. p. 547, 558; W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 39–40.)
 Donkersloot vraagt zich af: "Is het ook legendarisering als men uit het dichtwerk zelf een fragment naar voren haalt en daar zonder dat het uitdrukkelijk als zodanig is gegeven of in het gedicht de functie daarvan vervult een zelfportret van de dichter in herkent? Hiervoor

gaat sinds lang het vermaarde fragment van de geknotte Genius door [...].” (N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 93.)

² Verwey is van mening dat Leopolds gedichten “de zwelling en vervloeiing van een golf [zijn] die nooit breekt, nooit uitslaat, maar òf zich voortdeinend aan andere golven schakelt òf haar eigen ronding vult tot volkomenheid. [...] Een mooi voorbeeld van dat aaneenschakelen en voortdeinen is [...] het gedeelte ‘Zult gij begrijpen kunnen, verstaan’, – drie volzinnen die zich uitbreiden over zes volle bladzijden verzen.” (A. Verwey: ‘[Rec. van] J.H. Leopold: *Verzen*’. In: *De beweging* 10 (1914). Dl. I. p. 321.)

³ Kamerbeek stelt dat het woord ‘purperen’ (r. 49) alleen te begrijpen is als men denkt aan het Homerische ‘porphyreos’ = ‘tintelend’; de verbinding ‘purperen rust’ zou dan als oxymoron bedoeld zijn. (J.C. Kamerbeek: ‘Leopold en de oudheid’. In: *De nieuwe stem* 11 (1956). p. 108.)

⁴ Zetfouten: in *NG* en *V*¹, r. 95 *het* i.p.v. *hoe het*; in *V*², r. 130 *aandracht* i.p.v. *aandacht*

[53]

‘WIJ DOEN ELKANDER ZEER, HET KON’

OVERLEVERING	<i>NG</i> : <i>De nieuwe gids</i> , Nieuwe Reeks 5 [= jrg. 15], februari 1900, p. 302–303. <i>V</i> ¹ : p. 105–106; <i>V</i> ² : p. 114–116.
DATERING	Vóór november 1899
VARIANTEN	10 gebaar < gebaar, <i>NG</i> , <i>V</i> ¹
EN CORRECTIES	16 dofverstompte < dof, verstompte <i>NG</i> 17 hopen < hoopen <i>NG</i> 33 oogen; < oogen, <i>NG</i> , <i>V</i> ¹ 43 levenloos? < levenloos; <i>NG</i> , <i>V</i> ¹ 47 heengaat < heen gaat <i>NG</i> 50 gekomen, < gekomen <i>NG</i>
NOTEN	¹ Kloos citeert de eerste veertien regels van dit gedicht en schrijft dan: “Dit is oogenschijnlijk-kalm, maar in waarheid diep-bewogen en heftig-ontroerend voor ieder die weet wat echte ontroering is. [...] naar het uiterlijk weent het niet en klaagt niet en zucht niet, maar ieder moderne, die geen ziel van baksteen heeft, voelt nog heden, onder het lezen ervan, een zachte trilling in zijn keel.” (W. Kloos: ‘Literaire kroniek; [rec. van] <i>Verzen</i> door J.H. Leopold, bezorgd door P.C. Boutens [...]’. In: <i>De nieuwe gids</i> 27 (1912). Dl. II. p. 849.)

Kinderpartij

[54]

'DANST, DANST TESAMEN EEN RONDEDANS'

OVERLEVERING	<i>M</i>¹: Manuscript op de achterkant van een enveloppe waarin zich een brief bevindt van Gerlof van Vloten aan Leopold, gedateerd 28 oktober 1902; slechts enkele woorden. <i>M</i>²: Manuscript in particulier bezit, ongedateerd. <i>NG</i>: <i>De nieuwe gids</i>, 3de reeks, 1 [= jrg. 21], juli 1906, p. 577–582. <i>V</i>¹: p. 109–114; <i>V</i>²: p. 118–126.
DATERING	1903–1906
VARIANTEN EN CORRECTIES	Opm.: de versie van <i>M</i>² wijkt zoveel af van die in <i>V</i>¹⁻² dat een presentatie van de verschillen door middel van een gelemmatiseerd apparaat een onduidelijk en vrijwel onleesbaar resultaat zou opleveren. Daarom zijn beide versies integraal afgedrukt in het tekstdeel. Hieronder vindt men eerst de enkele woorden van <i>M</i>¹, gevolgd door twee oorspronkelijke lezingen uit <i>M</i>² die Leopold heeft doorgehaald en vervangen door de lezingen zoals die staan afgedrukt in het tekstdeel. Vervolgens worden alle verschillen opgesomd tussen <i>NG</i>, <i>V</i>¹ en de afgedrukte versie van <i>V</i>². Bij II dient men de tweede afgedrukte versie van het gedicht, [54a], te raadplegen en bij III weer de eerste, [54]. I <i>M</i>¹ 1 <i>verbeeldt</i> 2 uren, de Getijden 3 glijden 4 om het kind II 37 door < uit <i>M</i>² 179 wezen < zijn als <i>M</i>² III [opdracht] – < Voor Mientje Robertson <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 1 rondedans < rondedans, <i>NG</i> 6 is en < is, dat <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 9 guirlande, < guirlande <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 10 waren < en waren <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 32 windèrigheid... < winderigheid.... <i>NG</i> 48 gebracht < gegaan <i>NG</i>, <i>V</i>¹ keelgeluid; < keelgeluid, <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 66 bezonnen < bezonnen, <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 67 begonnen... < begonnen..... <i>NG</i> 70 oevers < oevers, <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 74 gang weerom < gang weerom <i>NG</i> 89 juweel < juweel, <i>NG</i>, <i>V</i>¹ 90 tuinpriëel < tuinpriëel <i>NG</i>

- 95 dal, < dal NG, *V*¹
 96 een < van NG, *V*¹ glooiing < glooiing NG
 99 het < de NG, *V*¹
 110 bijzondere < bizondere NG
 113 gevoelens < gevoelens, NG, *V*¹
 122 volkomen < volkomen, NG
 125 bestond < bestond, NG
 148 opnieuw < op nieuw NG
 160 't < 't, NG
 190 beneveling < beneveling, NG, *V*¹
 192 wel < wel, NG

NOTEN

¹ Leopold schreef dit gedicht naar aanleiding van de tiende verjaardag van Mientje Robertson, de latere Mevrouw W.D. Blaauw-Robertson. (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 81, 113–114: noot 3.) De verjaardag was op 30 januari 1903. Mevrouw Blaauw-Robertson vertelt dat zij bij die gelegenheid een poëzie-album had gekregen. Zij had uiteraard alle aanwezigen, waaronder Leopold, om een bijdrage voor het album gevraagd. De dichter beloofde deze thuis te zullen schrijven. Toen Mientje Robertson na verloop van tijd aan Leopold vroeg of het gedicht al klaar was, antwoordde hij dat een groot deel ervan al op papier stond; het vers wilde evenwel, naar zijn zeggen, maar niet afkomen. Leopold heeft het gedicht niet aan Mientje Robertson toegestuurd maar het, in een enveloppe, persoonlijk aan haar gegeven. We beschikken dus niet over een gedateerd briefje of een poststempel. Mevrouw Blaauw meent zich echter te herinneren dat Leopold twee jaar aan het gedicht heeft gewerkt. Op grond hiervan moeten we aannemen dat de dichter het handschrift dat Mientje Robertson kreeg, in 1905 heeft voltooid. Hierna heeft Leopold zijn gedicht voor de publikatie in *De nieuwe gids* nog ingrijpend bewerkt. Hij zal het vers in het begin van 1906 aan de redactie van *De nieuwe gids* hebben gestuurd.

De opdracht van het gedicht werd pas in de revisie van *V*² geschrapt.

² Zie voor het handschrift (*M*²) J.M. Jalink: *Varianten*. p. 7–9, 17–20, 50–73.

³ Nijhoff beschouwt dit gedicht als “het toppunt” en “de sleutel” van Leopolds werk. (M. Nijhoff: ‘Een brief aan Anthonie Donker naar aanleiding van Leopold’. In: *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 280; *VW* 2. p. 579–580.) Vgl. P.N. van Eyck: ‘Leopold II’. p. 199–201; *VW* 4. p. 533–534; L. Dekker: ‘Beskutting’. p. 29–30; T.T. Cloete: ‘Dromende denke’. p. 106–108, 114; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 74–78.

⁴ Volgens Walch doet dit gedicht denken aan Kloos’ gedicht ‘Voor Hans en Paul van Eeden’ (‘O, mijn gedachten, tript nu lief en zoetjes...’). ([J.L.] W[alch]: ‘Letteren; poëzie; [rec. van] J.H. Leopold, “Verzen” [...]’. In: *Het vaderland* 6 september 1914.)

Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 123, 128.

⁵ Kamerbeek wijst erop dat ‘theorie’ (r. 177) hier “de zeldzame betekenis” van ‘stoet’ heeft en bij ‘het sleepend kleed’ (r. 179)

moeten we volgens hem denken aan het Homerische 'helkesipeplos' =
'met slepend gewaad'. (J.C. Kamerbeek: 'Leopold en de oudheid'.

In: *De nieuwe stem* 11 (1956). p. 108.)

⁶ Zetfouten: in *NG*, r. 118 *innerlijke* i.p.v. *innerlijke*; in *V*¹, r. 13
danst i.p.v. *danst*; r. 29 *holle* i.p.v. *holle*,

Claghen

- NOTEN
- ¹ Zie noot 1 bij de afdelingstitel *Albumblad en zes andere gedichten*.
² Volgens Jalink betreft het hier “een der weinige verzen van directe gevoelsuitstorting [...]” (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 81.)
³ Vgl. W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 69–70.

[55] ‘HOE DRUK, HOE DRUK LOOPT DOOR MIJN HOOFD’

- OVERLEVERING *M*¹: Manuscript in Map L.4351: een vel ongelinieerd papier; formaat 12,5 × 20 cm.
*M*²: Manuscript in Map L.4351: afschriften van de gedichten [55]–[59] komen voor op vier tot een katern samengevouwen vellen ongelinieerd papier. Een vijfde blad van hetzelfde soort papier is om de andere vier heengevouwen. Dit bevat alleen de (afdelings)titel *Claghen*. Het formaat van elk blad is, in ongevouwen vorm, 28,5 × 21,5 cm. Alleen de rectozijden van de katern zijn beschreven; dit gedicht staat op de tweede rectozijde.
*V*¹: p. 117; *V*²: p. 128.
- DATERING 1906 ?
- VARIANTEN
 EN CORRECTIES [versnummer] I < ontbreekt *M*¹
 2 gebeuren! < gebeuren. *M*¹, *M*²
 7 aandachtschenken; < aandacht schenken, *M*¹, *M*²
 8 dat, < dat *M*² binnen < onder *M*¹, *V*¹
 9 gezicht, < gezicht *M*¹
 11 al < al, *V*¹ toebehoord, < toebehoord *M*¹, *M*²
 16 daar < Daar *M*¹, *M*², *V*¹
 17 leegte < jammer *M*¹, *M*²
 19 verloren door de < door de verwezen *M*¹
 20 verlaten < verloren *M*¹

- NOTEN
- ¹ Leopold schreef in r. 9 van *M*¹ eerst ‘derelijk’ maar verbeterde dit, waarschijnlijk onmiddellijk, tot ‘deerlijk’.
² Zie voor de handschriften J.M. Jalink: *Varianten*. p. 76–79. Een facsimile is ook afgedrukt in *Ons erfdeel* 9 (1965/66), nr. 3. p. [18].

[56] ‘O PIJN OM VAN’

- OVERLEVERING *M*: Manuscript in Map L.4351: afschriften van de gedichten [55]–[59] komen voor op vier tot een katern samengevouwen vellen ongelinieerd papier. Een vijfde blad van hetzelfde soort papier is om de andere vier heengevouwen. Dit bevat alleen de (afdelings)titel *Claghen*. Het

formaat van elk blad is, in ongevouwen vorm, 28,5 × 21,5 cm. Alleen de rectozijden van de katern zijn beschreven; dit gedicht staat op de derde en vierde rectozijde.

*V*¹: p. 118–119; *V*²: p. 129–130.

DATERING 1906 ?

VARIANTEN 1 O < O, *M*
 EN CORRECTIES 3 kalm < kalm, *M*
 9 kon zoo < wist te *M*
 11 stond < sla, *M*
 19 mag volgen als < gebeuren, wat er *M*
 20 genadeslag < volgen mag, *M*
 22 wee < week *M*
 23 zielsbetrouwen < zielsgerustheid *M*
 29 eenen < eene *M*

NOTEN ¹ In de derde druk van *Verzen*, die in december 1926 – dus na de dood van Leopold – verscheen en niet meer door de dichter zelf is verzorgd, luidt de vijfde strofe van dit gedicht:

wachten, verwachten
 wat nu nog mag
 volgen als
 genadeslag;

Van Eyck heeft dit zowel in de editie van 1935 als in die van 1951 overgenomen en spreekt in de ‘Aantekeningen’ van ‘‘blijkbaar een door de 3e uitgave reeds verbeterde vergissing’’. Jalink merkt op: ‘‘Typisch is wel, hoe de fout tegen het rijm in de verzen 38/40 [= r. 18/20], die pas door de verzorgers van ‘Verzen’ 3e dr. (1926), dus na Leopolds dood, werd verbeterd, door de vroege lezing van het handschrift wordt verklaard: de dichter veranderde in ‘Verzen’ 1e druk (1913) vers 3 en 4 [= r. 19/20] en vergat de daaruit volgende regel-indeling te wijzigen.’’ (J.M. Jalink: *Varianten*. p. 14–15; zie verder p. 80–82.)

De derde druk werd verzorgd door R. Jacobsen, die in die zelfde tijd meehielp proeven van *Verzen* tweede bundel, eerste druk te corrigeren, overigens zonder de handschriften uit Leopolds nalatenschap te kennen. De uitgever Brusse schreef op 30 september 1926 aan Jacobsen: ‘‘Wij moeten de Verzen I van Leopold herdrukken. De tweede druk die door Dr. J.H. Leopold zelf gecorrigeerd is dient tot copie. Zoudt U ons het groote genoegen willen doen den 3den druk te corrigeeren? Mr. R.I. Leopold is naar Amerika zoodat wij hem geen proeven kunnen zenden. Daardoor wordt onze verantwoordelijkheid voor de juistheid van den herdruk zeer vergroot. Daarom zouden wij het bijzonder op prijs stellen indien U bereid kon zijn met Uw bekende nauwgezetheid de proeven te lezen en verbeteren.’’ De derde druk bevat geen verantwoording en dus ook geen motivering van de

aangebrachte veranderingen ten opzichte van de tweede druk. We moeten veronderstellen dat Jacobsen, evenals later Jalink, heeft gemeend op de bedoelde plaats met een “fout tegen het rijm” te maken te hebben. Deze strofe is de enige waarin de tweede en vierde regel niet rijmen. Het valt echter nauwelijks aan te nemen dat Leopold zelf dit (tot tweemaal toe!) niet opgemerkt zou hebben. Bovendien is de lezing van *V*¹ en *V*² ritmisch duidelijk beter dan de door Jacobsen veranderde lezing van *V*³. Anders dan in een geval als ‘hartvochtige’ waar het om een spelfout moet gaan (zie noot 1 bij gedicht [66]) zien wij hier geen dwingende redenen om af te wijken van een door Leopold tot tweemaal toe geautoriseerde lezing.

² Zetfout: in de luxe-exemplaren van *V*¹, r. 11 *opstond* i.p.v. *op stond*

[57]

‘EN DAN WEER KOMT HET’

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in Map L.4351: afschriften van de gedichten [55]–[59] komen voor op vier tot een katern samengevouwen vellen ongelinieerd papier. Een vijfde blad van hetzelfde soort papier is om de andere vier heengevouwen. Dit bevat alleen de (afdelings)titel <i>Claghen</i> . Het formaat van elk blad is, in ongevouwen vorm, 28,5 × 21,5 cm. Alleen de rectozijden van de katern zijn beschreven; dit gedicht staat op de vierde en vijfde rectozijde. <i>V</i> ¹ : p. 119–120; <i>V</i> ² : p. 131–132.
DATERING	1906 ?
VARIANTEN EN CORRECTIES	4 verkrop; < verkrop, <i>M</i> 7 op mijn < op <i>M</i> 8 lippen < mijn lippen <i>M</i> 21 vrij < eindelijk <i>M</i> 22 en zuiver < zuiver <i>M</i> 24 groot < groot, <i>M</i> 25 omhooggerezen < vrij uitgerezen <i>M</i>
NOTEN	¹ Leopold schreef in <i>M</i> na ‘en’ (r. 24) eerst ‘we’ maar streepte dit onmiddellijk weer door. ² Zie voor het handschrift J.M. Jalink: <i>Varianten</i> . p. 82–85. ³ Vgl. P.N. van Eyck: ‘Leopold I’. p. 411–412, 445; <i>VW</i> 4. p. 325–326, 366; W.E.G. Louw: <i>Invloed</i> . p. 96.

[58]

‘O WISSELING’

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in Map L.4351: afschriften van de gedichten [55]–[59] komen voor op vier tot een katern samengevouwen vellen ongelinieerd papier. Een vijfde blad van hetzelfde soort papier is om de andere vier heengevouwen. Dit bevat alleen de (afdelings)titel <i>Claghen</i> . Het

formaat van elk blad is, in ongevouwen vorm, 28,5 × 21,5 cm. Alleen de rectozijden van de katern zijn beschreven; dit gedicht staat op de zesde en zevende rectozijde.

*V*¹: p. 120–121; *V*²: p. 133–134.

DATERING	1906 ?
VARIANTEN EN CORRECTIES	3 luidkeels opgaan < opwaarts stijgen <i>M</i> 4 weer; < weer, <i>M</i> 13 onrust, < onrust <i>M</i> 19 den < de <i>M</i> 20 bezocht, < bezocht <i>M</i> 21 die < en <i>M</i> 22 zorgen, < zorgen <i>M</i> 24 het verborgen; < 't verborgen, <i>M</i> 34 genezen; < genezen, <i>M</i> 35 o < O <i>M</i>
NOTEN	¹ Leopold streepte in <i>M</i> het wat onduidelijk geschreven 'stijgen' (r. 3) door en schreef het woord er opnieuw achter. ² Zie voor het handschrift J.M. Jalink: <i>Varianten</i>. p. 86–89.

[59]

'IN CLAGHEN, CLAGHEN'

OVERLEVERING	<i>P</i>: Programmaboekje van het concert in de Rotterdamsche Kunstkring op 28 maart 1900. Bij die gelegenheid werd een muziekkuitvoering van het gedicht gegeven naar een compositie van Louis Schnitzler voor zang en piano. <i>M</i>: Manuscript in Map L.4351: afschriften van de gedichten [55]–[59] komen voor op vier tot een katern samengevouwen vellen ongelinieerd papier. Een vijfde blad van hetzelfde soort papier is om de andere vier heengevouwen. Dit bevat alleen de (afdelings)titel <i>Claghen</i>. Het formaat van elk blad is, in ongevouwen vorm, 28,5 × 21,5 cm. Alleen de rectozijden van de katern zijn beschreven; dit gedicht staat op de achtste rectozijde. <i>V</i>¹: p. 122; <i>V</i>²: p. 135.
DATERING	V66r maart 1900
VARIANTEN EN CORRECTIES	[<i>titel</i>] – < CLAGHEN <i>P</i> [<i>versnummer</i>] III < <i>ontbreekt</i> <i>P</i> 2 Vergaen de daghen < vergaen mijn daghen, <i>P</i> 3 gister < ghister <i>P</i> altijt; < (a) altyt; <i>P</i> (b) altijt, <i>M</i> 4 can < (a) magh <i>P</i> (b) mag <i>M</i> 5 verdueren < verdueren, <i>P</i> 6 hulpeloos < hopeloos <i>P</i>

- 8 smaghten < smaghten, *P*
 9 hij < hy *P* niet < niet, *P* soght, < socht; *P*
 10 besorghen < besorgen *P*
 11 Comt < komt *P* morghen; < morgen – *P*
 12 Dattic < dat ic *P, M*

NOTEN

¹ In *M* en *P* komen alleen hoofdletters voor aan het begin van regel 1 en van regel 7. Verder wordt in *P* ingesprongen bij de regels 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10 en 11.

² Zie voor het handschrift J.M. Jalink: *Varianten*. p. 90–91.

³ Wils stelt: ‘‘Hij [= Leopold] meent [...] middelnederlandsch te krijgen door een ietwat ouderwetsche spelling toe te passen [...]’’ (J. Wils: ‘Het doove woord’. In: *Onze taaltuin* 6 (1937/38). p. 279: noot 3.)

⁴ In verband met r. 7 van dit gedicht schrijft Westermann: ‘‘*Nacht* is bij Leopold soms vrouwelijk, soms mannelijk ook zelfs wat de pronominale aanduiding betreft.’’ (C.J.J. Westermann: ‘De verbuigings-n en de dichter’. In: *De gids* 100 (1936). Dl. IV. p. 62.)

⁵ Bertus van Lier schreef bij dit gedicht muziek voor sopraan en orkest, Daniel Ruyneman en Louis Schnitzler voor zang en piano, en Daniel Ruyneman later ook nog voor tenor en orkest, zie nr. 11, 16, 17 en 18.

Oἶνου ἓνα σταλαγμόν...

[60]

‘WAAR OP DE PLECHT, GEKARTELD UIT HET HOUT’

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in Map IV, 2 (: groep 1): een rechthoekig, klein stukje ruitjespapier; formaat 11,3 × 5 cm; slechts enkele woorden. <i>P</i> : <i>Oinou hena stalagmon</i> . [Privé-druk]. [Rotterdam], [1910]. <i>NG</i> : <i>Gedenkboek "De nieuwe gids" 1885 – 1 October – 1910</i> . 's-Gravenhage, [oktober], 1910. p. 112–115. <i>V</i> ¹ : p. 125–127; <i>V</i> ² : p. 137–141.		
DATERING	Vóór 31 juli 1910		
VARIANTEN	I		
EN CORRECTIES	<i>M</i>		
	1	En nu wat in mij <i>is</i>	
	2	opdat de zee opdat d[e]	
	3	naar buit[en?]	
	4	die brak uit de lee[<i>gte</i> ?]	
	5	[xxx]	
	II		
	[<i>titel/motto</i>]	σταλαγμόν... < (a) σταλαγμόν..... <i>P</i> (b) σταλαγμόν..... <i>NG</i>	
	1	de < den <i>P</i> , <i>NG</i>	hout < hout, <i>P</i>
	75	waar rijk ontplooid < alwaar wellicht <i>P</i>	
	89	heir < heer <i>P</i> , <i>NG</i>	
	91	brak < was <i>P</i> , <i>NG</i>	aan < daar <i>P</i> , <i>NG</i>
NOTEN	¹ De privé-druk van <i>Oinou</i> is een dun boekje met een zeegroen (schrift-)omslagje dat gedrukt werd door de firma Benedictus in Rotterdam. Het boekje is gedrukt op twee afzonderlijke velletjes Hollandsch-Van Gelder papier in een formaat van 18 × 22,5 cm en telt 8 bladzijden. De oplage bedroeg misschien tussen de 10 en 15 exemplaren. Zowel in deze druk als in <i>NG</i> beginnen alle regels met een hoofdletter. ² Het is waarschijnlijk dat Leopold eerst afwijzend heeft gereageerd op een verzoek tot medewerking aan het gedenkboek van <i>De nieuwe gids</i>, omdat hij toen dit gedicht nog niet voltooid had. Op de 'lijst van tot medewerking uitgenoodigden' komt zijn naam voor (nr. 121), met daarachter het woordje 'niet'. Eind juli 1910 was het gedicht toch afgekomen en zond Leopold het aan Kloos: "Is er wellicht voor het bijgaande nog een plaats in het October-nummer van de Nieuwe Gids? Ik zou er prijs op stellen, zoo daar ook een kleine bijdrage van mij in mocht voorkomen en eerst de vacantie heeft mij tijd gegeven het inliggende tant soit peu af te maken." (31 juli 1910). Na de voltooiing van het gedicht in juli 1910 en vóór de publikatie ervan in <i>De nieuwe gids</i> zal de privé-druk zijn gemaakt. Het mag uitgesloten worden geacht dat de lezing van r. 75 in <i>P</i> dateert van na die in <i>NG</i>, die ook in <i>V</i>¹ en <i>V</i>² voorkomt.		

³ Het motto van dit gedicht – althans in *P* en *NG* heeft het ‘οἶνον ἕνα σταλαγμόν’ duidelijk de plaats en functie van een motto, in *V*¹ en *V*² staat het afgedrukt op de plaats en op de wijze van een (afdelings)titel – is ontleend aan een bij Plutarchus overgeleverde uitspraak van de stoïcijn Chrysippus. Zij luidt: ‘οὐδὲν ἀπέχειν [...] οἶνον σταλαγμόν ἕνα κεράσαι τὴν θάλασσαν [...]’: ‘niets verhindert dat één druppel wijn met de zee vermengd wordt’. We hebben dit citaat overgenomen uit Leopolds exemplaar van *Historia philosophiae Graecae*. Testimonia auctorum conlegerunt notisque instruxerunt H. Ritter et L. Preller. Editio octava quam curavit Eduardus Wellmann. Gothae, 1898. p. 407. (Gemeentebibliotheek Rotterdam, sig. 989E26). De dichter heeft in de marge bij deze plaats met potlood een golvende verticale streep met daarachter een vraagteken gezet. (Vgl. D[= J.D.F.] van Halsema: ‘Sterrenstelsels van woorden; De fascinerende ontstaansgeschiedenis van een gedicht van Leopold’. In: *Vrij Nederland*, boeknummer, 18 oktober 1980. p. 66–67.) Polak meent dat Leopold om metrische redenen de woordvolgorde van het citaat heeft veranderd. (J.B.W. Polak: ‘Mijn hart neemt velerlei gestalten aan [IV]’. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954). p. 35.)

⁴ Brouwer vertelt dat Leopold dit gedicht altijd ‘Sappho’ noemde en dat de dichter er niet erg over te spreken was. Toen Leopold op een avond een exemplaar van *Cheops* aan Brouwer gaf en de laatste opmerkte dat dit gedicht hem aan ‘Oinou hena stalagmon’ had doen denken, antwoordde Leopold: “ ‘Misschien is daar iets in, maar hierbij vergeleken is Sappho niet veel zaaks. Je weet, dat ik daar nooit veel om gegeven heb. A propos, ken jij de Griekse woorden?’ – ‘Ik heb ze met u gelezen.’ – ‘Mooi, zoo; er is een soort van vertaling van den Engelschen schilder Dante Gabriel Rossetti, die ook dichter was. Je weet hoe het Grieksch spreekt van dien appel, op het uiterste puntje van den tak, dien de appelplukkers hebben laten zitten; niet omdat ze hem vergeten hebben, maar omdat ze d’r niet bij konden komen. Welnu, Rossetti vertaalt van dien appel: which the pluckers forgot, somehow; forgot it not, but got it not, for none could get it till now. Je ziet, dat hier het Engelsch mooier is dan het Grieksch; dat gebeurt niet elken dag.’ ” (J.Sj. Brouwer: ‘Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold II’. In: *Het vaderland* 18 juli 1930.) De volledige tekst bij Rossetti luidt:

Like the sweet apple which reddens upon the topmost bough,
A-top on the topmost twig, – which the pluckers forgot, somehow, –
Forgot it not, nay, but got it not, for none could get it till now.

(D.G. Rossetti: *Poems and translations 1850–1870; Together with the prose story ‘Hand and soul’*. London etc., 1913. Oxford University Press. p. 106. Deze editie bezat Leopold.)

Zie ook W.J.W. Koster: ‘Nederlandsche dichters V; Leopold en de klassieken’. In: *Hermeneus* 4 (1931/32). p. 83–84.

⁵ Anderen oordeelden heel wat positiever over het gedicht dan Leopold zelf. De Raaf: “[...] een vers van een kosmische conceptie,

majestueus-grootsch en uiterst-subtiel tegelijk, heerlijk gewrocht van gevoelvolle fantasie en gedachte, van raadselachtig, onbewust scheppen en ingespannen bezinning.” (K.H. de Raaf: ‘Jan Hendrik Leopold † 21 juni 1925’. In: *De nieuwe gids* 40 (1925). Dl. II. p. 96.) Schmidt-Degener: “Zooals ik Leopold mocht kennen [...] dan straalt het schoonst moment dezer jaren mij tegen uit het gedicht ‘Oinou ena stalagmon’, dat naakt kristal, gaaf en kantig, waarmee aan de Hollandsche taal den oppersten adeldom werd geschonken.” (F. Schmidt-Degener: ‘Herinnering aan Leopold’. In: *Groot-Nederland* 25 (1927). Dl. II. p. 520.) Verwey: “Grootst en voortreffelijkst [...] als vers en gedachte, is het gedicht dat [...] tot titel draagt: ‘οἶνον ἐνα σταλαγμον’.” (A. Verwey: ‘[Rec. van] J.H. Leopold: *Verzen*’. In: *De beweging* 10 (1914). Dl. I. p. 324; vgl. M. Nijland-Verwey: ‘Leopold’s “Oinou ena stalagmon” en Verwey’. In: *Hermeneus* 30 (1959). p. 18–24.)

⁶ Zie W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 105, 145–148.

⁷ Volgens Ter Braak is de “gedachte” in dit gedicht van weinig belang. Na het citeren van de eerste strofe schrijft hij: “Deze eerste strofe [...] vertoont bij analyse (in tegenstelling tot vele andere gedichten van Leopold) nog een ‘gedachte’ als ondergrond: de wisselwerking tussen individu (de druppel wijn) en de wereld (de Oceaan). Maar die ‘gedachte’ is hier tevens van zoo weinig belang voor het genieten van het gedicht, dat men er vrijwel zonder schade voor de poëtische waarde geheel afstand van zou kunnen doen.” (M. ter Braak: ‘Leopolds dichterschap [...]’. In: *Het vaderland* 11 augustus 1935.)

Sötemann heeft betoogd dat dit gedicht doortrokken is van de gedachtenwereld van de Stoïci, met name van Chrysippus. (A.L. Sötemann: ‘Leopold en Chrysippus’. In: *Ntg.* 60 (1967). p. 158–164.) Daarnaast heeft hij laten zien dat de eerste strofe duidelijke Pindarische en de tweede strofe duidelijke Sapphische stijl- en compositiekenmerken vertonen. De strofen drie en vier nemen een intermediaire positie in. Sötemann wijst in dit verband op de verhandeling *De compositione verborum* van Dionysius van Halicarnassus die in 1910 opnieuw werd uitgegeven in een Grieks-Engelse editie. (A.L. Sötemann: ‘Leopold en Dionysius van Halicarnassus’. In: *Ntg.* 61 (1968). p. 145–156.) Vgl. in verband hiermee ook J.D.P. Warners: ‘Leopold, Marcus Aurelius en Lucretius’. In: *Ntg.* 68 (1975). p. 206–210; W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 317; J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 63–64; F. Closset: ‘Jan Hendrik Leopold (1865–1925)’. In: *TLT* 31 (1965). p. 283; J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 21.

⁸ Tielrooy heeft erop gewezen dat dit gedicht doet denken aan het vers ‘Vin perdu’ van P. Valéry zonder dat er overigens van beïnvloeding sprake kan zijn. (J. Tielrooy: *Panorama de la littérature hollandaise contemporaine*. Paris, 1938. p. 55; vgl. ook [J.] Kamerbeek [jr.]: ‘[Over Leopold en Valéry]’. In: *Cahiers de l’Association Internationale des Études Françaises* nr. 17, mars 1965. Paris, 1965. p. 289–291.)

⁹ Donker is van mening dat dit gedicht naar vorm en inhoud “iets

afzonderlijks in het oeuvre van Leopold [is]. De klare, stellige, plastische vorm van dit vers wijst op den overgang tot een anderen stijl en kondigt zijn meesterwerk Cheops aan. De idee van het gedicht, en ik vermoed dat hier de invloed van Oostersche poëzie en denkwijze zich deed gelden, behelst den samenhang en het verband van alle dingen [...].” (A. Donker: ‘De dichter J.H. Leopold’. In: *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 269.)

Zie voor (aanzetten tot) interpretaties verder:

A. Roland Holst: ‘Over Leopold’. p. 436–439.

P.N. van Eyck: ‘Leopold I’. p. 425–428; *VW* 4. p. 148, 175–178, 342–347.

P.N. van Eyck: ‘Leopold II’. p. 211–214; *VW* 4. p. 553–556.

* Vgl. N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 31.

J. Kamerbeek jr.: ‘Leopold’s “één druppel wijn”’; Ontwerp voor een interpretatie’. In: *Ntg.* 45 (1952). p. 129–136.

* Vgl. J.B.W. Polak: ‘Mijn hart neemt velerlei gestalten aan [IV]’. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954). p. 35–36; F.C. Maatje: ‘Das “thetische” Demonstrativpronomen’. In: *Comparative poetics; Poétique comparative; Vergleichende Poetik*. Ed. by D.W. Fokkema, E. Kunne-Ibsch and A.J.A. van Zoest. Amsterdam, [1976]. p. 243–256.

J.B.W. Polak: ‘Een nieuwe bijdrage tot verklaring van Leopolds gedicht “Eén druppel wijn”’. In: *Hermeneus* 29 (1957). p. 49–56.

L. Dekker: ‘Beskutting’. p. 18–19, 30.

T.T. Cloete: ‘Dromende denke’. p. 98–105, 110, 113.

R.A. Cornets de Groot: ‘Rapsodomantie’. In: *De open ruimte*. Den Haag, 1967. p. 45–58.

W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 79–84.

¹⁰ Emil Staiger vertaalde dit gedicht in het Duits, Herbert Grierson in het Engels en Aurel Covaci in het Roemeens, zie I.3, II.2 en VI.1.

¹¹ Koos van der Griend schreef bij dit gedicht muziek, zie nr. 9.

Oostersch

NOTEN

¹ Kloos ontving de gedichten van deze afdeling op 24 september 1911 ter plaatsing in *De nieuwe gids*.

² Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 429–434; *VW* 4. p. 347–354; J.D.P. Warners: *Het vierregelig gedicht in de Nederlandse letterkunde sinds de Renaissance*. Amsterdam, 1947. Diss. U.v.A. p. 98–136, 147–153, 203–206; J.H. Kramers: 'Omar Chajjâm'. In: *Analecta orientalia; Posthumous writings and selected minor works*. Leiden, 1954. Vol. I. p. 306–330; i.h.b. p. 324–329; N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 74–82; W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 317–319; J. Hulsker: 'De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten'. In: *De gids* 99 (1935). Dl. IV. p. 40–43; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 99–101.

³ In *NG* staat de verzameltitel *Verzen* boven de gedichten en zijn de verzen in twee, romeins genummerde, groepen verdeeld. Bovendien beginnen alle versregels met een hoofdletter.

[61]

'ONZE GEDACHTEN WAREN WEL BIJEEN'

OVERLEVERING

NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 701.

A: Aflevering van *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, met potlood-aantekeningen van Leopold.

*V*¹: p. 131; *V*²: p. 143.

DATERING

1910–1911

BRON

Geen bron gevonden. Van Eyck merkt op: "Het intiemst is het verband in de vijf gedichten van Oostersch I, waarin een droom-ervaring geen Oostersche tekst, maar, voorzoover ik zien kan, op haar eigen wijze en tot haar eigen doel, alleen Oostersche *motieven* gebruikt heeft." (P.N. van Eyck: 'Leopold II'. p. 310; *VW* 4. p. 574.)

VARIANTEN

15 aan < Van *A*

EN CORRECTIES

NOTEN

¹ Vgl. T.T. Cloete: 'Dromende denke'. p. 109.

[62]

'DE LIPPEN VAN HET WATER LEGGEN ZICH'

OVERLEVERING

NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 702.

*V*¹: p. 132; *V*²: p. 144.

DATERING

1910–1911

BRON

Geen bron gevonden. Zie gedicht [61].

VARIANTEN	2 den < de NG
EN CORRECTIES	3 gewelfden < Gewelfde NG
	4 zich... < zich.... NG
	11 tot een < Om de NG
	12 van < Om NG
NOTEN	¹ Greshoff en De Vries merken op: ‘‘In dit gedicht, dat tegelijkertijd een van des dichters schoonste is, vinden wij een beeld van de eigen kunst [...]. Een gedicht als dit, dat zóó de geheimste mogelijkheden in trilling brengt, moest wel een diepen indruk maken op de jongere tijdgenooten van den dichter [...].’’ (J. Greshoff en J. de Vries: ‘Jan Hendrik Leopold (geb. 1865)’. In: <i>Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde</i>. Arnhem, [1925]. p. 286–287.) ² Zie noot 1 bij gedicht [61].

[63]

EMIR KHOSRAU

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 703. V ¹ : p. 133; V ² : p. 145–146.
DATERING	1910–1911
BRON	Geen bron gevonden. Zie gedicht [61].
VARIANTEN	[<i>titel</i>] EMIR < AMIR NG
EN CORRECTIES	1 poët < poet NG 2 honingmond < honigmond NG 16 overstroomen, < overstroomen. NG 17 een < Een NG 23 mokken < wrokken NG, V¹
NOTEN	¹ De Indo-Perzische dichter en historicus Amir Choesraw Dehlawi werd in 1253 als zoon van een Turkse officier te Patyālī, Noord-India, geboren. Zijn hele leven genoot hij de bescherming van de sultans van Delhi, waar hij in 1325 overleed. Zijn omvangrijke oeuvre omvat, behalve prozawerken, vijf divans met lofdichten op zijn beschermheren, een groot aantal ghazelen, en een reeks van vijf historische epen waarvan de onderwerpen ontleend zijn aan de eigentijdse geschiedenis. De ghazelen, in de traditie van Saadi, vormen het beste deel van zijn werk en zijn zeer populair geweest. Ze hebben het werk van Hafiz beïnvloed. Choesraws betekenis voor de Perzische literatuur ligt vooral in de vijf epen waarvan met name die over de tragische liefde tussen prins Chizr-Chan en prinses Devaldi beroemd is geworden. Hij wordt beschouwd als de belangrijkste vertegenwoordiger van de Perzische literatuur in Voor-Indië. ² Volgens Polak bevat de laatste strofe van dit gedicht reminiscenties aan het verhaal van Dido en Aeneas. (J.B.W. Polak: ‘Mijn hart neemt

velerlei gestalten aan (V)'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954). p. 167.)

³ Zie noot 1 bij gedicht [61].

⁴ Zetfout: in *V*¹, r. 2 *honingmond*, i.p.v. *honingmond*

[64] 'EN TOEN ZIJ VAN MIJ OPSTOND EN DE HAREN'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 704. <i>V</i> ¹ : p. 134; <i>V</i> ² : p. 147.
DATERING	1910–1911
BRON	Geen bron gevonden. Zie gedicht [61].
NOTEN	¹ Donker schrijft over dit en het volgende gedicht: "Ik meen dat er in onze taal geen zuiverder en verhevener belijdenissen van het opperst geluk der liefde bestaan dan deze [... gedichten]." (A. Donker: 'De dichter J.H. Leopold'. In: <i>De gids</i> 93 (1929). Dl. I. p. 270.) ² Behalve Jérôme Decroos vertaalde ook Nico Greitemann dit gedicht in het Duits en Henry Fagne vertaalde het in het Frans, zie I.1, I.2 en III.1.

[65] 'O NACHTEN VAN GEDRAGENE EXTASE'

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op een gedeelte van een enveloppe, geadresseerd aan Leopolds moeder in Nijmegen; poststempel 4.7.11; formaat 18 × 12,5 cm; alleen de derde strofe. NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 705. <i>V</i> ¹ : p. 135; <i>V</i> ² : p. 148–149.		
DATERING	1910–1911		
BRON	Geen bron gevonden. Zie gedicht [61].		
VARIANTEN EN CORRECTIES	I <i>M</i> 9 a Aan al van deze gave, b < > c [Aan] deze ondoorgrondelijke [gave,] d [Aan al] van deze [gave,] 10 a Aan deze andere, die nu naast ons was b < > c van eene [andere, die nu naast ons was] d [van eene andere,] en [die nu naast ons was] 11 a Met alle denken, b ter eigen wording c en die ook zelve pas d ter vereenzelviging [en zelve pas]		

- 12 a omgaven
 b de verlichting voelde
 c [de] banden [voelde] die begaven
 d het inzicht vond van banden die begaven

II

- 18 verborgen < verborgen, NG

NOTEN

¹ Donker vindt dat “den ongewonen verlengden vorm der beide deelwoorden” in de eerste twee regels afbreuk doet aan de schoonheid van het gedicht. (A. Donker: *De vrijheid van den dichter en de dichtelijke vrijheid; Een critiek op de moderne poëzie*. Arnhem, 1946. p. 25–26.)

² Dit gedicht wordt beschouwd als één van de mooiste liefdesgedichten van de Nederlandse literatuur. Campert: “[...] een van Leopold’s oudste en schoonste verzen [...]” (J.R.Th. Campert: ‘Over den dichter J.H. Leopold’. In: *Ons eigen tijdschrift* 8 (1930). p. 112.) Roland Holst: “Dit is het schoonste liefdesgedicht in onze taal. Ik weet althans geen ander, waarin het eindelijk zich vinden van de teederste zege en het ondoorgrondelijk geheim zich zoo volkomen schoon en tot zulk een onmiddellijk wonder voltrekt.” (A. Roland Holst: ‘Over Leopold’. p. 435.) Minderaa: “[...] terecht het schoonste liefdeslied in onze taal geacht [...]” (P. Minderaa: ‘De dichter Leopold’. In: *Het kouter* 1 (1936). p. 40.) Van Leeuwen: “[...] het oneindig schoone gedicht, waarin het hart zich van alleen-zijn voelt genezen in de droom van de opperste bevrediging en vervulling der liefde.” (W.L.M.E. van Leeuwen: *De Nederlandsche dichtkunst sinds 1880*. Groningen enz., 1929. p. 139.) Tielrooy: “[...] un des plus émouvants poèmes d’amour qui existent.” (J. Tielrooy: *Panorama de la littérature hollandaise contemporaine*. Paris, 1938. p. 55.) Louw: “[...] groot gedig van die vervulling van die liefde, wat in Nederlands sy gelyke nie het nie [...]. Dit is miskien die mees volledige en volkome gedig wat ooit oor die liefde tussen man en vrou geskrywe is.” (W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 153–154.) Bloem: “[...] misschien het schoonste liefdesgedicht, ooit in onze taal geschreven.” (J.C. Bloem: ‘J.H. Leopold’. In: *Over Leopold*. [Essays van] J.C. Bloem, P.H. Dubois, J. van Hattum e.a. [Rotterdam, Amsterdam], 1951. p. 7.) Zie ook noot 1 bij gedicht [64].

Vgl. echter Du Perron: “Als ik bij Leopold verzen lees als deze (die ook ik toch tot zijn allermooiste reken) [*volgt de eerste strofe van dit gedicht*] vind ik het mooi, diep, fijn, magies desnoods, maar met toch een nuance van kiespijn. Die beurtelings doffe en uitgestreken a’s en de ‘inkeer na, of reeds gedurende de wellust’ die door de verzwaarde toonloze e’s moet worden uitgedrukt, ik kan het bewonderen, maar met voortdurend innerlik verzet.” (E. du Perron: *Tegenonderzoek; (Cahiers van een lezer)*. Brussel, 1933. p. 92.)

³ Adriaan Barnouw vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.1.

Uit de Rubaijat

NOTEN

¹ Deze kwatrijnen zijn, met één uitzondering, bewerkingen van een Duitse en een Engelse Omar Khayyam-vertaling: [Omar Khayyam]: *Die Sinnsprüche Omars des Zeltmachers; Rubaijat-i-Omar-i-Khajjam*. Aus dem Persischen übertragen von Friedrich Rosen. Stuttgart und Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1909. (Verder afgekort tot: Rosen). Omar Khayyám: *Quatrains*. Translated by E.H. Whinfield. London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1909. (Verder afgekort tot: Whinfield). De Duitse uitgave bevat 93 vertalingen in versvorm die voor een groot deel vergelijkbaar zijn met door Whinfield, eveneens in versvorm, vertaalde kwatrijnen. Whinfields editie telt 395 kwatrijnen. Leopold heeft in zijn exemplaren van de beide boekjes de overeenkomstige kwatrijnen aangegeven: in Rosen noteerde hij de betreffende nummers uit Whinfield en omgekeerd in de Engelse uitgave die uit Rosen. Verder streepte hij de kwatrijnen aan die hem om de een of andere reden hadden getroffen. Een aantal hiervan is uiteindelijk bewerkt. Het staat vast dat de dichter hierbij Rosen en Whinfield naast elkaar heeft gebruikt als het te vertalen kwatrijn in beide uitgaven voorkomt. In een aantal gevallen heeft Leopold met potlood ontwerpen van vertalingen in de twee boekjes geschreven. De potlood-aantekeningen in Whinfield zijn naderhand weer uitgevlakt en daardoor onleesbaar geworden.

² Zie noot 1 en 2 bij de afdelingstitel *Oostersch*.

[66]

‘O WERELDRAD, HARDOCHTIGE DESPOOT,’

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 706.
V¹: p. 136; V²: p. 150.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 4

Ah! wheel of heaven to tyranny inclined,
'Twas e'er your wont to show yourself unkind;
And, cruel earth, if they should cleave your breast,
What store of buried jewels they would find!

NOTEN

¹ Merkwaardig genoeg staat in VP¹⁻² en V¹⁻² in r. 1 van dit gedicht *hartvochtige* i.p.v. *hardvochtige*. Het lijkt niet erg aannemelijk dat het hier een ongecorrigeerde zetfout betreft: Leopold zou haar dan zeker viermaal over het hoofd hebben moeten zien. Bovendien blijkt ook elders dat de dichter niet zeker was over de juiste spelling van verscheidene woorden. De derde druk van *Verzen*, verschenen na Leopolds dood, geeft op deze plaats de juiste lezing *hardvochtige*.

[67]

'HET EERSTE GROEIEN AAN DEN WATERKANT'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 706.
 *V*¹: p. 136; *V*²: p. 150.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 12 en Rosen nr. XXI

Yon turf, fringing the margent of the stream,
 As down upon a cherub's lip might seem,
 Or growth from dust of buried tulip cheeks;
 Tread not that turf with scorn, or light esteem!

Dort auf dem Wiesengrün, vom Bach umflossen,
 Sind tausend prächt'ge Blumen aufgeschossen.
 Tritt leise auf das Grün! Wer weiss, ob's nicht
 Aus einer Blumenwangigen Staub entsprossen! –

VARIANTEN 1 den waterkant < de waterkant, *NG*
 EN CORRECTIES

[68]

'WAAR LILA TULPEN, ROZEN ROOD ONTSPROTEN,'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 706.
 *V*¹: p. 136; *V*²: p. 150.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 21 en Rosen nr. XXII

Where ruddy tulips grow and roses red,
 Know that a mighty monarch's blood was shed;
 And where the violet rears her purple tuft,
 Be sure some black-moled girl doth rest her head.

Wo aus der Erde Tulpen rot entsprossen,
 Ist sicher eines Königs Blut geflossen.
 Und wo ein Veilchen aus der Erde blickt,
 Hat einst ein holdes Auge sich geschlossen.

[69]

'“IK BEN DE JOESSOEFBLOEM; MIJN GOUDMOND LAAT'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in Rosen, p. 26.
 NG: De nieuwe gids 26.II, november 1911, p. 706.
 *V*¹: p. 136; *V*²: p. 150.

DATERING 1910–1911

BRON	Whinfield nr. 393 en Rosen nr. VIII	
	Quoth rose, "I am the Yusuf flower, I swear, For in my mouth rich golden gems I bear:" I said, "Show me another proof." Quoth she, "Behold this blood-stained vesture that I wear!" Die Rose, die in meinem Garten stand, Sprach: "Ich bin Joseph aus Aegyptenland." "An welchem Zeichen," fragt' ich, "kenn' ich das?" Sie sprach: "An meinem blutigen Gewand."	
VARIANTEN	I	
EN CORRECTIES	<i>M</i>	
	A	
	1	
	2	
	3	
	4	^fluisteren
	B	
	1	Ik ben, zoo zei de bloeiendste der rozen
	2	Josef de overschoone, weergalooze,
	3	En welk herkenning[s]teeken kunt gij wijzen
	4	Het bloed dat er mijn prachtgewaad doet blozen
	C	
	1	
	2	
	3	
	4	^bloed overtogen
	II	
	3	teeken." < teeken" NG
NOTEN	¹ Zetfout: in <i>V</i> ¹⁻² , r. 4 <i>in</i> i.p.v. <i>In</i>	

[70] 'DUIZENDE DAGEN DOOFDEN ER HUN LICHT'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 706. <i>V</i> ¹ : p. 136; <i>V</i> ² : p. 150.
DATERING	1910–1911
BRON	Whinfield nr. 8
	Days changed to nights, ere you were born, or I, And on its business ever rolled the sky; See you tread gently on this dust, perchance 'Twas once the apple of a beauty's eye.

[71]

'O WERKMAN, WEES OMZICHTIG IN UW DOEN!'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 706.
V¹: p. 136; V²: p. 151.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 54 en Rosen nr. XVI

Ah potter, stay thine hand! with ruthless art
Put not to such base use man's mortal part;
See, thou art mangling on thy cruel wheel
Farîdun's fingers and Kai Khosrau's heart.

O Töpfer, nimm dich etwas mehr in acht,
Behandle deinen Ton mit mehr Bedacht!
Du hast vielleicht den Finger Feriduns
Und Cyrus' Hand mit auf dein Rad gebracht.

VARIANTEN 1 O < O, NG, V¹
EN CORRECTIES

NOTEN ¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.

[72]

'DE KRUIK OOK IS IN LIEFDES BAN GEWEEST'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 707.
V¹: p. 137; V²: p. 151.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 7 en Rosen nr. XVII

This jug did once, like me, love's sorrows taste,
And bonds of beauty's tresses once embraced,
This handle, which you see upon its side,
Has many a time twined round a slender waist!

Einst schwebte dieser Krug, wie ich, in Liebesbängen,
In dunkler Locken Netz war er, wie ich, gefangen;
Und was am Hals des Krugs als Henkel du erblickst,
War eine Hand einst, die der Liebsten Hals umfängen.

VARIANTEN 1 liefdes < liefde's NG
EN CORRECTIES

NOTEN ¹ Eigenlijk staat er in NG in de eerste regel van dit gedicht *liefdes*' maar dat moet een zetfout zijn voor *liefde's*.

- [73] 'DE ROODE WIJN, DIE ONDER LACHGELUID'
-
- OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 707.
V¹: p. 137; V²: p. 151.
- DATERING 1910–1911
- BRON Whinfield nr. 148 en Rosen nr. LXXXI
- Wine is a melting ruby, cup the mine;
Cup is the body, and the soul is wine;
These crystal goblets smile with ruddy wine
Like tears, that blood of wounded hearts enshrine.
- Der flüssige Rubin, der sich ergiesst
Und lachend aus dem Hals der Flasche fließt,
Ist eines Herzens Blut – und der Krystall
Ist eine Träne, die ihn rings umschliesst.
- [74] 'VEEL KOSTBAAR BLOED HEEFT 'S WERELDS LOOP GESTORT'
-
- OVERLEVERING M: Ontwerp in Rosen, p. 25.
NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 707.
V¹: p. 137; V²: p. 151.
- DATERING 1910–1911
- BRON Whinfield nr. 24 en Rosen nr. VI
- Heaven's cruel wheel much righteous blood doth shed,
And strike down roses on their garden bed;
Plume thee not on thy youth and looks, my son!
Full many a bud is blasted ere 'tis spread.
- Was hat dies Weltrad nicht viel edles Blut vergossen!
Wie manche Blume welkt, die kaum der Erd' entsprossen!
Verlass dich, Knabe, nicht auf deiner Jugend Glanz!
Wie manche Knospe fiel, eh' sie noch ward erschlossen!
- VARIANTEN M
- EN CORRECTIES 1 gestort
2 verdord
3
4 geopend wordt
- [75] 'WIJ GAAN EN KOMEN EN DE WINST IS WAAR?'
-
- OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 707.
V¹: p. 137; V²: p. 151.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 60 en Rosen nr. X

We come and go, but for the gain, where is it?
And spin life's woof, but for the warp, where is it?
And many a righteous man has burned to dust
In heaven's blue rondure, but their smoke, where is it?

All unser Leben und Streben – was taugt's?
Und all unser Wirken und Weben – wer braucht's?
Im grossen Schicksalsofen verbrennt
So vieles Edle und Gute – wo raucht's?

[76] 'DE WERELD GAAT EN GAAT, ALS LANG NA DEZEN'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 707.
V¹: p. 137; V²: p. 152.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 30 en Rosen nr. XI

The world will last long after my poor fame
Has passed away, yea, and my very name;
Aforetime, ere we came, we were not missed.
When we are dead and gone, 'twill be the same.

Wenn längst wir nicht mehr sind, wird sich dies Weltrad drehn,
Wenn unsre Spuren längst im Sand der Zeit verwehn.
Einst waren wir noch nicht – und 's hat nichts ausgemacht;
Wenn einst wir nicht mehr sind – wird's auch noch weitergehn.

NOTEN ¹ R.P. Meijer vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.5.

[77] 'IN DEZEN KRING VAN KOMEN EN VAN GAAN'

OVERLEVERING M: Ontwerp in Rosen, p. 42.
NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 707.
V¹: p. 137; V²: p. 152.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 83 en Rosen nr. XXXV

In this our round of coming and of going
Our entry and our exit pass all knowing;
No wight in all the world can tell us truly
Whence we have come, or whither we are going.

Von diesem Kreis, in dem wir hier uns drehn,
 Kann ich nicht Anfangspunkt, nicht Endpunkt sehn.
 Noch keiner sagt' mir, wo wir kamen her,
 Und keiner weiss, wohin von hier wir gehn. –

VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	<i>A</i>	
	1	cirkeling
	2	ving
	3	aan
	4	
	<i>B</i>	
	1	Der dingen kringloop en hun [cirkeling]
	2	
	3	a van waar onzen aanvang nam
		b [van waat] zijn [aanvang nam]
		c [van waat] een [aanvang nam]
	4	noch waar het eindpunt

NOTEN ¹ Zetfout: in *V*¹, r. 2 *in* i.p.v. *is*

[78] 'GEEN, DIE OP OM TE KEEREN ZICH BEZON,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in Rosen, p. 35.
NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 708.
*V*¹: p. 138; *V*²: p. 152.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 372 en Rosen nr. XXV

Who e'er returned of all that went before,
 To tell of that long road they travel o'er?
 Leave naught undone of what you have to do,
 For when you go, you will return no more.

Von allen, die den weiten Weg gemacht,
 Hat keiner Nachricht noch zurückgebracht.
 Lass nur nichts liegen in dieser Herbergswelt:
 Nie kehrt zurück, wer sich erst aufgemacht.

VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	<i>A</i>	
	1	een onverwrikte richting
	2	
	3	
	4	

B		
1		baan
2		karavaan
3		
4		onderdaan
C		
1		stadig aan
2		
3		
4	a	Geen keert terug baan
	b	[Geen keert terug] op den begonnen [baan]
	c	een begaan
	d	eenmaal opgegaan
D		
1		
2		
3	a	verzuim, vergeet niets in dit doorgangshuis
	b	[verzuim, vergeet niets in dit] herberg[shuis]
4		die eens is op pad gegaan

[79] 'ONS BLIJVEN IS VERVULD VAN HARTELEED.'

OVERLEVERING *M*: Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op de voorzijde van een enveloppe, geadresseerd aan Leopolds moeder in Nijmegen; poststempel 4.7.11; formaat 18 × 12,5 cm.
NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 708.
*V*¹: p. 138; *V*²: p. 152.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 1 en Rosen nr. XXVIII

This world, our one day's lodging here below,
Doth yield us naught but store of grief and woe,
And then, alas, with all our doubts unsolved,
And heavy-hearted with regret we go.

Von dieser Erdenwelt scheid' ich nun ab,
Die kurze Zeit lang mir ein Obdach gab,
Von allen Rätseln ward mir keins gelöst,
Und tausend Zweifel nehm' ich mit ins Grab.

VARIANTEN *M*
EN CORRECTIES *A*
1 Ons blijven is vervuld van smarten
2 Van raadselen,
3 – en ons vertrek
4 Is zwaar van spijt

B		
1	a	[Ons blijven is vervuld van smarten]
	b	< >
	c	[Ons blijven is vervuld van] harteleed
2	a α	[Van raadselen,] waar de zin niet weet
	b β	[Van raadselen, waar]van [de] geest [niet weet]
	c	[^] twijfel
3	a α	Van in of uit [– en ons vertrek]
	b β	< > < >
	c	Het [in of uit] e[n] zie nu [ons vertrek]
4	a	[Is zwaar van spijt] e[n] van berouwen wreed
	b	[^] vertragen alsof het speet
C		
1		
2		
3		[Het in of uit] en evenwel ons scheiden
4		Is aarzelend e[n] nimmermeer gereed

NOTEN ¹ Leopold noteerde in Whinfield bij dit kwatrijn: 'tegenstrijd'.

[80] 'HET LAATSTE DER BEGRAVENEN VERGING'

OVERLEVERING	<i>NG: De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 708. <i>V</i> ¹ : p. 138; <i>V</i> ² : p. 152.
DATERING	1910–1911
BRON	Whinfield nr. 45 The tenants of the tombs to dust decay, Nescient of self, and all beside are they; Their sundered atoms float about the world, Like mirage clouds, until the judgment-day.
VARIANTEN	3 atomen < atomen, <i>NG</i>
EN CORRECTIES	

[81] 'DAAROM, LAAT AF VAN HOOP EN WANHOOP, KOM'

OVERLEVERING	<i>M</i> ¹ : Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op de voorzijde van een enveloppe, geadresseerd aan Leopolds moeder in Nijmegen; poststempel 4.7.11; formaat 18 × 12,5 cm. <i>M</i> ² : Manuscript op de achterzijde van een enveloppe, zie onder <i>M</i> ¹ . <i>NG: De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 708. <i>V</i> ¹ : p. 138; <i>V</i> ² : p. 153.
DATERING	1910–1911

Let us shake off dull reason's incubus,
 No more our tale of days or years discuss,
 But take our jugs, and plenish them with wine,
 Or e'er grim potters make their jugs of us!

Was predigst du vom Fasten und vom Beten?
 Statt zur Moschee lass uns ins Weinhaus treten,
 Füll Krug und Becher, eh' sie deinen Staub,
 Khajjam, zu Krügen und zu Bechern kneten.

VARIANTEN
 EN CORRECTIES

*M*¹

A

- 1 a α Laat af van tobberij en kom
 b α < >
 c β [Laat af van] de diepzinnigheid [en kom]
 d γ < >
 e δ [Laat af van] en kom
 2 a α om en om
 b β laat [om en om]
 c γ Luister naar vrouwenlach [laat om en om]
 d δ < >
 e δ waar [om en om]
 3 a α hanteer
 b β, γ, δ gaan
 4

B

- 1
 2
 3 a α De handkom
 b α < >
 c β [De] wijn[kom]
 d β [De wijnkom] stof
 e [De wijnkom] en onze [stof]
 f [De wijnkom], voor [onze stof]
 g [De wijnkom, voor] [*bet*] [stof] van ons gebeente
 4 a α verwerkt wordt tot een kom
 b [verwerkt wordt tot een] andre [kom]
 c Ook zij [verwerkt wordt tot een andre kom]
 d β zelf afgerond [wordt tot een andre kom]

C

- 1
 2 a α en reik rond
 b β [*ontbreekt*]
 c γ [en reik rond]
 3 a α De kom met wijn vo[or] dat onze eigen stof
 b < > < >
 c β [De kom met wijn] gaat [vo[or]] ook [onze stof]
 d [De kom met wijn gaa]n [vo[or] ook onze stof]
 e γ [De kom met wijn vo[or] onze stof] gekneed

4	a	α	wordt afgerond
	b	β	gekneet e[n] afgerond wordt tot een kom
	c	γ	[e[n] afgerond wordt tot een] andre [kom]
D			
1	a		philosopische bezwaren
	b		diepzinnigheden
	c		de [diepzinnigheden]
	d		Laat [de diepzinnigheden]
	e		Soms
2			
3			
4			
E			
1	a		U - U - U - U - U -
	b		Laat subiectief obiectief
	c		[xxx]
2			
3			
4			
F			
1			subiect e[n] obiect, laat hen gaan en kom
2			
3			
4			
M^2			
1			en kom
2			Waar vrouwen lachen e[n] waar om en om
3			De wijn gaat
4			

[82] 'O DROOMEND HART, KIES U EEN NIEUW VERTIER'

OVERLEVERING	<i>M</i>: Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op de voorzijde van een enveloppe, geadresseerd aan Leopolds moeder in Nijmegen; poststempel 4.7.11; formaat 18 × 12,5 cm. <i>NG</i>: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 708. <i>V</i>¹: p. 138; <i>V</i>²: p. 153.
DATERING	1910–1911
BRON	Whinfield nr. 158
	Bring wine! my heart with dancing spirits teems, Wake! fortune's waking is as fleeting dreams; Quicksilver-like our days are swift of foot, And youthful fires subside like torrent streams.

VARIANTEN	<i>M</i>
EN CORRECTIES	A
	1
	2
3	a Licht als kwikzilver dartelen de dagen
	b [Licht als kwikzilver] vlieten onze [dagen]
	c ^gorgelend
	d ^begroef{?}
4	a zinkt als een bergrivier
	b De jeugd [zinkt als een bergrivier]
	c [De] pracht van [jeugd zinkt als een bergrivier]
	d < >
	e En jeugd [zinkt als een bergrivier]
	f En jeugd sl[inkt als een bergrivier]
	g ^vervliet
	h En jonge pracht { zinkt sl[inkt] } als een bergrivier
	i De levenspracht { zinkt sl[inkt] } als een bergrivier
	j En onze pracht verloopt
	B
1	a ontwaak
	b ontwaak mijn hart tot troost
	c vertier
	d Mijn eenzaam harte vond een nieuw vertier
	e < >
	f Het [eenzaam harte vond een nieuw vertier]
2	a bloementier
	b rozen[tier]
	c hier
	d eglantier
	e En zoek uw geluk
	f <>
	g [zoek uw geluk] in wijn en goedertier
	h [zoek] nog [geluk in wijn en goedertier]
	i In wijn troost
	j [In wijn] ver[troost]
	k rozen en violier
	3
	4

[83] 'ONS IS DE DAG; OP ALLE WINDEN VAREN'

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op de voorzijde van een enveloppe, geadresseerd aan Leopolds moeder in Nijmegen; poststempel 4.7.11; formaat 18 × 12,5 cm.
*M*²: Manuscript op de achterzijde van een enveloppe, zie onder *M*¹.
NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 708.
*V*¹: p. 138; *V*²: p. 153.

DATERING

1910–1911

BRON

Whinfield nr. 130 en Rosen nr. I; Leopold was er niet zeker van of deze twee elkaars equivalent zijn. Hij noteerde het nummer van Whinfield in Rosen met een vraagteken erachter.

O let us not forecast to-morrow's fears,
But count to-day as gain, my brave compeers!
To-morrow we shall quit this inn, and march
With comrades who have marched seven thousand years.

Des Lebens Karawane zieht mit Macht
Dahin, und jeder Tag, den du verbracht
Ohne Genuss, ist ewiger Verlust. –
Schenk ein, Saki! Es schwindet schon die Nacht.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

I

*M*¹

1

2

3

4

met reisgenooten van voor 1000 jaren

*M*²

A

1

Geniet de dag e[*n*] laat de zorgen varen

2

morgen e[*n*] zijn bezwaren

3

Morgen is ons vertrek

4 a

Die zijn gewandeld 7000 jaren

b

Mee [zijn gewandeld 7000 jaren]

c

< >

d

[Die] al op weg zijn [7000 jaren]

e

<>

f

[Die op] den [weg zijn 7000 jaren]

B

1

Ons is de dag, op alle winden [varen]

2 a

De zorg is om wat ons morgen zal [bezwaren]

b

<>

c

[De zorg]en [om wat morgen zal bezwaren]

d

[De zorgen om wat morgen zal] weervaren

3 a

[Morgen is ons vertrek]ken met ∪ –

b

[Morgen is ons vertrekken met] een heer

c

[Morgen is ons vertrekken met een] stoet

d

[Morgen is ons vertrekken met een] schaar

e

< >

4

[Die op den weg] is [7000 jaren]

II

3

heir < heêr NG

[84]

'WAT DEED U UIT DEN EERSTEN SLAAP ONTWAKEN'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 709. <i>V</i> ¹ : p. 139; <i>V</i> ² : p. 153.
DATERING	1910–1911
BRON	Whinfield nr. 296 Who was it brought thee here at nightfall, who? Forth from the harem, in this manner, who? To him who in thy absence burns as fire, And trembles like hot air, who was it, who?
VARIANTEN	1 den eersten < de eerste NG
EN CORRECTIES	2 veiligheidsverzaken < (a) veiligheid's verzaken NG (b) veiligheids verzaken <i>V</i> ¹

[85]

'DE LIEFSTE NADERDE, MIJN ZINNEN WEKEN;'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 709. <i>V</i> ¹ : p. 139; <i>V</i> ² : p. 153.
DATERING	1910–1911
BRON	Whinfield nr. 318 My Love drew near, and I was overcome, My heart was speaking, but my tongue was dumb; Beside the water-brooks I died of thirst. Was ever known so strange a martyrdom?
NOTEN	¹ Zetfout: in <i>V</i> ¹ , r. 3 <i>matyrium</i> i.p.v. <i>martyrium</i> In Whinfield ontbreekt een leesteken achter de laatste regel. Wij hebben daar op grond van een eerdere druk van de uitgave een vraagteken toegevoegd.

[86]

'O LIEF, DAT NIET DAN EERST UIT LEED ONTSPRONG'

OVERLEVERING	NG: <i>De nieuwe gids</i> 26.II, november 1911, p. 709. <i>V</i> ¹ : p. 139; <i>V</i> ² : p. 154.
DATERING	1910–1911
BRON	Whinfield nr. 303 Whoso aspires to gain a rose-checked fair, Sharp pricks from fortune's thorns must learn to bear. See! till this comb was cleft by cruel cuts, It never dared to touch my lady's hair.

VARIANTEN	3	dezen < deze NG
EN CORRECTIES	4	hij < zij NG
NOTEN	¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.	

[87] 'DE ZEFIER WAAIT UW ADEM TOE; HET NEEMT'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 709.
V¹: p. 139; V²: p. 154.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 225

The zephyrs waft Thy fragrance, and it takes
My heart, and me, his master, he forsakes;
Careless of me he pants and leaps to Thee,
And Thee his pattern and ensample makes!

[88] 'GEEN HART, DAT NIET VERBLOEDT, VAN U GERUKT,'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 709.
V¹: p. 139; V²: p. 154.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 220

No heart is there, but bleeds when torn Thee,
No sight so clear but craves Thy faces to see;
And though perchance Thou carest not for them,
No soul is there, but pines with care for Thee.

[89] 'MAAK LICHT VOOR MIJ DES LEVENS ZWAAR GEWICHT,'

OVERLEVERING NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 709.
V¹: p. 139; V²: p. 154.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 261 en Rosen nr. XLIV

Make light to me the world's oppressive weight,
And hide from men my faults and sorry state;
And grant me peace to-day, and on the morrow
Deal with me as Thy mercy may dictate.

[90] 'GOUD EN VEEL KOPER ALS EEN KLOKKESPIJS'

[91] 'DIE HET GEIJKTE WIJSELIJK BELEDEN.'

Die keinen Schritt jemals vom Weg gemacht,
 Die bis zum Morgen nie die lange Nacht
 Im Suchen nach der Wahrheit durchgewacht,
 Und manchen Braven um Leib und Ehr' gebracht.

VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	<i>A</i>	
	1	Die nooit ee[<i>n</i>] voetstap van de weg af deden
	2	Die nooit aa[<i>n</i>] twijfel en onzekerheden
	3	
	4	het leven en de eer hebbe[<i>n</i>] afgesneden
	<i>B</i>	
	1	[Die] het geijkte wijselijk beleden
	2 a α	[Die nooit aa[<i>n</i>] twijfel en onzekerheden]
	b	< >
	c β	[Die nooit] van [twijfel en onzekerheden]
	d γ	[Die] aan geen [twijfel en onzekerheden]
	3 a α	[ontbreekt]
	b β	vergingen
	c	< >
	d	[ver]teerden
	e γ	laboureerden
	f	ziek gingen en de[<i>n</i>] andersdenkenden
	4	
	<i>C</i>	
	1	
	2	
	3	
	4 a	[het leven en de eer hebbe[<i>n</i>] afgesneden]
	b	< > <>
	c	getroost [het leven en de eer afsneden]

[92] 'WIJN DRINK IK EN DES MORGENS RIEKT MIJN BAARD'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 710.
*V*¹: p. 140; *V*²: p. 155.

DATERING 1910–1911

BRON Geen bron gevonden.

[93] 'EEN DRUKTEMAKER IS, WIENS NAAM BEKEND IS,'

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 710.
*V*¹: p. 140; *V*²: p. 155.

DATERING 1910–1911

BRON

Whinfield nr. 342

They call you braggart, if to fame you're known,
And sly intriguer, if you live alone;
Trust me, though you were Khizer or Elias,
'Tis best to know none, and of none be known.

[94]

'TENTMAKER, ZIE, UW LICHAAM IS EEN TENT.'

OVERLEVERING

M: Ontwerp in Rosen, p. 36.
NG: *De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 710.
*V*¹: p. 140; *V*²: p. 155.

DATERING

1910–1911

BRON

Whinfield nr. 17 en Rosen nr. XXVII

Thy body is a tent which for a space
Thy spirit doth with royal presence grace;
When he departs comes the tent-pitcher Death,
Strikes it, and moves to a new halting-place.

O Zeltmacher, dein Leib gleicht einem Zelt,
Der Sultan "Geist" nur kurze Rast drin hält.
Und wenn der Sultan sich zum Aufbruch schickt,
Dann kommt der Tod und bricht es ab, das Zelt.

VARIANTEN

M

EN CORRECTIES

A

1

tent

2

een kort logement

3

4

kent

B

1 a

Tentmaker: [tent]

b

[Tentmaker:] ziet uw [tent]

c

[Tentmaker:] gij, [uw] [tent]

d

[Tentmaker:] zie [uw] lichaam is een [tent]

2

Den Sultan Ziel tot [een kort logement]

3

4

C

1

2

Des lijfs Sultan [tot een kort logement]

3 a

vertrekt de heerscher

b

vouwt het linnen op

4 a

geen die nog de standplaats [kent]

b

en [geen die nog de standplaats kent]

OVERLEVERING *NG: De nieuwe gids* 26.II, november 1911, p. 710.
 *V*¹: p. 140; *V*²: p. 155.

DATERING 1910–1911

BRON Whinfield nr. 37 en Rosen nr. XCII

I passed away, while men to folly clung,
 And of my precious pearls not one was strung;
 Ah fools! there died with me a thousand truths
 Which never have been told and never sung.

Ich geh' dahin und lass die Welt zurück im Streit,
 Und hatt' von hundert Perlen doch kaum eine aufgereiht. –
 Unausgesprochen blieb so manches tiefe Wort,
 Weil's doch niemals verstanden hätte meine Zeit.

NOTEN ¹ Men acht het in het algemeen typerend voor Leopold dat hij zijn reeks 'Uit de Rubaijat', en daarmee zijn bundel *Verzen*, afsluit met juist dit kwatrijn. In dit verband is het van belang op te merken dat Friedrich Rosen zijn Duitse vertaling van dit kwatrijn samen met een ander, gescheiden van de overige, achterin zijn boek onder het opschrift 'Schlussworte' heeft opgenomen.

² Dit gedicht staat op het Leopoldmonument in Rotterdam.

Verzen

De uitgever W.L. Brusse uit Rotterdam vertelt dat hij al in 1904 Leopold heeft voorgesteld diens verzen uit te geven. De dichter ging hier niet op in en bleef ook na herhaalde verzoeken van Brusse bij zijn weigering.¹ In het voorjaar van 1912 ontving Leopold een brief van P.C. Boutens waarin deze eveneens vroeg de verzen te mogen uitgeven. Over de achtergrond van zijn verzoek heeft Boutens later gesproken met een verslaggever van de *NRC*: “Wat er van Leopold tot 1911 was verschenen, was over tijdschriften verstrooid en voor de bewonderaars van den dichter, waartoe ook Dr. Boutens behoorde en behoort, lastig bijeen te houden en terug te vinden. Vrienden van den heer Boutens hadden hem daarom gevraagd het in een kleine uitgave bijeen te brengen, hetgeen overeenkwam met een idee, dat hij, van de eigenaardige mentaliteit van Dr. Leopold gehoord hebbende, reeds bij zichzelf eerder overwogen had.”²

Leopold vroeg Brusse om advies en deze raadde de dichter aan “met Dr. Boutens het plan te bespreken.”³ Dit is gebeurd op 1 mei 1912. Boutens schreef erover aan Arij Prins: “Vanmiddag had ik hier den dichter Leopold uit Rotterdam, een wonderlijk eenzellig man. Ik had hem voorgesteld van zijn verzen een bijzondere uitgaaf te maken. Hij heeft nog geen besluit genomen. De moeilijkheid is, dat hij zijn eigen werk niet meer de moeite waard vindt. Hij is ook wat doovig, en heeft iets ijselijk afgestorvens over zich. Na vijf minuten wilde hij weer weglopen. Hij sprak af dat hij zich nog eens goed bedenken zou.”⁴

In 1926 verklaarde Boutens tegenover de *NRC*: “Dr. Leopold bleek zelf niet meer van de blijvende waarde van hetgeen hij gepubliceerd had overtuigd te wezen, maar liet Dr. Boutens, toen deze in het belang van de literatuur, aan zijn idee vasthield, begaan. Het plan van den heer Boutens (een zeer beperkte uitgave in 80 exemplaren, uitsluitend voor een kring van belangstellenden, voor welken Dr. Boutens reeds eerder een bijzondere uitgave had ondernomen, bestemd) was Dr. Leopold bekend.

Toen de uitvoering ervan reeds tamelijk ver gevorderd was en met het

¹ W.L. Brusse: ‘Leopold’s verzen’. In: *NRC* 4 november 1926. Ook te vinden in *Den gulden winkel* 25 (1926). p. 278–279. Leopold en Brusse hadden toen al contact met elkaar in verband met de uitgave van *Stoïsche wijsheid* die in 1904 verschenen was, in 1910 gevolgd door *Uit den tuin van Epicurus*.

² [Anoniem]: ‘Leopold’s nalatenschap’. In: *NRC* 2 november 1926. Ook te vinden in *Den gulden winkel* 25 (1926). p. 277–278.

³ Zie noot 1.

⁴ De brieven van Boutens aan Arij Prins bevinden zich in het Letterkundig Museum in Den Haag, sig. B.786/655.

drukken van het vierde vel begonnen zou worden, kreeg Dr. Boutens plotseling een brief van Dr. Leopold, waarin deze zich terugtrok en verklaarde toch liever geen uitgave te willen.

Hierover verwonderd schreef Dr. Boutens aan Dr. Leopold, dat het nu te laat was om de uitgave nog ongedaan te maken, o.a. omdat hij er ook een vrij aanzienlijk bedrag in gestoken had. Hij hoorde niets meer, ging met de uitgave door en toen deze gereed was, zond hij Dr. Leopold zes exemplaren, waarop deze hem een briefje stuurde om hem te bedanken. [...]

Dr. Boutens is altijd van meening geweest en is het nu nog, dat hij volkomen correct gehandeld heeft.”⁵

Het verhaal van Brusse wijkt echter op belangrijke punten van dat van Boutens af:⁶ “Dr. Leopold [...] bezocht dr. Boutens. Dit bezoek leidde echter tot het resultaat, dat dr. Leopold aan dr. Boutens *verbod* de verzen uit te geven. Na dat bezoek heeft dr. Leopold ons dat direct medegedeeld. Wij wisten dat tien dagen na de eerste aanvraag van dr. Boutens.

Ruim een half jaar daarna bezocht dr. Leopold ons. Hij had een pakje onder den arm, waarin het boek bleek te zijn dat hij 's morgens ontvangen had. Dr. Leopold was diep onder den indruk van verontwaardiging. Hij deelde ons mede, dat dr. Boutens toch – tegen het absolute verbod in – de verzen had uitgegeven en zonder dat hij, dr. Leopold, daar *iets* van had gezien.

Dr. Leopold heeft de proeven niet ter correctie gekregen. Het boek werd hem kant en klaar thuis gezonden.

Dr. Leopold vroeg ons of daartegen nu toch geen recht te krijgen was. Wij bespraken, dat er te procederen viel, maar ontrieden Dr. Leopold zich te begeven in de – vooral voor een natuur als de zijne – uiterst pijnlijke en enerverende onrust van een proces. Het heeft ons overreding gekost om Dr. Leopold's verontwaardiging te bekoelen en hem het pijnlijke van het hem aangedaan moreel geweld te verzachten. Wij gebruikten daartoe het argument, dat wel de daad van Dr. Boutens getuigde van eigengerechtigheid, maar dat de daad van den dichter toch belangrijk was voor de literatuur en een doorslaand bewijs voor de vereering van Boutens voor Leopold's verzen.

Hierop reageerde de heer Leopold met de woorden: ‘Ja, en omdat er nu een subliem stukje proza als voorbericht door meneer Boutens is bijgevoegd, is het bovendien nog pijnlijk voor mij, om mij in het openbaar tegen hem te verzetten.’

[...] dit zijn de feiten, waarover verder ook in de twee-en-twintig jaar correspondentie de gegevens zijn vastgelegd.

⁵ Zie noot 2.

⁶ Wij zijn het dus niet eens met Jalink waar hij opmerkt: “[...] het verschil in lezing der beide partijen is gering [...]” (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 89.)

Het briefje om te bedanken, waarvan Dr. Boutens spreekt, bestaat *misschien*, maar wij kunnen niet anders veronderstellen dan dat dit een dankwoord bevat voor Dr. Boutens' uitspraak van groote waardeering in het voorbericht.⁷

Dit zijn de feiten, ontdaan van alle bijkomstigheden, die op zich zelf, bovendien, nog belangrijk genoeg zijn, om er later met de brieven op terug te komen.⁸

Vast staat voor allen die Leopold van nabij hebben gekend, dat deze gewelddaad Leopold's subtiële natuur een wreedheid heeft aangedaan, die altijd is blijven schrijnen en waarvan niet is uit te maken welke gevolgen zij heeft gehad."⁹

Leopold zelf vertelde Brouwer in 1912 dat Boutens hem had gevraagd of hij de verzen mocht uitgeven: "[...] ik had daar eerst wel ooren naar, maar heb hem ten slotte gezegd, dat ik het liever niet had. Toen heeft hij mij geantwoord: Mijnheer, het spijt mij zeer, maar ik doe het toch."¹⁰ Gezien het voorgaande is het wel uitgesloten dat Boutens van Leopold ooit expliciet toestemming heeft gekregen de gedichten uit te geven. Blijkens Boutens' eigen verslag van het bezoek op 1 mei 1912 wilde Leopold al na vijf minuten vertrekken¹¹ maar beloofde hij uiteindelijk er nog eens over te denken. Gevoegd bij Boutens' opmerkingen uit 1926 betekent dit dat hij minstens drie brieven van Leopold zou moeten hebben ontvangen: een brief waarin Leopold toestemming voor de uitgave

⁷ Zie voor dit briefje p. 87.

⁸ Brusse heeft de brieven nooit gepubliceerd. Dit is zeer te betreuren omdat ze uiteindelijk niet bewaard gebleven zijn. De belangrijkste bron van informatie over de bundeling van Leopolds verzen is daarmee verloren gegaan.

⁹ Zie noot 1. Brouwer vertelt over Leopolds reactie na het verschijnen van de Boutens-editie o.a.: "Leopold bleef dien avond stil, teruggetrokken [...]. 't Is toch wat, dat ze zoo met je kunnen omspringen. Het is net, of ze iets van me hebben weggenomen, waar ik erg aan gehecht was.'" (J.Sj. Brouwer: 'Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold I'. In: *Het vaderland* 16 juli 1930.) Brusse schreef op 17 november 1926 aan R.I. Leopold: "De heer Van der Pot, van het Leeskabinet, vertelde ons dat o.a. Mevrouw Robertson hem betuigde verheugd te zijn dat de Boutenszaak nu openbaar is gemaakt. Zij wist hoe Leopold daar onder geleden heeft."

¹⁰ J.Sj. Brouwer: 'Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold I'. In: *Het vaderland* 16 juli 1930.

¹¹ Misschien kan dit in verband worden gebracht met de herinnering van Annie Salomons: "'Die man [= Boutens] sprak over geld', zei Leopold met afkeer. 'Hij wilde van de uitgave van mijn verzen een voordelig zaakje maken. Nu, toen heb ik me natuutlijk helemaal terug getrokken. Daar wilde ik niets mee te maken hebben.'" (A. Salomons: 'Herinneringen uit den ouden tijd V. J.H. Leopold'. In: *Maatstaf* 3 (1955/56), p. 260.) Het is de vraag hoe betrouwbaar deze herinnering is. Bovendien blijft onduidelijk wanneer Leopold dit heeft gezegd: in 1912 of jaren later? Hoewel Boutens' geldzucht haast spreekwoordelijk was, mag men zonder meer aannemen dat bewondering voor Leopolds gedichten hem ertoe heeft gebracht de uitgave te maken.

gaf; de brief waarin die toestemming weer werd ingetrokken en ten slotte de bedankbrief. Boutens heeft het over slechts twee brieven waarvan uiteindelijk alleen de bedankbrief is overgeleverd. Dit hoeft uiteraard op zich zelf niet zoveel te betekenen: er zijn wel meer belangrijke documenten niet bewaard gebleven. Maar als er een brief was geweest waarin Leopold toestemming voor de uitgave gaf, zou Boutens in 1926 ongetwijfeld daarnaar hebben verwezen of eruit hebben geciteerd.

Een mogelijke reconstructie van de gang van zaken zou zijn: Leopold ontvangt in 1912 een brief van Boutens waarin deze hem voorstelt een uitgave van zijn verzen te maken. Leopold vraagt advies aan Brusse en mede op aandringen van de laatste bezoekt hij op 1 mei Boutens om de zaak te bespreken. Hieruit valt af te leiden dat Leopold aanvankelijk niet geheel afwijzend stond tegenover Boutens' verzoek, anders had hij met een briefje kunnen volstaan. Waarschijnlijk al vóór het gesprek met Boutens moet Leopold weer zijn gaan twijfelen en wellicht werd die twijfel bij het bezoek nog versterkt. Leopold geeft Boutens niet expliciet toestemming maar verbiedt de uitgave ook niet met zoveel woorden: hij laat zich bepraten en belooft – om voorlopig van de zaak af te zijn? – er nog eens over te denken. Hierna laat Leopold enige tijd niets van zich horen. Boutens interpreteert dit als zwijgende toestemming en treft voorbereidingen voor de uitgave.¹² Wanneer hij uiteindelijk Leopolds negatieve antwoord ontvangt, zijn er naar zijn mening al te veel kosten gemaakt om van de uitgave af te zien.¹³

Tegen deze reconstructie pleit uiteraard de opmerking van Brusse dat Leopold op 1 mei Boutens *verboden* heeft de verzen uit te geven. Naar onze mening moeten de stukken van de polemieken uit 1926 met enige voorzichtigheid gehanteerd worden. Zowel Brusse als Boutens waren immers door de kranteartikelen tamelijk in verlegenheid gebracht.¹⁴ Tegen die achtergrond moeten we waarschijnlijk ook Boutens' mededeling zien dat Leopold hem de afwijzende brief schreef toen met het drukken van het vierde vel begonnen zou worden. Die brief moet dan dateren van september/oktober 1912. Het lijkt echter niet erg waarschijnlijk dat Leopold vijf maanden heeft gewacht alvorens Boutens zijn beslissing mee te delen.

¹² Vgl. het bericht in de *NRC* van 2 november 1926: "Dr. Leopold bleek zelf niet meer van de blijvende waarde van hetgeen hij gepubliceerd had overtuigd te wezen, maar *liet* Dr. Boutens [...] *begaan*." (cursivering van ons).

¹³ Voor de uitgave werd b.v. speciaal, duur papier gebruikt.

¹⁴ Zoals bekend ging de polemieken over de door Brusse – na Leopolds dood – uitgegeven bundel *Verzen II*. De uitgever heeft de Boutens-editie in de discussie betrokken door in de *NRC* van 30 oktober 1926 te verklaren: "De heer Dr. P.C. Boutens heeft Jan Hendrik Leopold bij zijn leven het zelfbeschikkingsrecht over zijn verzen afgeperst door de onrechtmatige uitgaaf tegen zijn wil, van de gedichten, die tot 1911 in tijdschriften verschenen waren."

Boutens heeft de uitgave zelf verzorgd. Leopold heeft dus de kopij ervoor niet geleverd en de proeven ervan niet gecorrigeerd. In de loop van mei en juni 1912 zal Boutens de gedichten uit *De nieuwe gids* bijeengezocht hebben en vroeg hij de drukker Eduard Verbeke in Brugge die al meer bijzondere uitgaven voor Boutens had verzorgd, om een prijsopgave.¹⁵ Verbeke antwoordde op 20 juni: "Voor wat het nieuwe werk betreft, de prijs is 285 Fr. voor 75 exemplaren, 104 pgs. (dus 98 tekst en 6 titels) op hetzelfde papier als van poems by Lord Alfred Douglas.¹⁶ Indien U zwaarder papier verlangt zal ik Hollandsch Van Gelder moeten gebruiken omdat in 't eerste fabrikaat er geen zwaarder bestaat. De prijs zou dan ook 49 Fr. hoger zijn 't zij 334 Fr.

Van dit nieuwe papier wil ik U binnen een of twee dagen een monster opsturen." Enkele dagen later wordt Boutens inderdaad een monster gestuurd: "Hierbij stuur ik Ued. een monster van Hollandsch papier Van Gelder. Ik kan U dit enkel in wit bezorgen daar het niet in getint bestaat op dit formaat. De prijs daarvan zou 49 Fr. op de geheele prijs meer zijn, dus 334 Fr. voor 104 bladzijden ingenaaid." Boutens ging akkoord en op 7 juli schrijft Verbeke: "In antwoord op uw schrijven zullen wij uw nieuwe werk binnen enkele dagen in handen nemen en u weldra de proeven bezorgen."

Hierna schreef Boutens zijn voorrede die, blijkens de datering, op 17 augustus 1912 voltooid was. Op 23 augustus schreef Verbeke: "Uw werk bedraagt nu 124 bladz. de 4 witte bladz. voor en 4 achter inbegrepen. De prijs voor 100 exemplaren zou nu zijn 344 franken.

Heden stuur ik u de verbeterde proeven welke ik verhoop ued. spoedig te zullen kunnen terug zenden." Dit laatste bevestigt dus de opmerking van Brusse dat Leopold geen proeven heeft gecorrigeerd. Ten overvloede wordt dit nog eens bewezen door een bewaard gebleven proef van de uitgave: de correcties daarin zijn zonder twijfel van de hand van Boutens. De verschillen die de uitgave vertoont ten opzichte van de tijdschrift-publicaties moeten dus aan Boutens worden toegeschreven.¹⁷ Dit is van groot belang omdat zijn ingrijpen in de tekst zich niet heeft beperkt tot het corrigeren van zet- en spelfouten in de tijdschriftversies. Brusse had dit in de verdere polemieken over *Verzen* 1926, die dus ook had geleid tot een discussie met Boutens over diens uitgave van 1912, naar voren willen brengen. Maar de hoofdredacteur van de *NRC*, Mr. G.G. van der Hoeven, heeft dit tegengehouden. Daarop schreef de uitgever op 25

¹⁵ In 1913 werd diens drukkerij omgevormd tot de N.V. Drukkerij Sinte-Catharina, die nog steeds bestaat. De oude Verbeke-archieven werden tijdens de laatste oorlog vernietigd. Alleen de "copie de lettres" van Verbeke is bewaard gebleven.

¹⁶ A. Douglas: *Poems*. [Tekstverzorging P.C. Boutens]. [In eigen beheer uitgegeven, 's-Gravenhage, 1908. 40 exx.].

¹⁷ Al die verschillen hebben wij opgesomd in een hierna volgende bijlage, zie p. 88-90.

november 1926 aan R.I. Leopold: “Mijn broer M.J. Brusse, de schrijver, zei mij, het wel heel jammer te vinden, dat nu geen publiciteit gegeven wordt aan het feit der eigenmachtige veranderingen door Boutens in de onrechtmatige uitgaaf aangebracht.

Hij meent dat de litteratuur geschiedenis *recht* heeft op de kennis van dat feit. Er komt echter wellicht later en op andere wijze gelegenheid dat in het openbaar te constateeren.”¹⁸

Overigens is Boutens bij de door hem verzorgde bibliothele uitgave van Arij Prins’ *De heilige tocht*, die eveneens in 1912 uitkwam, op dezelfde manier te werk gegaan. Hij corrigeerde zelf de drukproeven en schreef zelfs op 31 december 1911 aan Prins: “Ik bracht nog vele wijzigingen aan, die je al of niet zult moeten autorizeeren.”¹⁹ In het geval van Leopold was deze werkwijze uiteraard onaanvaardbaar omdat voor de uitgave geen toestemming was verleend en overleg met Leopold over de aangebrachte veranderingen in het geheel niet heeft plaatsgevonden. Hier staat tegenover dat Leopold het grootste deel van de door Boutens aangebrachte wijzigingen in de door hem zelf verzorgde uitgave van 1913 (verschenen in 1914) heeft overgenomen! En Brusse heeft sterk overdreven toen hij in de *NRC* van 13 november 1926 opmerkte: “Trouwens, wie de moeite wil nemen, om de Boutens-verzorging van den eersten bundel – waarvan Dr. Leopold de proeven niet te zien heeft gehad – te vergelijken met den eersten bundel *door Dr. Leopold zelf verzorgd*, zal versteld staan van de ruim honderd gebreken die de editie van Boutens aankleven en die door Dr. Leopold later zijn verbeterd.”

De colofon van de bundel vermeldt dat hij door Verbeke in september 1912 werd gedrukt.²⁰ Merkwaardig genoeg schrijft Boutens op 26 oktober aan F. Mijnsen dat Leopolds *Verzen* “juist” van de pers is gekomen, terwijl hij op 17 oktober al een exemplaar aan F.V. Toussaint in Halle (België) stuurde en Leopold de dag daarvoor een briefje schreef om de ontvangst van zijn exemplaren te bevestigen. Op 22 september berichtte Bloem aan Van Eyck: “Ik heb ingeteekend op een bibliophilen uitgave van de gedichten van J.H. Leopold, die hij (B[outens]) *gaat drukken*. Ik

¹⁸ Nog op 30 november 1926 schreef Brusse aan de neef van de dichter: “Er is dunkt ons alle aanleiding dat U, als er een poosje rust is geweest, terug komt op de zaak Nijhoff-Buning, evenals wij nog de gelegenheid afwachten om Boutens’ eigengerechtigde tekstveranderingen publiek te maken.” Dit is echter nooit gebeurd.

¹⁹ Vgl. K. de Clerck: *Uit het leven van P.C. Boutens*. Amsterdam, 1964. p. 117.

²⁰ In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* 93 (1926), nr. 85, 12 november, p. 1023 schrijft Brusse: “De onrechtmatige Boutens-editie van een bundel verzen van J.H. Leopold in 1912, is *gedateerd vóór* de afkondiging der auteurswet 1912.” Deze auteurswet, die dateert van 23 september 1912 en later nog verschillende malen werd gewijzigd en aangevuld, schrijft o.a. voor dat er een schriftelijk contract tussen auteur en uitgever moet zijn.

vind die verzen werkelijk hoogst merkwaardig en mooi.”²¹ Waarschijnlijk werd de bundel eind september 1912 gedrukt en heeft Boutens in de eerste helft van oktober een eerste partij laten binden. Uit brieven van hem aan Prins, Van Dishoeck en Mijnsen blijkt dat een tweede partij eind november van de binder kwam. Er waren toen nog maar enkele exemplaren beschikbaar: de belangstelling voor de uitgave was blijkbaar tamelijk groot.

De bundel verscheen in een oplage van 80 exemplaren, waarvan zeker 21 in perkament gebonden, en in een formaat van 16 × 24 cm. Hij is gezet uit de Caslon en gedrukt op geschept Hollandsch papier; de prijs was f 5,20 franco.

Naar Boutens in 1926 meedeelde, kreeg Leopold zes exemplaren. De laatste schreef op 16 oktober 1912: “Ontvang mijn beleefden dank voor de toegezonden exemplaren Uwer uitgave, die bij een eerste inzien mij bizonder smaakvol voorkomt. Ook voor Uwe welwillende woorden vooraf wensch ik U mijne erkentelijkheid te betuigen.” De brief is afgestempeld 18.10.12: heeft Leopold gearzeld hem te versturen?

Vrij snel na het verschijnen van de bundel ontving Leopold een brief van Kloos. Deze vroeg of hij de bundel in *De nieuwe gids* mocht bespreken en hij bood zelfs aan de bespreking, alvorens haar te publiceren, toe te sturen. Het valt aan te nemen dat Kloos op de hoogte was van de moeilijkheden rond de totstandkoming van de bundel.²² Leopold antwoordde op 30 oktober 1912: “Nu de uitgave van den Hr. Boutens verschenen is, is het mij natuurlijk niet onverschillig welken indruk zij maakt en deed het mij veel genoegen Uw vriendelijken brief te mogen ontvangen. Mijnerzijds is er tegen Uw plan eener bespreking geen bezwaar, of liever ik zou niemand weten, van wiens hand een kritiek mij

²¹ De brieven van Boutens aan F. Mijnsen bevinden zich in het Letterkundig Museum in Den Haag (sig. B.786/B1), die aan F.V. Toussaint in het AMVC (sig. B7985/B). Zie voor de brieven van Bloem aan Van Eyck: J.C. Bloem: *Brieven aan P.N. van Eyck*. Ed. G.J. Dorleijn, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. 's-Gravenhage, 1980. 2 dln. In: *Achter het boek* 15 (1976), afl. 1/3 en 16 (1977), afl. 1/3; het citaat op p. 126 (de cursivering is van ons).

²² Dit moet – in beperkte kring – al vrij snel bekend geworden zijn. Zo schreef Bloem op 2 november 1912 aan Van Eyck: “Ik kan nog maar niet gelooven, dat Boutens langs de wateren onzer letteren – in casu de Maas – zou hebben geschuimd. Weet je het wel heel zeker? Heb je [het] van de eigenste lippen Leopoldi?” (J.C. Bloem: *Brieven aan P.N. van Eyck*. p. 130, 133.) Waarschijnlijk was Kloos al in een vroeg stadium op de hoogte, want Leopold heeft ook hem in mei 1912 een bezoek gebracht. Vgl. Leopolds brief van 12 mei 1912: “Dank voor Uw vriendelijk schrijven. Zeer gaarne zal ik bij gelegenheid mijn bezoek herhalen en het een voorrecht achten U nog eens te mogen spreken.” En Brouwer merkt op: “Ik meen me te herinneren, dat hij [= Leopold] mij zeide met den heer Kloos er over te hebben gesproken, of te hebben gecorrespondeerd.” (J.Sj. Brouwer: ‘Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold I’. In: *Het vaderland* 16 juli 1930.)

aangenamer zou zijn; waarom U mij Uw beoordeeling vooraf zoudt sturen, zie ik niet in en laat alles geheel aan U over.

Zooals ik reeds zeide, heeft Uw brief mij veel genoegen gedaan; bij de groote voorkomendheid, die ik altijd van de Redactie NG. en met name van U heb mogen ondervinden, is het mij een satisfactie, dat, nu alles bij elkaar staat, Uw oordeel onveranderd is gebleven.” En Boutens schreef op 14 november aan Kloos: “Met groot genoegen las ik Uw bericht dat de Heer Leopold zijn instemming heeft betuigd met Uw voornemen om zijn werk in Uw Tijdschrift te bespreken. Wie weet wat blijken van echte belangstelling voor heilzamen invloed zullen kunnen hebben op zijn werkzaamheid als dichter!”

Behalve Kloos, heeft ook De Meester de bundel besproken hoewel hij geen exemplaar van Boutens had gekregen.²³ Verder heeft Schar ten enkele opmerkingen over gemaakt in een artikel over ‘De roeping onzer dichtkunst’.

W. Kloos: ‘Literaire kroniek; [rec. van] *Verzen* door J.H. Leopold, bezorgd door P.C. Boutens [...]’. In: *De nieuwe gids* 27 (1912). Dl. II. p. 846–849.

* Ook te vinden in *Letterkundige inzichten en vergezichten* [dl.] VII [=] *Nieuwere literatuurgeschiedenis* [dl.] XII. Amsterdam, [1922]. p. 5–9.

[J. de Meester]: ‘Letterkundige kroniek; [rec. van] *Verzen* door J.H. Leopold’. In: *NRC* 18 november 1912.

C. Schar ten: ‘De roeping onzer dichtkunst; (Natuur en kunst in de poëzie)’. In: *De gids* 77 (1913). Dl. II. p. 181–217.

* Over Leopold p. 193, 198.

In 1922 schreef Van der Eerde nog over de Boutens-editie: “Negen jaar geleden verscheen in [een] oplaag van ’n armzalig tachtigtal exemplaren een versbundel, door de toenmalige kritiek nog nauwlijks het ontvangen waard geacht.

’t Boek werd te Brugge gedrukt: niet één Hollandsche uitgever had zich daaraan durven wagen!”²⁴

Bijlage: *De varianten van de Boutens-editie*

Hieronder volgen alle verschillen die de door Boutens in 1912 verzorgde uitgave van Leopolds *Verzen* vertoont ten opzichte van de versies van de gedichten in *De nieuwe gids* (verder afgekort tot *NG*). Eerst wordt de tijdschriftlezing gegeven, voorafgegaan door het regelnummer en, tussen teksthaken, het nummer van het gedicht. Na de teksthaak, die staat voor ‘veranderd in’, volgt de versie van de Boutens-editie. De veranderingen

²³ Zie de brief van Boutens aan Arij Prins van 25 november 1912.

²⁴ E. van der Eerde: ‘Over literatuur; J.H. Leopold’. In: *Nieuwe Zeeuwsche courant* 4 maart 1922.

zijn voorzien van een asterisk als zij óók voorkomen in de door Leopold zelf samengestelde bundel *Verzen* van 1913. Ze zijn bovendien gemarkeerd met een superieure 'c' als het een door Boutens in de overgeleverde proef aangebrachte correctie betreft. Verdere toelichting achter de varianten is steeds cursief gezet.

[1]	24	wind bewegen] windbewegen* ^c
	31	hemelling] hemeling* ^c <i>gecorrigeerde zetfout NG</i>
[3]	4	droefheid....] droefheid...*
	8	ziels lievelingen] zielslievelingen* ^c
[4]	1	als] in*
[5]	10	kniecën] knieeën <i>zetfout</i>
	18	bei] bei*
[6]	1	Toen,...] Toen,...*
	14	een] van
[9]	16	dood,] dood*
[10]	13	en] En* <i>gecorrigeerde zetfout NG</i>
	14	vleien] vlijen* ^c
[11]	2	gehouên] gehou'en
[12]	31	stroken] strooken* ^c
	42	brooze] broze*
	89	ziel] ziele <i>zetfout</i>
	124	aanvleiend] aanvlijend*
	141	tweëen] tweeën*
	143	gedweëe] gedweeë*
[13]	3	zoo] zóó*
[16]	13	neerliggen] nederliggen*
[18]	15	deeren] deren*
	16	leedbyzondere] leedbijzondere*
[19]	4	eerste] eerst <i>zetfout</i>
[20]	3	komend] komende*
[21]	16	onverstane] onverstane.* <i>gecorrigeerde zetfout NG</i>
[26]	9	nog eens mij] mij nog eens
[27]	12	kinderland.....] kinderland...*
[28]	5	O] O,*
[32]	55	O] o*
	57	moet....] moet...*
[38]	57	oogen aandacht] oogen-aandacht*
[39]	36	over] om*
[40]	11	blije] blijde
[41]	18	kniesen] knieën* <i>gecorrigeerde zetfout NG</i>
[42]	17	aanvleiing] aanvlijing*
[51]	27	oog opleven] oog-opleven* ^c
	71	zich,] zich*
	73	dankend,] dankend* ^c
[52]	47	over] onder
	56	wanden] wangen <i>zetfout</i>
	72	vleide] vlijde* ^c
	187	heengevleid] heengevlijd* ^c

[53]	17	hoopen]	hopen*
	52	en]	van
[54]	32	winderigheid....]	winderigheid...*
	67	begonnen.....]	begonnen...*
	74	gang~weerom]	gang weerom*
	90	tuinprieel]	tuinpriëel* ^c
	96	glooïing]	glooïing*
	110	bizondere]	bijzondere*
	118	innnerlijke]	innerlijke* gecorrigeerde zetfout NG
	126	als]	al zetfout
	148	op nieuw]	opnieuw*
	160	't,]	't*
	177	glanzend]	glanzende zetfout
[60]		[<i>motto/titel</i>]	[σταλαγμόν....] σταλαγμόν...*
	1	den]	de*
	89	heer]	heir* ^c
[62]	4	zich....]	zich...*
[63]	1	poet]	poëet*
	2	honigmond]	honingmond*
[65]	18	verborgen,]	verborgen*
	21	En]	en zetfout
[67]	1	de]	den* ^c
[72]	1	liefdes']	liefdes* gecorrigeerde zetfout NG
[83]	3	heër]	heir* ^c
[84]	1	u]	U de eerste]
			den eersten* ^c
	2	u]	U veiligheid's]
			veiligheids*
	3	uw]	Uw
	4	uw]	Uw
[86]	3	deze]	dezen*
	4	zij]	hij*

De volgende zetfouten uit *De nieuwe gids* komen ook voor in de Boutens-editie:

[6]	5	<i>struivende</i>	i.p.v. <i>stuivende</i>
[7]	9	<i>Wat</i>	i.p.v. <i>Want</i>
[28]	3	<i>ga ik verwachten</i>	i.p.v. <i>ga ik in verwachten</i>
[52]	95	<i>het</i>	i.p.v. <i>hoe het</i>

Zoals bekend, is het grootste deel van Leopolds gedichten in groepen van vier, vijf of acht verzen in *De nieuwe gids* gepubliceerd. Deze zijn voorzien van een titel (: 'Zes Christus-verzen', 'Scherzo', 'Verzen' enz.) en in de meeste gevallen zijn de gedichten binnen zo'n groep met romeinse cijfers genummerd. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, zijn de groepstitels in de Boutens-uitgave niet als afdelingstitels opgenomen en de romeinse cijfers zijn weggelaten. Alleen 'Uit de Rubaijat' is als groepstitel gehandhaafd. Omdat bovendien een inhoudsopgave ontbreekt, kan de lezer een eventuele samenhang van verschillende gedichten niet onmiddellijk uit de bundel aflezen. Deze informatie kan men vinden in de 'Bibliografie' die achterin de editie is afgedrukt (p. 114). Hierin zijn de

groepstitels opgenomen met een verwijzing naar de plaats van publikatie in *De nieuwe gids*. Die bibliografische beschrijvingen worden voorafgegaan door de desbetreffende paginanummers van de bundel, b.v.: Bladz. 9–16 verschenen, onder den gemeenen titel “Zes Christus-verzen”, in de “Nieuwe Gids”, 1893, dl. II, pg. 272–280. Een beperkt aantal van Leopolds gedichten in *De nieuwe gids* draagt een titel of een motto. Ze zijn daar typografisch onderscheiden: titels zijn in (klein-)kapitaal en boven de gedichten gezet; motto’s staan rechtsboven de gedichten, meestal in een kleiner corps, soms cursief, gezet. Dit onderscheid is in de bundel vervallen. Alle titels en motto’s zijn cursief en rechtsboven de gedichten gezet.

Ten slotte is de datering van de twee gedichten over ‘Paul Verlaine’ niet opgenomen en, in tegenstelling met de publikatie in *De nieuwe gids*, beginnen niet alle versregels van ‘Oinou’ en de Oosterse gedichten met een kapitaal; alleen aan het begin van een nieuwe zin staat een hoofdletter. Dit laatste is ook het geval in de door Leopold zelf verzorgde bundel *Verzen*.

De uitgave bevat naast de ‘Bibliografie’ een ‘Alphabetische opgave der beginregels’ en de volgende voorrede van Boutens:

“De toon dezer verzen is hoorbaar peinzen. Het oor dat hun woordenreeksen lang en innig heeft beluisterd, wordt verschrikt met schrilleid door het zingen en neuriën van andere beminde stemmen, wanneer die onverhoeds in deze rust komen binnendringen. Hier is bijna-zwijgen opperste deugd. De schoonheid die hier wel benaderd wil wezen, is van een maar even doorhuiverde stilte, en zelfs de klanken die bij anderen schallen en jubelen, worden ingetogen zooals zij medegaan op den sidderenden maatgang dezer gedachtenstrofen. Als met voetjes die nauwelijks den grond zouden raken, glijden de wendingen over het dunne aanklinken der rijmen, en weifelen dan weêr met aanminnige besluiteloosheid voor de onverwachtsche woorddeelingen van luchtige en overal elders onmogelijke enjambementen. De regels zelf zijn van een sobere zuiverheid die schamelheid nabijkomt, zij bewegen met de onnaspeurlijk teedere, aanbiddelijk linksche bevalligheid van heel jonge en tengere leden, die opgaan naar de bloemen van groote stille kinderoogen. Zóo peinzen kunnen alleen de teedersten, de sterkst-teederen onder ons. Zóo het leven tot schoonheid verpeinzen – het is hun goddelijk zachtmoedige wraak op dit onherbergzaam bestaan. Uit zijn schemergulden eenzaamheden waagt zich de schroom van hun verlangen in wind-en-weêr van het onbetrouwbare wereldleven en trekt zich altijd weêr geslagen en wondgekneusd terug. Wat kan de weggedragen buit meer zijn dan enkele armelijk verflenste veldbloemen? Maar wie toegang weet te winnen tot de eenzame hoven van zulk een tuinier, vindt haar onkenbaar veredeld terug in de wonderwelige bloeiselen waartoe zij opschieten uit de maagdelijke humus. De wijde stilte geurt en bloeit er van gepeinzen. Met het herlezen dezer verzen ben ik weken lang gelukkig geweest.”

Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de wijze waarop de Boutens-editie was samengesteld en tot stand gekomen, Leopold heeft doen besluiten zelf een uitgave van zijn verzen te verzorgen. Nog in december 1912 heeft hij met Brusse over de opzet van de bundel gecorrespondeerd. En op 27 januari 1913 werd het contract voor de uitgave getekend. Leopold heeft, naar uit de overgeleverde doorslag van het contract blijkt, het auteursrecht van zijn verzen – in tegenstelling tot dat van de ook bij Brusse verschenen boeken *Stoïsche wijsheid* en *Uit den tuin van Epicurus* – niet overgedragen. Hij heeft zich alleen verbonden er geen gebruik van te maken voor een herdruk zolang de eerste druk niet was uitverkocht. En verder heeft hij de morele verplichting aanvaard een eventuele herdruk bij voorkeur door Brusse te laten uitgeven.

Het is niet bekend wanneer de dichter heeft besloten behalve de in *De nieuwe gids* verschenen gedichten ook ongepubliceerde verzen op te nemen. Deze uitbreiding is het belangrijkste inhoudelijke verschil met de Boutens-editie. Omdat de brieven van Leopold aan Brusse niet bewaard zijn gebleven, is het niet meer te achterhalen waarom de ongepubliceerde verzen zijn toegevoegd. Wilde Leopold zijn eigen bundel duidelijk doen verschillen van de Boutens-uitgave? Of heeft Brusse de dichter voorgesteld zijn verzameling gepubliceerde verzen uit te breiden met nog niet verschenen werk? Donkersloot vermoedt dat ze zijn toegevoegd om de bundel een minder “persoonlijk” karakter te geven.²⁵ Dit lijkt niet erg waarschijnlijk wanneer men bedenkt dat ook de zeer “subjectieve” afdeling ‘Claghen’ werd opgenomen.

Over de datering van de ongepubliceerde verzen kunnen we uiteraard evenmin iets met zekerheid zeggen. Uit hun plaats in de bundel kan alleen een vermoedelijke, globale datering afgeleid worden. Men moet er dan van uitgaan dat de chronologie net als bij de ‘*Nieuwe gids*’-gedichten hun plaats heeft bepaald.

Het staat wel vast dat de inbreng van de uitgever Brusse bij de opzet van de bundel tamelijk groot is geweest. Dit blijkt b.v. uit zijn opmerkingen in de *NRC* van 13 november 1926: “Wij schreven bij het ontwerpen van de uitgaaf van den eersten bundel op 11 December 1912 aan Dr. Leopold: ‘Voor de indeeling der Verzen meenen wij U het volgende te mogen voorstellen. Elke groep van Verzen, zooals U die in *De Nieuwe Gids* publiceerde, vormt o.i. een samenhoorigheid, die in het boek wordt aangegeven door een ‘voorfranschen titel’ waarop het jaartal mede voorkomt’.

Dr. Leopold antwoordt hierop den 14den December 1912: ‘waartoe echter het jaartal der publicatie er bij zou moeten staan, kan ik niet inzien’. De door Dr. Leopold zelf verzorgde uitgaaf van den eersten bundel Verzen, bevat geen enkele aanwijzing van de vroegere openbaarmakingen zijner

²⁵ N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 13.

gedichten. Hij verlangde dit niet, achtte het overbodig. Immers zij lagen voor de hand, want Dr. Boutens had ze in de onrechtmatige uitgaaf gegeven, doch Leopold zelf verkoos ze niet te vermelden.” Behalve een bibliografie of verantwoording ontbreekt in de uitgave zelfs een inhouds-opgave!

Uit de bundel blijkt dat Leopold het voorstel van Brusse aangaande de indeling heeft aangenomen. Wat de (afdelings)titels betreft: in vijf gevallen kwam er reeds een titel in *De nieuwe gids* voor (‘Zes Christus-verzen’, ‘Scherzo’, ‘Paul Verlaine +’, ‘Albumblad’, ‘Kinderpartij’); in drie andere gevallen stond er in *De nieuwe gids* een motto dat in de bundel tot (afdelings)titel is geworden (‘In gedempten toon’, ‘Voor 5 December’, ‘Oinou hena stalagmon’); voor twee groepen heeft Leopold bij de bundeling een titel bedacht (‘Morgen’, ‘Oostersch’); ten slotte is slechts in twee gevallen het jaartal van publikatie toegevoegd (‘Verzen 1895’, ‘Verzen 1897’). Kon Leopold geen geschikte titel voor deze twee groepen vinden? Men zou in dit verband kunnen opmerken dat de samenhang van de gedichten ‘Verzen 1897’ minder sterk lijkt dan bij gedichten van de afdelingen met titel. Maar dit geldt weer niet voor de ‘Verzen 1895’.

Tot welke gevolgtrekkingen de gekozen opzet, waar de uitgever Brusse dus invloed op heeft uitgeoefend, kan leiden, blijkt b.v. uit de recensie van Walch: “En het feit, dat hij [= Leopold] sommige onderdeelen zijner verzenverzameling een titel geeft, die den lezer iets essentieels van den inhoud mededeelt en daartusschen in titels zet als ‘Verzen in 1895’ en ‘Verzen in 1897’, titels voor den dichter zelf wellicht vol, voor den lezer ongetwijfeld zonder beteekenis, is – in verband met het geheele karakter van dit boek – voor mij een aanwijzing te meer van het ultraindividualistische, het geheel in zelfbeschouwing overgegevene van dezen dichter.”²⁶

Verdere gegevens kunnen alleen afgeleid worden uit de bewaard gebleven fiatproef van de bundel.²⁷ Drukkerij Thieme zond op 7 juni 1913 het eerste vel hiervan en ontving op 16 september het laatste vel met fiat afdrukken terug. Dit betekent dat Leopold in de eerste helft van 1913 de kopij moet hebben ingeleverd en de eerste proef (en eerste revisie) heeft gecorrigeerd.

Uit opmerkingen van Brusse en de typograaf S.H. de Roos op de proef blijkt dat zij zich hebben afgevraagd of de motto’s ‘Panisch’, ‘Voor donkere oogen’ enz. geen titels waren en dienovereenkomstig in kapitaal

²⁶ [J.L.] W[alch]: ‘Letteren; poëzie; [rec. van] J.H. Leopold, “Verzen”, Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1913’. In: *Het vaderland* 6 september 1914.

²⁷ Deze proef ontving Brusse op 17 november 1926 van de drukkerij Thieme in Nijmegen. Misschien wilde Brusse deze proef raadplegen in verband met de derde druk van *Verzen*, die toen in bewerking was. Het is niet erg waarschijnlijk dat hij haar heeft willen gebruiken voor de polemiek over *Verzen*, tweede bundel.

boven het gedicht moesten worden gezet. Leopold schreef er “neen” onder. Het ‘Oinou hena stalagmon’ stond eerst net boven het midden van de bladzijde. De dichter tekende daarbij aan: “naar boven brengen. // even hoog als de andere titels.”

De bundel was, naar we mogen aannemen, in het najaar van 1913 geheel afgedrukt, maar in tegenstelling tot wat het impressum vermeldt, kwam hij pas begin 1914 in de handel.²⁸ Hij was gedrukt door G.J. Thieme in Nijmegen en gebonden door C.J. Mensing in Amsterdam. De typografische vormgeving en de bandversiering werden door S.H. de Roos verzorgd.²⁹ De uitgave verscheen in een formaat van 17 × 25,5 cm. Als letter was gekozen voor de Hollandsche Mediaeval van De Roos. De oplage bedroeg 350 genummerde exemplaren waarvan de nrs. 1–25 op geschept Hollandsch Van Gelder-papier en voorzien van de handtekening van de dichter. De prijs van de gewone exemplaren was f 3,90 ing. en f 5,50 geb., linn.; de vijfentwintig bijzondere, in leer gebonden, exemplaren kostten f 16,50. Leopold ontving het voor die tijd niet onaanzienlijke honorarium van honderd gulden en in het contract was verder bepaald dat hij recht had op zes presentexemplaren.

Van de gewone, gebonden uitgave bestaan exemplaren in grijs buckram en in paars-blauw linnen: er zijn dus twee bindpartijen geweest. De luxe-editie werd door De Roos (typografisch) herzien. Daarbij heeft hij een fout gemaakt: in r. 11 van gedicht [56] veranderde hij ten onrechte *op stond* in *opstond*. De exemplaren van deze editie zijn achteraf gedrukt. Het idee om luxe-exemplaren van *Verzen* te maken moet pas later zijn ontstaan. In het contract van januari 1913 is de oplage vastgesteld op driehonderd (gewone) exemplaren, met een verkoopprijs van f 3,90 per stuk.

Het is niet bekend wanneer precies de bundel uitverkocht raakte. In ieder geval begonnen Brusse en De Roos in de loop van 1919 te overleggen over de vormgeving van een tweede druk. Het was hun bedoeling niet al te veel af te wijken van de eerste druk. Op 29 oktober schreef de typograaf aan J. Brusse: “Nu nog iets over de Verzen van Leopold waarover Willy [Brusse] mij heeft geschreven. Ik zou *wel* afsnijden, althans de gebonden ex. dan moet de band maar wat kleiner worden, dit zou te bereiken zijn door de rand weg te laten, wat volstrekt niet misstaan zal, laat Stockkink eens een proefband zoo maken, en ik wil wedden, dat jelui hem zoo neemt. Aan de rug is ook wel wat te doen. Tusschen letter en vullende bladen aan 't begin en eind, kan iets uitgenomen, zoodat ze dichter op elkaar komen; is dit niet genoeg, laat dan de blaadjes weg, of enkel dat in 't midden vervangen door een punt. Overigens heb ik er niets op tegen

²⁸ In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 10 februari 1914 (p. 171) wordt hij genoemd onder de nieuw verschenen boeken.

²⁹ De ontwerpen van De Roos voor de bandversiering zijn bewaard gebleven.

dat de initialen vervallen in de marge en desnoods kunnen ze geheel wegblijven. Ook zou ik liever de namen der gedichten in 't midden er boven wenschen, eveneens de nummers.’’

Brusse antwoordde op 7 november voorlopig: “Over Leopold Verzen later meer, dat gaat wel zooals je voorstelt.” Maar Leopold stond een geheel andere opzet voor ogen: “Wat wij de laatste maal met [elkaar] bespraken was de herdruk van *Leopold Verzen*. Ons voorstel voor de verzorging is door Leopold afgewezen[;] hij wenscht een andere letter, de Holl.

Mediaeval is te zwaar, een kleiner formaat, een lageren prijs, kortom een uitgaaf zooals de fransche edities. Wij moeten hieraan toegeven, want voor redeneering is hij niet vatbaar en stelden nu voor een klein mediaan formaat en gezet uit de Gravure. Hierop wachten wij zijn antwoord.

Waarschijnlijk zal het middenstuk van het stempel daarvoor heel goed kunnen dienen en hoe 't met den rug gaat moeten wij zien. Dit voordat ik 't weer vergeet.” (brief Brusse aan De Roos 23 december 1919). De Roos antwoordde twee dagen later: “Over Leopold Verzen kan ik kort zijn, afwachten wat hij van je gravure-pag. zegt en de band zou heel goed kunnen worden, met het middenstuk van de vorige uitgaaf.

Het schutblad zal als 't een beetje meeloopt nog dit jaar klaar komen en zoo hoop ik ook daadwerkelijk het jaar goed te besluiten.”

Van de tweede druk zijn alle proeven bewaard gebleven. Daarbij bevindt zich een door Brusse geschreven overzicht van de data waarop proeven van Thieme werden ontvangen en aan Leopold ter correctie werden toegestuurd. Brusse tekende bovendien aan dat de complete kopij sinds 10 december 1919 in het bezit van Thieme was en op 18 februari 1920 de order tot zetten werd gegeven. Uiteindelijk was op 11 september de hele bundel met het omslag afgedrukt. Voor de herdruk werd een apart contract opgemaakt, dat op 14 oktober 1920 werd getekend. Ook nu droeg Leopold het auteursrecht niet over.

Behalve het kleinere formaat van de bundel en de keuze van een andere letter vertoont de herdruk nog twee belangrijke verschillen ten opzichte van de eerste druk, die waarschijnlijk met elkaar samenhangen. In de eerste druk beginnen alle gedichten – behalve de Omar Khayyam-kwatrijnen – met een initiaal. Daardoor is het, ook als de bladzijde volgelopen is, voor de lezer volkomen duidelijk waar een nieuw gedicht begint. Dit is in de tweede druk niet overgenomen: de gedichten beginnen hier met een kapitaal die zich in niets onderscheidt van de hoofdletters die aan het begin van een nieuwe zin voorkomen. Dit heeft tot gevolg dat de lezer op verscheidene plaatsen niet onmiddellijk kan zien of de tekst op de volgende bladzijde een voortzetting van het gedicht of het begin van een nieuw vers is. Zekerheid hierover kan men verkrijgen door de inhoudsopgave te raadplegen.

Zoals is opgemerkt, bevat de eerste druk geen inhoudsopgave. Het is aannemelijk dat het toevoegen van een dergelijke opgave in de tweede druk samenhangt met de typografische veranderingen. Bij het ontwerpen

van de 'Inhoud' deed zich een probleem voor dat ook in de uitgave van 1913 (1914) niet bevredigend is opgelost. De door Leopold, bij deze bundeling, tussen 'Morgen' en 'Voor 5 December' toegevoegde, niet voor-gepubliceerde verzen hebben geen echte afdelingstitel. De titel 'Albumblad' die als zodanig fungeert, heeft in feite alleen betrekking op het eerste gedicht van deze groep: 'Waar in de ondoorschenen lagen' (met het motto *Herinnering*).

De inhoudsopgave werd door Brusse ontworpen. Uit de door hem geschreven kopij en de proef ervan blijkt dat in eerste instantie gekozen was voor een opzet waarbij de afdelingstitels ten opzichte van de titels en de eerste regels van de gedichten aan de voorkant uitsprongen. Verder was 'Albumblad' de afdelingstitel van de bewuste toegevoegde verzen. Bij de correctie van de tweede revisie van de inhoud werd evenwel het oorspronkelijke ontwerp veranderd: de uitgever gaf aan dat de afdelingstitels gecentreerd moesten worden. Merkwaardig genoeg staat een dergelijke aanwijzing ook bij de titel 'Rondels'. Daarmee werd 'Rondels' een afdelingstitel. De definitieve versie van de inhoud geeft dan ook de indruk dat er een afdeling 'Albumblad' is die uit één gedicht bestaat en vervolgens een afdeling 'Rondels' die zes gedichten omvat. Op de betreffende plaats in de bundel echter blijkt dat 'Albumblad' fungeert als afdelingstitel voor alle zeven verzen. Beide "oplossingen" zijn uiteraard onjuist en de conclusie moet zijn dat in de tweede druk de onduidelijkheid op dit punt alleen maar groter is geworden. Overigens heeft Leopold de derde revisie, waarin de veranderingen van Brusse waren aangebracht, onder ogen gehad. Dit betekent dat de uiteindelijke opzet van de inhoud door de dichter, zij het passief, is geautoriseerd.

De tweede druk van Leopolds *Verzen* die opnieuw door S.H. de Roos typografisch werd verzorgd en door G.J. Thieme werd gedrukt, kwam in oktober 1920 in de handel;³⁰ de colofon vermeldt niet waar de bundel is gebonden. Hij is gezet uit de Gravure en verscheen in een formaat van 14 × 20 cm. De oplage bedroeg 2050 exemplaren waarvan 50 genummerde, op geschept Hollandsch Van Gelder-papier en in halfleer gebonden. De prijs was f 1,90 (geb. f 3,50); de 50 bijzondere exemplaren kostten f 17,50. Deze laatste zijn ditmaal wel in het contract vermeld. Hierin staat verder dat Leopold in verband "met den te laag gestelden verkoopprijs" van de gewone exemplaren afzag van elk honorarium. De auteur ontving twaalf presentexemplaren.

De luxe-exemplaren zijn voorzien van het oorspronkelijke, door De Roos ontworpen, rugstempel (zonder de sierblaadjes) en hebben een wat groter formaat (14,5 × 20,5 cm). Voor de gewone, in soepel linnen gebonden, exemplaren werd het bandstempel van de eerste druk gebruikt. Het omslag van de ingenaaide exemplaren werd door Brusse ontworpen.

³⁰ Vgl. het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 26 oktober 1920 (p. 978).

Canter, B.: 'Boekbeoordeling; Verzen door J.H. Leopold, Rotterdam W.L. en J. Brusse'. In: *Holland express* 1914. p. 753-754.

K[uijper], K.: '[Rec. van] Verzen door J.H. Leopold. Rotterdam. W.L. en J. Brusse. 1913'. In: *Onze eeuw* 14 (1914). Dl. III. p. 148-150.

Querido, Is.: '[Rec. van] J.H. Leopold. - Verzen'. In: *Algemeen handelsblad* 15 en 28 mei 1914.

* Ook te vinden in *Letterkundig leven* [dl.] I. Amsterdam, 1916. p. 37-55.

Thomson, J. Jac.: 'Literair keur-overzicht; [rec. van] J.H. Leopold, *Verzen*. (Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1913)'. In: *Stemmen des tijds* 3 (1914). Dl. II. p. 1143-1156.

Verwey, A.: '[Rec. van] J.H. Leopold: Verzen'. In: *De beweging* 10 (1914). Dl. I. p. 321-325.

* Ook te vinden in *Proza*. Dl. IV. Amsterdam, 1921. p. 125-130.

** Leopold schreef hierover aan Verwey: "Laat ik U even mogen bedanken voor Uw vriendelijke bespreking van mijn boekje. Bovenal ben ik gevoelig voor de hartelijke toon, die in Uw woorden doorklinkt. En wat verder de inhoud aangaat, ben ik blij dat U die zakelijk en niet sentimenteel hebt behandeld." (11 maart 1914).

W[alch, J.L.]: 'Letteren; poëzie; [rec. van] J.H. Leopold, "Verzen", Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1913'. In: *Het vaderland* 6 september 1914.

Woestijne, K. van de: '[Rec. van] J.H. Leopold: Verzen [Rotterdam, 1913]'. In: *De nieuwe Amsterdammer* 13 november 1915.

* Ook te vinden in *Verzameld werk* dl. 5: *Beschouwingen over literatuur*. Brussel, [1949]. p. 302-307.

Naar aanleiding van de tweede druk verschenen:

P[adberg], H.: '[Rec. van] J.H. Leopold, *Verzen*, 2de druk. Brusse's Uitg.-Mij., Rotterdam 1920'. In: *Studiën* 53 (1921) [= dl. 95]. p. 481.

[Querido, Is.]: 'Kunst; boeken; [rec. van] den tweeden druk van *Verzen*, door J.H. Leopold (W.L. en J. Brusse, Rotterdam)'. In: *Algemeen handelsblad* 24 november 1920.

In *De nieuwe eeuw* van 11 december 1920 (p. 327) wordt de bundel genoemd in de rubriek 'Leestafel' met de opmerking: "Een bundel schoonheid; teere verzen, hier en daar misschien wat te gewild, doch andere toch innig gevoeld en placiede."

OVERLEVERING	<i>P</i>: <i>Cheops</i>. [Privé-druk]. [Rotterdam], [november/december 1914]. <i>NG</i>: <i>De nieuwe gids</i> 30.I, januari 1915, p. 121–126. <i>Z</i>: <i>Cheops</i>. Voor De Zilverdistel op de eigen-handpers gedrukt door J.F. van Royen [met medewerking van P.N. van Eyck en S.H. de Roos] als eerste boek voor de Vereeniging der Vyftig. 's-Gravenhage, juli [= augustus] 1916. <i>A</i>: Aflevering van <i>De nieuwe gids</i> 30.I, januari 1915, met potlood- en inkt-aantekeningen van J.H. Leopold. <i>M</i>¹: Manuscript in Map I, 6 (: groep 1): gedeelte van een gelinieerd blocnotevelletje; formaat 13,5 × 10,5 cm; slechts enkele woorden. <i>M</i>²: Manuscript in Map I, 1 (: groep 1): in een ongelinieerd (school)schrift; zie verder noot 3.
DATERING	Vóór 16 november 1914
VARIANTEN EN CORRECTIES	Opm.: Bij de tekstvergelijking is uitgegaan van <i>Z</i>. Achtereenvolgens vindt men onder I alle verschillen tussen <i>Z</i> en de privé-uitgave en de tijdschriftpublicatie; dit gedeelte van het apparaat is dus regressief. Onder II worden de open varianten gegeven die Leopold bij het gedicht in zijn exemplaar van <i>De nieuwe gids</i> heeft genoteerd, en de enkele notities van <i>M</i>¹. Onder III ten slotte worden alle varianten opgesomd van <i>M</i>² ten opzichte van de Zilverdistel-uitgave, voorafgegaan door enkele correcties die Leopold in het manuscript heeft aangebracht. De gedeelten II en III zijn progressief. I [<i>motto</i>] ...et inexpugnabile seclum < ontbreekt <i>P</i>, <i>NG</i> 20 CHEOPS < Cheops <i>P</i>, <i>NG</i> 81 bijwijlen < bijwijlen, <i>P</i> 86 loop < loop, <i>P</i> 90 En andere < En andere, <i>P</i> verblijven < verblijven, <i>P</i> 92 onderdeelen, < onderdeelen <i>P</i>, <i>NG</i> 94 en < Het <i>P</i> krioelen < krioelen, <i>P</i> 98 dan < dan, <i>P</i> 142 op duizenden < op duizenden, <i>NG</i> 152 hunnen < hunne <i>P</i> 156 eigenzinnigen < eigenzinnige <i>P</i>, <i>NG</i> 173 purperiaspis < purperjaspis <i>P</i> II <i>A</i> 88 door de verlorene aeonen stroomend] (a) [door de] opvolgende [aeonen stroomend] (b) [door] zich [opvolgende aeonen stroomend] (c) [door zich] ver[volgende aeonen stroomend] (d) [door { de opvolgende zich ver[volgende] } aeonen] wijken

Opm.: De laatste variant moet worden gelezen in samenhang met 'ging' uit de regel daarvóór:

ging boren door het bodemlooze, voort
 door $\left\{ \begin{array}{l} \text{de opvolgende} \\ \text{zich ver[volgende]} \end{array} \right\}$ aeonen [*ging*] wijken

- 99 de gouden bollen rollend door den laan]
 (a) gonzende klossen [rollend door den laan]
 (b) [^]vastgezet
 (c) [^]spil
 (d) [^]vingeren

*M*¹

Cheops als met netten
 en haar bewegen
 <>
 in [haar bewegen]

III

*M*²

- 38 achter *één* is een *k* doorgestreept
 80 de eerste *u* van *byssusluier* die veel op een *a* lijkt is doorgestreept
 en daarboven is opnieuw een *u* geschreven
 99 bollen < bollend
 150 trillende < trillende,

[*motto*] ... *et inexpugnabile seclum*] *vervalt*

- 20 CHEOPS] Cheops
 30 wegtrawant.] wegtrawant. –
 40 flitsen] stiften
 56 gestoelte.] gestoelte. –
 67 af en hun] af, in zijn
 71 kronkelwegen] kronkelingen
 73 hunne] $\left\{ \begin{array}{l} \text{(a) hunne} \\ \text{(b) dezer} \end{array} \right\}$
 75 het planetenkoor.] de planeten, koor,
 81 bijwijlen] $\left\{ \begin{array}{l} \text{(a) bijwijlen} \\ \text{(b) [bij] tijdén} \end{array} \right\}$
 89 verlies.] verlies. –
 93 loop.] loop
 97 wet.] wet. –
 104 ledigheid....] ledigheid.....
 111 afbrak,] afbrak
 114 geslepen] geslepen,
 131 pool] pool,
 135 geheimzinnigheid.] geheimzinnigheid. –
 146 en zijn] als met
 150 zuchtend] zuchtende
 156 despoot.] despoot. –
 165 den] de

176 ranke,] ranke
 179 kamfer,] kamfer;
 183 stoute] en stout
 190 zilvervloeiend] zilvervloeiend,
 192 witverblindend] wit verblindend
 194 lichamen] lichamen, gevoelde,] gevoelde
 196 gepluisde] geplooid

NOTEN

¹ De privé-druk van *Cheops* is evenals die van *Oinou* een dun boekje met een zeegroen (schrift-)omslagje dat gedrukt werd door de firma Benedictus in Rotterdam. Het boekje telt 12 bladzijden en is gedrukt op Hollandsch-Van Gelder papier in een formaat van 18 x 22,5 cm. De oplage was 13 exemplaren.

Hein Boeken ontving een exemplaar van deze privé-druk met een opdracht die gedateerd is: 13 februari 1915. Hieruit zou men kunnen afleiden dat het boekje dateert van ná de publikatie van het gedicht in *De nieuwe gids*. Om verschillende redenen is dit echter zeer onwaarschijnlijk. In de eerste plaats was het gedicht al in november 1914 voltooid – Kloos ontving het op 16 november 1914 ter plaatsing in *De nieuwe gids*. Het valt aan te nemen dat de privé-druk vlak na de voltooiing van het gedicht is gemaakt. Hierop wijzen ook de verschillen die de tekst vertoont ten opzichte van die in *De nieuwe gids* en de Zilverdisteluitgave. Bovendien zal Hein Boeken een exemplaar gekregen hebben als blijk van waardering voor zijn stukje 'Tot J.H. Leopold. (Dank voor zijn "Cheops")', dat in het februari-nummer 1915 van *De nieuwe gids* (p. 292) verschenen was. Dit stukje is overigens gedateerd: Kerstmis 1914. Boeken, die toen deel uitmaakte van de redactie van *De nieuwe gids*, zal het dus na lezing van de door Leopold ingezonden kopij geschreven hebben.

² In 1909 of 1910 stichtten Bloem en Greshoff, bij wie zich al snel Van Eyck aansloot, een bibliotheek reeks: De Zilverdistel. Als eerste uitgave verscheen in 1910 het gedicht *Worstelingen* van Van Eyck. Het jaar daarop verschenen bundels van Van Nijlen en Gossaert. In september 1912 trokken Bloem en Greshoff zich ten gunste van Van Eyck terug. In die tijd kreeg Van Eyck typografische adviezen van J.F. van Royen, die uiteindelijk met Van Eyck ging samenwerken. De uitgaven werden gedrukt bij Joh. Enschedé en Zonen in Haarlem. Dit veranderde toen Van Royen in de loop van 1914 een eigen hand-drukpers in zijn huis liet installeren. In de hierop volgende vierde en laatste periode van De Zilverdistel verscheen o.a. Leopolds *Cheops*. (Zie voor de geschiedenis van De Zilverdistel: J.C. Bloem: *Brieven aan P.N. van Eyck*. Ed. G.J. Dorleijn, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. 's-Gravenhage, 1980. 2 dln. In: *Achter het boek* 15 (1976), afl. 1/3 en 16 (1977), afl. 1/3; en de daar opgegeven literatuur.)

De prospectus *De Zilverdistel* die in december 1915 verscheen, kondigt o.a. de oprichting aan van de "Vereeniging der Vyftig": "Onze bedoeling is: over te gaan tot het vormen van eene vereeniging, welke leden zich verbinden tot intekening op de door De Zilverdistel uit te geven Nederlandsche werken, en wel naar de volgende regelen: Het

maximum aantal leden wordt bepaald op vijftig. De oplage van ieder werk wordt beperkt tot hetzelfde aantal, genummerd van 1–50, vermeerderd met twintig exemplaren, welke genummerd van i–xx, ter beschikking blijven van de beide eigenaren van De Zilverdistel, doch door hen niet in den handel worden gebracht. Zoolang het aantal leden nog niet vijftig bedraagt, kan een lid meer dan één serie van de in één jaar uit te geven werken erlangen.” Leopolds *Cheops* zou het eerste boek voor deze “Vereeniging der Vyftig” worden.

Op 30 december 1915 keerde Van Eyck, die correspondent van de *NRC* in Rome was geweest, in Nederland terug. Begin 1916 vroeg hij aan Leopold toestemming voor een uitgave van *Cheops* in De Zilverdistel. De dichter antwoordde op 3 maart 1916: “Principieele bezwaren heb ik niet tegen inwilliging van Uw verzoek. Het zou dan wel een buitengewoon dun boekje worden, dat U wenscht uit te geven, maar als dat overeenkomstig Uwe bedoeling en naar het programma van den prospectus is, dan leg ik er mij bij neer. En dus, gaarne stel ik het bedoelde gedicht ter Uwer beschikking en verheug er mij in voor mijn gering deel te kunnen medewerken met Uw sympathieke onderneming.”

Leopold heeft zijn gedicht voor de Zilverdistel-uitgave niet opnieuw afgeschreven; de tekst van *De nieuwe gids*-publicatie heeft als kopij gediend. Wel maakte Van Eyck Leopold attent op twee ongerechtigheden in die tekst: het raadselachtige ‘of’ in r. 162 (: ‘waart // over het kostbaar glanzen of heen en keurt’), dat ongetwijfeld een zelffout was, en de lezing ‘den eigenzinnige despoot’ (r. 156) die ook in de privé-druk voorkomt. Leopold zelf bracht nog twee veranderingen aan: “Uw beide opmerkingen zijn juist; bovendien zou ik gaarne pag. 123 reg. 10 v.o. een komma geplaatst zien achter ‘onderdeelen’, en pag. 125 reg. 4 v.b. de komma achter ‘duizenden’ weggenomen; verdere bezwaren heb ik niet.” (briefkaart aan Van Eyck 10 mei 1916; de paginanummers verwijzen naar bladzijden in *De nieuwe gids*).

Behalve Van Eyck en Van Royen heeft ook S.H. de Roos bemoeienis gehad met de Zilverdistel-uitgave van *Cheops*. Op aanwijzing van Van Royen ontwierp hij de titelregel en de initialen. Eind april 1916 schreef hij aan Van Royen: “Later dan ik dacht eerst, kan ik U nu hierbij de schetsen zenden voor titelregel en initialen ter opluistering van *Cheops*. Het snijden gaat nogal vlug hoop ik en het oponthoud zal voor U dan niet groot zijn naar ik verwacht. [...]

Om in overeenstemming met de voorgaande en wellicht latere drukken te blijven maakte ik de dubbellijnige C [= de eerste letter van de titel boven het gedicht]. Dit bracht weliswaar voor de vorm moeilijkheden, die ik echter hoop overwonnen te hebben. [...]

Ja opmerkingen over de titel en initialen heb ik niet dan dat ik liever de A [van het eerste woord van het gedicht: ‘Na’] wat dichter tegen de blauwe N aanzag, en de beide halve regels liever een pasje insteek van een □ zou laten inspringen. De achterkant der vier eerste regels (halve meegerekend) loopt dan niet zoo boogsgewijze in de volgende over.

En verder zou ik U willen vragen is de signatuur op de blanco voor-

pagina wel zoo noodig? Het is vindt [*sic*] ik, altijd hinderlijk zoo'n onbenullige enkele letter op het volle wit van een heele pagina te zien staan. Je zoudt hem er weg willen kijken." (27 april 1916).

Eind mei of begin juni 1916 leverde de lettergieterij "Amsterdam" aan Van Royen houtgravures en vijf losse letters voor de *Cheops*-uitgave. De eerste gedrukte versie van de colofon vermeldt: "Deze druk van CHEOPS werd voltooid juni MCMXVI; in de derde en definitieve versie werd behalve de tekst van de colofon ook de datering veranderd, n.l. in juli 1916. Het drukken was toen wel voltooid maar de uitgave verscheen niet in die maand. Eind juli of begin augustus leverde de fotochemigrafische inrichting Bakhuis & Van Beek in Den Haag een bandstempel en begin augustus werden 45 exemplaren door boekbinderij C. Verschoor & Zoon eveneens in Den Haag in heel perkament gebonden. Nog op 14 augustus 1916 schreef De Roos aan Van Royen: "Ik ben benieuwd Cheops klaar te zien [...]." Maar twee dagen later kon hij de ontvangst van zijn exemplaar bevestigen:

"'Cheops' bereikte mij in welstand, als eerste der vijftig heb ik hem met de noodige onderscheiding ontvangen en koester hem nu als een kind van moeder en vader. Het wicht is de liefde waard het ziet er fijn en sterk uit. Hartelijk dank voor de schenking ervan. Ik ben benieuwd wat de echte vijftigers er van zullen zeggen." Het boekje dat dus in augustus 1916 verscheen, is gedrukt in rood, zwart en blauw (d.w.z. de tekst is in zwart gedrukt, behalve de titelregel en de initialen die in rood of blauw zijn gedrukt) op Batchelorpapier. Het telt 16 bladzijden en heeft een formaat van 17,5 × 24,5 cm. Als letter is gekozen de Zilvertype, die door De Roos speciaal voor De Zilverdistel was ontworpen.

De oplage bedroeg 50 exemplaren, genummerd 1–50 en daarnaast 20 romeins genummerde exemplaren die ter beschikking van De Zilverdistel bleven. Leopold ontving drie exemplaren, de nummers XVI, XVII en XVIII. De prijs van de bundel was f 10, –. In de loop van 1917 raakte hij uitverkocht.

De uitgever Brusse heeft het verhaal in de wereld gebracht als zou na de dood van Leopold een exemplaar van de Zilverdistel-uitgave, met aantekeningen en veranderingen van de dichter, zijn ontvreemd:

"Toen de dichter na een kort ziekbed gestorven was en zijn erfgenamen de nalatenschap onder hun hoede namen, bleek het dat Cheops, in de Zilverdisteleeditie, en voorzien van Leopold's aantekeningen en wijzigingen voor herdruk in den Tweeden Bundel, op onverklaarbare wijze was verdwenen." (W.L. Brusse: 'Leopold's nalatenschap'. In: *NRC* 30 oktober 1926; ook in *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 277.) Polak hecht om verschillende redenen weinig geloof aan deze mededeling van Brusse. (J.B.W. Polak en J.F. Staal: 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan III; Kanttekeningen bij het gedicht Cheops van J.H. Leopold'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 125–127.) Het blijkt echter dat niet een exemplaar van *Cheops* maar van de bundel *Oostersch* was verdwenen, terwijl bovendien de suggestie van "stelen" niet verantwoord kan worden. (brief van R.I. Leopold aan Brusse 12 november 1926.) Zie verder p. 225–226.

³ Het manuscript van *Cheops* is geschreven in een ongelinieerd (school)schrift met een slappe, blauwe kaft. Het schrift dat 20 bladen telt, heeft een formaat van 16,5 × 20,4 cm. Op het etiket is met potlood ‘S I’ geschreven en links daarboven ‘Schr. I’. Behalve *Cheops* bevat dit cahier ook een groot gedeelte van de latere, onvoltooid gebleven, bewerking en uitbreiding van het zgn. ‘bloemen-Albumblad’, dat voor het eerst in *De gids* van februari 1922 gepubliceerd werd. Hieruit kan men overigens niet zonder meer afleiden dat de tekst van *Cheops* vlak vóór of na februari 1922 in het schrift werd afgeschreven. Het gedicht kan evengoed enige tijd na het verschijnen van de Zilverdisteluitgave, dus b.v. in 1917 of 1918, door Leopold in het schrift zijn opgeschreven.

In dit verband is het van belang, dat in de correspondentie tussen S.H. de Roos en de uitgever Brusse al eind 1919 sprake is van een nieuwe, tweede bundel verzen van Leopold. Hierin zou ongetwijfeld *Cheops* zijn opgenomen, en de tekst in het schrift zou als kopij hebben gediend.

De tekst van *Cheops* beslaat de rectozijden van in totaal 12 bladen van het schrift – de verso zijden zijn onbeschreven – en is geschreven in zwarte inkt. De twee open varianten (in r. 73 en 81) zijn later met potlood boven de woorden waar ze bijhoren, geschreven. Onder het gedicht staat in zwarte inkt en tussen haakjes ‘‘212 vss.’’, terwijl rechtsboven de titel met potlood is geschreven: ‘‘Cheops 212’’ en ‘‘alb. blad 276’’. Deze laatste aantekening dateert dus van later; dit geldt waarschijnlijk ook voor de regeltelling in tienvouden die, eveneens met potlood, achter de regels, dus in de rechtermarge, is genoteerd. Zowel uit de regeltelling als uit het aangegeven totale aantal regels blijkt, dat Leopold in de drie gevallen dat de tweede helft van een vers op de volgende regel staat, deze regels toch als één vers heeft geteld. Ten slotte zijn alleen de bladen die de tekst van *Cheops* bevatten, met een blauw potlood genummerd, van 1 tot 12. Het is niet uitgesloten dat deze nummering dateert uit de eerste tijd van de bewerking van het ‘bloemen-Albumblad’, want daarin is met datzelfde potlood iets doorgestreept.

Afgezien van de woord- en interpunctievarianten vertoont het manuscript nog een belangrijk verschil ten opzichte van eerdere versies. In de privé-druk, waarin alle versregels met een hoofdletter beginnen, volgt er na r. 30, 56, 89, 97, 135 en 156 een regel wit en begint de versregel na die regel wit met een initiaal. Ook de versie van *De nieuwe gids* heeft op die plaatsen een regel wit; de versregels die volgen na een regel wit, beginnen niet met een initiaal maar met een gewone kapitaal. In de Zilverdisteluitgave ontbreken – waarschijnlijk om typografische redenen – de regels wit, maar komen weer wel initialen voor, die bovendien in een afwijkende kleur (rood of blauw) zijn gedrukt. In het manuscript nu eindigen de regels die voorafgaan aan de in de privé-druk en in *De nieuwe gids* voorkomende regels wit, met een punt en een gedachtenstreep. Van Eyck die in zijn editie de tekst van het manuscript volgt, heeft de gedachtenstreepjes laten vervallen en de regels wit weer aangebracht, zoals dat ook al in de omstreden uitgave van *Verzen* 1926 gebeurd was.

Blok komt in zijn artikel over het handschrift van *Cheops* tot de conclusie “dat tot een pertinente indicatie van een regel wit onder een versregel die eindigt met een punt-streep, niet kan worden besloten.” Verder merkt hij nog op: “Zo er al sprake is van een tendens tot indicatie van regels wit, dan is die toch erg zwak.” Desondanks neigt Blok ertoe toch op alle betreffende plaatsen een regel wit in te lassen. (W. Blok: ‘Het handschrift van Leopolds “Cheops”’. In: *Proeven van Neerlandistiek, aangeboden aan Prof.dr. Albert Sassen*. Groningen, 1978. p. 17–23; de citaten op p. 22–23.) Zonder die “pertinente indicatie” zou dat echter een niet gerechtvaardigde en niet noodzakelijke ingreep van de editor betekenen. We moeten aannemen dat het toevoegen van de gedachtenstreepjes en het ontbreken van een duidelijke indicatie van regels wit in het manuscript met elkaar samenhangen. Het is daarom niet verwonderlijk dat Van Eyck de regels wit heeft ingelast én de gedachtenstreepjes heeft weggelaten. Wie kiest voor de versie van het manuscript, zal naar onze mening een tekst moeten presenteren met op de betreffende plaatsen punten gevolgd door gedachtenstreepjes en zonder regels wit. Er zijn geen dwingende redenen om Van Eycks werkwijze te volgen.

Geheel anders ligt de zaak met betrekking tot de Zilverdisteluitgave. Het lijkt zeker dat daar de witregels om typografische redenen zijn weggelaten: het gebruik van de (gekleurde) initialen maakt de witregels als markering van een nieuw gedeelte overbodig. We hebben hier te maken met een beslissing van de typograaf Van Royen die door Leopold passief is geautoriseerd. Kiest men voor de Zilverdisteluitgave, dan is het gerechtvaardigd geen gebruik te maken van initialen en witregels in te voegen naar analogie van de privé-druk en van de publikatie in *De nieuwe gids*. Ten slotte dient nog opgemerkt te worden dat in het manuscript ook de tweede helft van r. 208 op de volgende regel staat.

⁴ Het is waarschijnlijk dat Van Eyck Leopold om een motto voor de Zilverdisteluitgave van *Cheops* heeft gevraagd. Op 18 mei 1916 schreef de dichter aan Van Eyck: “Als kort motto zou kunnen dienen: et inexpugnabile seculum. Is dit overeenkomstig Uw wensch, dan heb ik geen bezwaar; zoo niet, dan zie ik gaarne nader bericht tegemoet.” Leopold heeft het motto later in het handschrift niet overgenomen. Het motto is waarschijnlijk geen citaat. Men heeft althans de eventuele bron ervan niet kunnen achterhalen. Kamerbeek heeft dan ook het vermoeden uitgesproken dat het Leopolds eigen woorden zijn. Polak verwijst in dit verband naar Vergilius’ *Aeneis* II, 324: ‘venit summa dies et ineluctabile tempus’. (J.B.W. Polak: ‘Mijn hart neemt velerlei gestalten aan (V)’. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954). p. 168.) Over de interpretatie van het motto zijn de meningen verdeeld. Van Eyck meent dat het motto, dat hij vertaalt met ‘de onverslaanbre tijd’, “[...] door het beeld van de tijd, tegenover de eeuwige gemeenschapseisch van de kosmos ’s dichters ervaringsindividualisme als onoverwinnelijk aanduidt.” (P.N. van Eyck: ‘Leopold II’. p. 300; *VW*. 4. p. 561.) Kamerbeek stelt echter “dat *saeculum* hier betekent: niet *tijd*, maar *wereld* [...] en dat dus Cheops inderdaad

neerkomt op een belijden van de waarden van deze wereld.” (J.C. Kamerbeek: ‘Leopold en de oudheid’. In: *De nieuwe stem* 11 (1956). p. 114.)

In de uitgave *Verzen* 1926 werd in overeenstemming met het handschrift van *Cheops* het motto weggelaten. Van Eyck, die toen het handschrift nog niet kende, maakte daar in een brief aan de uitgever Brusse bezwaar tegen omdat naar zijn mening het motto essentieel was voor een goed begrip van het gedicht. R.I. Leopold, een neef van de dichter, antwoordde op 16 november 1926: “Het MS. bevat geen motto, niets wat daar op lijkt is gevonden en zelfs na Uwe mededeeling zou ik mij niet verantwoord achten het op te nemen.” Van Eyck schreef daarop: “Nu Leopold zelf het motto, dat de Zilverdistel-uitgave had, weggelaten heeft, geef ik toe, dat het in de tekst misschien beter achterwege blijft, maar, daar het voor het goed verstaan van het gedicht zeer nuttig is, zou het in een verantwoording vermeld moeten worden.” (1 januari 1927).

⁹ Op 4 september 1918 stuurde Leopold een exemplaar van de Zilverdistel-uitgave van *Cheops* aan Mevr. Martha van Vloten: “Volgens afspraak doe ik U thans het gevraagde vers ‘Cheops’ toekomen; evenwel daar het U gezondene mijn eenigst exemplaar is, moet ik U tot mijn spijt verzoeken het na lectuur weer te willen terugzenden.” Na het lezen van *Cheops* heeft Mevr. Van Vloten Leopold een brief geschreven waarin zij haar bewondering voor het gedicht uitsprak en vragen stelde over het ontstaan ervan. De dichter antwoordde: “Uw brief heeft mij begrijpelijker wijze veel genoeg gedaan en ik ben U zeer erkentelijk voor Uw vriendelijke woorden over mijn werk; laat ik met den Griek mogen zeggen *ἡδομαι ὑπὸ σου τιμώμενος, εἴπερ ἄνθρωπος εἰμι*; te meer omdat de passages, die U er uit aanhaalt ook mij het naaste gaan.

Toch heb ik tegen dit antwoordschrijven opgezien, omdat het beantwoorden van de vragen die U doet, zoo anders en veel simpeler uitvalt, dan U blijkbaar verwachtte. Vooreerst ben ik niet in Egypte geweest en dan moet ik op de vraag hoe ik op het idee van de Ch. ben gekomen, eigenlijk zeggen, op school, terwijl ik voor de klasse stond en de jeugd in de schoonheden van Herodotus en speciaal in de bouw van de pyramiden inwijdde. Toen kwam de leidende gedachte of eigenlijk het gezicht bij mij op en de verdere détails volgden bij de uitwerking van zelf uit het gegeven.

Ook dat ik ‘met rijkdom van tevredenheid’ het heb overgelezen, moet ik tot mijn spijt, ontkennen. Ik heb eerlijk gezegd nooit zoo bijzonder er mee kunnen weglopen, vooral omdat ik altijd meende, als ik meer tijd had gehad, het beter, in hoofdzaak krachtiger te hebben kunnen maken; eerst toen ik het eens hoorde voordragen, raakte ik er mee verzoend en dacht: nu, de kracht valt toch mee. En nu U en anderen er zoo gunstig over oordeelen, paai ik mij maar met de bekende ervaring, dat de auteur dikwijls een slechte kijk heeft op zijn eigen werk.

Ik wil hopen dat een en ander niet te zeer ontnuchterend op U moge werken; in elk geval wil ik U verzekeren, dat Uw vriendelijke woorden

mij werkelijk veel genoeg hebben gedaan, en ik mij verheugd heb in Uwe belangstelling.” (14 september 1918). Het Griekse citaat in de brief is door Leopold – in enigszins gewijzigde vorm – ontleend aan de *Anabasis* van Xenophon (Bk. VI.1.26); de vertaling ervan is: ‘Ik verheug mij erover door U geëerd te worden, omdat ik nu eenmaal een mens ben.’

Vgl. voor een vertaling van de in de brief bedoelde passage van Herodotus en een vergelijking tussen die passage en Leopolds gedicht: J.B.W. Polak en J.F. Staal: ‘Mijn hart neemt velerlei gestalten aan III; Kanttekeningen bij het gedicht *Cheops* van J.H. Leopold’. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 120–123. Van Halsema merkt op: “Het mag dan bij Herodotus begonnen zijn: de tekstdelen die de uitputtingsslag van de wording van een Leopold-gedicht overleefd hebben, vertonen nog maar weinig sporen van deze oorsprong. Alleen de passage waarin Leopold wat feitelijke mededelingen over de bouw van de pyramide geeft, heeft z’n materiaal nog aan die oerfase te danken. We vinden nog sporen van zijn trouw op dit punt aan Herodotus terug in zijn exemplaar van de *Guide to the Egyptian Collections in the British Museum*. Hij heeft hier kennelijk gezocht naar nieuwe bruikbare gegevens, en vond alleen maar een fout. De *Guide* zegt dat volgens Herodotus groepen van telkens tien-duizend man aan de bouw van de pyramide werkten; Leopold corrigeert dit tot: honderdduizend, en zo vinden we de bouwers in *Cheops* ook aangeduid als *honderdduizenden*.” (D. [= J.D.F.] van Halsema: ‘Sterrenstelsels van woorden; De fascinerende ontstaansgeschiedenis van een gedicht van Leopold’. In: *Vrij Nederland*, boeknummer, 18 oktober 1980. p. 66.) De *Guide* dateert van 1909 en Leopolds exemplaar bevindt zich in de Gemeentebibliotheek in Rotterdam (sig. 990G50). De correctie van de dichter staat op p. 198; verder heeft Leopold de op p. 196 gegeven afmetingen van de pyramide in Engelse maten omgerekend in meters en de getallen in de marge genoteerd.

⁶ Leopold vond *Oinou* vergeleken bij dit gedicht “niet veel zaaks”. Toen hij aan Brouwer een exemplaar van *Cheops* gaf, zei hij: “Dit is voor jou. Je zult erin vinden uitgedrukt, dat de voorstellingen van het leven na den dood, waar we op getraceerd worden, voor unser einer niets aantrekkelijks hebben, integendeel.” (J.Sj. Brouwer: ‘Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold II’. In: *Het vaderland* 18 juli 1930.)

Naar Jhr. Dr. D.F.W. van Lennep, die Leopold ook in de latere jaren goed gekend heeft, meedeelt, werd het oordeel van de dichter over *Cheops* steeds negatiever; op het laatst kon hij er geen enkele waardering meer voor opbrengen. Misschien hangt dit mede samen met hetgeen Leopold tegen Brouwer zei, n.l. “dat hij in zijn dichterloopbaan ‘twee keer den steven had gewend’, d.w.z. zijn arbeidswijze had veranderd. Den eersten keer, na ‘voor 5 December’, [...] den tweeden keer na *Cheops*.” (J.Sj. Brouwer: ‘Leopold’s dichterlijke nalatenschap’. In: *De Nederlander* 23 augustus 1935. p. 8.)

⁷ Algemeen wordt dit gedicht beschouwd als één van de hoogtepunten in Leopolds werk en in de Nederlandse poëzie: Roland Holst: "Er is voor een kunstenaar wel geen schooner wonder denkbaar dan het vinden van een werk, dat in zijn tijd ontstond, en waarin de verhevenheid wordt geopenbaard, die hij [...] in zijn tijd voor onbestaanbaar was gaan houden. Dit wonder was mij toen gebeurd, waar ik temidden van velen zat te lezen in een openbare zaal, en weer buiten komend in de straten van de avondstad kon ik ongedeedd lopen [...] wetend, dat het bovenmenselijke in den mensch, hoewel vergeten, nog niet gestorven was, maar toch bevreemd door het gelijktijdig gebeuren van dit verhevene en het rondom afzichtelijke. En nog, als ik het gedicht [...] herlees, weet ik niet of mijn verbazing is omdat zulk een grootheid zich waarneembaar kon maken in de wereld van dezen tijd, of wel omdat dit gedicht, dat haar waarneembaar maakt, ooit níet bestaan heeft. Want zóózeer is het in eeuwigheid vervuld, dat het, na de eerste woorden reeds, altijd schijnt te hebben geklonken." En: "Indien de verhevenheid van een dichter bepaald wordt door die van zijn meest verheven gedicht dan is in dezen tijd en althans in onze taal Leopold door het gedicht 'Cheops' de meest verheven dichter." (A. Roland Holst: 'Over Leopold'. p. 422-423, 444.) Van Eyck: "Door de gave kracht van een zeer persoonlijke objectiviteit, draagt Leopolds 'Cheops' in zijn wijsdige [*sic*] statigheid en koele hoogheid het merk van een grootheid, dat het tot een der kostbaarste stukken van onze Nederlandsche poëzie maakt." (P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 439-440; *VW* 4. p. 360-361.) Bloem: "Een dergelijk gedicht te kunnen schrijven beteekent iets te zijn, waarbij de woorden geluk en ongeluk hun beteekenis gaan verliezen." (J.C. Bloem: 'In memoriam J.H. Leopold'. In: *NRC* 22 juni 1925.) Nijhoff: "[...] het gedicht met de zwaarste en langste adem dat ooit in onze taal geschreven werd, een baritonaria, om het zoo eens uit te drukken, van een volle beweging als nooit een componist heeft aangedurfd." (M. Nijhoff: '[Rec. van] J.H. Leopold "Verzen", Tweede bundel'. In: *NRC* 23 oktober 1926; *VW* 2. p. 494.) Nieuwenhuis: "'Cheops' [...] is wellicht het schoonste wat Leopold gegeven is geweest te schrijven. [...] In 'Cheops' zijn de muzikale en visuele elementen van Leopold's vers in volmaakte harmonie elk tot de hoogste potentie gekomen, het is in zijn natuurlijke verhevenheid een der schoonste gedichten, die er in onze taal geschreven zijn." (J. Nieuwenhuis: 'Van eigen en vreemde letteren; Bij Leopold's nalatenschap [...]'. In: *De Maasbode* 23 oktober 1926.) Donker: "Cheops is het monument der Nederlandsche poëzie." (A. Donker: 'De dichter J.H. Leopold'. In: *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 271.) Bittremieux: "Kan men zich een 'ritueler' gedicht voorstellen dan het beroemde 'Cheops'. Als 'woordkunst' beschouwd is het zo volmaakt, dat het bijna gedoemd lijkt om niet meer te ontroeren [...]. Ik voor mij ken weinig lange gedichten, die mij zo ononderbroken aangrijpen door hun menselijk accent, dat in de holte der woorden zo dramatisch resoneert, dat het is alsof het er uitbreken wilde." (C. Bittremieux: 'Nederlandse letteren; Leopold, een dichter die ons naderbijkomt; een uitgave van zijn verzameld werk'. In: *De nieuwe gids* 20 februari 1952. p. 8.) Deering: "[...] het

gedicht *Cheops*, een van de belangrijkste Nederlandse verzen van onze eeuw [...].” ([A.] D[ecring]: ‘[Rec. van] Schrijvers Prentenboek’. In: *Algemeen dagblad* 4 april 1970.) Vgl. ook Marsmans gedicht ‘Leopold (de dichter van *Cheops*)’, voor het eerst gepubliceerd in *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5. p. 208.

Hier tegenover staat het oordeel van Du Perron: “Wat Leopold betreft [...] dit gedicht *Cheops* [is] mij [...] grondig antipatiek [...]. Ik heb het minstens vier keer gelezen, en bij iedere nieuwe lezing sta ik er ongelooviger naar te kijken. Ik zie bij de eerste regel al de opgeheven handen, de skanderende vinger die de rituele stem vergezelt, waarmee het onvermijdelijk moet worden gelezen. Als ik kom tot: *de Koning Cheops*. (punt.) heb ik al lust om te fluiten, als bewijs dat de hypnose niet pakken zal.” (E. du Perron: *Tegenonderzoek; (Cahiers van een lezer)*. Brussel, 1933. p. 91.) Du Perron schreef aan Ter Braak op 25 november 1930: “Ik waardeer Leopold méér dan mijn stuk doet vermoeden, maar *Cheops* versta ik eenvoudigweg niet, en waarom zou ik mijn domheden niet bekennen, ik die er nu eenmaal géén eer in stel ieder woord dat ik spreek tot het eind van mijn levensdagen te kunnen verantwoorden. Bovendien overdrijf ik liever naar den ‘antipathieken’ kant...” (M. ter Braak/E. du Perron: *Briefwisseling 1930–1940* dl. I. [Ed. H. van Galen Last]. Amsterdam, 1962. p. 12.)

⁸ Jalink vraagt zich af: “[...] is de koele lotsaanvaarding van *Cheops* niet in overeenstemming met Marcus Aurelius’ uitspraak: ‘Hij leeft met de Goden samen, die toont tevreden te zijn met het hem toebedeelde en die doet wat de genius wil?’” (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 63.) Closset stelt: “De dichter berust nu volkomen in de definitieve scheiding tussen hemzelf en de buitenwereld. Het is zijn persoonlijke tragedie die hij als onderwerp van dit verhaal gekozen heeft. Na de mislukte poging contact te krijgen met de kosmos en de gemeenschap, keert het Ik weer in zichzelf terug, een machteloze gevangene van de eenzaamheid. Derhalve kan men zeggen dat dit werk het heldendicht is van de onmacht van de dichter.” (F. Closset: ‘Jan Hendrik Leopold (1865–1925)’. In: *TLT* 31 (1965). p. 285.) Volgens Simons “spant zich de poëzie van Leopold” tussen twee polen: “de kinderen uit ‘Kinderpartij’ ‘zoo zeker en zonder elk bedrog’ en de ‘eigenzinnigen despoot’ die hangt in zijn kultuurpatroon uit ‘*Cheops*’ [...]” (P. Simons: ‘De dichter J.H. Leopold’. In: *Ons erfdeel* 9 (1965/66), nr. 3. p. 19.) Vgl. W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 148–150; W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 320–321; L. Dekker: ‘Beskutting’. p. 18–19, 30; T.T. Cloete: ‘Dromende denke’. p. 116–117.

Zie voor interpretaties van het gedicht verder:

A. Roland Holst: ‘Over Leopold’. p. 440–446.

* Roland Holst heeft Leopold een overdruk van zijn artikel toegestuurd. Leopold schreef hem daarop: “Ik ben U wel zeer dankbaar voor het toegezonden stuk. Al had ik nooit kunnen denken, dat mijn werk een zoo sterken indruk op iemand zou kunnen maken en al valt het mij nóg moeilijk mij dat voor te stellen, ik ben er blij of eigenlijk gelukkig onder. En gelukkig over zoo veel in Uw stuk, over dit, dat U juist de verzen bespreekt, die ik zelf ook het liefst had en zoo dikwijls

ook de regels, en dat U bij de bespreking zoo vaak het treffende woord vindt. En heelemaal dat dit nu eens niet bezijden is of er niet eens aan toe komende, maar dat als U over mijn werk begint te spreken ik mij veilig voel. Niet, dat het niet veel te mooi is, alles wat U er van zegt, maar ik bedoel de aard en de gezindheid. Ik wist, dat U met 'Cheops' veel op hadt en had dat al zoo prettig gevonden, waar alle anderen klaagden over duisterheid en moeilijkheid. U hebt mij veel, veel genoeg gedaan [...]' (4 maart 1921; geciteerd naar A. Roland Holst *zeventig jaar*, speciaal nummer van *Maatstaf* en *De gids*. Den Haag, Amsterdam, [1958]. p. 37–38.)

** Van Eyck was het met Holsts interpretatie volstrekt oneens. Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold II'. p. 298–305; *VW* 4. p. 559–567.

*** Over de controverse tussen Roland Holst en Van Eyck handelen: J.A. Rispens: 'J.H. Leopold'. In: *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*. Kampen, [1938]. p. 230–242; N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 29–36.

P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 434–440; *VW* 4. p. 354–361.

* Ter Braak merkt over Van Eycks interpretatie op: "Na de interpretatie van Van Eyck, die mijzelf nooit gelukt zou zijn, neem ik aan, dat men er wel zooiets achter kan zoeken; maar heel wat duidelijker lijkt mij, dat de poëtische waarde van *Cheops* en het grootste deel van Leopolds overige gedichten met dergelijke uitleggingen hoegenaamd niets uitstaande heeft." (M. ter Braak: 'Leopolds dichterschap [...]' In: *Het vaderland* 11 augustus 1935.)

J. Wils: 'Het doove woord'. In: *Onze taaltuin* 6 (1937/38). p. 273–282.

* Hierop reageerde J.A. Rispens: 'De aanvaarde eenzaamheid'. In: *Elckerlyc* 3 (1938/39), nr. 3. p. 3–4.

W. Kramer: 'Leopold's "Cheops"'. (Een stilistische interpretatie). In: *Ntg.* 45 (1952). p. 325–331.

J.B.W. Polak en J.F. Staal: 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan III; Kanttekeningen bij het gedicht *Cheops* van J.H. Leopold'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 120–128.

J. Noë: 'Het gedicht *Cheops* door Leopold'. In: *Nova et vetera* 33 (1955/56). p. 229–233.

P. Minderaa: 'Leopolds *Cheops*'. In: *Opstellen en voordrachten uit mijn hoogleraarstijd (1948–1964)*. Zwolle, 1964. Zwolse reeks van Taal- en Letterkundige Studies nr. 16. p. 220–240.

M.J.G. de Jong: *Leopolds 'Cheops'; Een interpreterend essay met tekstuitgave*. Leiden, 1966. Aurea nr. 1.

* Vgl. ook M.J.G. de Jong: 'Leopold de dichter en koning *Cheops*'. In: *Het centrum* 2 september 1965.

** Op het essay van De Jong reageerden: J. Fontijn: 'Over Leopold en Nijhoff'. In: *Het parool* 14 januari 1967; W. Gobbers: '[Rec. van] Martien J.G. de Jong, *Leopolds 'Cheops'*. [...]' In: *TLT* 35 (1969). p. 551; M. Janssens: '[Rec. van] Martien J.G. de Jong, *Leopolds 'Cheops'*. [...]' In: *Leuvense bijdragen*, bijblad 56 (1967). p. 19–20; R.F. Lissens: 'Nogmaals "Cheops"'. In: *SpL*. 12 (1969/70).

- p. 284–292; S.A.E. van Puffelen: 'Leopolds "Cheops"'. In: *Wetenschappelijke tijdingen* 26 (1967). p. 75–76.
- K. Meeuwesse: 'De slotverzen van "Cheops"'. In: *VMA* 1970. p. 543–552.
- * Vgl. ook A.L. Sötemann: 'Gerrit Kouwenaar en de poëzie'. In: *Ntg.* 68 (1975). p. 358.
- J.D.F. van Halsema: 'Enkele bronnen van Leopolds Cheops'. In: *Ts.* 91 (1975). p. 8–51.
- * Vgl. W.J.W. Koster: 'Nederlandsche dichters V; Leopold en de klassieken'. In: *Hermeneus* 4 (1931/32). p. 83–87; i.h.b. p. 86–87.
- J.A. van Leuvensteijn: 'Cheops, gedicht van inzicht'. In: *Ntg.* 68 (1975). p. 282–286.
- W.J. Lukkenaer: *Cheops: held of schurk; Een onderzoek naar de receptie van Leopolds gedicht, mede bedoeld als eerste aanzet tot een andere interpretatie*. Leiden, 1977. Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde nr. 6.
- * Vgl. J.J. Kelder: 'Cheops tussen wal en schip'. In: *Meta* 12 (1977/78), nr. 2. p. 19–20.
- W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 84–93.
- W. Blok: 'Terug naar de piramide; Een interpretatie van Leopolds "Cheops"'. In: *Ntg.* 72 (1979). p. 24–36.
- D. Kroon: 'Reiziger doet Cheops; Een andere kijk op Leopold en zijn gedicht'. In: *Bzzlletin* 8 (1980), nr. 73. p. 3–16.
- ⁹ Herbert Grierson vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.2.
- ¹⁰ Zetfouten: in *NG*, r. 162 *glanzen of heen* i.p.v. *glanzen heen* en in *P*, *NG*, *Z*, r. 155 *meedogenlooze* i.p.v. *meedoogenlooze*

OVERLEVERING

*C*¹: Ongelineerd (school)schrift zonder kft (: Map I, 8); het cahier telt 38 bladen en bevat een groot aantal ingeplakte (en losse) kranteknipsels, ontwerpen van gedichten, en losse blocnotevelletjes waarop eveneens aanzetten voor gedichten zijn geschreven. De dichter heeft op een gegeven moment het schrift omgedraaid en is aan de andere kant opnieuw begonnen: men kan het dus op twee manieren beginnen te lezen; Van Eyck heeft evenwel de beschreven zijden van de bladen doorlopend genummerd (: 1–47). Het formaat is 17 × 21 cm. In het schrift staat een verwijzing naar de *Illustration* van 17 augustus 1918 en naar een boek van H. Massé: *Essai sur le poète Saadi*. Paris, 1919. Daarnaast zijn twee kranteknipsels eenvoudig te dateren: het eerste is het overlijdensbericht van Pjotr Boborykin † 12.8.1921; het tweede vermeldt dat Vladimir Korolenko op sterven ligt. Deze auteur overleed eveneens in 1921.

*M*¹: Manuscript in Map VII: een dubbelgevouwen half velletje ongelinieerd papier met watermerk; formaat 18 × 11,5 cm.

*M*²: Manuscript in Map I, 4 (: groep 4): een dubbelgevouwen blad ongelinieerd papier, dat samen met een ander één katern vormt; het formaat van elk blad is 33,5 × 21 cm.

*P*¹: Opgemaakte proef van de tijdschriftpublicatie van het gedicht in *De gids*; in Map II, 7 (: groep 1).

G: *De gids* 86.I, februari 1922, p. 197–204.

*P*²: Leopold is enige tijd na de publicatie van *Albumblad* begonnen aan een uitbreidende bewerking van het vers. Hij heeft daarbij o.a. gewerkt op de onder *P*¹ genoemde proef. Deze bestaat, net als de uiteindelijke publicatie, uit acht bladzijden. Op elk daarvan bracht de dichter veranderingen aan in de gedrukte tekst en schreef hij nieuwe regels of (open) varianten of losse notities in de linker- en rechtermarges. Op verschillende bladzijden heeft hij ook boven en onder de gedrukte tekst gewerkt. Na verloop van tijd is Leopold verdergegaan met de bewerking in een schrift; zie hierna onder *C*².

*M*³: Manuscript in Map VII: tweemaal gevouwen velletje gelinieerd papier met watermerk; formaat 23 × 17 cm.

*C*²: Leopold heeft op een gegeven moment twee overdrukjes van de tijdschriftpublicatie van *Albumblad* in acht delen geknipt en op de rechterbladen van een ongelinieerd (school)schrift geplakt (Map I, 1: groep 1). De acht delen komen overeen met de acht pagina's van *De gids*-publicatie: elk betreffend blad van het schrift bevat dus één pagina van de tijdschriftversie. Het gaat hier om het cahier waarin ook de handschriftversie van *Cheops* voorkomt (zie noot 3 bij gedicht [96]). De ingeplakte overdrukjes van *Albumblad* staan achter *Cheops* op de, ongenummerd gebleven, rectozijden van de bladen [13]–[20]. Leopold zal in eerste instantie de versnummering in veelvoud van vijf met zwart potlood aan de linkerkant van de ingeplakte pagina's hebben geschreven. Vervolgens heeft de dichter met hetzelfde zwarte potlood en in zwarte inkt, zowel aan de linker- als aan de rechterkant,

varianten en 'instructies' genoteerd. Bovendien is aangegeven welke regels van de tijdschriftversie moesten vervallen. Verschillende malen zijn op de rechterbladen al aanzetten te vinden voor nieuwe regels die geschrapte passages moeten vervangen.

*B*¹: Blocnote met bruin-kartonnen omslag ('Siha block'); Leopold schreef op het omslag "Botanieloof[?]" en daarboven het jaartal 1923; de blocnote bevat ongelinieerd papier en heeft een formaat van 14,5 × 7,5 cm; de eerste drie velletjes zijn losgescheurd. (Map III, 2: groep 7).

*B*²: Blocnote met bruin-kartonnen omslag ('Bloc-Notes'); de blocnote bevat ruitjespapier en heeft een formaat van 11,5 × 8,5 cm. Er komt een verwijzing in voor naar de *Neue Zürcher Zeitung* van 19 augustus 1923. (Map III, 1: groep 5).

*B*³: Blocnote met bruin-kartonnen omslag ('Siha block'); Leopold schreef op het omslag de datering "Juli, Aug. 24."; de blocnote bevat ongelinieerd papier en heeft een formaat van 14,5 × 7,5 cm. (Map III, 2: groep 9).

*M*⁴: Manuscript in Map II, 3 (: groep 3): half blocnotevelletje; formaat 9 × 6,5 cm.

*M*⁵: Manuscript in Map II, 3 (: groep 1): tweemaal gevouwen, gelinieerd vel papier met watermerk; formaat 22,5 × 18 cm.

*M*⁶: Manuscript in Map II, 4 (: groep 6): gelinieerd vel papier met watermerk; formaat 12 × 8 cm.

*M*⁷: Manuscript in Map II, 3 (: groep 2): dubbelgevouwen, ongelinieerd vel papier; formaat 18 × 11,5 cm.

*M*⁸: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): blocnotevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 12 × 7,5 cm.

*M*⁹: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): half blocnotevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 9 × 6,5 cm.

*M*¹⁰: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): half blocnotevelletje; formaat 9 × 6 cm.

*M*¹¹: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): half blocnotevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 9 × 6,7 cm.

*M*¹²: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): half blocnotevelletje; formaat 9 × 6 cm.

*M*¹³: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): velletje gelinieerd papier met watermerk; formaat 18 × 11,2 cm.

*M*¹⁴: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): half blocnotevelletje; formaat 9 × 6,5 cm.

*M*¹⁵: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): dubbelgevouwen velletje ongelinieerd papier; formaat 21 × 13,5 cm.

*M*¹⁶: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): velletje gelinieerd papier met watermerk; formaat 18 × 11,2 cm.

*M*¹⁷: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): blocnotevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 12 × 7,5 cm.

*M*¹⁸: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): velletje ongelinieerd papier; formaat 10,8 × 10,6 cm; tweezijdig beschreven.

*M*¹⁹: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2b): half blocnotevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 9 × 6,8 cm.

*M*²⁰: Manuscript in Map VII: tweemaal gevouwen velletje gelinieerd papier met watermerk; formaat 22,5 × 18 cm.
*M*²¹: Manuscript in Map VII: dubbelgevouwen half velletje gelinieerd papier met watermerk; formaat 11 × 18 cm.
*M*²²: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): strookje van een bloc-notevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 7,5 × 2,5 cm.
*M*²³: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): blocnotevelletje met geperforeerde bovenrand; formaat 10 × 6,7 cm.
*M*²⁴: Manuscript in Map II, 7 (: groep 2a): strookje van een enveloppe; formaat 6,1 × 2,8 cm.
*C*³⁻⁷: Het cahier (: zie hiervóór onder *C*²) bevat vijf stroken van éénzelfde soort, ongelinieerd papier met vrij “definitieve” versies van nieuwe, vervangende passages. Ze zijn door Leopold op de linkerbladen van het schrift geplakt tegenover het rechterblad waar ze bij horen. De tekst van de vijf stroken is in blauwe inkt geschreven. Bij drie van de vijf is een regeltelling geschreven: een extra aanduiding op welke plaats in de tekst ze ingevoegd moeten worden.

DATERING 1918–1921; 1922–1925

VARIANTEN
 EN CORRECTIES De overgeleverde tekstbronnen van *Albumblad* zijn in drie groepen te verdelen:
 I. De bronnen die dateren van vóór de tijdschriftpublicatie, d.w.z. de eerste aanzetten voor het gedicht, en de proef van het vers die een aantal verschillen vertoont ten opzichte van de gepubliceerde tekst in *De gids*.
 II. De tijdschriftpublicatie.
 III. De bronnen die dateren van ná de tijdschriftpublicatie; zij bevatten eerste aanzetten voor of meer uitgewerkte gedeelten van nieuwe passages voor de tweede, onvoltooid gebleven, versie van het gedicht.
 Het totale bewaard gebleven materiaal van *Albumblad* wordt in de hiervóór gegeven volgorde gepresenteerd. Het onder II genoemde valt hier uiteraard buiten, omdat de tekst ervan in het tekstdeel is afgedrukt. Binnen de twee overige groepen is een verdere onderverdeling te maken. Zij wordt per groep nader verantwoord, evenals de gekozen presentatievorm van het verschillende materiaal.

I. Vóór de tijdschriftpublicatie

Voorzover dat uit het, zeer onvolledige, bewaard gebleven materiaal is af te leiden, is Leopold waarschijnlijk begonnen met het noteren van enkele reeksen namen van bloemen, planten en kruiden. Omdat de namen in één reeks in alfabetische volgorde staan, valt aan te nemen dat de dichter het register van een plantenboek heeft geraadpleegd. Verschillende namen werden onderstreept – hier weergegeven door cursivering –: lang niet alle daarvan zijn in het gedicht verwerkt, terwijl verscheidene niet onderstreepte namen uiteindelijk wel in het vers zijn opgenomen. Het is uiteraard niet uitgesloten dat de dichter de reeksen bij de bewerking en uitbreiding van de gepubliceerde versie van *Albumblad* opnieuw geraadpleegd heeft.

Wellicht uit een zeer vroeg stadium dateert een kranteknipstel dat de dichter voor zijn gedicht heeft gebruikt.

C¹, 21r

A *kranteknipstel*, door Leopold als volgt uitgeknipt en ingeplakt:

de geuren
van den nacht, de zware specerijachtige reuk
van de kamperfoelie en het frissche aroma
van de vlieren.

de zoete acacia-bloesem.

B *tekst van Leopold zelf daaronder*:

de specerij
der kamperfoelie en het frissche aroom
van vlieren

C¹, 30v; M¹

- A meidoorn, lijsterbes, vogelkers
Geldersche roos, *berberis*, eglantier
- B aardbeitjes, *zenegroen*, salomonszegel
- C voor de nachtegaal natuurlijk ook koekeuk
bloem en brandnetels
- D kamperfoelie en heggerank
en de fijne *berberis*
- E driekleurige viooltje, scheefkelk, kandelaartjes, steenthijm

C¹, 35r

- A napjes, netel, *ranonkel*, malve, *ruit*, klaverzuring,
steenbreek, wederik, winde, lipbloem, *weegbree*,
valeriaan, *kaardebol*, standelkruid, –
aargras, adelaarsvaren, *avondkoekeuksbloem*, beemdbox-
baard, *bezembrem*, bilzenkruid, *bingelkruid*, bloemriet,
bloemriet [*sic*], boksdoorn, *brummel*, dalkruid, dille,
dolik, doornappel, druivenwingerd, *duivekervel*,
eereprijs, ganzerik, geelster, guichelheil, handekenskruid,
hauw, heemst, heggerank -wikke -winde, heksenmelk,
hemelsleutel, herfsttijloos, hoefblad, hop, kalmoes,
kartelblad, keizerskroon, koningskaars, kornoelje, krodde,
kruisdistel, leeuwwebek, *meidoorn*, meizoentje, melde,
mierik, muizenoor, nachtschade, oogentroost, pinkster-
bloem, ratelaar, ridderspoor, salie, scheerling, sleedoorn,
speenkruid, stertremuur, stokroos, thym, tondelzwam,
valkruid, veronica, vingerhoedskruid, vogelkers,
warkruid, wederik, wegedoorn, witbol, wouw, zandhaver,
zegge, zilverschoon, zonnedaauw, zwanebloem. –

Boven *oogentroost* werd het adjectief *vroolijk* toegevoegd.

- B onkruid: kweek, zwartgras, herik, melde

C		de nederige weegbree	thym	hooger op
		distels	hangende bramen	de wufte heggewinde
1	a	de glanzendbruine meidoorn,	vlieren	vogelkers
	b	[de glanzendbruine meidoorn] ai[,	vlieren	vogelkers]
	c	vlier, vogelkers, de meidoorn		bruin
C ¹ , 36r				
A			sleutelbloem	
		lavendel, duizendguldenkruid		
		ruit	kruizemunt	
B			fijne kervel	
			zevenblad	
			muur.	
C				
1	a	w[<i>eegbree</i> ?]	margriet, prachtige eereprijs	
	b		marjolein	
2	a	malve, lavendel, duizendguldenkruid		
	b	zachte[?]		
	c	peinzend [duizendguldenkruid]		
	d	zielvol [duizendguldenkruid]		
3	a	dan groene halmen[?], zilver harig blad		
	b		pluimen, aren	
4	a	α	der wiegelende grassen met de zoete reuk.	
	b		< >	
	c	β	[der] waaien[de grassen met de reuk]	
5	a	α	[<i>ontbreekt</i>]	
	b	β	van zoetheid	stroeve bladgewas.
6	a		muur en ruit en kruizemunt	
	b		< >	
7			de nederige weegbree	
M ²				
1v		coriander, dille, kervel, komijn, dragon		
		majoraan, melde, pimpernel, rozemarijn		
		salie, thym, venkel, wijnruit		
		<i>verbloeien</i>		
2r		kamperfoelie?	jasmijn	
		<i>glanzende klimopblaren</i>		
		paarse goude[<i>n</i>]regen glycinen		
		acacia's		
		paarse azaleas	lila violet	
		iets <i>kostbaars</i>	wassen, sneeuwe[<i>n</i>]	
		tuberozen	dikvliezige glanzende	
		iris	heloranje	
		nymphaeum	zuiverwit	
		pioenen		
		papavers	nachtactus	stekelbl[<i>aden</i>]
		ranonkels		

Dit manuscript bevat verder aanzetten voor het gedicht 'Het is als ging ik met lichte gangen' (editie-Van Eyck, dl. I, p. 244). Het komt wel meer voor dat Leopold hetzelfde materiaal voor meer dan één gedicht gebruikte.

p¹

De verschillen tussen de gedrukte tekst van de opgemaakte proef van *Albumblad* en die van de tijdschriftpublicatie zijn ondergebracht in een gelemmatiseerd apparaat zoals bij de meeste andere verzen in deze uitgave.

Het staat vast dat Leopold een geschreven tekst van *Albumblad* naar de redactie van *De gids* heeft gestuurd. De overgeleverde proef laat zien dat de zetter op verschillende plaatsen Leopolds tekst verkeerd heeft gelezen of niet helemaal heeft kunnen ontcijferen. Omdat de dichter zijn correcties voor de tijdschriftpublicatie niet ook op dit reserve-exemplaar van de proef heeft aangebracht, is het niet in alle gevallen volstrekt zeker of een verschil tussen proef en tijdschriftpublicatie een variant of een zetfout is. Daarom hebben we in dit geval bij de tekstvergelijking overwegingen van grafische en contextuele aard moeten betrekken. De zetfouten zijn niet opgenomen.

De cijfers verwijzen naar de overeenkomstige regels van de in deel I afgedrukte tijdschriftversie, nr. [97].

- 3 flauw < nauw
- 8 aangedrukt. < aangedrukt
- 9 En < en
- 10 brak, < brak;
- 11 een schat mijn < (a) mijn schat gaat
(b) een [schat gaat]
- 15 azalea's < azaleas
- 18 guldengeel, < gulden geel
- 19 een < hun
- 26 driftig < bezig
- 33 blaast: < blaast,
- 60 fluisterensgraag; < fluisterensgraag,
- 75 beefden < bleven
- 85 bloemenstaf, < bloemenstaf
- 86 die < en
- 87 Florentijnschen < Florentijnsche
- 95 zoom < zoom,
- 96 en < den
- 112 beloken < besloten
- 113 gelijken: < gelijken,
- 115 van < der
- 124 geronnen < gevloide
- 133 uitgeveerd, < uitgeveerd
- 138 en < of
- 145 gutsing < plenging
- 152 nieuw; < nieuw,

- 156 zijn!... < zijn....
 158 gezonken geuren, < verzonken geuren
 166 er in onwezenlijkheên < op lichte meeren heen
 167 alleen''. < alleen''. –
 168 – En < En
 211 van omgang in het speelsche klein; <
 van omgang, ijle heggewinde
 212 de ongewisse heggewinde < *ontbreekt*
 219 hun < hen uitgestort. < uitgestort. –
 223 ziekvertrek; < ziekvertrek
 226 muren < muren,
 227 en al hun < geduldig,
 232 wezen; < wezen
 242 aan, < aan
 244 hier, < hier bespeuren < bespeuren,
 250 Na < na deelen, < deelen
 251 het < en
 252 de restenden < het restende
 261 Door < door
 270 toegevlogen, < toegevlogen
 272'–272'''... < – – –

II. De publikatie

Zie voor de gepubliceerde tekst van *Albumblad* blz. 155–162 van deel I.

III. Na de publikatie

Men mag gerust aannemen dat Leopold over de gepubliceerde versie van *Albumblad* niet tevreden was. Hij vond het gedicht toen “niet erg substantieel” en blijkbaar niet “krachtig” genoeg (zie noot 3 bij dit gedicht). Niet lang na de publikatie van het vers moet de dichter begonnen zijn aan een bewerking en uitbreiding ervan. Wat hem daarbij voor ogen stond, valt misschien enigszins af te leiden uit een opmerking in *B*², 24r: “het bloementournooi // alle[s] goed en wel // maar af e[n] toe transcendent”. Tot aan zijn dood heeft hij aan een nieuwe versie van het gedicht gewerkt. Bij voltooiing ervan zou het het langste vers zijn geworden dat hij tot dan toe had gepubliceerd: de meest “definitieve”, onvoltooid gebleven, versie is al zeer omvangrijk.

De bewerking van *Albumblad* heeft in verschillende stadia plaatsgevonden. Allereerst heeft Leopold talrijke varianten en aanzetten voor nieuwe regels genoteerd op de hiervóór genoemde proef. In de meeste gevallen gaat het daarbij om *open* varianten of losse notities die in de linker- en rechtermarge van de acht bladzijden zijn genoteerd. Op drie plaatsen werden enkele nieuwe regels toegevoegd. Een paar notities op een los velletje papier horen ook in deze fase thuis.

In een volgend stadium heeft de dichter twee overdrukjes van de *Gids*-publikatie in acht delen geknipt en op de rechterbladen van een ongelinieerd (school)schrift geplakt. Zoals al onder ‘overlevering’ is opgemerkt, bevat elk betreffend blad van het schrift één pagina van de tijdschriftpublikatie. Ook hier werden in de linker- en rechtermarge

vele instructies, losse notities en varianten genoteerd. Bovendien is met zwart potlood aangegeven welke regels van de tijdschriftversie moesten vervallen.

Verschillende malen zijn op de rechterbladen al aanzetten te vinden voor nieuwe regels die geschrapte passages moeten vervangen. De nieuwe regels die op de proef tot stand waren gekomen, zijn in het schrift zonder meer op de overeenkomstige plaats toegevoegd. Mede op grond hiervan kan men ervan uitgaan dat de bewerking van de proef dateert van vóór het stadium van het schrift.

Het vervangen van geschrapte regels, dat heeft geleid tot uitbreiding van het gedicht met geheel nieuwe passages, heeft niet in het cahier zelf plaatsgevonden maar op losse velletjes papier van verschillende soort en grootte, die niet alle bewaard zijn gebleven. Een belangrijk deel van de wel overgeleverde papiertjes bevat opeenvolgende stadia van de passage over de 'nachtcactus' en de onmiddellijk daaraan voorafgaande regels. De dichter moet hier tot vlak voor zijn dood aan hebben gewerkt, zonder tot een definitieve voltooiing ervan te komen.

Andere velletjes – van verschillende blocnotes – bevatten losse notities en aanzetten voor nieuwe gedeelten van *Albumblad*. Dergelijke notities en aanzetten zijn ook te vinden in een drietal blocnotes. Over de datering van een en ander is weinig met zekerheid te zeggen. Alleen de blocnotes zijn door Leopold zelf gedateerd maar dat is niet het geval met de losse blaadjes, terwijl ook het tijdstip van het inplakken van de overdrukjes in het schrift niet bekend is.

De bewerking van de gepubliceerde versie in het cahier heeft in talrijke zittingen plaatsgevonden. Daartussendoor en/of tegelijkertijd hiermee maakte Leopold diverse aantekeningen in zijn blocnotes of op losse velletjes. De dichter droeg dergelijke blocnotes vaak bij zich en nam ze bijv. ook mee op reis. Omdat dus het grootste deel van het materiaal niet gedateerd is, kan men alleen op grond van overwegingen van vooral inhoudelijke aard tot de vaststelling van een chronologische volgorde komen. Wanneer een notitie uit het schrift op een blocnotevelletje tot één of meer versregels is uitgewerkt, ligt het voor de hand ervan uit te gaan dat het velletje dateert van na de notitie in het schrift. Maar zo duidelijk is het lang niet altijd. De hierna volgende presentatie van de genese van de onvoltooid gebleven tweede versie van *Albumblad* berust op een zo zorgvuldig mogelijke interpretatie van het materiaal door de editoren. Zij bevat dus de nodige subjectieve elementen. Een meer "objectieve" oplossing is echter niet mogelijk. Zelfs een ongeordende presentatie van het materiaal, waar de lezer niets mee zou kunnen beginnen, zou onvermijdelijk interpretaties van een editor inhouden.

Behalve de onzekerheid wat betreft de datering, is er nog een andere complicatie. Van Eyck heeft er al op gewezen dat Leopold in de laatste jaren van zijn leven een enorme dichtertelijke activiteit heeft ontplooid. Hij werkte tegelijkertijd aan verschillende verzen. Hieronder zijn gedichten waarin óók planten en bloemen voorkomen of die andere tekstuele overeenkomsten vertonen met *Albumblad*, zoals 'Mijn hoofd

is in het diepe gras', 'Wij liepen over bloemen, over gras', 'Sidonisch glas van teeder rose', e.a. Het kan gebeuren dat 'bloemennotities' die deel lijken uit te maken van het overgeleverde materiaal van *Albumblad*, opduiken in tekstbronnen van andere onvoltooide gedichten. Men komt in blocnotes en op losse velletjes b.v. tientallen keren tegen:

het spichtig lepelkruid
de nederige weegbree

Beide kruiden zijn niet verwerkt in de tweede, onvoltooide versie van *Albumblad*. Ze komen wel voor in de eerste aanzetten van het gedicht 'Mijn hoofd is in het diepe gras'. Maar het is niet uitgesloten dat ze in een voltooide bewerking van *Albumblad* een plaats zouden hebben gekregen. Zo is de 'paardebloem', die ook in het materiaal van 'Mijn hoofd is in het diepe gras' voorkomt, wel opgenomen. Leopold heeft zelfs uit dat vers een passage over de 'madelief' overgenomen en in het *Albumblad* verwerkt.

Het is mogelijk dat verschillende notities die hierna als onderdelen van de bewerking van *Albumblad* worden gepresenteerd, door Leopold in eerste instantie helemaal niet met het oog op dit gedicht zijn genoteerd. Ze waren aanvankelijk misschien aanzetten voor een ander vers of gewoon losse aantekeningen die de dichter uiteindelijk voor het *Albumblad* bleek te kunnen gebruiken. Omgekeerd kunnen notities die in latere stadia van de bewerking van *Albumblad* niet voorkomen, oorspronkelijk toch deel hebben uitgemaakt van het materiaal voor dit gedicht. De dichter kon ze niet meer gebruiken of is er niet meer aan toegekomen ze te verwerken. Dit is om verschillende redenen niet meer te achterhalen. In de eerste plaats weten we uiteraard niet wat er zich in het hoofd van de dichter heeft afgespeeld. We kennen alleen het gedeelte van het proces dat een neerslag in geschrifte heeft gevonden, én dat bewaard is gebleven. Daarnaast heeft Leopold in de blocnotes en op een groot aantal losse blaadjes aantekeningen gemaakt voor verschillende gedichten tegelijk, zodat een ordening van dat materiaal op grote problemen stuit. Op grond van latere, meer uitgewerkte, aanzetten van de gedichten moet men dan proberen uit te maken welke aantekening bij welk vers hoort. Nu zich in de nalatenschap, zoals gezegd, verschillende gedichten bevinden waarin bloemen voorkomen, kunnen alleen die aantekeningen en aanzetten geïnterpreteerd worden als onderdeel van de bewerking van *Albumblad* die in een later, en meer uitgewerkt, stadium terug te vinden zijn.

Het staat vast dat het laatste stadium van de bewerking van *Albumblad* wordt gevormd door vijf losse stroken van éénzelfde soort ongelinieerd papier met vrij "definitieve" versies van nieuwe, vervangende passages. Ze zijn door Leopold naderhand op de linkerbladen van het schrift geplakt tegenover het rechterblad waar ze bij horen. Ook dit zal in verschillende fasen zijn gebeurd: alle stroken bestaan uit enkele aan elkaar geplakte velletjes. De tekst op de vijf stroken is in éénzelfde tint blauwe inkt geschreven. Bij drie van de vijf

is een regeltelling geschreven: een extra aanduiding op welke plaats de tekst in de vroegere versie ingevoegd moet worden.

Hoewel de nieuwe passages, zoals gezegd, een vrij “definitieve” indruk maken, waren ze nog niet voltooid: er komen verschillende open plaatsen in voor. Daarnaast was de dichter over bepaalde regels blijkbaar nog niet tevreden. Op de stroken zelf zijn verschillende veranderingen met potlood en in inkt aangebracht, terwijl bovendien, net als op de rechterbladen, talrijke varianten aan de linker- en rechterkant van de stroken in het schrift zijn genoteerd.

Door de omvang en de complexiteit van het materiaal is het onmogelijk de genese van de bewerking van *Albumblad* te presenteren op de wijze waarop dit bij handschriftelijk materiaal van andere gedichten in deze uitgave is gebeurd. Verscheidene ontwikkelingen zijn alleen *beschrijvenderwijze* duidelijk te maken. Dit geldt vooral voor de open varianten en losse notities op de proef en in het schrift. Lang niet altijd is het zonder meer duidelijk waar zij bij horen of waar zij betrekking op hebben. We kunnen dan alleen aangeven in welke context ze wellicht geplaatst moeten worden.

Het spreekt vanzelf dat we een ordening in het materiaal hebben aangebracht. Deze is gebaseerd op de verschillende stadia die te onderscheiden zijn: eerst de bewerking van de proef met de daarbij horende losse blaadjes, vervolgens de bewerking van het overdrukje in het schrift; ten slotte het herschrijven van de geschrapte regels op de losse blaadjes en in de blocnotes, dat voorafgaat aan de vijf in het schrift geplakte stroken. De laatste geven, met één uitzondering, de meest “definitieve” versie van de nieuwe passages.

Een verdere ordening is gebaseerd op de bladzijden van de proef (= de bladzijden van de tijdschriftpublicatie) en de bladen van het schrift. Boven elk gedeelte staat vermeld om welke bladzijde of welk blad het gaat, gevolgd door de desbetreffende regels van de gepubliceerde versie, en bij het schrift, tussen haakjes, ook die van de tweede versie.

DE PROEF (P^2) EN EEN LOS BLAADJE (M^3)

Bladzijde 197, r. 1–20

Bovenaan de bladzijde heeft Leopold enkele (afgekorte) namen genoteerd: Kiek N.W. // F.H.t.H. // T.d.V.v.A. en A.M. // Hoogeweg 19. De laatste is Mevrouw Annette Monasch die toen in Amsterdam woonde. Omdat we zeker weten dat zij een overdrukje van *Albumblad* heeft gekregen, valt het aan te nemen dat het hier gaat om een rijtje namen van mensen aan wie Leopold een overdrukje van zijn gedicht heeft gestuurd.

Links van de namen staat het woord *overstrooid*; het is een losse notitie zonder aanwijsbare context. Dit geldt ook voor drie groepjes woorden die gedeeltelijk boven het gedicht en gedeeltelijk in de marge bij de eerste en tweede strofe zijn geschreven. Het valt niet met zekerheid uit te maken in welke volgorde een en ander is genoteerd.

Misschien zijn de met anilinepotlood geschreven woorden in de rechtermarge de oudste:

Balsaminen
goudsbloemen
reseda

We moeten aannemen dat Leopold deze planten in zijn gedicht had willen verwerken. Ze zijn waarschijnlijk op deze plaats genoteerd omdat de dichter nog niet wist waar hij ze in het gedicht kon opnemen.

De andere notities op deze bladzijde zijn met zwart potlood geschreven. Boven het gedicht kwam eerst het wat fors geschreven *de kransen*, vervolgens, meer naar rechts, een groepje van drie woorden:

goudbruin
smeulen
paviljoen

Daarboven werd *met prijkend*, en het alternatief [met] *pronkend* toegevoegd. In de linkermarge ten slotte heeft Leopold de onvolledige regel *gewoel van zonnezoelten* gezet.

Links naast r. 13–14 is het woord *doorluchtig* geschreven dat wellicht als alternatief voor *wufte* (r. 13) is bedoeld; het kan uiteraard niet zonder meer in die regel worden opgenomen. In de rechtermarge staat bij r. 18 het werkwoord *wenken*: een nadere omschrijving van de indruk die de *bengeligen* (r. 17) maken. Hieronder heeft Leopold *rōse* toegevoegd. Dit kan misschien in verband worden gebracht met *rood en blank* (r. 18). Links van r. 20 werd *-betoon* genoteerd. De dichter zal aan samenstellingen als ‘eerbetoon’ hebben gedacht; onduidelijk blijft waar het woord had moeten komen.

Bladzijde 198, r. 21–60

Het eerste woord van r. 27 werd in zwarte inkt geschrapt en vervangen door *der*. Met dezelfde schrijfstof is in de rechtermarge een nieuwe regel toegevoegd:

geleund aan marmer statuetten

Deze zou, blijkens een streepje, na r. 27 moeten komen. Het zal duidelijk zijn dat nog een tweede rijmende regel, uitgaand op *-etten*, vereist is. Onder de nieuwe regel staat het rijmpaar *gestoei // woei*. Waarschijnlijk overwoog Leopold een andere opzet van de regels 31–34. Verder naar onderen heeft hij de losse notitie *zwier* geschreven.

In de linkermarge bij r. 46 is een open variant bij *van goudbrokaat* toegevoegd: *gebloemd br[okaat]*. Weer met anilinepotlood noteerde Leopold vervolgens twee woorden in de rechtermarge. Het eerste daarvan, *nestels*, past in de opsomming van r. 50–51. Daaronder staat nog *wistaria's* dat blijkbaar ook in die passage verwerkt moest worden. Leopold schrapte in r. 57 *slank* en verving het door *op*; vrijwel zeker in samenhang hiermee werd *op kwamen* (r. 59) eveneens geschrapt.

Bladzijde 199, r. 61–100

Boven *die tevens meenen* (r. 61) heeft de dichter de open variant *in het welmeenen* genoteerd. Deze variant zou ook tot verandering van de volgende regel moeten leiden, maar daartoe is Leopold hier niet overgegaan.

In de rechtermarge bij r. 86–87 staat het woord *gespikkeld*: wellicht overwoog Leopold een uitbreiding van deze passage waarin dat woord, b.v. in een beschrijving van de kleding van de *engel* (r. 85) of van de *maagd* (r. 88), zou worden verwerkt.

Bladzijde 200, r. 101–138

Blijkens een notitie in de marge heeft Leopold gedacht aan *koolzwarte moet* als alternatief voor *gevloede* [in de tijdschriftversie: *geronnen*] *vlek* (r. 124). Verder werd bij r. 128 het woord *nederig* geschreven: misschien, na nadere uitwerking, bedoeld ter vervanging van *het nauw* // *opmerkelijke*.

Na r. 136 werd een passage over de ‘heliotroop’ toegevoegd. Eerst noteerde Leopold in de marge met potlood alleen het woord *heliotroop* en rechtsonder r. 138 schreef hij nog *papaver*. Dit woord werd echter later uitgevlakt en bovenaan de volgende pagina gezet. De eerste uitwerking van het ‘heliotroop’-gedeelte staat niet op deze bladzijde maar is te vinden op de laatste pagina, onder het gedicht:

1		heliotroop	
2	a	[ontbreekt]	
	b	tot zakelijke ding[en] wendt	^bekend
	c	[xxx]	
	d	[tot zakelijke ding[en]] keert	
	e	^kort en ruig	
	f	^wenkbrauwfronsen	
3	a	in de gesternten ingewijd	
	b	^hemelstand	
	c	[in] 's hemels toestand [ingewijd]	
4	a	en tellende den tijd	
	b	[en] rustig [tellende den tijd]	
	c	[en] langzaam [tellende den tijd]	
	d	[en] al aan [tellende den tijd]	
	e	[en] ernstig [tellende den tijd]	
	f	zakelijk [tellende den tijd]	

In een later stadium heeft Leopold de ‘heliotroop’-passage op de plaats waar zij moest worden ingevoegd, verder uitgewerkt en voltooid:

1	a	α	heliotroop
	b	β	[heliotroop], die werk verricht
	c		^verhef
	d		^verheven
	e	γ	[heliotroop,] in zoeten plicht
2	a	α	[ontbreekt]
	b	β	en peinzend is van aangezicht
	c		[en] fronsend [is van aangezicht]

d	[en] opgaat in een	plicht
e	[en] opgaat in een] (duren)	[plicht]
f y	verdiept en fronsend van gezicht	
3	in de gesternten ingewijd	
4 a	en langzaam tellende den tijd	
b	[en] ernstig [tellende den tijd]	
c	gewichtig [tellende den tijd]	
d	[en] langzaam [tellende den tijd]	

De haakjes om *duren* (r. 2e) geven aan dat het de dichter is begonnen om de expressie van de notie die hier is geformuleerd, maar dat het woord als zodanig hem minder geschikt voorkomt.

Bladzijde 201, r. 139–175

In r. 143 werd *bevende* geschrapt en vervangen door *bedeesde*; dit woord, dat in de marge werd bijgeschreven, is tweemaal onderstreept: een aanwijzing dat de dichter het een zeer bruikbaar alternatief vond. Verderop, bij r. 165, staat in de marge *gebaad*. Wellicht heeft Leopold gedacht aan ‘gebaad in bleke schijnselen’ of, met meer rijmmogelijkheden, ‘in bleke schijnselen gebaad’.

Zoals hiervóór is opgemerkt, noteerde de dichter bovenaan deze bladzijde het woord *papaver*. Blijkens een streepje was het zijn bedoeling deze plant te verwerken in een passage die moest komen na *nadenkende violen*. *M*³ geeft:

papaverbladen slap van slaap
bezwegen

Op de proef maakte Leopold verschillende andere notities die alle betrekking hebben op het aan het sap van de papaver toegeschreven verdovende effect en die thuishoren in het woordveld van ‘slapen’ en ‘vergeten’. De volgorde van een en ander is moeilijk uit te maken. De dichter heeft geschreven met zwart en aniline-potlood en in zwarte inkt. Misschien is hij begonnen met de toevoegingen die, in zwarte inkt, in de linkermarge onder elkaar zijn gezet:

vergeten
open
beloopen
sombere papavers
het zinkende *besef*

Naast *open* werd later *gevouwen* toegevoegd en daaronder een (nieuw) rijmwoord bij *beloopen*: *bedropen*.

Onder de reeks in zwarte inkt staat een rijtje waarvan de eerste twee woorden met zwart en de overige met aniline-potlood zijn geschreven:

zwijselingen
nikken
zeem zweem
gedeeltelijk
de sluimeringen
vergetelheid
verdwijnen

Bij *nikken* moet men wel denken aan het Duitse ‘nicken’ = o.a. ‘(in)dutten’. Vervolgens werden bovenaan bij *papaver* de woorden *maankop* en (het Duitse) *Klatschmohn* toegevoegd en meer naar rechts (opnieuw) *vergetelheid* en *droomen*, met daarvoor *de beide gaven*. Ten slotte schreef Leopold bovenaan, weer in zwarte inkt, *slap van slaap* dat al op *M*³ voorkwam. De dichter is naderhand verdergegaan op de laatste bladzijde van de proef, waar, zoals we hebben gezien, ook de eerste uitwerking van de ‘heliotroop’-passage is te vinden:

A
 1 a en overstortende hun schat
 b [hun] open [schat]
 2 papavers sombere, bedropen
 ^gif ^zwange[r?] ^nat
 ^nikken

B
 1 goud e[n] zwart
 2 en verwrongen smart

Geheel onderaan blz. 201 staan twee nieuwe regels die echter op een andere plaats in het gedicht moeten worden ingevoegd:

1 russen en bies waarover vliegt
 2 d’ijsvogel en in halmen wiegt

Bladzijde 202, r. 176–210

Leopold heeft hier in de linkermarge opnieuw het woord *wistaria* geschreven met daaronder het synoniem *glycinen*. Wellicht zijn ze hier pro memorie genoteerd. Eerst onderaan, vervolgens bovenaan deze bladzijde zijn twee regels toegevoegd, die hij in latere bewerkingen van het gedicht heeft opgenomen na r. 213:

1 a uit vinnige netels weggehaald
 b [xxx]
 c [uit] netels vinnig [weggehaald]
 2 a met brand e[n] heete pijn betaald
 b ^doove schrijven
 c en prompt met [heete pijn betaald]

Bladzijde 203, r. 211–249

Op deze bladzijde zijn twee bewerkingsfasen te onderscheiden: een eerste met zwart potlood en een, omvangrijker, tweede in zwarte inkt. In r. 214 werd *nachtschade*, *malve* geschrapt en in de linkermarge *vertroeteling* genoteerd dat echter niet zonder meer is in te passen. Eveneens geschrapt werden *drom* (r. 243) en *elders en hier* (r. 244). Het eerste werd vervangen door *reeks*, het tweede door *opvolgend*[e]. Onderaan noteerde de dichter een nog onvolledig alternatief voor r. 248:

in nauwen kring en gebleken

Bovenaan de bladzijde heeft Leopold gewerkt aan een nieuwe passage. Zij moet volgen op de twee nieuwe regels die op de vorige bladzijde (: 202) zijn geschreven. Het begin wordt gevormd door de twee regels die al op bladzijde 201 van de proef waren genoteerd.

1		russchen en bies, waarover vliegt	
2		d'ijsvogel en in halmen wiegt	
3	a	α	zijn bont émail opvlammen
	b	β	[zijn bont émail] (opvlammen)
	c	γ	[zijn bont émail] zanden
	d		[zijn bont émail] uit barre [zanden]
	e		[zijn] smalten [uit] de [barre zanden]
	f		[zijn] kleinood [uit de barre zanden]
	g		[zijn] juweel [uit de barre zanden]
	h		< >
	i		[zijn] smaltjuweel [uit barre zanden]
	j		[zijn smaltjuweel]; [uit barre zanden]
4	a	α	stammen
	b	β	(stammen)
	c	γ	branden
	d		de thym [branden]
	e		[de thym] vriendin der zonne[branden]
	f		[de thym], [vriendin der zonnebranden],

Het is duidelijk: een combinatie van *smalten* en *juweel* leidde tot de “vondst” *smaltjuweel*. De dichter was hierover blijkbaar tevreden, want hij schrapte *bont émail* en schreef daar *smaltjuweel* onder. Vervolgens noteerde hij de regels 3 en 4 opnieuw, achter elkaar, en voegde de interpunctie toe.

Daarentegen was Leopold over r. 217 niet tevreden, zoals ook uit de verdere bewerking van *Albumblad* blijkt. Hij schreef enkele alternatieven in de marge:

a	de helderblanke struikjasmijn
b	– – seringens, struikjasmijn
c	een bos [seringen, struikjasmijn]
d	< >
e	[een bos seringens] en [jasmijn]

Ten slotte staat in de marge bij r. 224–225 de notitie *een struikje van dit* met de variant [een] *plukje* [van dit]. Het gaat hier waarschijnlijk om een losse aantekening; het is tenminste niet duidelijk op welke plaats van het gedicht de woorden zouden moeten komen.

Bladzijde 204, r. 250–275

Leopold heeft bij het laatste gedeelte van het gedicht twee open varianten geschreven: naast r. 262 *week* als alternatieve kwalificatie van de *lucht*, en bij r. 270 *mij overkomt*. Beide varianten zijn niet zonder meer in te passen.

Zoals eerder is opgemerkt, heeft de dichter op deze bladzijde gewerkt aan nieuwe regels die elders in het gedicht moeten worden ingevoegd:

bij de 'heliotroop'-passage gaat het om een eerste uitwerking, bij het gedeelte over de 'papaver' daarentegen om de meest "definitieve" versie die daarvan op deze proef voorkomt.

HET CAHIER (C^{2-7}), BLOCNOTES (B^{1-3}) EN LOSSE BLAADJES (M^{4-24})

Blad 13, r. 1–18 (r. 1–18)

In de rechtermarge tussen de titel en de eerste regel noteerde de dichter in zwarte inkt een motto:

hoy son flores azules,
mañana serán miel.

Het valt aan te nemen dat het hier een citaat betreft: de bron ervan hebben we echter niet kunnen achterhalen; de vertaling ervan is: 'Heden zijn het blauwe bloemen, morgen zullen zij honing zijn'. Waarschijnlijk werd dit motto in een vroeg stadium van de bewerking toegevoegd. Naderhand werd het met blauw potlood weer geschraapt. Van dit potlood is bij de bewerking verder geen gebruik gemaakt; alleen de nummering van de bladen van het schrift die *Cheops* bevatten, werd ermee geschreven. Het lijkt dus aannemelijk dat deze nummering en het schrappen van het motto vrijwel gelijktijdig hebben plaatsgevonden.

In regel drie werd het woord *flauw* veranderd in *nauw* en de punt achter *aangedrukt* (r. 8) werd geschraapt. In verband met de laatste verandering maakte de dichter van de hoofdletter aan het begin van r. 9 een kleine letter.

Blad 14, r. 19–58 (r. 19–77)

In eerste instantie noteerde Leopold rechts van r. 25 het woord *omstuwd*. Vervolgens werd de *s* van *slipbladen* in r. 29 geschraapt en naast deze en de regel daarvoor een haak gezet met de instructie: 'aandikken'. Hieronder komen twee open varianten voor *geplooid zij* (r. 29): *gekreukte zij* en *gevouwen* [zij]. Bovenaan het blad schreef Leopold later nog *geknakte zij*; het eerste woord hiervan werd onderstreept: een aanduiding dat de dichter het een bruikbaar alternatief vond. Uit dezelfde fase als *gekreukte zij* stamt de toevoeging in de rechtermarge: *luchtig losse*. Dit heeft uiteraard betrekking op r. 28 en hangt samen met de mogelijke verhuizing van *gekreukeld*, in de vorm van *gekreukte*, naar de volgende regel.

Bij r. 37 verschijnen vervolgens de open variant *en welberaden* en de notie *verzaden* en daaronder het woord *verwant* als mogelijk alternatief voor *verpand* in de volgende regel.

De regels 40–58 werden in drie fasen geschraapt: eerst r. 40–54, vervolgens r. 57–58 en ten slotte ook r. 55–56. Als alternatief voor deze geschrapte passage heeft de dichter later een van de eerder genoemde vijf stroken papier (C^3) op het linkerblad geplakt. Het bestaat uit twee aan elkaar geplakte velletjes en het is dubbelgevouwen. Het eerste velletje bevat, volgens de regeltelling van Leopold, de (nieuwe) r. 39–65 en het tweede de (nieuwe) r. 66–81.

De gehandhaafde r. 39 uit de tijdschriftpublicatie is dus overgenomen.
 De regeltelling van Leopold is echter door schrappen in een later stadium niet bruikbaar (zie hierna p. 130 – 131). Onze nummering wijkt dus af van die van Leopold.
 Aanzetten voor deze passage over 'Blanchefleur' komen voor in bloc-notes en op losse velletjes.

*B*¹, 4r

moesselien

*B*¹, 7r

		kostuum
a	ontslui	
b	[ons]t[ui]mig	
		mousseline

*B*¹, 11r

A		tournooi
	waren[?]	en het fulpen
		mooi
	te gader zat	festijn
	aan vier kanten estrade	
B		festijn
		borstling
	van rooden[?]	
	als zilvren distels poef en rok	
	gesteven kraag, tulle	

*B*¹, 14r

A	früh mittelalterliche seidenstoffen	
	(Roode) byzantijsche	
	zijdenstoffen	
	siciliaansch	
	reliquien zakjes	
a	middeleeuwsche	
b	vroeg[middeleeuwsche]	
B		
1		waarin gewerkt
2	klimmende leeuwen,	
3 a		vreemde vogel
b		vogelen die staan
4 a	onder	stammen
b	[onder] gelijkmatig[e] [stammen]	
5 a	spruitend	of een stampend paard
b	fluitend	[of een stampend paard]
6	bloemen gespreid	
7	en heerlijk op zijne troon gezet	
8	met opgeheven hand	
9	en letters in het rond	

<i>B</i> ¹ , 15r	
A	? (oud)byzantijnsch of Siciliaansche werkplaats ex regio ergasteris werkmanschap
B	van e[<i>n</i>] fulpen mooi als al de bloemen aan de kant daar zijn waar dan de stoffen zijn
C	atlas
<i>B</i> ¹ , 16r	
A	stoffen rips het doffe
B	patronen
C	ronde boomen
D	vroeg-byzantijnsch
<i>M</i> ⁴	
A	Siciliaansch en Sarraceensch dalmatisch
B	aanvallig
C	<i>vaal</i> openhartig gekend
a	<i>getij</i>
b	< > rips het doffe moesselien tressen
<i>M</i> ⁵	
1	(het balcon) waarop <i>Blanchefleur</i>
2 a	verschijnt
b	naar buiten treedt
c	[{verschijnt naar buiten treedt}] in <i>heur</i> ^uit te weiden ^uit te breiden ^berijden (heur)
<i>C</i> ³	
35	toernooi van stoffen en satijn,
36	waar op tapijten en estrade
37	met slanken gang naar buiten traden
38	vorstinnen vele in gloënden schijn
39	van kostbaarheid, het zwaar belast
40	brokaat in plooien opgetast,

41 in breuken overvallend, schoon
 42 bezet met het aloud patroon
 43 van openbarstende granaat,
 44 het bloesemende incarnaat,
 45 geribde Byzantijnsche stoffen
 46 bezonken kleur, onovertroffen
 47 van teekenwerk, diep karmozijn
 48 waarover zwarte kant, fluweel
 49 van omberbruin tot smeltend geel
 50 a omhullende met gebogen lijn
 b <
 51 a afsluiting van dit trotsch geheel.
 b < >
 c de grenzen [van dit trotsch geheel.]
 52 En in hun midden Blanchefleur
 53 a bewegende in heur
 b zekerte [in heur]
 54 nog onbevangen zijn; het haar
 55 in afgehangen vlechten, waar
 56 een dunne gouddraad in mag wezen,
 57 blank atlas is het kleed van deze
 58 a gedreven
 b dat stroef van kreunt
 c ^geplisseerd
 d [dat stroef van] rimpels is en [kreunt]
 59 a en zilverblik en blank geweven
 b om haren leest, nu dat zij leunt
 60 op het balkon en overboog
 61 het donkere violenoog
 62 op het gewoel beneden haar,
 63 de zonneschitteringen klaar
 64 a witte
 b gekeatst op rustingen
 c [gekeatst op rustingen] het wit
 d <>
 e [gekeatst op rusting] zilver wit
 f < >
 g [gekeatst op rusting] en het wit
 65 a heur rinkelbitten
 b waarop de [xxx] is
 c [waar]in [de] dag [xxx]
 d witte
 e en rinkelbit,
 f < >
 g waarin de dag [,]
 h [waarin de dag] gevangen zit[,]
 66 de blauwte van belooopen staal,
 67 der malieen wemelend metaal,

68 a gericheld borstkuras omwonden,
b <
69 met zijden sjerpen los gebonden,
70 scherpste van bliksemend helmet
71 a trotseerend fier op zij gezet,
b [t]artend
c < >
72 gewieg van pluimen en het wuiven
73 van struisgevederte en kuiven
74 a van paardehaar, luchtige baret
b < >
c zwaaiende [baret]
d < >
75 het al in wimpeling-omhuiven
76 en schaûw van vanen en blazoen
77 uitwaaiend in het lenteseizoen. –

De regels 57–59 lijken mede geïnspireerd op een door Leopold uit het *Berliner Tageblatt* van 4 maart 1923 geknipte artikel van Oskar Fischel: ‘Mode und Künstler’. Daarin komt o.a. voor: ‘‘Diese Mode hat kaum den mattönigen Atlas für sich gewählt [...] im Wogen und Biegen der schlanken Glieder knistert die Taille [...].’’ In een ander knipsel, zonder datering, wordt bericht over een veiling van kostbare gobelins en kleden in Zwitserland. Er is sprake van een fluwelen mantel ‘‘mit geschnittener Granatapfelmusterung’’; zie r. 43.

Van Eyck merkt in de aantekeningen van zijn Leopold-editie (dl. II, p. 662) op: ‘‘Voor de geest van deze passage tegenover de 2 volgende lijkt het mij van belang, dat deze Blanchefleur blijkbaar niet die van Floris, maar die van Rivalin is. Zie Gottfried’s *Tristan*, Boek II, vs. 534 vlg., in het bijzonder vs. 684–88, welke Leopold voor de geest zullen gezweefd hebben.’’ Vgl.:

679 In dirre süezen sumerkraft
680 huop sich ein süeziu ritterschaft:
681 diu schar sich dâ dick’ underwar.
682 si zogeten sich her unde dar
683 und triben des vil und sô genuoc,
684 biz sich der buhurt dar getruoc,
685 dâ Blanscheflûr diu werde,
686 ein wunder ûf der erde,
687 und manc ânder schoeniu frouwe
688 sâzen an ir schouwe;
689 wan dise die riten sô rîche,
690 sô rehte keiserlîche,
691 daz ez manc ouge gerne sach.

(Gottfried von Strassburg: *Tristan*. Herausg. von Reinhold Bechstein. Leipzig, 1869. 2 T. Deutsche Classiker des Mittelalters Bd. 7–8. T. 1, p. 32.)

Voordat de regels 31–34 van de tijdschriftversie uiteindelijk ook werden geschrapt, had Leopold eerst de open variant *een* voor *de*

(r. 31) in de linkermarge geschreven, een kruisje gezet bij r. 31 (: een aanduiding dat de regel veranderd moet worden) en de op deze regel rijmende r. 34 laten vervallen. Het schrappen van deze vier regels moet hebben plaatsgevonden *na* het op het linkerblad inplakken van de hiervóór gegeven nieuwe passage. Volgens de telling van Leopold begint dat gedeelte met r. 39; dat zou echter r. 35 moeten zijn. Dit heeft tot gevolg dat ook de verdere regeltelling van Leopold, voorzover aanwezig, niet klopt.

Blad 15, r. 59–98 (r. 78–132)

In r. 74 werd het woord *toevend* geschrapt en in de linkermarge noteerde de dichter het vervangende *prevelend* dat hij vrijwel onmiddellijk verbeterde tot *preev'lend*. Daaronder staat *grootmogend* waarvan niet duidelijk is hoe het geïntegreerd zou moeten worden. Uiteindelijk werden de regels 59–70 geschrapt. In de niet-geschrapte regels zijn verder geen veranderingen aangebracht. Alleen staat in de linkermarge bij r. 93 een kruisje: zoals eerder is opgemerkt, een aanduiding dat de regel veranderd moet worden.

Op het linkerblad is opnieuw een strook papier geplakt met een omvangrijke vervangende passage. Ook deze bestaat uit twee aan elkaar geplakte velletjes en het geheel is dubbelgevouwen. De tekst ervan sluit onmiddellijk aan bij die van het eerste ingeplakte stuk papier. In een blocnote en op enkele blaadjes zijn aanzetten te vinden voor de nieuwe regels 80–81 en 105–108.

*M*⁴

1	lelies gekruld		
2	met gulden	opgevuld	^aanminnig

*B*³, 8r

1	lelies	gekruld	(andere bloem)
2	met gulden	opgevuld	^aanminnig

*M*⁵

gestolten-bevrozen
 wit gevrozen
 gekruld in een vaas

*M*⁵

wit en met dunne lippen
 (antwoord geeft)

*C*⁴

78	In blauwe hemelen daarnen
79	de lelicen onverlet gebleven
80	gestolten in het eenzaam wit
81	teruggezonden en bevrozen
82	a naast het blozen
	b ver[xxx] [naast het blozen]
	c < >
	d als [xxx] bleekend[?] [naast het blozen]
	e < >

83	a	der andere bloemen, vreugd van dit	
	b		<
	c	[der andere] bloemenvreugd [van dit]	
84	a	besloten in het Zuien	
	b	[besloten] [xxx] [xxx] [in het Zuien]	
	c		< >
85		met witten omgang, muur en puien	
86	a	en pilaren; violier	
	b	[en] boog[pilaren; violier]	
	c		< >
87		en stokroos hebben er vertier	
88		en woekerende slingerplant,	
89		hoog opgerichte bloesemstand	
90	a	die er de dichters bij	
	b		<>
	c	[die er de dichters] vergezelt,	
91		de zieners gaande door hun veld	
92		en begeleidend vindt hetzelfde	
93		van eigen bloei in de gewelfde	
94		trekken van het mat aangezicht	
95	a	de wangen	
	b	[de] [xxx] [xxx] [xxx] [wangen]	
	c		< >
96		met in blos behangen	^niveau
97		oogenlicht	
98		en dit hun wezen stil verhit	
99		uitbundig iets om het bezit	
100	a	haar toegebracht, de mogelijkheden	
	b		< >
	c	hun [toegebracht, de mogelijkheden]	
101	a	die overstelpend zich voordeden	
	b		< >
	c	[die] rijk en gul [zich] open[deden]	
	d		< > < >
	e	[die] overstelpend [zich voordeden]	
	f	die elke [xxx] beden	
102	a	en de ontluiking van hun geest	
	b	[en de]ze [ontluiking van hun geest]	
	c	al [deze ontluiking van hun geest]	
	d		<>
	e	al [deze ontluiking van hun geest]	
103	a	verwondering voor hen zelf het meest.	
	b		feest
	c		dronken [feest]
104		Of strenger wel en afgebroken	
105		de brozer stengels, de gekrulde	
106	a	met goud en opgevulde	
	b	[met goud en] [xxx] [opgevulde]	
	c		< >

107 a en ingestoken
 b kelken [xxx] [en ingestoken]
 c < >
 108 in bronzen vaas en neergezet
 109 op zwart en wit geruite vloer
 110 en naast een venster met contoer
 111 van ronde bogen, waarin bleek
 112 de gansche ligging van de streek
 113 geopend stil zonder gerucht
 114 onder een lucht
 115 met helderheid als porceleinen
 116 a en zichtbaarzijn ook van het kleine,
 b doorzichtig[zijn ook van het kleine,]
 117 de ranke boom getakt gebladerd,
 118 de waterbeeken fijn geaderd
 119 a het weidend vee, een valk die vloog
 b < >
 c [xxx] [xxx]
 d < >
 e een verre regenboog
 f < >
 g [het weidend vee,] een valk die vloog
 120 de heirweg, waarlangs zich bewoog
 121 het landvolk en de lange rij
 122 van buitenlandsche koopvaardij
 123 en aller denken en gezicht
 124 naar deze torenstad gericht
 125 a waar hier in kruisgangbogen
 b < >
 c [waar] hier [in] [kruisgangbogen]
 126 en overtogen
 127 Umbrische schaduwen nederdaalde
 128 de ernstige engel en verhaalde
 129 het opdrachtswoord en zij, der vrouwen
 130 bedachtzaamste en koel en straf
 131 terugzonk in de rechte vouwen,
 132 met dunne lippen antwoord gaf.

Op de open plaatsen in de regels 82, 84, 95, 106 en 107 had Leopold met potlood verschillende woorden geschreven. Naderhand werden deze aanvullingen weer uitgevlakt en daardoor zijn ze voor het grootste deel onleesbaar geworden. Ook bij veranderingen in de tekst zelf is de dichter in de meeste gevallen op dezelfde manier te werk gegaan: slechts een beperkt aantal varianten kon dus ontcijferd worden. Van Eyck heeft de woorden *dronken feest* (r. 103) geïnterpreteerd als variant van *van hun geest* (r. 102; editie-Van Eyck, dl. II, p. 662). Dit is echter op grond van de plaats van de variant (: boven *het meest*) en van de context niet erg aannemelijk. Omdat na de invoeging van de nieuwe passages de oorspronkelijke

regeltelling niet meer klopte, heeft Leopold aan de rechterkant van de ingeplakte pagina's uit *De gids* een nieuwe nummering met potlood aangebracht, te beginnen bij wat oorspronkelijk r. 91 was. Daarbij is geen rekening gehouden met het schrappen van de regels 31–34 van de tijdschriftversie omdat dit in een later stadium is gebeurd. De getallen zijn dus alle vier te hoog.

Blad 16, r. 99–136 (r. 141–198)

Boven de pagina uit *De gids* heeft Leopold een klein stukje uit het *Berliner Tageblatt* geplakt. Het bevat de veelzeggende uitspraak: "Mehr leichtbeschwingte Ueberlegenheit wäre gerade bei diesem Werk erwünscht gewesen."

Voordat de dichter de regels 102–109 schrapte, heeft hij in de rechtermarge enkele woorden genoteerd die met deze passage in verband te brengen zijn. Het eerste daarvan is *karavaan*; een stukje daaronder staat *uitstort* en naast r. 108 de (onvolledige) alternatieve lezing: *de en al de praal*. Hieronder is met aniline potlood *struisveeren* geschreven – waarschijnlijk een open variant bij *pauwveeren* (r. 106). Het gebruik van het anilinepotlood zou erop kunnen wijzen dat deze variant eerder of later geschreven is dan de overige, met zwart potlood geschreven, varianten. Noodzakelijk is dat niet. Verderop staat *ovale oogen* waarvan de eerste letter met anilinepotlood en de rest met zwart potlood is geschreven. Het is dus aannemelijk dat de dichter de twee soorten potlood tegelijkertijd gebruikte.

Onder *struisveeren* heeft Leopold *ivoor waarop en turkooizen* genoteerd. Ook hier gaat het om woorden die de dichter blijkbaar in de opsomming van r. 102–109 had willen verwerken. De eerder genoemde woorden *ovale oogen* horen bij r. 114, naar we moeten aannemen als een nog uit te werken beeld bij *anemonen*. Het woord *oogen* komt nogmaals voor in de rechtermarge bij r. 124.

Op het linkerblad is de derde strook papier geplakt. Dit is de vervangende passage voor de geschrapte regels 102–109. Behalve op het papiertje zelf, zijn hier ook in de rechter- en linkermarge varianten in (paarse) inkt en met zwart en aniline-potlood genoteerd. De nieuwe passage volgt na r. 101 van de tijdschriftversie en r. 143 van de nieuwe versie. Het voorwerk ervan is, op enkele aanzetten na, verloren gegaan.

*M*⁶

A

1		het aroom
2	va[n]	en cinnamoon

B

1		onder palmen en pandanen
2	a	(ver) op de kust van Malabaar
	b	[(ver) op de] Malabaarsche kust

*B*³, 11r

en parelen van Malabaar

C ³	
144	van wiegelende palankijnen
145	buiten in heete zonneshijnen
146	a of onder palmen en pandaan
	b <>
	c en [onder palmen en pandaan]
147	a princelijk uitgelei gedaan
	b op en neer gegaan
148	a op steigerende Arabier
	b <i>dier</i>
	c van het [<i>dier</i>]
	d de slankheid [van het <i>dier</i>]
	e [de] edele [slankheid van het <i>dier</i>]
149	a met zielvolle oogen en met zwier
	b < >
	c [met zielvolle oogen en] een [zwier]
150	a van zijig-zachte staart en maan
	b < >
	c gegolfde
	d [van] zacht [gegolfde staart en maan]
151	of achter hangende gordijnen
152	dofzwarte trijpen, kwasten, koord
153	a geloken franje en zoo voort
	b klissen en [franje en zoo voort]
	c < >
154	a over de houten tralies, hier
	b < > <
	c voor [houten tralie]vensters[, hier]
	d en het beloken donker[, hier]
155	a een lichte streep, een enkele kier
	b het leven van een [kier]
	c [het] enkel [leven van een kier]
	d [het] sidderend [leven van een kier]
	e < >
156	a verkoelend temperen, halve dag
	b [verkoelend temperen]; [halve dag]
157	op marmervloer en vochtbeslag
158	of een blauw tegelmozaiek
159	a glazuren, waarop wordt
	b en [xxx] [glazuren, waarop wordt]
	c < >
160	goudmunt aan één met fijn muziek
161	tot een verpoozen uitgestort,
162	ivoor getoond en opgetast
163	blond stofgoud, nardus in albast,
164	bestoven wierook, het aroom
165	van cassia en cinnamoon

- A
- 166 een pardelhuid daar
- 167 ebbenhout en sandel
- 168 saffierenooft van Coromandel
- 169 en parelen van Malabaar.
- B
- 166 a [een pardelhuid], gevlekt [xxx] [daar]
- b < >
- c [een pardelhuid] opvonkend [daar]
- d [een pardelhuid op]lichtend [daar]
- e [een pardelhuid op]vallend [daar]
- f [een] bloedkoraal [$\left\{ \begin{array}{l} \text{opvonkend} \\ \text{[op]lichtend} \\ \text{[op]vallend} \end{array} \right\}$ daar]
- 167 [en parelen van Malabaar]
- 168 ruw [ebbenhout en sandel]
- 169 [saffierenooft van Coromandel]
- 170 a al de schatten en de praal
- b [al] deze [schaten en de praal]
- c en [al de schatten en de praal]
- d de moeë schatten e[n] d[e] pr[aal]
- e [de] rijpe [schaten e[n] d[e] pr[aal]]
- f ^over[rijpe] der [schaten]
- 171 van een mooi Oostersch sprookverhaal.

In de rechtermarge bij de regels 153 en 155 waren met zwart potlood varianten geschreven; ze zijn naderhand weer uitgevlakt en daardoor onleesbaar geworden. In de linkermarge heeft Leopold verschillende woorden genoteerd die hij nog in deze passage had willen verwerken: bij r. 146 *muskus* en *civet*, bij r. 163 *amber* en bij r. 168–169 *henna en reng*, dat al op *M*⁷ voorkomt, en *marlik*. Bij r. 160 staat in de marge een vraagteken; de dichter was er niet zeker van of deze regel gehandhaafd kon worden.

Blad 17, r. 137–171 (r. 199–253)

In de rechterbovenhoek van dit blad heeft Leopold in zwarte inkt vier nieuwe regels genoteerd, en met een haak aangegeven dat ze vóór de oorspronkelijke r. 137 moesten komen. Aan deze regels had de dichter al op de proef van *Albumblad* gewerkt, vgl. p. 122 – 123.

- 1 heliotroop, in zoeten plicht
- 2 a verdiept en fronsend van gezicht,
- b werken van aangezicht
- 3 in de gesternten ingewijd
- 4 en langzaam tellende den tijd;

De dichter schrapt de regels 140–142 en het woord *bevende* in r. 143; als alternatief voor dit laatste noteerde hij *bedeesde* in de rechtermarge. Hieronder staan *van* en *af*: varianten bij r. 145 waarin *op* van *waarop* werd geschrapt:

gutsing, waarvan is afgeleid

Bij r. 147 schreef Leopold eerst *dichte dag*, vervolgens daarboven *bedrukt[e]* [dag], en daarna eronder *donkere* [dag]; ten slotte onderstreepte hij *donkere* en *dag* en verbond beide met een haakje. Het woord *aadmend* in r. 149 werd geschrapt en in de linkermarge bij *schat* (r. 151) werd de open variant *schok* toegevoegd. Het nieuwe rijmpaar *neer // het weer* in de rechtermarge wijst erop dat een ingrijpende wijziging van r. 150–151 overwogen werd. Dit geldt ook voor de volgende verzen tot en met r. 167. Met anilinepotlood zijn de woorden *in tegenstrijd* en daar linksonder *met buiten* geschreven: het is mogelijk dat Leopold hierbij een opzet in gedachten had waarbij *in tegenstrijd* in rijmpositie zou staan en *met buiten* het begin van de volgende regel zou vormen.

Naast r. 161 staat in de rechtermarge de aanwijzing of instructie: *hetzelfde (als de ac[acia's])*. Achter de regels 156–159 is een accolade met een vraagteken gezet. Het is duidelijk dat Leopold niet tevreden was over deze passage in zijn vers. Hij noteerde met zwart potlood verschillende aanzetten voor een nieuw slot:

- A een afsluiting
 [een af]ronding
- B en tot be $\left\{ \begin{array}{l} \text{sluit} \\ \text{eindiging} \end{array} \right\}$
- C
1	a		onuitsprekelijk
	b	rijker en	[onuitsprekelijk]
	c	[rijker] lot	[onuitsprekelijk]
2	a		onverbrekelijk
	b	harmonie	[onverbrekelijk]
	c	geheim	[onverbrekelijk]
- D
1	a		heen
	b	naar werelden	[heen]
	c	een wereld	[heen]
2			als het scheen
- E
1		Als laatste en slot
2	a	der stekelen
	b	bewaard
3		s.

Op het linkerblad is de derde strook papier geplakt die opnieuw uit twee aan elkaar geplakte velletjes bestaat. De tekst hiervan vervangt de oorspronkelijke regels 137–167 en begint met r. 136 van de tijdschriftversie. In de nieuwe versie is dat r. 198. Van deze vervangende passage is een omvangrijke hoeveelheid voorwerk bewaard gebleven. Het grootste deel daarvan heeft betrekking op de ‘nachtcactus’ en de daaraan voorafgaande regels. Leopold moet hier tot op het laatste moment

aan hebben gewerkt. Op de in het schrift geplakte strook komt de 'nachtcactus' niet voor: aan een (voorlopige) afronding van dat deel van zijn vers is de dichter niet meer toegekomen. Dit betekent dat de tekst van de passage over de 'nachtcactus' de enige is die niet op de tekst van het schrift is gebaseerd. De meest "definitieve" versie komt voor op twee losse blaadjes. De tekst daarvan en het daarbij horende voorwerk volgt daarom in dit geval *na* de tekst van de ingeplakte strook. Eerst komt nu het overige voorwerk en vervolgens de tekst van de strook uit het schrift.

*B*¹, 20r

het vuur van de tulpen, het kolenvuur

*B*¹, 9r

- 1 orchidee
- 2 a en als met purperen (tentakels)
- b [en als met] puntig[e] [(tentakels)]
- 3 *op de verbeelding werkend*
- 4 van zich af houden

*B*², 11v

berberis

*M*⁸

A

- 1 brame[*n*]
- 2 a kwame[*n*]
- b die ook uit wildernis [kwame[*n*]]
- c <>
- d ook uit de wildernis [kwame[*n*]]
- e ^zij zelve [ook uit de wildernis]

B

toevlucht e[*n*] zoetheid kinderlijke zin
zorgeloos ongestoord
loszinnig
geslingerd naar eigen keur
a zwierig
b zwier
c *zwier* v/d fantasie

*M*⁹

bramen.

- 1 a in elegante zwaai
- b <>
- c hun [elegante zwaai]
- 2 in vrije fantasie
onbelemmerd, onbelet, ongemoeid
ongehinderd
(in de wildernis.)

M^{10}, r

1			bramen
2	a	de blank gestrooide en ook zij kwamen	
	b	[de] zwierende [en ook zij kwamen]	
3	a	uit argelooze wildernis	
	b	[uit] ongestoorde [wildernis]	

M^{10}, v

1	a		bramen
	b	purperen	[bramen]
2	a	wier weelderige ranken zwierden	
	b	^eigenzinnig	
	c	^weerbarstig	
3	a		vierden
	b	en in hun	[vierden]
	c	onbelet,	[vierden]
	d	ongemoeid,	[vierden]
	e	{ onbelet, ongemoeid, }	als uitge[vierden]
4	a	verbeeldingen	ook zij kwame[n]
	b	[verbeeldingen] en [ook zij kwame[n]]	
	c	<>	
	d	[verbeelding], weelde [en ook zij kwame[n]]	
	e	[verbeelding]en [en ook zij kwame[n]]	
5	a	uit argelooze wildernis.	
	b	[uit] ongemoeide [wildernis.]	

M^{11}

1	a	dat alle[s] aankwam als van ouds	
	b	[dat alle[s] aan]deed [als van ouds]	
2	a	enkel iets liefs e[n] iets vertrouwds	
	b	[en] weer [iets liefs e[n] iets vertrouwds]	
	c	en slechts [iets] diers [e[n] iets vertrouwds]	
3	a	te weze[n] wenscht	
	b	[te] wor[den] [wenscht]	
	c	daar wezen mocht	
	d	mocht wezen, als met	tred
4	a	α de ziel	dit vertrek
	b	[de ziel]	in [dit vertrek]
	c	β [de ziel]	naar [dit vertrek]
5	a	α effen	zich terugtrok
	b	β	zich begaf
	c		[zich] heen [begaf]
6		van welbekendheid en de plek	
7		der Sammlung	
8		met uitzicht op een beetje heuvelen	toch

M^{12}

A

- 1 de ziel
- 2 a en van zijn inkeer zelve schrikt
- b [en van zijn inkeer] bijna [schrikt]
- 3 a zich naar binnen schikt
- b het denken [zich naar binnen schikt]

B

- 1 a als het het wensc[*hen*] voelt ontstaan
- b het oud verlangen weer ontstaan ^voortaan
- 2 als alles weer bekend

C

- 1 a α van regen bij donkren dag
- b [van regen] [xxx] [bij donkren dag]
- c β [van regen] stilte en [donkren dag]
- 2 a α als het gesluierd denke[*n*] mag
- b nederslag
- c β bij den [nederslag]
- 3 a zich tot zichzelf wenden, voelt
- b naar binnen en [voelt]
- 4 a ontstaan
- b het duizelen [ontstaan]
- c [het] besepte [duizelen ontstaan]
- d de wensch [ontstaan]
- e [de] welgekenden [wensch ontstaan]
- 5 a der zelfbespiegeling ^slaken
- b in diepten
- c [in] wemelende [spiegeling]
- d [in] krioelende [spiegeling]
- e gevoel

M^{13}

A

- 1 a α Als neergedaald
- b < >
- c β [Als] af[gedaald]
- 2 a α vlinderbleeke
- b β uit hemelverten [vlinderbleeke]
- c [uit] andere hoogten [vlinderbleeke]
- d [uit andere] oorden [vlinderbleeke]
- 3 a α acacia's weeke
- b β [acacia's] milde [weeke]
- 4 a α en uit den hemel neergehaald
- b < >
- c β [en uit den hemel] weg[gehaald]
- 5 a α [ontbreekt]
- b ^bleek?
- c ^cactus?
- d ^stort ^overvloed
- e < >

f		^licht en teeder	
g	β		strengel
6 a	α	[ontbreekt]	
b	β		gehangen bengel
7 a	α	gudsing waarin is heengeleid	
b		< >	
c	β	[gudsing waarin is] neer[geleid]	
8		de edele eentonigheid	
9 a		van regenweer en donkeren dag	
b		[van regenweer] op [donkeren dag]	
10 a	α	als	
b	β	[als] woon	
c		[als] overal [woon]	
d		[als] in den geruste[n] [woon]	
e		[als in den] wel[geruste[n] woon]	
11 a	α	[ontbreekt]	
b	β		ofschoon
12 a			hoeken
b		en hoek e[n] kanten	
c		kamer[hoeken]	
B			
12 a		het leven mag	
b		^norsch	
c		^dat nu opkomt	^verstomt
d		[het] ongezegde [leven mag]	
e		[het] onderdrukte [leven mag]	
f		[het {ongezegd onderdrukt}] her[leven mag]	
13 a		hoek	
b		als in den duisterenden [hoek]	
c		en [in den duisterenden hoek]	
d		<> <>	
e		[in] donzig [duisterenden hoek]	
14 a		is op bezoek	
b		floersen van [is op bezoek]	
c		beter besef [is op bezoek]	
d		al het bezwaar [is op bezoek]	
e		<>	
f		[het] stil verborgene [op bezoek]	
15 a		in tegenstrijd	
b		bedenk[ingen]	
c		bezwaren	^wast en dan
d		bedenkingen [in tegenstrijd]	
e		<>	
f		[bedenkingen] o [tegenstrijd]	
g		gerust [o tegenstrijd]	
16		met buiten, waar de regen glijdt,	
17 a		in zilveren stippen	
b		<>	

c		de [zilveren stippen]	
d		in stompen dag	
18 a		en	
b			^licht grijs
c			^effen gelijk (vrede)
d		in dezen	gerusten stond
19 a		waar	
b		de	op den grond
c		het oud gewenschte	[op den grond]
d			[op den] harte[grond]
e		gekoesterd op den	[hartegrond]
20 a	α	langs deze dunne draden	
b		helderte van verlangen	
c		o [helderte van verlangen]	
d		[o helderte] als dan	
e		[o helderte] en [dan]	
f	β		vergezichten
21 a	α	de oogen	raden
b	β		oplichten
c			oog [oplichten]
22 a	α	[ontbreekt]	
b	β	en zich verkwikt	
23		en alles is weer als van ouds	
24		met iets en iets vertrouwds	

In de rechtermarge bij r. 2 heeft Leopold met blauw potlood het woord *kort*[?] genoteerd. Het is niet duidelijk waar dit betrekking op heeft. Bovendien is het niet zeker in welk stadium het is neergeschreven.

*M*¹⁴

A teederheid
 bevestigd
 bengelende

B

Naast het eerste woord werd *Hoofdzaak* toegevoegd en *teeder* in *teederheid* tweemaal onderstreept. Waarschijnlijk in samenhang daarmee noteerde de dichter *teedere gedachten*. Achter *bengelende* kwam vervolgens *droppen* en daaronder het rijmpaar:

verteedering
nederging

Later schreef Leopold nog het rijm *bestendinging* maar dit werd uiteindelijk geschrapt. Aan het rijmpaar werden enkele woorden toegevoegd:

a onbegrepen [verteedering]
b geleidelijk [verteedering]
 regen [nederging]

Waarschijnlijk naar aanleiding van *geleidelijk* werd onder het rijmpaar *geleidt* gezet.

*M*¹⁵, blad 1r

- 1 Als afgedaald
2 uit lichter hoogten vlinderbleeke
3 acacias hier neergestreken
4 en uit den hemel weggehaald
5 a α [ontbreekt]
b β ^droog ^zuiver ^zand
c γ aan -cederbruine noppen
6 a α, β [ontbreekt]
b γ bengeldroppen
c de langgerekte [bengeldroppen]
d smachtend lange bengeldr[*oppen*]
e [smachtend] heldre [bengeldr[*oppen*]]
f < >
g heldere tros der [bengeldr[*oppen*]]
7 gudsing waarin is heengeleid
8 de edele eentonigheid
9 van regenweer en donkeren dag
10 wanneer in den gerusten woon
11 het welbehagen is ofschoon
12 a zijgt de nederslag (regen)
b aan ruiten [zijgt de nederslag (regen)]
c [aan ruiten] vloeit [de nederslag (regen)]
d onophoudelijk
e onafgebroken
13 als in den duisterenden hoek
14 a is op bezoek
b genoegelijk [is op bezoek]
c < >
d een licht geluk [is op bezoek]
e beschouwelijkheid [is op bezoek]
15 o tegenstrijd
16 met buiten waar de regen glijdt
17 in stompen dag. Als laatste en slot
18 van deze peinzenden en tot
19 beeindiging verkozen

*M*¹⁵, blad 2r

- A
1 nieuwe vergezichte[*n*]
2 a het ooglid oplichten
b [het] zware [ooglid] [oplichten]
B
1 en het leven gaat zoo wijd
2 schitteren schichten
3 ligt
4 zwichten

C
1 als een nieuw vergezicht
2 a het ooglid licht
b loom [het ooglid licht]

C⁶
198 en tot zich zelve ingekeerd;
199 heliotroop in zoeten plicht
200 verdiept en fronsend van gezicht,
201 in de gesternten ingewijd
202 en langzaam tellende den tijd;
203 de tulpen en hun kolenvuur,
204 a het koesterende; kostbaar puur
b < >
c het laaiende[;] of [kostbaar puur]
d getijgerde[; of kostbaar puur]
e < > <>
f het koesterende[; kostbaar puur]
205 de orchidee, die schenkster is
206 van het fantastische, berberis
207 uit droomerige duinstreek, bramen
208 a wier ranken zwierden
b [wier] [xxx] [ranken zwierden]
c < >
209 a uitgevierde
b als [xxx] [xxx] [uitgevierde]
c < >
210 verbeeldingen en ook zij kwamen
211 a uit ongestoorde wildernis;
b < >
c [uit] [xxx] [wildernis;]
d < >
e [uit] ongestoorde [wildernis;]
212 goedgunstige margeriet, de troost
213 voor de bedroefden en een oogst
214 nadenkende violen. Boven
215 dit onderscheidenlijk beloven
216 de sombere papaver, zwaar
217 van slaap en droomen en gevaar,
218 die in een zelfden beker bood
219 het tweetal leniging en dood,
220 diepzinnig gif; als afgedaald
221 uit lichte hoogten vlinderbleeke
222 acacia's hier neergestreken
223 en uit den hemel weggehaald,
224 noppen
225 a droppen
b [droppen],

- 226 a gudsing waarop is heengeleid
 b [gudsing], [waarop is heengeleid]
 227 de edele eentonigheid
 228 van regenweer en donkere dag
 229 wanneer in de geruste woon
 230 a het welbehagen is ofschoon
 b [het welbehagen is], [ofschoon]
 231 vloeit de nederslag
 232 als in den duisterenden hoek
 233 a een licht is op bezoek
 b [een licht] geluk [is op bezoek]
 c < >

Op de open plaatsen in r. 224, r. 225 en r. 231 waren met potlood verschillende woorden geschreven die naderhand weer zijn uitgevlakt. Behalve dat de woorden zelf niet meer te ontcijferen zijn, valt het ook niet in alle gevallen uit te maken hoeveel woorden op de bewuste plaatsen hebben gestaan.

*M*¹⁶

- 1 Als laatste en slot
 2 a dezer bedachtzamen en tot
 b al der teederder
 c ^gave
 3 a beeindiging uitverkozen
 b [be]kroning [uitverkozen]
 c slotte[?] [uitverkozen]
 d < >
 e hoogste [beeindiging verkozen]
 4 nachtcactus rustende en breed
 5 onroerbaar teeder in het wreed
 6 a α der stekels, de broze
 b < >
 c β [der stekels,] zwevende in een [broze]
 7 a α [ontbreekt]
 b afgaande dan
 c β smetteloosheid
 d schemering die school
 e verspreide [schemering die school]
 8 a onverbrekelijk
 b in harmonie [onverbrekelijk]
 c [in] vrede [onverbrekelijk]
 9 a onuitsprekelijk
 b het alles[?] [onuitsprekelijk]
 10 a α (die school)
 b β O schemerende
 c < >
 d [O schemer] die verborgen

e	[O schemer die] verzameld
f	van ons verlangen
g	een schaduw school
h	verweer van
11 a α	een bleeke aureool
b β	als in [een bleeke aureool]
c	om uw hart als aureool
d	[om] bloesemblad [als aureool]
12 a α	[ontbreekt]
b β	waarin hing en dreef
c	[waarin] wankelde
d	[waarin] dit ontroeringsbleek
13 a α	stroom ontweek
b β	en deinsde en [ontweek]
c	[en deinsde en] ons [ontweek]
d	dit hoofd
14 a α	rijk naar het scheen
b	de vreemde
c	[de] ongemeene
d	[de] dierste
e	[de] liefste eene
f	[de] zeldzame eene
g β	als het scheen
h	als dubbel [scheen]
i	in de verwildering $\left\{ \begin{smallmatrix} \text{naar} \\ \text{als} \end{smallmatrix} \right\}$ het scheen]
j	om dit verwezen hoofd
k	[om dit verwezen hoofd] dat scheen
15 a α	naar wereld heen
b	en onweerstaanbaar [heen]
c β	in zijn kortstondigheên
16 a α	[ontbreekt]
b β	door zonderbaar omgeven
17 a α	[ontbreekt]
b β	en licht en los
18 a α	[ontbreekt]
b β	van alle doen ontheven

Bovenaan het blaadje schreef Leopold nog enkele notities:

a	verwezenlijking
b	kortstondig [verwezenlijking]
	O smachten
	brengen

M^{17}

1	Als laatste en slot
2 a	al der bedachtzamen en tot
b	van de [bedachtzamen en tot]

3	a	stille beeindiging verkozen
	b	< >
	c	rijke [beeindiging verkozen]
4		nachtactus rustende e[n] breed
5		onroerbaar teeder in het wreed
6		der stekels, zwevende in broze
7	a	gespreide schemering, die school
	b	spreading van [schemering, die school]
8		als een aureool
9	a	om dit verwezen hoofd,
	b	< >
	c	om dit hart van schat
	d	[om dit hart van] verweer [schat]
	e	^sauvage
10	a	die toenam naar , vat
	b	[die toenam naar] het binnenst[, vat]
11		van levende
		^(zuiverte)
		^wachtend wit

Op de achterkant van dit blaadje is een klein knipsel uit het *Berliner Tageblatt* geplakt met de tekst: “zu einer indischen Reise zeigen das, kein zeichnerischer Feuilletonismus, sondern ehrliche Beobachtung.”

*M*¹⁸, r

1		Als laatste en slot
2		van deze peinzenden en tot
3		beeindiging verkozen
4		nachtactus rustende en breed
5		onroerbaar teeder in het wreed
6		der stekels broze,
7		gespreide schemering, die school
8		in aureool
9		om een hart van verweer, dat hoedt
10	a	onverbrekelijk
	b	belofte [onverbrekelijk]
	c	geheim is [onverbrekelijk]
11		voedt
12	a	onuitsprekelijk
	b	eigen dingen [onuitsprekelijk]
	c	zeldzame [dingen] [onuitsprekelijk]

*M*¹⁸, v

1		Als laatste en slot
2		van deze peinzenden en tot
3	b	beeindiging

De losse ‘b’ aan het begin van de laatste regel zal een schrijffout zijn: het woord *beeindiging* moest meer naar rechts geschreven worden.

*M*¹⁹

- 1 a onverbrekelijk
 - b maakt zij los [onverbrekelijk]
 - c Geheimen [maakt zij los onverbrekelijk]
 - d Belofte[*n*] [maakt zij los onverbrekelijk]
 - 2 en fluistert woorden onuitsprekelijk
 - 3 a α zij vindt behagen in het verblijf hier
 - b β [zij vindt behagen] bij ons alleen
 - 4 a α [ontbreekt]
 - b β en gaat getroost naar andere wereld heen
- $\wedge$ in de nacht verdwijnen
 $\wedge$ diffuus licht
 $\wedge$ roomen [licht]

De losse notities zijn onderaan op het blaadje, met potlood, toegevoegd. Op *M*²² staat nog:

$\wedge$ droomen $\wedge$ diffuus licht
 $\wedge$ roomen

De meest “definitieve” versie van de passage over de ‘nachtcactus’ die in het tekstdeel is afgedrukt (r. 236–249), is dus gebaseerd op *M*^{18r} en *M*¹⁹. Daarbij doet zich het probleem voor dat het rijm *voedt* (r. 245) op *M*^{18r} tussen *onverbrekelijk* en *onuitsprekelijk* staat terwijl het op *M*¹⁹ niet voorkomt. Wij hebben daarom de vrijheid genomen *voedt* onmiddellijk te laten volgen op *hoedt* (r. 244) en daarna de tekst van *M*¹⁹. Ten slotte zal het duidelijk zijn dat de regels 246–249 wat de metrische structuur betreft eigenlijk niet passen in het gedicht. Aan een bewerking van deze regels is Leopold niet meer toegekomen. En op grond van de losse notities onderaan *M*¹⁹ valt het bovendien aan te nemen dat een verdere uitbreiding van de passage in de bedoeling lag.

Blad 18, r. 172–203 (r. 254–285)

Deze passage is in haar geheel gehandhaafd en onveranderd gebleven.

Blad 19, r. 204–241 (r. 286–341)

Evenals op blad 17 zijn hier in de marge bij de ingeplakte pagina uit *De gids*, in zwarte inkt, nieuwe regels toegevoegd. Ook nu betreft het verzen die al op de proef van *Albumblad* voorkwamen. Eerst werden vier regels in de rechtermarge genoteerd die blijkens een haak moesten volgen op r. 213 van de tijdschriftversie:

- 1 russchen en bies, waarover vliegt
- 2 d’ijsvogel en in halmen wiegt
- 3 zijn smaltjuweel; uit barre zanden
- 4 a de thym, vriendin der zonnebranden,
- b < >
- c [de thym,] vazal van [zonnebranden,]
- d < >
- e [de thym,] gebukt in [zonnebranden,]

De veranderingen dateren wel van na de aantekening op *M*²²:

- a de thym vasal gezel
- b <
- c [de thym va]z[al gezel]

De oorspronkelijke regel 208 kon nu niet meer ongewijzigd gehandhaafd blijven: anders zou de *thym* tweemaal voorkomen. Leopold omcirkelde met potlood het woord in r. 208 en in de toegevoegde passage, en verbond ze met een lijn om dat aan te geven.

In de linkermarge werden twee andere regels, die al op de proef voorkwamen, toegevoegd; zij moesten komen vóór de vier nieuwe verzen in de rechtermarge:

- 1 uit netels vinnig weggehaald
- 2 en prompt met heete pijn betaald,

De dichter wilde zijn gedicht ook na r. 211 verder uitbreiden: hij zette een streepje onder *in* (r. 211) en noteerde met potlood in de rechtermarge *en het speel. // van — U, madelief het fr.* Dit is op het linkerblad van het schrift in zwarte inkt verder uitgewerkt tot:

- 1 madelief, het frissche
- 2 meizoentje zonder af te wisschen
- 3 op lippen op te vangen

Deze passage over de 'madelief' komt eveneens voor in *B*¹, 24r maar, wat belangrijker is, 66k in de meest "definitieve" versie van het gedicht 'Mijn hoofd is in het diepe gras' (editie-Van Eyck, p. 359). Zij luidt daar:

- 1 en het verblijden
- 2 van madelief, het frissche
- 3 meizoentje zonder af te wisschen
- 4 op lippen op te vangen

Van Eyck heeft deze passage ten onrechte in zijn versie van dat gedicht niet opgenomen. Heeft hij de regels weggelaten omdat ze, afgezien van de eerste, ook in *Albumblad* terecht zijn gekomen? In ieder geval is het niet onwaarschijnlijk dat Leopold de regels over de 'madelief' voor het *Albumblad* ontleende aan het eerder genoemde vers. Er zijn wel meer overeenkomsten tussen *Albumblad* en 'Mijn hoofd is in het diepe gras'. Op het manuscript van het laatste staat b.v. de 'paardebloem en zijn mooi bouwsel'. Dit is, in meer uitgewerkte vorm, ook in *Albumblad* opgenomen. Leopold schreef in de rechtermarge bij de ingeplakte tijdschriftpagina *paardebloem* en gaf met een invogteken aan dat deze bloem moest worden verwerkt in een passage na de oorspronkelijke regel 205.

Uiteindelijk werden de regels 206–214 geschrapt en vervangen door de vijfde op het linkerblad geplakte strook papier (*C*⁷).

In afwijking van de andere vier linkerbladen met opgeplakte stroken, bevat dit linkerblad ook notities die dateren van vóór het moment van

opplakken van de strook. De hiervóór gegeven nadere uitwerking van de passage over de ‘madelief’ is daar een voorbeeld van: de strook is daar later overheen geplakt. Zij is desondanks nog leesbaar omdat Leopold alleen de bovenrand heeft vastgeplakt. Andere notities die dateren van vóór de tekst van de strook, zijn het rijmpaar *voorbarig* // *meewarig* dat, zonder aanwijsbare context, midden op het blad met potlood is geschreven, en de volledige regel bovenaan het blad: *het babbelen der populieren*. Deze regel is niet in de nieuwe passage verwerkt.

Op losse blaadjes en in een blocnote vinden we aanzetten voor de tekst van *C*⁷, vooral voor de regels over de ‘paardebloem’. Deze aanzetten worden hieronder gepresenteerd onder het voorbehoud dat zij mogelijk in eerste instantie deel uitmaakten van of mede hoorden bij de tekstbronnen van het gedicht ‘Mijn hoofd is in het diepe gras’.

*M*²⁰

kristallen pluisbol
huis waarin de ruit

*M*²¹

en pluisbol v/d paardebloem
glas fijn gesponnen kristallen

*B*², 15r

A en de onvolpreze[n] luister
v.d. (paardebloem)

B $\left\{ \begin{array}{l} \text{glas} \\ \text{bal} \end{array} \right\}$ geblazen in het luchtledig
binnen

C paleis met
waar ligt het op
witte poedelkop
van binnen
ik denk er

*B*², 16r

glazen huisje pluisje, buisje
van gesponnen glas papuisje

*M*²²

krokus voorbarig

*M*²³

1 a *voorbarig*
b de sleutelbloem [*voorbarig*]
c [de] krokus [*voorbarig*]
2 karig

*B*¹, 23r

1 onder de boomen
2 het (frissche) onkruid wit en groen
3 de witte scheerling

C⁷

Zoals de andere ingeplakte stroken bestaat ook deze uit twee aan elkaar geplakte velletjes. We moeten aannemen dat de velletjes na elkaar zijn ingeplakt. In de tekst van het eerste kwam *thym* voor. De dichter schrapte dit en verving het door *klaver*. In dezelfde kleur inkt noteerde hij onderaan het blad van het schrift – waarschijnlijk pro memorie – *de thym* dat in de tekst van het tweede velletje opgenomen is.

De ingeplakte strook begint met r. 205 uit de tijdschriftversie; in de nieuwe versie is dat r. 287.

287	lavendel, duizendguldenkruid,
288	de paardebloem, zijn uitstaand pluisje
289	een tent, een mooi, mooi binnenhuisje,
290	en zie ook in eenvoudige woon
291 a	o welk een fijn en [xxx] schoon;
b	< >
c	[o welk een fijn en] kunstig [schoon;]
d	< >
e	[o welk een fijn en] blinkend [schoon;]
f	< >
g	[o welk een fijn en] glinstrend [schoon;]
292	reukgrassen grijs van zaad bestoven,
293	ranonkels, sleutelbloem, de grove
294	kruisdistel en het teer plantsoen
295	van klokjes in het wit en groen
296 a	de vroege boodschap opgevouwen
b	[de] [xxx]e [boodschap opgevouwen]
c	< >
297	en de latente lente, rouwen
298 a	van paarse marjolein
b	[van paarse] thym en [marjolein]
c	< >
d	[van paarse] klaver [marjolein]
299	en de gezonde meidoorn blank
300	en bruin op éénen tak en frank
301 a	van omgang, om het speelsche klein
b	< >
c	[van omgang,] dan [het speelsche klein]
d	< >
e	[van omgang,] en [het speelsche klein]
f	< >
g	[van omgang] in [het speelsche klein]
302 a	van madelief het frissche
b	< >
c	boschranken, [madelief het frissche]
303	meizoentje, zonder af te wisschen
304	op lippen op te vangen; winde
305	om de lichtzinnigen te binden

306 uit netels vinnig weggehaald
 307 en prompt met heete pijn betaald,
 308 de bleeke scheerling, groene ruit,
 309 rietstengels sluimerende fluit,
 310 russchen en bies, waarover vliegt
 311 d'ijsvogel en in halmen wiegt
 312 zijn smaltjuweel; uit barre zanden
 313 a de thym, vasal der zonnebranden,
 b <
 c [de thym, va]z[al der zonnebranden,]
 314 nachtschade, malve, brem de gele

Leopold voegde nog twee potloodnotities toe: bij r. 290 het woord *kristallijn* dat metri causa niet zonder meer in die regel kan worden ingepast; het woord *kruiskruid*, dat bij r. 306 staat genoteerd, moest blijkbaar nog in die passage worden verwerkt. Het komt ook voor op *M*²⁴ dat verschillende namen van kruiden bevat.

Zoals reeds uit de bewerking van de proef viel af te leiden, was de dichter niet tevreden over r. 217 van de tijdschriftversie. Op *M*²⁰ schreef hij:

en blanke struikjasmijn
 sneeuwbal

en ook in het schrift werden bij de bewuste regel verschillende varianten genoteerd:

a sneeuwbal, en blanke struikjasmijn
 b < >
 c [sneeuwbal,] seringen en [jasmijn]
 d < >
 e een bos [seringen en jasmijn]
 f takken [seringen en jasmijn]
 g [een] bundel van den struik[jasmijn]

Blad 20, r. 242–275 (r. 342–375)

Deze passage is in haar geheel gehandhaafd en onveranderd gebleven.

NOTEN

¹ Zowel in de eerste, gepubliceerde, versie als in de tweede, onvoltooid gebleven, versie van *Albumblad* komt een “annunciatie-scène” voor. Beide lijken (mede) geïnspireerd op schilderijen met dit thema. In *De gids*-publicatie is sprake van ‘priëlen’ (r. 84), een ‘engel met de bloemenstaf’ (r. 85) en ‘een schoon Florentijnschen morgen’ (r. 87). Deze combinatie doet denken aan annunciatie-schilderijen van Fra Filippo Lippi (1406–1469), die Leopold o.a. in Rome gezien kan hebben. De ‘bloemenstaf’ heeft betrekking op de lelie die de engel in de hand heeft, en die qua lengte inderdaad een ‘staf’ genoemd kan worden. Een dergelijke bloemenstaf is ook te vinden op een annunciatie-schilderij van Gentile Bellini (± 1429–1507) en op een van diens broer Giovanni Bellini (± 1429–1516), maar ‘priëlen’ komen er niet op voor. Bovendien bevond (en bevindt) het schilderij

van Gentile Bellini zich in een particuliere collectie. Het is dus niet erg waarschijnlijk dat Leopold het kende.

De “annunciatie-scène” van de handschriftversie (r. 104–132) is meer een “concoctie”: de ‘stengels’ in een vaas op een tegelvloer, en het venster dat uitzicht biedt op een langstreckende stoet, doen denken aan werken van de Vlaamse primitieven, maar de ‘Umbrische schaduwen’ wijzen uiteraard in een geheel andere richting. De dichter heeft hier elementen uit verschillende cultuursferen in één beeld samengevoegd. Er zijn in Leopolds werk wel meer van dergelijke combinaties te vinden.

² In het begin van 1921 schreef A. Roland Holst, die toen poëzie-redacteur van *De gids* was, aan H.T. Colenbrander, de redactie-secretaris van het tijdschrift: “Tot mijn groote vreugde is er kans, dat ik binnen afzienbaren tijd verzen van Leopold voor de Gids krijg. Hij schreef mij een briefje, waar ik bijzonder blij mee ben, en vraagt mij hem op te komen zoeken. Ik zal dat doen zoodra ik hier weg kan.” (ongedateerde brief, waarschijnlijk februari 1921). Niet lang hierna ging Roland Holst tweemaal op bezoek bij Leopold: “Ja, tot mijn groote vreugde heeft Leopold mij verzen voor ‘de Gids’ toegezegd. Ik bracht eenige weken geleden twee middagen met hem door, en zal het niet licht vergeten. Hij las mij ook uit zijn later werk voor, deels oorspronkelijke gedichten, deels bewerkingen van Arabische dichters: o.a. één gedicht uit de 1001-Nacht, dat onbeschrijfelijk mooi was.” (brief aan Colenbrander april 1921). Leopold bevestigde de afspraak met Roland Holst op 13 juni 1921: “Wat de bijdrage voor de Gids betreft, al wat ik U heb voorgelezen is ter Uwer beschikking; ik heb ook nog wel iets anders liggen. Maar het liefst zou ik hebben dat U nog een paar maanden (mijn groote vakantie) geduld had omdat ik met iets bezig ben, dat ik U graag zou zenden voor de October of November aflevering als dat gaat. In elk geval zal ik, als ik het bedoelde niet af mocht krijgen, U wat anders toesturen, dat zal de beste afspraak zijn.” Hierna bracht Roland Holst opnieuw een bezoek: “Ik heb l.l. Zaterdag den avond bij Leopold doorgebracht, en ben met hem overeengekomen, dat hij zijn bewerkingen van Oostersche kwatrijnen en gedichten zal geven voor de October-aflevering. Hij zou de copie in de vakantie sturen. Ik schat het op een bijdrage van circa 10 paginas, maar kan het niet zeker zeggen. Verder hoopt hij gedurende de vakantie een gedicht te voltooien, dat hij, als hij daarin slaagt, ons belooft voor de November-aflevering.” (brief aan Colenbrander 4 juli 1921).

Toen in de zomer van dat jaar het plan ontstond om een Zilverdistel-uitgave te maken van de Oosterse gedichten, moest Leopold zijn toezegging aan Roland Holst gedeeltelijk intrekken. In verband hiermee schreef hij op 16 augustus 1921 aan J.F. van Royen: “[...] misschien zou de Heer Holst er ook van af willen zien, daar ik hem ook nog iets anders heb toegezegd.” Dit laatste moet het *Albumblad* geweest zijn, dat de dichter voor de novemberaflevering van *De gids* had beloofd. De voltooiing van dat gedicht bleek evenwel veel meer tijd te vergen, zodat Roland Holst pas op 19 december 1921 aan Colenbrander kon

berichten: “Ziehier dan toch eindelijk een gedicht van Leopold. Ik sprak hem een week geleden in R’dam en liet hem niet los voor hij mij beloofd had mij dit te sturen. Zie je kans het gauw te plaatsen? Ik zei hem, dat het naar alle waarschijnlijkheid uiterlijk Maart geplaatst zou worden.”

³ Op 27 maart 1922 zond Leopold een overdrukje van dit gedicht aan Mevrouw Annette Monasch, die hij in 1921 in Rome had leren kennen: “Laat ik mijn jongste gewrocht hierbij in mogen sluiten; ik twijfel of het in Uw geest zal vallen, erg substantieel is het niet, maar een andere keer kan ik U misschien iets krachtigers toesturen.”

⁴ Campert merkt over dit gedicht op: “Er is misschien nimmer in de Nederlandsche taal een gedicht geschreven uit zulk een overvloed van liefde voor het leven, van louter zinnelijke vreugde, blijdschap om de weelde der bloeiende bloemen [...]. In welk een verscheidenheid van woorden, met welk een meesterschap over de taal worden stuk voor stuk de bloemen, elk in hun eigen wezenlijkheid voor ons opgeroepen.” (J.R.Th. Campert: ‘Over den dichter J.H. Leopold’. In: *Ons eigen tijdschrift* 8 (1930). p. 111.) En Donker: “In het Albumblad is voor het eerst en voor één keer de oogenlust van den dichter, het gulzig onverzadiglijk genieten van alle bloeiende schoonheid der natuur er ten volle uitgekomen.” (A. Donker: ‘De dichter J.H. Leopold’. In: *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 273; vgl. N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 94–98.) Volgens Asselbergs “ontspringt” het *Albumblad* “in lichte trippelmaten de problematiek, die tussen geboorte en dood [...] oorzaak en doel van het onontkomelijk verval verbergt, maar noemt haar toch terloops.” (W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 321.) Kamphuis ziet in dit gedicht vooral een uiting van Leopolds hunkering naar de gemeenschap. (J. Kamphuis: *Is het waar, dat gij het waart?* p. 20.) Du Perron merkt in een gefingeerd gesprek over Slauerhoff op: “U is natuurlijk een groot bewonderaar van Leopold, wiens nauwkeurig geregistreerde zielefluisteringen wellicht eeuwig en ongetwijfeld doorzichtig genoeg zijn. Hoe voelt u zich dan bijv. na de lezing van het gedicht dat, na een eindeloze opsomming van allerlei kleurige bloemen, met een regel eindigt als: *En wie mij liefheeft, krijgt een tak!* [sic] Indien dit geen zelfbeklag is, is het van een weeïge vriendelijkheid, die al evenzeer wijst op ...” (E. du Perron: ‘Gesprek over Slauerhoff’. In: *De vrije bladen* 7 (1930). p. 349.)

Vgl. P.N. van Eyck: ‘Leopold II’. p. 306–310; *VW* 4. p. 570–573; J.M. Jalink: *Varianten* p. 15–16; T.T. Cloete: ‘Dromende denke’. p. 100, 104–105; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 93–95.

⁵ Westermann schrijft over ‘den laan’ (r. 4): “Hier is de n dus gebruikt tegen het grammaticaal geslacht in van het substantief. [...] Wij moeten aannemen, dat de dichter met ‘van den laan’ den nauwelijks door rust onderbroken voortgang van zijn vers heeft willen indiceeren. Zoo blijft het ook het best verstaanbaar, dat het ‘ik’ van den eersten regel tevens het onderwerp is in den vijfden.”

(J.J. Westermann: ‘De verbuigings-n en de dichter’. In: *De gids* 100 (1936). Dl. IV. p. 60–61.)

⁶ De Roos is van plan geweest een bibliofiele uitgave te verzorgen van het *Albumblad*. Brusse schreef hierover aan R.I. Leopold: "Van den heer S.H. de Roos, die zooals U misschien zult weten, door vrienden in staat is gesteld om een eigen pers op te richten, kregen wij het verzoek, om als tweede uitgaaf van zijn Heuvelpers te mogen drukken Albumblad van J.H. Leopold. Oplaat 125 exemplaren, waarvan er 100 in den handel zouden worden gebracht." (31 januari 1928). De neef van de dichter antwoordde "dat er dezerzijds in beginsel geenerlei bezwaar bestaat tegen een afzonderlijke uitgave van het Albumblad, door den heer S.H. de Roos. De moeilijkheid is echter, welken tekst deze uitgave volgen zal. Nemen wij dien van den tweeden bundel [*Verzen*], gezuiverd natuurlijk van de drukfouten die Dr. van Eyck ongetwijfeld heeft aangetoond, dan zal de laatste vermoedelijk bezwaar maken tegen een dergelijke editie, omdat hij op verschillende plaatsen een andere lezing verkieselijker acht dan wij oorspronkelijk gegeven hebben. Neemt de heer de Roos een versie, waarmede Dr. van Eyck zich geheel kan vereenigen, dan zal deze op vele punten afwijken van Uwe uitgave en vermoedelijk aanleiding worden tot de onjuiste opvatting, dat Uwe uitgave weinig waarde heeft. [...] maar ik moet U eerlijk bekennen, dat ik er eenigszins tegen opzie om voor een editie van 125 exemplaren, de eindelooze discussies en correspondentie met Dr. van Eyck te hervatten, die in de meeste gevallen uitloopen op een verschil van inzicht, waarbij in het algemeen de opvatting van den autoriteit, in casu Dr. van Eyck, tenslotte den doorslag zal geven." (3 februari 1928). Brusse was het ermee eens dat Van Eycks medewerking, ook voor een tweede druk van de hele bundel, niet gemist kon worden. Als daarom nu met Van Eyck een tekst van *Albumblad* werd vastgesteld, zou dat gedeelte voor de herdruk van de bundel al klaar zijn. Daarnaast speelde nog de volgende overweging mee: "Stel, dat dit uitgaafje van De Roos belangstelling wekt, dan zouden wij het kunnen laten volgen door een evenzeer goed verzorgd boekje, doch in grootere oplaat [...]. Het is zeer wel mogelijk, dat zoo'n boekje de belangstelling, die in den laatsten tijd, naar uit den verkoop moet worden opgemaakt, zeer gering is, weer opwekt en mede daarom zouden wij U wel willen vragen om tot de mogelijkheid van de uitgaaf door den heer De Roos mede te werken." (7 februari 1928). Voor dit argument was R.I. Leopold wel gevoelig: "Indien het de belangstelling voor de tegenwoordige uitgave bevorderen kan, ben ik natuurlijk gaarne bereid, in overleg met Dr. Van Eyck, een tekst vast te stellen voor de uitgave van het Albumblad door den heer de Roos. Ik zal dezer dagen op de afgedrukte vellen van den tweeden bundel die zich nog in mijn bezit bevinden, de correcties en veranderingen aanbrengen, waarmede ik mij zonder meer kan vereenigen en U deze lezing dan doen toekomen. Het is dan misschien het beste, dat U deze vervolgens doorstuurt aan Dr. van Eyck die dan maar moet aangeven, wat hij nog veranderd wenscht te zien. Vervolgens kan het gekibbel beginnen; maar ik vertrouw, dat wij wel tot een bevredigend resultaat zullen komen." (11 februari 1928). Op 24 februari 1928 werd Brusse een tekst van het *Albumblad* toe-

gestuurd. In juni van dat jaar vond een gesprek plaats tussen R.I. Leopold en de uitgever Brusse. Bij die gelegenheid is de mogelijkheid besproken de gehele literaire nalatenschap van Leopold aan Van Eyck toe te vertrouwen. In een brief van 4 juli 1928 verklaarde R.I. Leopold, namens de erven, zich hiertoe, onder bepaalde voorwaarden, bereid. De bibliothele uitgave van het *Albumblad* was hiermee nog niet geheel van de baan: Van Eyck was van plan vóór 15 augustus een bevredigende tekst van het gedicht te voltooien en De Roos toe te sturen. (brief van Brusse aan R.I. Leopold 17 juli 1928). Uiteindelijk is de uitgave niet tot stand gekomen. We moeten aannemen dat Van Eyck na ontvangst van de handschriften inzag dat hij, gezien de omvang en de complexiteit van het materiaal van *Albumblad*, niet in staat was op korte termijn een acceptabele tekst samen te stellen.

Oostersch; Verzen naar Perzische en Arabische dichters

NOTEN

- ¹ Met uitzondering van het inleidende gedicht 'O brug, hoog omgebogen...' komen alle verzen die in de bundel *Oostersch* zijn opgenomen, voor in een ongelinieerd (school)schrift met een slappe, blauwe kافت. Het schrift dat 22 bladen telt, heeft een formaat van 16,5 × 21 cm. Het etiket is van het cahier afgescheurd en op de plaats daarvan is een strookje wit papier geplakt met het opschrift *Oostersch*, geschreven in zwarte inkt. Later is een romeinse II in blauwe inkt toegevoegd. Van Eyck op zijn beurt heeft met potlood in de linker benedenhoek van het strookje de aanduiding S[schrift] II geschreven. Het cahier bevindt zich in Map I, 1 (: groep 2); er wordt in het apparaat naar verwezen met C.
- Zoals dat ook in de andere schriften het geval is, zijn alleen de rechterbladzijden beschreven. Toen Leopold alle gedichten in het cahier had afgeschreven, heeft hij de bladen met potlood genummerd. Bij die gelegenheid zijn twee veranderingen aangebracht: de tekst van het eerste blad werd in zijn geheel geschrapt en dit blad bleef ongenummerd (: zie noot 1 bij gedicht [98]); verder werd het gedicht 'Ik zag met pronk en kostbaarheden', dat oorspronkelijk onmiddellijk vóór de *Soefisch*-kwatrijnen stond, verplaatst. Met behulp van de nummering heeft de dichter aangegeven dat het moest volgen op 'O nachtegaal, die roept en jubelt uit' zodat de gedichten die bewerkt zijn naar vertalingen van verzen uit Saadi's *Gulistan*, bij elkaar kwamen te staan.
- In de 'Verantwoording' is er al op gewezen dat dit schrift als kopij heeft gediend voor de bundel. Het staat in ieder geval vast dat het cahier niet dateert van na de publikatie van *Oostersch* zoals door de erven-Leopold en Van Eyck is aangenomen.
- ² Zie voor de geschiedenis van de bundel *Oostersch*, hierna p. 210–226.
- ³ Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 440–443; *VW* 4. p. 362–364; J. Hulsker: 'De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten'. In: *De gids* 99 (1935). Dl. IV. p. 46–58, 67–69; W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 49–51; N.A. Donkersloot: *J.H. Leopold*. p. 74–82; W. Spillebeen: *Jan Hendrik Leopold*. p. 101–104.

[98]

'O BRUG, HOOG OMGEBOGEN, WIE BETRADEN'

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het vijfde blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier. Het formaat van elk blad is, in ongevouwen vorm, 28 × 21,5 cm.
*M*²: Manuscript aan Van Royen 27 augustus 1921.
O: p. [3].

DATERING

1915–1919

VARIANTEN EN CORRECTIES	<i>M</i> ¹	
1	a	O brug, schoon omgebogen, wie betraden
	b	< >
	c	[O brug,] hoog [omgebogen, wie betraden]
2		uw op en neer met mijmerenden voet
3	a	en welke en beminde stoet
	b	[en welke] bonte [en beminde stoet]
	c	[en welke bonte en] wisselende [stoet]
	d	[en welke bonte en] verheugde [stoet]
	e	[en welke] langzamen [stoet]
	f	[en welke bonte en] schuifelende [stoet]
	g	[en welke bonte en] <i>mengelende</i> [stoet]
	h	[en welke bonte en] kleurenrijke [stoet]
4	a	gleed er doorluchtig over de arkaden?
	b	<
	c	[gleed er doorluchtig over de ar]c[aden?]
	d	<>
	e	schr[eed er doorluchtig over de arcaden?]
	f	< >
	g	[schreed er] voorzichtig [over de arcaden?]
	h	[schreed er] gedragen [over de arcaden?]
	i	bewoog er statig [over de arcaden?]
	j	[bewoog er] kleurig [over de arcaden?]
	k	[bewoog er] luchtig [over de arcaden?]
	l	[bewoog er] verder [over de arcaden?]
	m	schoof [er] behoedzaam [over de arcaden?]
	n	bewoog zich [over de arcaden?]

NOTEN

¹ Leopold had oorspronkelijk twee andere inleidende verzen voor *Oostersch*, maar hij schrapte ze in het schrift, vóór het inzenden van de kopij. Het eerste gedicht is 'Mijn hart bekennt, dat zij het is' dat door Van Eyck werd ondergebracht in de afdeling 'Oostersch IV' (p. 556). Het zal – met de varianten – worden opgenomen in de uitgave van Leopolds nalatenschap. Het tweede inleidende vers is een bijna letterlijk citaat uit een vertaling door Gerlof van Vloten van een gedicht van Namir ibn Taulab:

Vrouw, als mijn lichaam in de aarde vergaat,
beweend door hen, die mijn gunst deed leven,
dan is wat ik nalaat mijn deel niet meer,
maar mijn deel is, wat ik heb weggegeven.

Namir ibn Taulab – v. Vloten.

De vertaling van Van Vloten komt voor in zijn *Oostersche schetsen en vertalingen*. Amsterdam, 1900. p. 50–51. Deze tekst vertoont twee verschillen met die in het schrift van Leopold: in regel 1 staat *in 't zand* i.p.v. *in de aarde* en in de vierde regel ontbreekt de komma achter *is*.

Misschien heeft Van Royen Leopold om een nieuw inleidend vers of

motto voor *Oostersch* gevraagd. In ieder geval zond de dichter op 27 augustus 1921 'O brug, hoog omgebogen...': "Ook sluit ik hier een strofe als mogelijk motto vooraf in." Het vers komt in de nalatenschap van Leopold voor als eerste strofe van een gedicht dat in totaal uit twee strofen bestaat (vgl. editie-Van Eyck, p. 550). De inhoudsopgave van *Oostersch* vermeldt: "De inleidende verzen op pagina 3 zijn van den Nederlandschen auteur [...]."

Ondanks het feit dat de erven-Leopold voor de bundel *Verzen* 1926 de tekst van het blauwe schrift in plaats van de Kunera-uitgave van *Oostersch* hebben gevolgd, werd het mottogedicht hieruit toch opgenomen en cursief gezet (p. 32). Van Eyck vroeg aan R.I. Leopold, die samen met zijn vader de nalatenschap beheerde, waarom het motto cursief was gezet. De laatste antwoordde op 16 november 1926: "Het eerste kwatrijn is opzettelijk cursief gedrukt. Het MS. geeft het in het geheel niet. Ik achtte mij echter niet verantwoord het weg te laten omdat het m.i. als motto bedoeld is." Van Eyck was het hier niet mee eens: "Nu Leopold zelf dit kwatrijn in zijn handschrift weggelaten heeft, lijkt het mij beter, het hier niet te geven. Waarschijnlijk heeft L. dat gedaan omdat het geen bewerking was. Inderdaad is het de eerste strofe van een gedichtje van twee, waarvan ik de tweede in de manuscripten gevonden heb, en het staat heelemaal niet vast dat het volledige gedichtje niet verder op in de bundel zijn plaats gevonden zou hebben." (1 januari 1927). Uit deze brief blijkt duidelijk dat Van Eyck ervan uit is gegaan dat het blauwe schrift dateerde van na de publikatie van de bundel. In dit verband is het begrijpelijk dat hij het inleidende vers in zijn editie heeft weggelaten. Hij handelde daarmee consequenter dan de verzorgers van *Verzen* 1926.

[99]

'DE DAUW HANGT PARELEN AAN TAKKEN EN AAN BLAREN'

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de tweede rectozijde van een dubbelgevouwen blad, dat in ongevouwen vorm 34,5 × 21,5 cm meet. Het blad bevat o.a. ook een versie van het gedicht 'Zoek heil en heul in uw gedichten; doe als ik' en gedeelten van 'Zij stond en oliede de zwarte haren' en 'Zij, die de rozen harer wangen'.

*M*²: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de rectozijde van het eerste van drie losse blaadjes die tot één katern zijn samengevouwen. Elk ongelinieerd, vergeeld blaadje meet in ongevouwen staat 21,5 × 17 cm. Het gedicht maakt hier, samen met gedicht [100], deel uit van een reeks van acht genummerde, korte gedichten: [99] en [100] vormen nummer 1; de andere gedichten zijn: 'Het stoute naderen en vocht en zwart' (2), 'De blanke armen, talmende en veel' (3), 'O droomerige glooiingen gedoken' (4), 'Uw voeten zijn als liggende leeuwinnen' (5), 'Zij hangen, hangen' (7 [= 6]), 'Haar hoofd zonk op uw borst neer; weeke handen' (7) en 'Nacht om den tuin en gij zijt neergezeten' (8).

*M*³: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het eerste blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meten.

*M*⁴: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de eerste rectozijde van een tot een klein katern gevouwen blad dat in ongevouwen staat 23 × 29 cm meet; het blad heeft het watermerk IRENE POST, met het jaartal 1913. Behalve de gedichten [99] en [100] (onder elkaar) bevat het katern ook de gedichten 'Het stoute naderen en vocht en zwart' en 'De blanke armen, talmende en veel'. Blijkens een aantekening van Van Eyck op dit katern hoorde hier oorspronkelijk ook een dubbel-gevouwen blad bij met een netafschrijf van gedicht [113].

C: bl. 2; O: p. 4.

DATERING

1915–1919

BRON

De gedichten [99] en [100] zijn bewerkingen van één vers: een Franse vertaling van een gedicht van el Saati in *Jardin des fleurs*, p. 65.

La rosée aux branches fait des colliers de perles
Humides, que fait tomber le zéphyr en les baisant.
Le ruisseau est une page à laquelle viennent lire les oiseaux.
C'est le vent qui écrit et c'est le nuage qui met les points.

(*Ali Ibn Rostom el Saati.*)

Vgl. in verband met dit en het volgende gedicht ook de onderstaande passage uit de Mardrus-uitgave van *Duizend en één nacht*, die Leopold bezat:

A Damas, j'ai passé un jour et une nuit. Damas! Son créateur a juré que jamais plus il ne pourrait faire oeuvre pareille!

La nuit couvre Damas de ses ailes, amoureuxment. Et le matin étend sur elle l'ombrage des arbres touffus.

La rosée sur les branches de ses arbres n'est point rosée, mais perles, perles neigeant au gré de la brise qui les secoue!

Là, dans ses bosquets, c'est la nature qui fait tout: l'oiseau fait sa lecture matinale; l'eau vive, c'est la page blanche ouverte; la brise répond et écrit sous la dictée de l'oiseau, et les blancs nuages font pleuvoir leurs gouttes pour l'écriture!

(*Le livre des mille nuits et une nuit.* Traduction littérale et complète du texte arabe par J.C. Mardrus. Tome I. Paris, 1905. p. 310. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar: in particulier bezit.)

VARIANTEN

I

EN CORRECTIES

*M*¹

1	De dauw hangt parels op aan takken en aan blaren
2	in kettingen en snoeren

- 3 a als hij ze aan wil roeren,
b des westen's kusmond [als hij ze aan wil roeren,]
c een [kusmond] v/d wind [als hij ze aan wil roeren,]
4 a [ontbreekt]
b bedaren
c doet ze ontstellen, angstigt ze zonder [bedaren]
d < >
e [doet ze ontstellen, angstigt]en [zonder bedaren]
f [doet ze ontstellen,] trillen [zonder bedaren]
g [doet ze ontstellen,] sidderen [zonder bedaren]
5 a [ontbreekt]
b stort ze neer de wonderbaren
c en [stort ze] allen [neer de wonderbaren]
d [en stort ze allen neer de] wankelbaren

M^2

- 1 a De dauw hangt parels op aan takken en aan blaren
b [De dauw hangt] parelen [aan takken en aan blaren]
2 in kettingen en snoeren;
3 de kusmond van den wind, als hij ze aan wil roeren,
4 a doet ze ontstellen, sidderen zonder bedaren,
b [doet ze ontstellen,] angstigt [ze] [zonder bedaren,]
5 a en stort ze allen neer, de wankelbaren.
b [en stort] hen [allen neer, de wankelbaren.]

M^3

- 1 a De dauw hangt parels op aan takken en aan blaren
b < >
c [De dauw hangt] parelen [aan takken en aan blaren]
2 a in kettingen en snoeren;
b als [kettingen en snoeren;]
c < >
d $\left\{ \begin{array}{l} \text{in} \\ \text{als} \end{array} \right\}$ teere [kettingsnoeren;]
e $\left\{ \begin{array}{l} \text{in} \\ \text{als} \end{array} \right\}$ schuchtere [kettingsnoeren;]
3 a de kusmond van den wind als hij ze aan wil roeren,
b het kussen [van den wind als hij ze aan wil roeren,]
4 a doet ze ontstellen, sidderen zonder bedaren
b [doet ze ontstellen,] rillen [zonder bedaren]
c [doet ze ontstellen,] angstigt ze [zonder bedaren]
5 a en stort ze allen neer, de wankelbaren.
b < >
c [en stort ze allen] dan[, de wankelbaren.]

M^4

- 1 De dauw hangt parelen aan takken en aan blaren
2 in kettingen en snoeren,
3 de kusmond van den wind als hij ze aan wil roeren,
4 doet ze ontstellen, angstigt ze zonder bedaren
5 en stort ze allen neer de wankelbaren.

II
3 den < de C

NOTEN

¹ In de editie-Van Eyck (p. 141–142) staan dit en het volgende gedicht ten onrechte elk op een afzonderlijke pagina. Leopold heeft in de manuscripten en in het blauwe schrift duidelijk aangegeven dat de gedichten [99] en [100] bij elkaar horen en daarom onder elkaar moeten worden afgedrukt. De dichter schreef op 27 augustus 1921 aan Van Royen: “Het eerste en tweede gedicht zijn van den zelfden maker en hooren min of meer bij elkaar [...]”. In de bundel *Oostersch* blijkt de bijzondere relatie tussen de twee gedichten niet, omdat alle gedichten daar ‘gestapeld’ zijn opgenomen. Overigens schreef Van Eyck zelf op 1 januari 1927 aan R.I. Leopold: “Deze twee gedichtjes moeten niet op twee pagina’s gescheiden worden, zij behooren bij elkaar, op de zelfde bladz. L[epold] heeft hen niet door een streepje, maar door een ster gescheiden.”

[100]

‘DE BEEK IS EEN VELIJNEN BLAD.’

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de tweede rectozijde van een dubbelgevouwen blad, dat in ongevouwen staat 34,5 × 21,5 cm meet. Het blad bevat o.a. ook een versie van het gedicht ‘Zoek heil en heil in uw gedichten; doe als ik’ en gedeelten van ‘Zij stond en oliede de zwarte haren’ en ‘Zij, die de rozen harer wangen’.

*M*²: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de rectozijde van het eerste van drie losse blaadjes die tot één katern zijn samengevouwen. Elk ongelinieerd, vergeeld blaadje meet in ongevouwen staat 21,5 × 17 cm. Het gedicht maakt hier, samen met gedicht [99], deel uit van een reeks van acht genummerde, korte verzen: [99] en [100] vormen nummer 1; de andere gedichten zijn: ‘Het stoute naderen en vocht en zwart’ (2), ‘De blanke armen, talmende en veel’ (3), ‘O droomerige glooiingen gedoken’ (4), ‘Uw voeten zijn als liggende leeuwinnen’ (5), ‘Zij hangen, hangen’ (7 [= 6]), ‘Haar hoofd zonk op uw borst neer; weeke handen’ (7) en ‘Nacht om den tuin en gij zijt neergezeten’ (8).

*M*³: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het eerste blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meten.

*M*⁴: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de eerste rectozijde van een tot een klein katern gevouwen blad dat in ongevouwen staat 23 × 29 cm meet; het blad heeft het watermerk IRENE POST, met het jaartal 1913. Behalve de gedichten [99] en [100] (onder elkaar), bevat het katern ook de gedichten ‘Het stoute naderen en vocht en zwart’ en ‘De blanke armen, talmende en veel’. Blijkens een aantekening van Van Eyck op dit katern hoorde hier oorspronkelijk ook een dubbelgevouwen blad bij met een netafschrift van gedicht [113].

C: bl. 2; O: p. 4.

DATERING

1915–1919

BRON

De gedichten [99] en [100] zijn bewerkingen van één vers: een Franse vertaling van een gedicht van el Saati in *Jardin des fleurs*, p. 65.

La rosée aux branches fait des colliers de perles
Humides, que fait tomber le zéphyr en les baisant.
Le ruisseau est une page à laquelle viennent lire les oiseaux.
C'est le vent qui écrit et c'est le nuage qui met les points.

(*Ali Ibn Rostom el Saati.*)

Vgl. in verband met dit en het vorige gedicht ook de onderstaande passage uit de Mardrus-uitgave van *Duizend en één nacht*, die Leopold bezat:

A Damas, j'ai passé un jour et une nuit. Damas! Son créateur a juré que jamais plus il ne pourrait faire oeuvre pareille!

La nuit couvre Damas de ses ailes, amoureuxment. Et le matin étend sur elle l'ombrage des arbres touffus.

La rosée sur les branches de ses arbres n'est point rosée, mais perles, perles neigeant au gré de la brise qui les secoue!

Là, dans ses bosquets, c'est la nature qui fait tout: l'oiseau fait sa lecture matinale; l'eau vive, c'est la page blanche ouverte; la brise répond et écrit sous la dictée de l'oiseau, et les blancs nuages font pleuvoir leurs gouttes pour l'écriture!

(*Le livre des mille nuits et une nuit.* Traduction littérale et complète du texte arabe par J.C. Mardrus. Tome I. Paris, 1905. p. 310. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar: in particulier bezit.)

VARIANTEN
EN CORRECTIES

M¹

A

^zwierig
^glad
^begin

B

^vlug

- 1 a met krulletter
b [met krul]hand
c met halen zuiver en glad
d [met halen] slank en [glad]
^klinkerstippen

C

- 1 De beek is een velijnen blad,
2 a een open letterboek, waarin
b [een] kunstig [letterboek, waarin]
c [een] goudgeletterd [boek, waarin]
d [een] gulden [letterboek, waarin]

3 de vogels komen lezen, dat
 4 de wind beschrijft;
 5 de wolk, die over drijft,
 6 a stippen en de teekens in den zin.
 b zet er de [stippen en de teekens in den zin.]
 c bezorgt [de stippen en de teekens in den zin.]
 d schildert [de stippen en de teekens in den zin.]
 e ^signeert
 f < >
 g [zet er de stippen en de] stippelteekens in.
 h <>
 i voltooit nog tittels
 j [voltooit] vlug [tittels]
 k cirkelt [de stippen er en stippelteekens in.]
 l stippelt [de] punten [er en stippelteekens in.]

*M*²

1 De beek is een velijnen blad
 2 a een gulden letterboek, waarin
 b ^rustig
 c ^inhoud
 d een boek, een open schat[, waarin]
 e [een boek, een] letterschat[, waarin]
 3 de vogels komen lezen, dat
 4 de wind beschrijft,
 5 de wolk, die over drijft
 6 a zet er de tittels en de stippelteekens in.
 b [zet] gaande [er de tittels][,] stippelt[*ee*kens] [in.]
 c [zet] vluchtend [er de tittels][,] [stippelt[*ee*kens] in.]
 d [zet] achteloos [er de tittels][,] [stippelt[*ee*kens] in.]
 e ^stippelend

Ali ibn Rostom el Saabi

< >

*M*³

1 De beek is een velijnen blad,
 2 een boek, een open letterschat,
 3 a een gulden labyrinth, waarin
 b < >
 c ^geschenk
 d ^gaven
 e [een gulden] kostelijkheid[, waarin]
 f ^verhaal
 g ^prent
 h [een gulden] labyrinth[, waarin]
 4 de vogels komen lezen, dat
 5 de wind beschrijft;
 6 de wolk, die overdrijft,

- 7 a zet er de stippen en de tittelteekens in.
 b [zet] vluchtigend even
 c [zet er de] tittels [en de] stippel[teekens in.]
 d zet vluchtend tittels er en stippen in

el Saabi

*M*⁴

- 1 De beek is een velijnen blad,
 2 een boek, een open letterschat,
 3 een gulden labyrinth, waarin
 4 de vogels komen lezen, dat
 5 de wind beschrijft,
 6 de wolk, die overdrijft,
 7 zet er de stippen en de tittelteekens in.

el Saabi

NOTEN

¹ Zie noot 1 bij gedicht [99].

² Er is een opvallende overeenkomst tussen r. 2 van dit gedicht en r. 1 van Huygens' 'Een professor': 'Hij is een sprekend boeck; een open letter-schatt,'. (C. Huygens: *Gedichten*. Naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp. Tweede deel: 1623–1636. Groningen, 1893. p. 16.)

³ De laatste regel van dit gedicht refereert wel aan het Arabische schrift.

⁴ Het is niet duidelijk waarom Leopold in *M*², *M*³ en *M*⁴ onder het gedicht el Saabi heeft geschreven, terwijl de Franse bron el Saati geeft.

[101]

'MIJN BOOM HEEFT KWEEËN TEGEN OOF,'

OVERLEVERING

M: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het derde blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meten.
C: bl. 3–4; *O*: p. 4–6.

DATERING

1915–1919

BRON

L'aube de l'espérance, p. 75–77

LA FUITE DES JOURS

L'arbre de ma vie produit maintenant des coings au lieu de pommes; après avoir atteint le sommet, voici que je descends la pente.

Le plus clair de ma vie a été emporté par le Temps, il ne m'en reste plus qu'une gorgée, et encore c'est de la lie!

La jeunesse est un printemps et la vieillesse un hiver, mais non pas l'hiver qui est suivi d'un nouveau printemps.

Où sont ces adolescents dans toute la fraîcheur de la jeunesse? Où sont ces vierges avec leurs parures nuptiales?

Ils ont porté leurs tentes sous la terre! Et maintenant que le zéphyr printanier a déchiré le voile de la terre,¹

La fleur de l'amandier, comme une belle au corps délicat et argenté, a sorti la tête de sa cachette de bois.²

La violette³ est comme l'extrémité des cheveux musqués de la bien-aimée, que le Temps aurait séparés de l'amie.

Je pense que le lis est un enfant des fées, noble et doué d'une haute éloquence;

Il possède bien une langue, mais il ne lui est pas permis de nous parler du mystère éternel!...

SÈLMÂN de Sâvè, *Fèràq-nâmè*.

¹ La couche de neige qui couvre le sol.

² La branche, qui n'est pas encore couverte de feuilles. Le mot du texte est *sèndouq* (coffre), qui fait songer à la bière.

³ On s'étonnera peut-être que Sèlmân compare les cheveux à des violettes. Il faut voir en ceci un vestige de la manière de sentir des anciens.

Pour eux, toutes les nuances foncées, surtout celles du bleu et du violet, semblaient obscures et étaient plus ou moins confondues avec le noir.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

[auteursnaam] – < Sèlmân (van Sâvè) M

1 kweeën < kweeen M, C ooft, < ooft M

2 honingzoet, < honingzoet M

3 De top is over en het pad < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ De top is over het pad} \\ (b) [\text{De top is over}] \text{ en } [\text{het pad}] \end{array} \right\} M$

6 is, < is M

7 Er rest mij nu nog ééne slok, <

$\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ Er rest niets} \\ (b) < > \\ (c) [\text{Er rest}] \text{ mij nog slechts ééne slok} \\ (d) < > \\ (e) [\text{Er rest mij}] \text{ nu } [\text{nog ééne slok}] \end{array} \right\} M$

10 ouderdom, < ouderdom M

11 Maar is een winter zonder meer <

$\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ maar is een winter zonder meer} \\ (b) [\text{maar}] \text{ winter } [\text{zonder meer}] \end{array} \right\} M$

12 weerom. < weerom M

13 voorheen < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ weleer} \\ (b) < > \\ (c) \text{ voorheen} \end{array} \right\} M$

15 Waar < waar M

- 18 heengebeurd < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ weggebeurd} \\ (b) < > \\ (c) \text{ heen[gebeurd]} \end{array} \right\} C$
- 19 En < en *M*
- 20 vaneengescheurd, < (a) vaneen gescheurd *M*
(b) vaneen gescheurd, *C*
- 22 een hoofdje < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ zijn kopje} \\ (b) < > \\ (c) \text{ een hoofdje} \end{array} \right\} M$ stout, < stout *M*
- 23 Een tenger, < een tenger *M*
- 24 te voorschijn < tevoorschijn *M* doodkisthout. < doodkisthout *M*
- 26 haar, < haar *M*
- 27 Dat < dat *M*
- 29 meen, < meen *M*
- 30 feeënkind < feeenkind *M, C*
- 31 Tot < tot *M*
- 32 welsprekendheid. < welsprekendheid *M*
- 33 mond < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ tong} \\ (b) < > \\ (c) \text{ mond} \end{array} \right\} M$ toch, < toch *M*
- 34 mag < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ z[al?]} \\ (b) < \\ (c) \text{ mag} \end{array} \right\} M$
- 35 En < en *M, C* van haar < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ over hare} \\ (b) < > \\ (c) \text{ van haar} \end{array} \right\} M$

NOTEN

¹ Vgl. J.W.F. Werumeus Buning: 'In memoriam J.H. Leopold'. In: *Groot-Nederland* 23 (1925). Dl. II. p. 440; W.E.G. Louw: *Invloed*. p. 27.

² P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.

[102]

'MIJN OOGEN VROEGEN: WORD IK NOG AANVAARD?'

OVERLEVERING	<i>M</i> : Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het eerste blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meten. <i>C</i> : bl. 5; <i>O</i> : p. 6.
DATERING	1915–1919
BRON	Van Vloten, p. 144–145. Het betreft een passage uit het verhaal 'Een avontuur van Ibrahim ibn al-Mahdi'. Deze vertelt hoe hij eens op listige wijze het huis van een koopman in Bagdad is binnengedrongen. Na het eten verschijnt een vrouw die onder begeleiding van een luit drie liederen zingt. Het tweede daarvan luidt:

‘Met mijn oogen vroeg ik: Kent gij mijn liefde nog? en zij wonk terug: Ik heb uw trouw bewaard. Met opzet gaf ik van geen liefde open blijken en zij ontweek dit eveneens met opzet.’

VARIANTEN 2 zij < Zij M, C
EN CORRECTIES

NOTEN ¹ In de editie-Van Eyck (p. 145–146) staan dit en het volgende gedicht ten onrechte elk op een afzonderlijke pagina. Leopold heeft in het manuscript en in het blauwe schrift duidelijk aangegeven dat de gedichten [99] en [100], en [102] en [103] bij elkaar horen en daarom onder elkaar moeten worden afgedrukt. De dichter schreef op 27 augustus 1921 aan Van Royen: ‘Het eerste en tweede gedicht zijn van den zelfden maker en hooren min of meer bij elkaar; hetzelfde geldt van ‘Mijn oogen vroegen en Vreemd dat een zelfde huis’, vandaar dat ik ze zoo in het M.S. aangaf.’ In de bundel *Oostersch* blijkt de bijzondere relatie tussen de vier gedichten niet, omdat alle gedichten ‘gestapeld’ zijn opgenomen.

² Leopold besprak het boek van Van Vloten in de *NRC* van 5 juli 1900. (Vgl. J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] II: *Verzen; drama; proza*. [Ed. P.N. van Eyck en J.B.W. Polak]. [Rotterdam, Amsterdam], 1952. p. 453–455.) Van Vloten schreef op 7 juli 1900 aan Leopold: ‘Wel bedankt voor je waardeerende bespreking van mijn boekje. Het is veel te mooi.’

[103] ‘VREEMD, DAT EENZELFDE HUIS BEVAT ONS BEIDEN’

OVERLEVERING M: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het eerste blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meten.
C: bl. 5; O: p. 6.

DATERING 1915–1919

BRON Van Vloten, p. 145. Het betreft een passage uit het verhaal ‘Een avontuur van Ibrahim ibn al-Mahdi’. Deze vertelt hoe hij eens op listige wijze het huis van een koopman in Bagdad is binnengedrongen. Na het eten verschijnt een vrouw die onder begeleiding van een luit drie liederen zingt. Het derde daarvan luidt:

“Vreemd dat één huis ons beiden bevat en dat wij niet alleen durven zijn, noch spreken. Behalve oogen, die van liefde klagen en zuchten afgebroken, als uit vuur gestegen en lippen stamelend en brauwen knikkend en oogleên brekende en handen groetend,”

VARIANTEN
EN CORRECTIES

I	
M	
1	Vreemd, dat een zelfde huis bevat ons beiden
2	en toch, wij durven ons niet af te scheiden,
3	wij durven niet alleen zijn, niet te spreken
4 a	dan lippen bevend zonder openbreken,
b	< >
c	maar [lippen bevend zonder openbreken,]
d	< >
e	dan [lippen bevend zonder openbreken,]
5 a	begonnen klagen, wenkende oogentroost,
b	[begonnen klagen, w]achtende [oogentroost,]
c	< >
d	[begonnen klagen,] pogende [oogentroost,]
e	verlegen [klagen, {wenkende pogende} oogentroost,]
f	ootmoedig [klagen, {wenkende pogende} oogentroost,]
g	^gestuit{?}
h	ontmoedigd [klagen, {wenkende pogende} oogentroost,]
i	{ begonnen verlegen ootmoedig ontmoedigd } klagen,] starende [oogentroost,]
j	< >
k	{ begonnen verlegen ootmoedig ontmoedigd } klagen,] dwalende [oogentroost,]
l	{ begonnen verlegen ootmoedig ontmoedigd } klagen,] dr[alende oogentroost,]
6 a	een gloed van wang, die om zijn blozen bloost,
b	gloed van een [wang, die om zijn blozen bloost,]
c	donkere [wang, die om zijn blozen bloost,]
7	handen, die groeten, blikken van verzwegen
8 a	ontroerdzijn, zuchten als uit vuur gestegen.
b	afpijnen[, zuchten als uit vuur gestegen.]
c	wegkwijnen[, zuchten als uit vuur gestegen.]
d	vertwijfelen[, zuchten als uit vuur gestegen.]
e	verteren[, zuchten als uit vuur gestegen.]
f	wanhopen[, zuchten als uit vuur gestegen.]

Ibrahim ibn al-Mahdi

II

8 ontroerdzijn < ontroerd zijn C

NOTEN

¹ Zie noot 1 en 2 bij gedicht [102].

² Huijts schrijft: "[...] toen hij [= Leopold] later [d.w.z. na *Voor 5 December*] Forscher en min subtiel verkoos te wezen [...] bleef de kracht van zijn woorden zoo dat duizend mogelijkheden erin verborgen waren en beurtelings boeiden. Men leze in Oostersch, die acht regels naar een voorbeeld van Ibrâhîm ibn al-Mahdî, waarin alles tezamen liep, dat in de gedichten *Voor 5 December* werd uitgesponnen [...]" (J. Huijts: 'J.H. Leopold en het latere geslacht'. In: *De witte mier* NR 2 (1925). p. 218.)

[104]

'GOD HEEFT EEN HUIS GEBOUWD EN DAK'

OVERLEVERING

M: Manuscript in Map I, 2 (: groep 2): op de eerste versozijde van een samengevouwen blad ongelinieerd papier, dat in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meet.
C: bl. 6; *O*: p. 6–7.

DATERING

1915–1919

BRON

Jardin des fleurs, p. 184–185

SOIS PATIENT

Dieu a bâti une demeure dont le ciel est tendu de
 tristesse

Et dont les murs sont tissés de chagrins et de soucis.

Il y a enfermé les bons et leur a dit:

La clef de votre porte: c'est la patience.

(El Zamakchary.)

VARIANTEN

M

EN CORRECTIES

1	God heeft een huis gebouwd en dak
2	en zoldering bespannen strak
3 a	met kommer, druk en droefenis,
b	[met kommer,] angst [en droefenis,]
4	weedom er de bevloering is
5	en al de muren zijn bekleed
6	met zorgen en met harteled
7 a	en zijn in treuren ingehuld;
b	[en in] be[treuren ingehuld;]
8	Hij heeft de goeden er in weggeloken
9 a	en toegesproken:
b	[en] aldus [toegesproken:]
10	de sleutel van uw deur is het geduld.

El Zamakchary

NOTEN

¹ A. Hagtingius-Seger vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.3.

OVERLEVERING	C: bl. 7-8; O: p. 7-8.
DATERING	1915-1919
BRON	<i>L'aube de l'espérance</i> , p. 110-113

DERNIÈRES VOLONTÉS D'ALEXANDRE

A l'instant où je roulerai dans la vile boîte, laissez
passer mes deux mains hors de la bière;

Afin que quand, sortant du palais, j'avancerai sur la
route, tous ceux qui m'apercevront soient édifiés par
mon cas,

Et considèrent comment un glorieux conquérant tel
que moi, ayant tout soumis depuis la surface de la terre
jusqu'au profond Océan,

Et, favorisé par le ciel couleur de turquoise, s'étant
rendu maître de l'univers entier;

Pouvant dire: "J'ai par la vigueur de mon bras
contraint le monde à verser toutes ses richesses dans ma
balance!"

Après tant de travaux, est parti les mains vides,
laissant tout cet or et ces innombrables joyaux!

Dites tout cela, afin que la multitude des spectateurs
contemple ce jour d'impuissance et de dénûment;

Qu'ils chassent de leur cœur la passion des richesses;
et qu'ils gémissent, non pas sur ma perte, mais sur leur
propre sort.

ÉMIR KHOSRAU, *Ajine-é Eskèndèri*.

VARIANTEN	7 een < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ Een} \\ (b) \text{ <} \\ (c) \text{ e[en]} \end{array} \right\} C$
EN CORRECTIES	

NOTEN	¹ Volgens Donker is er sprake van onzuivere beeldspraak in de eerste strofe van dit gedicht. (A. Donker: <i>De vrijheid van den dichter en de dichterlijke vrijheid; een critiek op de moderne poëzie</i>. Arnhem, 1946. p. 44-45.) ² Vgl. N. van der Blom: 'Het Ubi sunt-motief bij Erasmus en Leopold's Laatste wil van Alexander'. In: <i>Hermeneus</i> 39 (1967/68). p. 23-28; J.B.W. Polak: 'Bij: de laatste wil van Alexander'. In: <i>Hermeneus</i> 39 (1967/68). p. 28-30. ³ Jérôme Decroos vertaalde dit gedicht in het Duits en Martha Muusses in het Zweeds, zie I.1 en VIII.1.

OVERLEVERING	M: Manuscript in het luxe-exemplaar van <i>Verzen</i> van Freule H. van Lennep, gedateerd: augustus 1918. C: bl. 9; O: p. 8.	
DATERING	1915–1918	
BRON	Hulsker die het gedateerde manuscript van dit gedicht niet kende en niet beschikte over de brieven van Leopold aan Van Royen, noemt als waarschijnlijke bron van dit gedicht: R.A. Nicholson: <i>Translations of Eastern poetry and prose</i> . Cambridge, 1922. p. 157. (J. Hulsker: 'De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten'. In: <i>De gids</i> 99 (1935). Dl. IV. p. 67.) Deze bron komt uiteraard niet in aanmerking. De bron is <i>Rose-garden</i> , p. 19:	
	A holy man who had drawn over his head the cowl of meditation, and had been plunged into the ocean of reverie, was asked, when he returned from that state, by one of his friends seeking to cheer him: "What rare thing hast thou brought us from the garden where thou hast been?" He replied: "I fancied to myself and said, When I reach the rose-bower I will fill the skirts of my robe with roses as a present to my friends; but the perfume of the flowers so intoxicated me that I let go the hold of my skirts."	
VARIANTEN	[titel]	– < Saadi C
EN CORRECTIES	[versnummer]	I < ontbreekt M
	1 Wat < (a) "Wat M	
	(b) – Wat C	
	2 des mijmerens, < { (a) van	} M
	(b) <>	
	(c) des mijmerens?	
	3 meegebracht? – < (a) meegebracht?" M	
	{ (b) meegebracht? –	} C
	(c)	
	[auteursnaam]	– < Saadi M
NOTEN	¹ In het blauwe schrift staat boven dit gedicht de titel 'Saadi', die ook betrekking heeft op de gedichten [107], [108] en [109]. Leopold schreef op 27 augustus 1921 aan Van Royen dat hij deze titel erboven had gezet omdat hij meende dat de naam 'Saadi' "aan den gewonen lezer misschien" bekend zou zijn. Uiteindelijk kwam de titel te vervallen omdat de auteursnamen in de inhoudsopgave van de bundel werden opgenomen.	

[107] 'ER WORDT NIETS VAN ZIJN WEZEN MEEGEDEELD'

OVERLEVERING C: bl. 10; O: p. 8-9.

DATERING 1915-1919

BRON *Rose-garden*, p. 19

VERSES

Should any ask me on His form to dwell,
Helpless I say, – "He hath no parallel."
The lovers by the loved one all are slain,
No voice can answer from the dead again.

NOTEN ¹ Bloem meent: "Sedert eeuwen heeft in ons land niemand zoo zoet en donker, zoo doordringend en beeldend over den ondergrond aller dingen gesproken. Zelf schrijft hij: [*volgt dit gedicht*]. Dit laatste althans heeft Leopold op de schitterendste wijze gelogenstraft." (J.C. Bloem: 'De dichter J.H. Leopold'. In: *Den gulden winckel* 35 (1936), nr. 9. p. 9.)

[108] 'GIJ REIKENDE OVER ZINNEN EN GEDACHTEN'

OVERLEVERING C: bl. 10; O: p. 9.

DATERING 1915-1919

BRON *Rose-garden*, p. 20

VERSES

O Thou who towerest over random thought,
O'er all that we have said, or heard, or taught,
Life hath its term, the assembly is dispersed,
And we have not described Thee from the first.

[109] 'O NACHTEGAAL, DIE ROEPT EN JUBELT UIT'

OVERLEVERING C: bl. 10; O: p. 9.

DATERING 1915-1919

BRON *Rose-garden*, p. 20

VERSES

O bird of the morning! the love of the moth thou shalt learn, –
The moth that desired, and was drawn to its agony mute.

These charlatans seek for Him: vain is their thoughtless pursuit,
Since he that hath knowledge is dumb and will never return.

NOTEN ¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.

[110] 'IK ZAG MET PRONK EN KOSTBAARHEDEN'

OVERLEVERING C: bl. 16; O: p. 9–10.

DATERING 1916–1919

BRON Leopold noteerde in zijn schoolcijferboekje 1916/17: "Saadis Gulistan bei Olearius Rosental Schleswig 1660 p. 157" en "Herder Bd. 26 p. 375". De eerste aantekening verwijst naar Sa'dī: *Persianischer Rosenthal*. In welchem viel lustige historien, scharfsinnige reden und nützliche regeln. Vor 400 jahren von einen Sinnreichen poeten Schich Saadi in persischen sprach beschrieben. Jetzo aber von Adam Olearius [...] übersetzt [...]. Schlesswig, 1660. Op de door Leopold aangeduide plaats staat:

Ich sagte zu einer schönen Pfawen Feder, welche ich im Alkoran
zwischen den Blettern liegend fand: Woher kompt dir solche
Hoheit, dass du in so herrlichem Buche liegest? Diese
antwortete mir gleichsamb: Wer schöne ist, hat allezeit mehr
denn ein hässlicher einen freyen Fuss zu setzen wo er wil, und
niemandes Hand ziehet ihn leicht zurücke.

De tekst bij Herder luidt:

Eine Pfauenfeder lag zwischen Blättern des Korans,
Stolze, sprach ich, zu hoch ist diese Stelle für dich!
"Nicht! antwortete sie. Wohin die schöne Gestalt kommt,
ist sie an ihrem Platz; jeder vergönnet ihn ihr."

(J.G. Herder: *Sämtliche Werke*. Herausgegeben von Bernhard Suphan. *Poetische Werke*. Herausgegeben von Carl Redlich. Teil XXVI [: *Nachbildungen aus der Griechischen, Römischen und der morgenländischen Litteratur*.] Hildesheim, 1968. [Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Berlin, 1882]. p. 375.)

De verwijzingen naar Olearius en Herder heeft Leopold ongetwijfeld overgenomen uit zijn editie van Goethes *West-östlicher Divan*. In de 'Anmerkungen' op p. 408 staat: "Vorlage in Saadis Gulistan bei Olearius (Rosental, Schleswig 1660, S.157; schon von Herder, Bd. 26, S.375, übersetzt." Deze aantekening hoort bij het vijfde gedicht uit het *Buch der Parabeln*, waarnaar Hulsker al verwezen heeft:

Ich sah mit Staunen und Vergnügen
Eine Pfauenfeder im Koran liegen:
Willkommen an dem heil'gen Platz!
Der Erdgebilde höchster Schatz!

An dir, wie an des Himmels Sternen,
 Ist Gottes Grösse im kleinen zu lernen,
 Dass er, der Welten überblickt,
 Sein Auge hier hat aufgedrückt
 Und so den leichten Flaum geschmückt,
 Dass Könige kaum unternahmen,
 Die Pracht des Vogels nachzuahmen.
 Bescheiden freue dich des Ruhms,
 So bist du wert des Heiligtums.

(J.W. von Goethe: *Sämtliche Werke*. Jubiläums-Ausgabe. Bd. 5: *West-östlicher Divan*. Mit Einleitung und Anmerkungen von Konrad Burdach. Stuttgart und Berlin, [1905]. p. 108. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar: in particulier bezit.)
 Leopold zal, gezien het verschil in strekking tussen zijn gedicht en dat van Goethe en gezien zijn aantekening in het schoolcijferboekje, waarschijnlijk ook Herder geraadpleegd hebben.

VARIANTEN
 EN CORRECTIES

3 qoraan < quoraan C
 4 en rosse < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ gesprankte[?]} \\ (b) < > \\ (c) \text{ en rosse} \end{array} \right\} C$
 16 al, < al C

NOTEN

¹ In het blauwe schrift staat dit gedicht onmiddellijk vóór de *Soefisch*-kwatrijnen en ná gedicht [113]. Leopold heeft door de nummering van de bladen van het schrift, die naderhand met blauw potlood is aangebracht, aangegeven dat het gedicht op deze plaats moest komen. Daardoor kwamen alle bewerkingen van vertalingen uit Saadi bij elkaar te staan.

² In november 1921 raadpleegde Van Royen Leopold over de lezing van het woord 'qoraan' (r.3). De dichter schreef: "qoraan kan passeeren". (briefkaart met poststempel: 25 november 1921). De bundel *Verzen* 1926, waarvoor het blauwe schrift als basistekst is gebruikt, geeft 'quoraan'. Van Eyck attendeerde Brusse op deze afwijkende lezing. R.I. Leopold antwoordde: "'Quoraan' voor 'Qoraan'. Het MS. geeft deze spelling, eveneens een fragment. Bovendien meen ik, dat dit een der correcties was die ik in het exemplaar van mijn oom zag. Daarvan ben ik echter niet zeker." (16 november 1926). Het "fragment" hebben we in de nalatenschap niet teruggevonden. Zie voor het exemplaar van *Oostersch* met correcties door Leopold p. 225–226.

[111] 'JEZUS, DIE DOOR DE WERELD GING.'

OVERLEVERING C: bl. 11–12; O: p. 10–11.

DATERING 1915–1919

L'aube de l'espérance, p. 20–21; en wellicht de Duitse bewerking van Von Hammer, die door Goethe in het hoofdstuk 'Allgemeines' van de 'Noten und Abhandlungen' bij zijn *West-östlicher Divan* geciteerd wordt.

JÉSUS, LES DÉSOEUVRÉS ET LE CHIEN MORT

Jésus, qui parcourait le monde, porta un jour ses pas dans un petit marché.

Il vit un chien, comparable à un loup, gisant sur la voie; il remarqua que la vie était sortie de son corps, comme Joseph du puits.²

Et autour de ce corps, une foule était rangée, tels des vautours dévorant une charogne.

L'un disait: "L'horreur de ce spectacle obscurcit le cerveau et le trouble, comme un souffle éteignant une bougie."

Un autre ajoutait: "Pour tout profit, il n'y a (en ceci) que les ténèbres des yeux, et l'effroi du coeur."

Chacun chanta un air sur la même gamme, et accabla de duretés le corps du chien mort.

Lorsque à son tour Jésus prit la parole, il passa sur les défauts, pour ne s'occuper que des qualités.

Il dit: "Parmi les ornements qui se trouvent sur l'édifice de ce corps, voici des dents dont la blancheur surpasse celle des perles."

Ne considère point les défauts des autres et tes bonnes actions; plonge plutôt tes regards en toi-même, et vois tes propres défauts.

Le jour où tu prends en main le miroir, humilie-toi; ne sois pas admirateur de toi-même.

Ne va pas te parer comme le printemps, si tu ne veux exciter la convoitise de la Fortune maligne.

NĒZĀMI, *Makhzên-ol-Asrâr*.

² *Littéral*: "...son Joseph était sorti du puits". L'âme, ou la vie, se trouve ainsi comparée à Joseph.

Herr Jesus, der die Welt durchwandert,
Ging einst an einem Markt vorbei;
Ein toter Hund lag auf dem Wege,
Geschleppt vor des Hauses Tor;
Ein Haufe stand ums Aas umher,
Wie Geier sich um Äser sammeln.
Der eine sprach: Mir wird das Hirn
Von dem Gestank ganz ausgelöscht.
Der andre sprach: Was braucht es viel,
Der Gräber Auswurf bringt nur Unglück.
So sang ein jeder seine Weise,
Des toten Hundes Leib zu schmähen.

Als nun an Jesus kam die Reih,
 Sprach, ohne Schmähn, er guten Sinns,
 Er sprach aus gütiger Natur:
 Die Zähne sind wie Perlen weiss.
 Dies Wort macht den Umstehenden,
 Durchglühten Muscheln ähnlich, heiss.

(J.W. von Goethe: *Sämtliche Werke*. Jubiläums-Ausgabe. Bd. 5: *West-östlicher Divan*. Mit Einleitung und Anmerkungen von Konrad Burdach. Stuttgart und Berlin, [1905]. p. 193. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar: in particulier bezit.)

NOTEN

¹ Meijer beschuldigt Leopold op grond van dit gedicht van plagiaat. Volgens hem vertoont Leopolds gedicht nogal wat "poëtische subs. taalkundige eigenaardigheden" en laat met name de vierde strofe een "vertaalarbeid op het laagste niveau" zien. Tot slot vraagt hij zich af: "Hoe is het mogelijk, dat poëziekeners dit alles een halve eeuw lang hebben geslikt, ja, mooi gevonden en bewonderd." (J. Meijer: 'Vijf maal een dooie hond: J.H. Leopold en het literaire geweten'. In: *Kentering* 11 (1970/71), nr. 5. p. 26–35; citaten op p. 35.) Westenbroek komt in een reactie op Meijers artikel tot de conclusie: "Meijer moet maar eens Leopold leren lezen en zich leren documenteren." (J.J.M. Westenbroek: 'Witte tanden voor Jaap Meijer'. In: *Kentering* 12 (1971/72), nr. 2. p. 46–48; het citaat op p. 48.)

² Francisco Carrasquer vertaalde dit gedicht in het Spaans, zie VII.1.

[112] "IK BEN DE WAARHEID!" EN NA STEENIGING'

OVERLEVERING

M: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op het tweede blad van zes tot een katern samengevouwen bladen ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 28 × 21,5 cm meten.
C: bl. 13; *O*: p. 11.

DATERING

1915–1919

BRON

In de inhoudsopgave van *Oostersch* wordt bij dit gedicht de naam Mansoër al-Hallâdj (858–922) opgegeven. Hulsker wijst erop dat de bron van dit vers niet een gedicht van deze Perzische mysticus kan zijn maar een, dat op hem betrekking heeft: "Waarschijnlijk moeten we de bron van Leopold zoeken in een gedicht van Hafis, die volgens Browne van Hallâdj gezegd heeft:

My blood would write 'I am the True One' on the ground,
 If thou wert to hang me, like Mansûr, on the cross to-night.

Misschien zijn het deze regels die Leopold geïnspireerd hebben [...].
 De regels komen voor in E.G. Browne: *A literary history of Persia*. Vol. I: *From the earliest times until Firdwasi*. London, 1902. p. 362.
 (J. Hulsker: 'De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten'. In: *De*

gids 99 (1935). Dl. IV. p. 68.) Staal acht dit om twee redenen onaan-
nemelijk: “ten eerste is uit Hulskers artikel reeds duidelijk dat bij
Leopolds wijze van vertalen of bewerken weleens kleine wijzigingen of
toevoegingen voorkomen, maar nooit zodanige als hier zouden zijn
vereist (nl. van ‘ophangen’ in ‘stenigen’). Ten tweede is [...] de
steniging reeds een thema, dat in de Perzische legende voorkomt [...].
Er moet dus een andere en nog onbekende bron voor het gedicht
bestaan.” (J.F. Staal: ‘Mijn hart neemt velerlei gestalten aan; Aan-
tekeningen naar aanleiding van enkele gedichten van J.H. Leopold
[I]’. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 36.)
De Perzische mysticus Mansoër al-Hallâdj werd in 922 gearresteerd en
op beschuldiging van ketterij voor het gerecht gedaagd. Over de
achtergronden van het proces en de drijfveren van degenen die het
hadden aangespannen, lopen de meningen uiteen. In ieder geval werd
Mansoër ter dood veroordeeld en de straf werd op een gruwelijke
manier ten uitvoer gebracht: eerst werd hij geïgelsd, vervolgens
werden zijn handen en zijn voeten afgehakt en ten slotte werd hij
gekreusigd. Na zijn dood verbrandde men zijn lichaam en wierp zijn as
in de Tigris.

Er bestaan uiteenlopende verslagen van de gebeurtenissen tijdens het
proces en de terechtstelling. Zo vertelt de Perzische dichter Farîd
al-Dîn Attâr in zijn boek over soefische heiligen dat Mansoër eerst
gestenigd werd, vervolgens verminkt en ten slotte onthoofd. Daarnaast
ontstonden in de loop der jaren allerlei legenden over de persoon
Mansoër, zijn gedrag bij en de gebeurtenissen rond het proces en de
voltrekking van het vonnis. Het citaat dat Leopold in *M* onder het
gedicht schreef (zie hierna onder ‘varianten en correcties’) moet in
verband worden gebracht met zo’n legende. Mansoër had vóór zijn
terechtstelling opdracht gegeven om na zijn dood behalve zijn as ook
zijn pij in de Tigris te werpen. Dit moest gebeuren om te voorkomen
dat de rivier Bagdad zou verzwelgen.

In andere verhalen wordt gemeld dat Mansoërs bloed op de aarde
“Allah! Allah!” heeft geschreven en dat zijn as op de rivier de
woorden “Ana ‘al Ḥaqq!” (: “Ik ben de waarheid!”) heeft gevormd.
(Zie L. Massignon: *La passion d'al Hallâj*. Paris, 1921. Diss. Parijs.)
We zijn er niet in geslaagd de bron die Leopold voor dit gedicht heeft
gebruikt, te achterhalen. Gezien het door de dichter overgeschreven
citaat met de Engelse vertaling lijkt het aannemelijk dat het een
Engelse bron – wellicht een Perzisch-Engelse editie – moet zijn. Maar
het is ook niet uitgesloten dat Leopold gegevens aan verscheidene
bronnen heeft ontleend en in zijn gedicht heeft samengevoegd.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

I	
<i>M</i>	
[<i>titel</i>]	
Mansoer el-Hallâs (Katoenzuiveraar)	
1	“Ik ben de waarheid!” en na steeniging
2 a	en stilgewordenzijn van stem en leven
b	na [stilgewordenzijn van stem en leven]
c	<>

3 a kroop er het bloed bijeen en had
b < >
c [kroop] [*het*] [xxx] [bloed bijeen en had]
d < >
e [kroop *het*] [xxx] [bloed bijeen en had]
f < >
g [kroop *het*] gemarmerd [bloed bijeen en had]
h < >
i [kroop *het*] gepurperd [bloed bijeen en had]
j < >
k [kroop] het gemarmerd [bloed bijeen en had]
4 "Ik ben de waarheid" op den grond geschreven.
Ana 'l Hakk wa laysa fi-jubbatī il'Allah.
ḥaqq
and within my coat is nought but God.

II
[*titel*] – < Mansoer el-Hallas C

NOTEN
¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.
² In C wordt ingesprongen bij de tweede en vierde regel.

[113] DUIZEND EN ÉÉN NACHT

OVERLEVERING *M*¹: Manuscript in Map II, 8 (: groep 1): op de tweede rectozijde van een dubbelgevouwen half vel met het watermerk JENICH UEREN; formaat 18 × 11 cm; alleen de slotregel van de drie strofen.
*M*²: Manuscript in particulier bezit: twee tot een katern samengevouwen velletjes ongelinieerd papier, die in ongevouwen staat 14 × 21,5 cm meten.
*M*³: Manuscript in particulier bezit: tweezijdig beschreven velletje van 13 × 21 cm, hetzelfde papier als het netafschrift van de *Soefisch*-kwatrijnen, en evenals dit afkomstig uit de nalatenschap van Herman Poort (vgl. noot 1 bij de afdelingstitel *Soefisch*).
C: bl. 14–15; O: p. 12–13.

DATERING 1915–1919

BRON *Le livre des mille nuits et une nuit*. Traduction littérale et complète du texte arabe par J.C. Mardrus. Tome VI. Paris, 1901. p. 68–70. De betreffende passage komt voor in het verhaal 'Avontuur van de dichter Aboe-Nowas' (: 288ste nacht). Kalief Haroen Al-Rasjid geeft een van zijn dienaren opdracht de dichter Aboe-Nowas bij hem te brengen. De dienaar vindt de dichter uiteindelijk in een kroegje in Bagdad, maar Aboe-Nowas weigert mee te komen. Hij heeft aan een jongen duizend drachmen beloofd, maar omdat hij dat geld niet bij zich heeft, moet hij als borg in het kroegje blijven zitten. De dienaar wil de jongen wel

“Il s’est montré vêtu d’un lin à la blancheur de lait, et ses yeux étaient languissants sous ses paupières bleues, et les roses tendres de ses joues bénissaient Qui les avait créées!

“Et moi je lui dis: “Pourquoi passes-tu sans me regarder, alors que je consens à me livrer entre tes mains comme la victime sous les coups du sacrificateur?”

“Il me répondit: “Laisse ces discours et regarde en silence l’oeuvre du Créateur. Blanc est mon corps et blanche ma tunique, blanc est mon visage et blanche ma destinée: c’est blanc sur blanc, et blanc sur blanc!”

“Il s’est montré vêtu d’une tunique rouge comme ses procédés cruels!

“Et moi je m’écriai, ému de surprise: “Comment se fait-il que tu puisses, bien que tu sois d’une blancheur de lune, apparaître avec tes deux joues rougies, on le dirait, du sang de nos coeurs, et vêtu d’une tunique prise aux anémones?”

“Il me répondit: “L’aurore m’avait d’abord prêté son vêtement, mais c’est maintenant le soleil lui-même qui m’a fait cadeau de ses flammes: de flamme sont mes joues et rouge mon habit, de flamme sont mes lèvres et rouge le vin qui les colore: c’est rouge sur rouge, et rouge sur rouge!”

“Il s’est montré vêtu d’une tunique noire comme la nuit, et il ne daigna me jeter un regard seulement! Et je lui dis: “Ne vois-tu donc pas que mes ennemis et mes envieux exultent de ton abandon?”

“Ah! je le vois bien maintenant: noirs sont tes vêtements et noire ta chevelure, noirs sont tes yeux et noire ma destinée: c’est noir sur noir, et noir sur noir!”

VARIANTEN	[<i>titel</i>]	DUIZEND EN ÉÉN NACHT < 1001 nacht M^2 , M^3 , C
EN CORRECTIES	1 - zacht < zacht M^2 , M^3	
	4 Hem, Die < { (a) hem, die (b) < < (c) H[em,] D[ie] } M^2	
	6 handen < handen, M^3	
	8 biedt. < biedt! M^3	
	10 Scheppers < Schepper's M^2	bezit; < (a) bezit M^2 (b) bezit. M^3
	11 wit < Wit M^3	gewaad, < gewaad M^2 , M^3

- [illegible]

Soefisch

NOTEN

¹ De kwatrijnen van de reeks *Soefisch* zijn, op twee na, bewerkingen van Franse prozavertalingen uit: Hocéyine-Âzad: *La roseraie du savoir; Choix de quatrains mystiques tirés des meilleurs auteurs Persans*. Traduits pour la première fois en français avec une introduction et des notes critiques, littéraires et philosophiques. Leide et Paris, 1906. In Leopolds exemplaar van dit boekje (verder afgekort tot *Roseraie*) komen ontwerpen van bewerkingen voor. Daarnaast heeft de dichter gebruik gemaakt van losse blocnotevelletjes waarvan er slechts één bewaard is gebleven. Verder is er een netafschrift overgeleverd van de volledige reeks *Soefisch*, dat bestaat uit vier om elkaar heengevouwen, ongelinieerde velletjes dun papier, eenzijdig beschreven, in ongevouwen staat ongeveer 13 × 21 cm. Dit netafschrift (verder afgekort tot *N*) is eigendom geweest van notaris Christiaan George Leopold (1867–1935), een jongere broer van de dichter. Het is later in bezit gekomen van de schrijver Herman Poort en het bevindt zich nu (nog steeds) in particulier bezit.

Ten slotte komen de kwatrijnen uiteraard ook voor in het blauwe schrift (zie noot 1 bij OOSTERSCH; ze staan op de bladen 17–22, met blauw potlood genummerd 16–21 – het eerste blad van het schrift is niet genummerd. Zoals eerder is vermeld, heeft dit cahier (verder afgekort tot *C*) vrijwel zeker als kopij gediend voor de eerste en enige publikatie van o.a. de kwatrijnen in: *Oostersch; Verzen naar Perzische en Arabische dichters*. Door J.F. van Royen gedrukt als eerste zijner Kunera Pers. Het vierde boek voor de “Vereeniging der Vyftig”. ’s-Gravenhage, 1922 [= 1924]. (Verder afgekort tot *O*).

² Vgl. J. Hulsker: ‘De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten’. In: *De gids* 99 (1935). Dl. IV. p. 46–48; J.D.P. Warners: *Het vierregelig gedicht in de Nederlandse letterkunde sinds de Renaissance*. Amsterdam, 1947. Diss. U.v.A. p. 157–163, 169–170, 203–204; W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 321–322; J.F. Staal: ‘Mijn hart neemt velerlei gestalten aan; Aantekeningen naar aanleiding van enkele gedichten van J.H. Leopold [I]’. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 30: noot 1.

[114]

‘O ZOETHEID VAN TE LACHEN ZONDER MOND’

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 51.
N: bl. 1; *C*: bl. 17; *O*: p. 13.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 57

Seigneur! qu’il est doux de rire sans (ouvrir) la bouche.
Sans le secours des yeux, de considérer les créatures du monde.

Assieds-toi et voyage, car il est excessivement agréable
de parcourir la terre sans se fatiguer les pieds!

Afzèl.

VARIANTEN EN CORRECTIES	I	
	<i>M</i>	
	A	
	1	zonder mond
	2	wereldrond
	3	verre
	4	voeten wond
	B	
	1	
	2	zonder oogen ga te slaan [wereldrond]
	3	
	4	zonder bestofd zijn, zonder [voeten wond]
	C	
	1	o zoetheid van te lachen zonder mond
	2 a	van [zonder oogen] te bezien [<i>het</i>] [wereldrond]
	b	[van zonder oogen te] overzien [<i>het</i>] [wereldrond]
	c	[van zonder oogen te] be[zien <i>het</i>] [wereldrond]
	3	Zit stil en reis o zoetheid van een tocht
	4	
	II	
	1	O < O, <i>N</i>
	2	wereldrond! < wereldrond. <i>N</i>
	4	vermoeidheid < vermoeidzijn <i>N</i> voetenwond! <voetenwond. <i>N</i>

NOTEN ¹ Gert van der Steen schreef bij dit gedicht muziek, zie nr. 20.

[115] 'OM 'S HEMELS CIRKELENDEN LOOP TE RADEN'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 36.
 N: bl. 1; *C*: bl. 17; *O*: p. 13.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 38

En cherchant le secret de ce ciel au mouvement
circulaire, notre tête a beaucoup tourné comme le
compas.

Ce corps semblable à une aiguille¹ a été brisé à la
tâche; (mais) hélas! nous ne sommes pas parvenus à
débrouiller cet écheveau!

Rèzi de Nichâpour.

¹ A cause de son extrême maigreur.

VARIANTEN	<i>M</i>		
EN CORRECTIES	<i>A</i>		
	1		
	2		
	3		
	4		streng van draden
	<i>B</i>		
	1		raden
	2		
	3		
	4		
	<i>C</i>		
	1	om s hemels cirkelgang	[raden]
	2		
	3		
	4	om te ontrafel[en] dit [streng van draden]	

[116] 'GIJ, VAN HET GODDELIJK GESCHRIFT EEN EXEMPLAAR,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 38.
N: bl. 1; *C*: bl. 17; *O*: p. 13.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 41

O toi qui es un exemplaire du livre divin; toi qui es le
miroir de la souveraine beauté!

Rien de ce qui existe au monde n'est hors de toi;
demande (ce que tu désires) à toi-même, car tu es tout
ce que tu veux être!

Afzèl.

VARIANTEN	<i>I</i>		
EN CORRECTIES	<i>M</i>		
	1		af exemplaar
	2		weerspiegelaar
	3		
	4		
	<i>II</i>		
	3	u, < u; <i>N</i>	

[117] 'NOCH GIJ NOCH IK DOORDRINGT DEN BUITENSCHIJN'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 43.
N: bl. 1; *C*: bl. 17; *O*: p. 14.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 46

Ni toi, ni moi ne parviendrons à connaître les secrets de l'éternité; nous ne trouverons, ni l'un ni l'autre, le mot de cette énigme.

La question qui nous concerne se traite derrière un rideau; quand le rideau tombera, tu ne seras pas là, ni moi non plus!²

Abol-Haçan de Kharagân.

² Ou bien: "Il n'y aura plus de *toi* ni de *moi*!" Peut-être est-ce là une allusion à l'absorption dans le grand Tout.

VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	1	Noch gij noch ik
	2	zie wat ons boeit, speelt achter een gordijn
	3 a	wanneer het valt
	b	en als [het valt]
	4	zal er geen ik, zal er geen gij meer zijn

[118] 'VOOR WIEN DE GLANS DES OPPERSTEN OMSPEELT,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 46.
N: bl. 2; *C*: bl. 17; *O*: p. 14.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 50

Pour celui que toujours la grâce de Dieu accompagne, le roi est égal à un mendiant, et le mendiant vaut un roi.

Dans la forme des créatures, il voit le sens divin; car, en vérité, l'homme est fait à l'image de Dieu.

Kâhi de Kaboul.

VARIANTEN	<i>I</i>	
EN CORRECTIES	<i>M</i>	
	<i>A</i>	
	1	rijk
	2	gelijk
	3	
	4	blijk
	<i>B</i>	
	1 a α	Wie is [rijk]
	b	[Wie is] de gunst des Heer[en] [rijk]
	c β	Voor hem die [is de gunst des Heer[en] rijk]

- 2 a α [gelijk]
 b β staan koninge[η] en bedelaar[s] [gelijk]
 3
 4
 II
 2 misdeeld, < misdeeld; *N*

NOTEN ¹ Leopold begon in *C* het woord 'Oppersten' (r. 1) eerst met een kleine letter maar veranderde deze onmiddellijk in een hoofdletter.

[119] 'OVER HET BLAD DES LEVENS ALS EEN STIFT'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 50.
N: bl. 2; *C*: bl. 18; *O*: p. 14.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 55

Sur la page de l'existence, comme la plume, *nous passons*; après y avoir tracé l'expression de nos chagrins, *nous passons*.

Dans cet orageux océan qui est sans limites, pareils aux flots consécutifs, l'un après l'autre, *nous passons*!

Fékri du Khoracân.

- VARIANTEN I
 EN CORRECTIES *M*
 A
 1 stift
 2 schrift
 3 .
 4 voortgaan wij wuft
 B
 1 over het blad des levens als een [stift]
 2 schrijven wij onzer zorgen [schrift]
 3 in deze wilde kusten
 4
 C
 1
 2
 3 [in deze wilde] zonder [kusten]
 4 a volgen wij elkander als een golvendrift
 b volgende golven in een ijdele drift
 c [volgende golven in] vergeefsche [drift]
 II
 2 schrift, < schrift; *N*

[120] 'HET HART – EEN GIERIG VUUR, DAT ONS VERBRANDT,'

OVERLEVERING N: bl. 2; C: bl. 18; O: p. 14.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 62

Qu'est-ce que le coeur? une ardeur qui brûle dans
notre poitrine. Et le corps? la cible des peines, des
douleurs et des calamités.

En un mot, nous voyons liguées contre notre existence,
d'un côté la mort, et de l'autre côté la vie!

Mo'mén de Yèzd.

VARIANTEN 2 allerhand; < allerhand. N

EN CORRECTIES 3 ziet < Ziet N

[121] 'DAN BEN IK LICHT, DEN HOOGSTEN ZON TE BOVEN,'

OVERLEVERING M: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 58.
N: bl. 2; C: bl. 18; O: p. 14.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 68

Tantôt je me vois lumière des régions sublimes, tantôt
je ne suis qu'ombres et ténèbres.

Ma vision s'étend au delà des cieux, et ma personne
est dans la terre; que faire Seigneur! et que dois-je
penser de moi?

Sêhâbi.

VARIANTEN I

EN CORRECTIES M

A

1

Dan ben ik licht der opperste gewesten

2

3

4

B

1

a

[Dan ben ik licht der] hoogste hemelhoven

b

< >

c

[Dan ben ik licht der hoogste] aether[hoven]

d

[Dan ben ik licht der hoogste] zon te boven

e

[Dan ben ik licht der hoogste] trans [te boven]

II
 3 u < U C
 4 den < de N

[123] 'AL MIJN VERDIENSTEN ALS VERWIJTEN KLONKEN,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 113.
N: bl. 3; *C*: bl. 18; *O*: p. 15.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 126

Tous les talents devinrent soudain des défauts (à mes yeux), quand un rayon du monde invisible² tomba sur mon existence.

Un matin, le nénufar déployait avec ostentation sa beauté, mais le soleil s'étant élevé (sur l'horizon), il s'enfonça dans les profondeurs.

Sêhâbi.

² Il s'agit de la grâce divine.

VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	A	
	1	blonken
	2	
	3	
	4	gezonken
	B	
	1	
	2	
	3	
	4 a	^schuil
	b	is hij omlaag [gezonken]
	c	des middags [is hij omlaag gezonken]
	d	des vollen daags [is hij omlaag gezonken]

[124] 'HOE MEER GEKLEED, HOE NAAKTER IK MIJ VIND,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 145.
N: bl. 3; *C*: bl. 19; *O*: p. 15.

DATERING 1915–1919

Plus je suis vêtu, plus je me sens dénudé. Plus je suis
près, plus je me trouve éloigné.

Bonté divine! dans ma stupéfaction, plus je vois cette
beauté, plus je suis aveuglé!

Rèzi d'Artimân.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

I

M

A

1 hoe meer gekleed, hoe naakter ik mij vind

2 hoe nader ik ben, hoe verder ik mij vind

3

4 hoe meer ik zie, hoe meer ben ik verblind

B

1 a [^]berooid

b [hoe meer gekleed, hoe] blooter [ik mij vind]

c [hoe meer gekleed, hoe] armer [ik mij vind]

d [hoe meer gekleed, hoe] schamel[er] [ik mij vind]

2 a [hoe nader ik ben, hoe] minder toegezind

b [hoe] dichterbij[, hoe minder toegezind]

c [hoe dichterbij, hoe minder] nagezind

3

4

C

1

2

3 a goddelijke luister, in verbijstering

b luister,

c verbijsterende [luister,]

d O, dez[e] [verbijsterende luister,]

4

II

4 word ik < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ ik word} \\ (b) < > \\ (c) \text{ word ik} \end{array} \right\} N$

NOTEN

¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.

[125]

'WIE VAN ZICH DEED ELK WENSCHEN, ALLE HOPEN,'

OVERLEVERING

*M*¹: Ontwerp in de *Roseiraie*, p. 145–146.

*M*²: Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op een half, gelinieerd,
blocnotevelletje; formaat 13,5 × 11 cm.

N: bl. 3; *C*: bl. 19; *O*: p. 15.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 175

Aux yeux de celui qui a dit adieu aux désirs, l'univers
entier est beau et les dispositions en sont louables.
C'est rechercher le monde que le blâmer; tel l'acheteur
qui a coutume de déprécier la marchandise.

Sèhâbi.

VARIANTEN	<i>M</i> ¹	
EN CORRECTIES	1	^vervreemde[<i>n</i>]
	2	^Dierbaarste van
	3	
	4	^afgeven
	<i>M</i> ²	
	A	
	1	
	2	
	3	
	4	a wie op de waar afgeeft
		b < >
		c [wie] afgeeft op de waar
		d [wie afgeeft op de waar] wenscht ze te koopen
	B	
	1	
	2	
	3	de wereld laken is de wereld zoeken
	4	
	C	
	1	a Die opgaf alle wenschen, alle hopen
		b [Die] van zich deed elk [wenschen, alle hopen]
	2	hem ging het ware oordeel open
	3	
	4	^misprijzen

NOTEN ¹ Volgens Jalink “was het zeker Leopolds zin voor Stoïsche
weerbaarheid en zelftucht” die hem dit en het volgende kwatrijn ter
bewerking deed uitkiezen. (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 64–65.)

² In *C* ontbreekt de punt achter de laatste regel.

[126] ‘HOE OOK HET LOT MET KWELLING U MAG SLAAN.’

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 146.
N: bl. 4; *C*: bl. 19; *O*: p. 15.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 177

De quelque façon que la fortune te suscite des peines
et des tracas, patiente; autrement, elle t'en suscitera de
pires.

On ne peut pas avec la main repousser les vagues de la
mer; car le mouvement de cette main fait naître une
autre vague.

Sêhâbi.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

I

M

A

1

slaan

2

laat het begaan

3

4 a

Het pogen zelf doet zelf een golf ontstaan

b

[Het pogen zelf doet] weer [een golf ontstaan]

c

[Het pogen zelf doet] al [een golf ontstaan]

d

[Het pogen zelf doet] slechts [een golf ontstaan]

e

[Het pogen zelf doet een] nieuwe [golf ontstaan]

B

1

2

3

geen hand duwt weg de golven v/d zee

4

II

2 begaan; < begaan. *N*

3 wie < Wie *N*

4 het < Het *N*

NOTEN

¹ Leopold schreef in *C*, naar we moeten aannemen per vergissing, in
eerste instantie een vraagteken achter r. 4 maar veranderde dit in een
punt.

² Zie noot 1 bij gedicht [125].

³ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.

[127]

'ZOO LANG DE ZON GAAT LANGS DE LICHTWARANDE.'

OVERLEVERING

M: Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op een half, gelinieerd, bloc-
notevelletje; formaat 13,5 × 11 cm.

N: bl. 4; *C*: bl. 19; *O*: p. 16.

DATERING

1915–1919

Tant que les révolutions de la sphère céleste dureront
et que la lune suivra sa marche, il y aura beaucoup de
mauvais jours et de situations misérables.

Cherches-tu la pureté morale? Résigne-toi au trouble
et à l'anxiété; le polisseur de miroirs a toujours les mains
noires.

Sèhâbi.

VARIANTEN	<i>M</i>
EN CORRECTIES	<i>A</i>
	1 Zoolang zal branden
	2 zullen er dagen zijn van angst en schande
	3 wie reinheid zoekt, zal angst en vinden
	4 De spiegelslijper zelf heeft zwarte handen
	<i>B</i>
	1 [Zoolang] de zon gaat warande
	2 a [zullen er dagen zijn van angst en schande]
	b < >
	c [zullen er dagen zijn van] vrees [en schande]
	d zijn uwe dagen
	e zijn veel de dagen van berouw [en schande]
	f [zijn veel de dagen van] uw [vrees en schande]
	3 a [wie reinheid zoekt, zal] schrik [en vinden]
	b [wie reinheid zoekt,] zij voorbereid
	c [wie reinheid zoekt,] verwachte moeite en angst
	d [wie reinheid zoekt, verwachte moeite en] twijfel
	e [wie reinheid zoekt, verwachte moeite en] druk
	f [wie reinheid zoekt, verwachte moeite en] kwelling
	4
NOTEN	¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4. ² Zetfout: in <i>O</i> , r. 2 <i>der</i> i.p.v. <i>er</i>

[128] 'HET ANTWOORD EN AL HET VERWEER VAN DEZEN'

OVERLEVERING *N*: bl. 4; *C*: bl. 19; *O*: p. 16.

DATERING 1915–1919

BRON Geen bron gevonden. Onder de inhoudsopgave van *Oostersch* staat over dit en het volgende gedicht: "Van de kwatrijnen nrs 14 & 15 zijn de auteurs niet bekend." Dit is een misleidende mededeling. De auteurs zijn niet onbekend, maar Leopold kon zich niet meer herinneren welke bron hij voor deze kwatrijnen had gebruikt, en daardoor kon hij ook Van Royen de namen van de Perzische of Arabische

dichters niet leveren. Op 14 december 1921 berichtte hij Van Royen: "Ik zal nazien, of ik het auteurschap van strofen 14 en 15 nog terug kan vinden en U alsdan bericht zenden." Een paar maanden later krijgt Van Royen te horen: "Van de beide niet in de *Roseraie* voorkomende kwatrijnen meen ik mij ten slotte van één te herinneren, dat het naar een Duitsche bewerking is gemaakt; na Uw vorig schrijven heb ik de Mesnehvi van Rosen er op na gezien, maar tevergeefs. Is een en ander een bezwaar, laat U ze dan in vredesnaam weg." (14 maart 1922). Ook de door Van Royen geraadpleegde deskundigen (de hoogleraren Houtsma en Kramers) konden de bron(nen) en daarmee de auteur(s) van de twee kwatrijnen niet achterhalen.

Hulsker acht het niet uitgesloten dat "we hier met een kleine mystificatie van Leopold te maken hebben en dat hij [= Leopold] twee door hemzelf gecomponeerde kwatrijnen, die inderdaad een 'Soefisch' karakter hebben, in deze reeks heeft opgenomen. Het kán mijns inziens niet anders of hij heeft aan zichzelf gedacht toen hij dichtte (of vertaalde): [*volgt dit gedicht*]." (*De Rubáiyát van Omar Khayyám, en andere kwatrijnen vertaald door J.H. Leopold*. Ingeleid door Jan Hulsker. [’s-Gravenhage, 1979]. p. 27–28.) Vgl. ook Asselbergs: "Dat hij [= Leopold] door lateren gemakkelijker dan door tijdgenoten zou worden verstaan, hield Leopold zich in verscheidene verzen voor, ook nog in het veertiende soefische kwatrijn, dat hij vermoedelijk niet vertaalde, maar määkte. (W.J.M.A. Asselbergs: *Geschiedenis*. p. 324.) Gezien de inhoud van de brieven van Leopold aan Van Royen en het feit dat in *Oostersch* met zoveel woorden is vermeld dat het inleidende gedicht 'O brug, hoog omgebogen, wie betraden' van Leopold zelf is, lijkt een mystificatie ten aanzien van de twee kwatrijnen minder waarschijnlijk.

NOTEN

¹ Martha Muusses vertaalde dit gedicht in het Zweeds, zie VIII.2.

² Gert van der Steen schreef bij dit gedicht muziek, zie nr. 20.

[129] 'O WERELD, DIE ZOO ZEER SUBTIEL EN FIJN'

OVERLEVERING	N: bl. 4; C: bl. 20; O: p. 16.
DATERING	1915–1919
BRON	Geen bron gevonden. Zie bij gedicht [128].

[130] 'HOE KORT OOK, OMGANG IS EEN FEL VENIJN,'

OVERLEVERING	M: Ontwerp in de <i>Roseraie</i> , p. 151. N: bl. 5; C: bl. 20; O: p. 16.
DATERING	1915–1919

BRON

Roseaie nr. 185

La société des hommes, même pendant un seul instant, est un poison. L'opium donne de l'amertume, même s'il n'y en a que la valeur d'une lentille.
Nous n'avons pas besoin du commerce des hommes; la douleur causée par la perversité de notre propre nature nous suffit.

Mo'mén de Yèzd.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

- I
M
A
1
2
3
4
ons is genoeg
de smart om eigene verdorvenheid
- B
1
2 a korrel
b [korrel] verbittert
c [korrel] [ver]galt den wijn
d ^klein
e ^grein
f ^zweem
3
4
- C
1 Hoe kort ook, omgang is een scherp venijn
^fijn
^pijn
- II
1 venijn, < venijn; *N*
2 wijn, < wijn; *N*
3 niet; < niet, *N*

NOTEN

¹ Merkwaardig genoeg beginnen in *C* en *O* alle regels van alleen dit kwatrijn met een hoofdletter. In *N* staat slechts aan het begin van r. 1 een hoofdletter.

[131]

'HIJ MINACHT MIJ, WIENS EIGEN WEZEN MIN IS'

OVERLEVERING

M: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 205.
N: bl. 5; *C*: bl. 20; *O*: p. 16.

DATERING

1915–1919

L'homme qui m'a trouvé mauvais, a lui-même un mauvais naturel; et celui qui me tient pour bon, est bon lui-même.

Le caractère de celui qui parle paraît dans ses discours: il ne s'écoule de la cruche que ce qu'il y a dedans.

Bèhâi d'Amol.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

- I
M
A
1 zin is
2 begin [*is*]
3
4 a er komt niet uit de kruik dan wat er in is
b [er] loopt [niet uit de kruik dan wat er in is]
B
1 Hij minacht mij die zelve min is
2
3 a Men vindt alleen zich zelf in anderen terug,
b [Men] herkent [alleen zich zelf in anderen]
c [Men] begrijpt wat [xxx] een ander is
d [Men] verklaart
e [Men] verklapt
C
1
2
3 a Wie over andren spreekt ontdekt zich zelve
b [Wie over andren spreekt ont]hult [zich zelve]
c < >
d [Wie and[*e*]ren] be[spreekt] bespreekt [zich zelve]
4
II
4 komt < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ komt} \\ (b) < > \\ (c) \text{ loopt} \end{array} \right\} N$

NOTEN

¹ Volgens Jalink "was het zeker Leopolds zin voor Stoïsche weerbaarheid en zelftucht" die hem dit kwatrijn ter bewerking deed uitkiezen. (J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 64.)

² In *N* ontbreekt de punt achter de laatste regel.

OVERLEVERING *M*¹: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 267.
*M*²: Manuscript in Map II, 8 (: groep 2): op een half, gelinieerd, bloc-notevelletje; formaat 13,5 × 11 cm.
N: bl. 5; *C*: bl. 20; *O*: p. 17.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 355

Oh! prends garde et ne détourne point ton visage des
pauvres, afin de ne pas être écarté de leurs prières.

Il y a un langage secret dans la ligne du grain de blé,¹
qui te dit: "Une moitié en est pour toi, et l'autre moitié
pour les pauvres."

Mèdjzoûb de Tèbrîz.

¹ Le sillon longitudinal du grain de blé. Le mot *khètt*
(ligne) signifie également "écriture", sens qui s'accorde
bien avec "langage secret".

VARIANTEN	I			
EN CORRECTIES	<i>M</i> ¹			
	1			gemededen
	2			
	3		split	
	4			
	<i>M</i> ²			
	A			
	1			
	2			gebeden
	3			
	4	a	het	gesneden
		b	[het] helft	[gesneden]
		c	[het] deel	[gesneden]
	B			
	1			
	2			
	3			
	4		voor U het een, voor de armen is het tweede	
	C			
	1			
	2			
	3		de helft voor U, de andere voor de armen	
	4			

- D
1
2 a dat gij niet wordt gemist in hun gebeden
b [dat gij niet wordt] geschuwd [in hun gebeden]
3 a het split der tarwekorrel zegt
b < >
c [het split der tarwekorrel] is een schrift:
4 een helft voor U, voor anderen de tweede
- II
1 O < O, N

[133] 'EEN WENK EN SIERWILG NOCH CYPRES VERPOOST'

OVERLEVERING M: Ontwerp in de *Roseiraie*, p. 281.
N: bl. 5; C: bl. 20; O: p. 17.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseiraie* nr. 371

Le temps de jeter un regard et il ne reste plus ni saule
ni cyprès, ni les épines des passions, ni les roses de
l'espérance.

Avec le boisseau de la lune et du soleil, le laboureur
du ciel mesure la moisson de la vie des humains.

Vâlèh de Boroudjerd.

VARIANTEN	M		
EN CORRECTIES	A		
	1	Een blik en	verpoost
	2		troost
	3		ploeger
	4		oogst
	B		
	1		
	2	de hartsto[<i>cht</i>] v/de rozen[troost]	
	3	met zon en maan als schepels meet de landman	
	4 a	des hemels zijnen levens[oogst]	
	b	[des hemel]akkers [zijnen levensoogst]	
	C		
	1	een blik – en sierwilg noch Cy[<i>pres</i>] verp[<i>oost</i>]	
	2	noch h[<i>artstocht</i>] noch de rozentroost	
	3		
	4		

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 284.
N: bl. 6; *C*: bl. 21; *O*: p. 17.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 376

Seul et caché à toutes les créatures, *je pleure*; ¹ avec un
 coeur endolori, les yeux (levés) au ciel, *je pleure*.

Tel un enfant qui verse des larmes sur un oiseau
 envolé, ainsi sur ma vie écoulée *je pleure*!

Saadi.

¹ Au lieu de *tènâ* (seul), l'édition de Tèbriz porte
chèbbâ (les nuits).

VARIANTEN
 EN CORRECTIES

I

M

A

- 1 a schrei ik
- b Stil op mijn bed ter neergeslagen [schrei ik]
- c ^nacht
- d ^op mijn donkere
- e ^in de donkerte
- 2 a in wanhoopsvlagen [*schrei ik*]
- b den hemel al mijn leed te klagen [*schrei ik*]
- c [*het*] zonlicht [al mijn leed te klagen] [*schrei ik*]
- d of den dag [al mijn leed te klagen] [*schrei ik*]
- e [of] des daags [al mijn leed te klagen] [*schrei ik*]
- f of opgeschrikt [in wanhoopsvlagen] [*schrei ik*]

3

4

B

1

2

3

- 4 a zoo over mijn vervlogen leven schrei ik
- b [zoo over mijn ver]geten dagen [schrei ik]

C

1

2

- 3 a een kind dat jammert om zijn[s] vogels vlucht
- b [een kind] ontvlogen vogeltje
- c [een kind] ontsnapte [vogeltje]
- d [een kind] aan wie [zijn] troeteling ontkwam
- e [een kind aan wie zijn troeteling ont]vlood

f [een kind aan wie zijn troeteling ont]glipte
 g [een kind aan wie zijn troeteling ont]s[lipte]
 4
 II
 2 ik; < ik, *N*

NOTEN ¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.

[135] 'ZIJ LEEFDEN, STIERVEN; WAREN JONG ONWIJS'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 290.
N: bl. 6; *C*: bl. 21; *O*: p. 17.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 387

Ils ont vécu quelque temps, puis finalement ils sont
 morts; la jeunesse les a déçus, et la vieillesse les a
 abreuvés de chagrins.

Dans le fleuve du monde, où alternent le chaud et le
 froid, ils ont couru comme l'eau, puis se sont figés
 comme la glace!

Sèhâbi.

VARIANTEN I
 EN CORRECTIES *M*
A
 1
 2
 3
 4 a liepen ze als water, zijn als ijs versteven
 b [liepen ze als water, zijn als ijs verst]ijfd
B
 1 Zij leefden, stierven, waren jong onwijs
 2 a werd[*en*] grijs
 b en werden zat van zorgen en van kwalen grijs
 c [en werden zat van] last[en en van kwalen grijs]
 d [en werden zat van] – ∪ – ∪ [grijs]
 e [en werden zat van] – ∪ dom ∪ [grijs]
 3
 4
C
 1
 2

- 3 a In dezen stroom van hitte en van kou
b [In] wissel[stroom van hitte en van kou]
4
II
1 stierven; < stierven, *N*

[136] 'DE TIJD MAAKT VAAL, ONOOGELIJK EN KROM'

OVERLEVERING M: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 291.
 N: bl. 6; C: bl. 21; O: p. 17.

DATERING 1915-1919

BRON *Roseaie nr. 389*

L'âge courbe la taille et rend la figure blême; l'âge brise et anéantit la force des lions.

Je demandai: "Quel est le plus grand mal, de la vieillesse ou de la mort?" Une voix cria: "*La vieillesse, la vieillesse!*"

Mo'mén de Yèzd.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

M
A

1 a ^vaal ^grauw
 b ^krom

2
3

4 a Men riep, de oud[*erdom*], de ouderd[om]
 b Er klonk: [de oud[*erdom*], de ouderd[om]]
 c Het [klonk: de oud[*erdom*], de ouderd[om]]

B

1 a grauw het gezicht en de gestalte krom
 b de Tijd maakt grauw de wangen
 c [de Tijd maakt] stram en — ter voet en krom
 d [de Tijd maakt] ingezakt van lijf [en krom]

2 a en alle krachten breekt brengt om
 b [en] breekt er alle krachten [brengt] ze [om]
 c [en] sloopt [er alle krachten brengt ze om]

3 a Ik vroeg, is er iets ergers dan de dood
 b [Ik vroeg, is er iets] triesters [dan de dood]
 c [Ik vroeg, is er iets] droevers [dan de dood]
 d [Ik vroeg, is er iets] wreeders [dan de dood]
 e ^vernielenders
 f [Ik vroeg, is er iets] feller[s] [dan de dood]

4

[137] 'O TIJD, WAARIN MIJN SMACHTEN LIGT, VOORBIJ,'

OVERLEVERING N: bl. 6; C: bl. 21; O: p. 18.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 398

Hélas! la meilleure partie de ma vie *a passé*; l'époque
où le coeur pouvait goûter quelque joie, *a passé*.

Le temps de la jeunesse qui était un printemps
délicieux, rapide comme la saison des roses, ou la lueur
de l'éclair, *a passé*!

Seÿf d'Esfèrèng.

VARIANTEN 1 voorbij, < voorbij! N
EN CORRECTIES 2 voorbij, < voorbij! N
4 voorbij. < voorbij! N

NOTEN ¹ P.J. de Kanter vertaalde dit gedicht in het Engels, zie II.4.
² Daniel Ruyneman schreef bij dit gedicht muziek voor zang en piano,
en ook voor tenor en orkest, zie nr. 16 en 17.

[138] 'UIT KEMELTENTEN, UIT DEN KONINGSZAAL'

OVERLEVERING M: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 299.
N: bl. 7; C: bl. 21; O: p. 18.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 404

Qu'ils possèdent une natte de jonc ou un trône,
finalement, tous les hommes se dirigent vers le néant.

Tout ce qui se trouve sous la voûte couleur d'émail¹
sera enfin enivré avec la coupe de la mort.

Mo'mén de Yèzd.

¹ La voûte azurée du ciel.

VARIANTEN I
EN CORRECTIES M
A
1
2
3
4

doods bokaal

B			
1	kemeltent		koningszaal
2	a		portaal
	b	^verdwijnen	
	c	ga[~~an~~] binnen eenmaal	
3			
4			
C			
1			
2			
3			
4	drinkt zijn bezwijmen uit des [doods bokaal]		
II			
4	de < den <i>N</i>		

NOTEN ¹ In *C* ontbreekt de punt achter de laatste regel.

[139] 'PULVER EN DOFFE ASCH WERDEN DE VROMEN'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 299.
N: bl. 7; *C*: bl. 21; *O*: p. 18.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 405

Ces habitants des tombeaux sont devenus terre et
poussière; chaque atome s'est séparé des autres atomes.
Hélas! quel vin est-ce là, pour que jusqu'au jour du
jugement, ils aient (ainsi) perdu connaissance et soient
insensibles à toutes choses?

Khèyyâm.

VARIANTEN	<i>M</i>	
EN CORRECTIES	<i>A</i>	
	1	
	2	atomen
	3	
	4	benomen
	B	
	1	vromen
	2	
	3	
	4	vernomen

C	
1	
2	
3	
4	dat hij hen al besef heeft benomen

[140] 'EEN SULTANAAT MET PRACHT VAN JANITSCHAREN,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 301.
N: bl. 7; *C*: bl. 22; *O*: p. 18.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 407

Quand tu parviendrais au gouvernement de cent villes
ou provinces, ou que tu atteindrais à la perfection dans
les sciences et les arts,

Que tu sois un amant sincère, ou un impeccable
anachorète, lorsque deux ou trois jours se seront écoulés,
tu ne seras plus qu'une fable!

Afzèl.

VARIANTEN	I	
EN CORRECTIES	<i>M</i>	
	A	
	1	
	2	
	3	
	4	a een zeggen slechts, een vage mare
		b ^gerucht
	B	
	1	scharen
	2	ervaren
	3	
	4	
	C	
	1	janitscharen
	2	
	3	
	4	
	II	
	3	vrouwenjager < vrouwenminnaar <i>N</i> anachoreet, < $\left\{ \begin{array}{l} (a) \text{ anachoreet,} \\ (b) \quad \quad \quad \triangleleft \\ (c) [\text{anachoreet}]: \end{array} \right\} N$
	4	tijdsverloop, < tijdsverloop – <i>N</i>

NOTEN ¹ Volgens Rijnsdorp is dit gedicht “nagenoeg volmaakt”. (C. Rijnsdorp: ‘Bij een kwatrijn van J.H. Leopold’. In: *Ter zijde; Beschouwingen over literatuur en muziek*. Amsterdam, 1935. p. 67–71; het citaat op p. 71.)

[141] ‘O ROES DER JEUGD, TOEN IK MIJ MOEST VERGAPEN’

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 306.
N: bl. 7; *C*: bl. 22; *O*: p. 18.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 415

A l’époque de la jeunesse j’avais pour compagnes les passions; je n’avais ni des yeux pour voir, ni des oreilles pour entendre.

La somme de ma vie a été dépensée dans le sommeil de la vanité, je me suis réveillé maintenant qu’il faut s’endormir!

Khalil-Bèg du Guilân.

VARIANTEN *M*
 EN CORRECTIES *A*
 1
 2
 3
 4 a nu dat ik moet gaan slapen
 b ik ben ontwaakt en [*nu moet ik gaan slapen*]
 B
 1 edelknapen
 2 geschapen
 3 a zinsbedrog
 b in dommeling
 c [in] zwijmeling
 4

NOTEN ¹ In *C* ontbreekt de punt achter de laatste regel.

[142] ‘DE DRADEN VAN UW WIL ZIJN THUISGEBRACHT’

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 307.
N: bl. 8; *C*: bl. 22; *O*: p. 19.

DATERING 1915–1919

BRON

Roseaie nr. 417

Le fil du libre arbitre n'est pas dans ta main, mais cela n'apparaît pas à ton faible caractère.

Les projets sont comme les dés, et les éventualités en sont les points; ils sont entre tes mains, sans être cependant en ton pouvoir.

Sêhâbi.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

M

A

1

schijnbare overdracht

2

3

4

maar niet in uw macht

B

1

2

3

4

wel in uw handen, [maar niet in uw macht]

C

1

2

3 a

Plannen e[*n*] daden zijn als dobbelsteenen

b

Plan en gebeuren [zijn als dobbelsteenen]

4

[143]

'DE ZON, DIE BLIKSEMT IN ZIJN STERKE VUREN'

OVERLEVERING

M: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 327.

N: bl. 8; *C*: bl. 22; *O*: p. 19.

DATERING

1915–1919

BRON

Roseaie nr. 446

Quand le soleil embellit l'univers de son éclat, il peut bien rayonner sur ce qui est immonde comme sur ce qui est pur.

Sa lumière n'est souillée par aucun objet immonde, et nulle chose pure n'en peut augmenter la pureté.

Djâmi.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

M

A

1

2

3			^onaangetast
4	a	geen zuiverte kan zuiverte vermeeren	
	b	[geen zuiverte kan zuiverte ver]hoogen	
	c	[geen zuiverte kan zuiverte ver]grooten	
B			
1			
2			
3	a	geen	bezoedelt hemelsch licht
	b		<>
4			
C			
1	a	schitterend	azuren
	b	bliksemt	vuren
2	a		smet verduren
	b		sturen
3			
4			niet verpuren

[144] 'DAN ALS VERSCHIJNT DE HEER VAN DEZEN HOF,'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseaie*, p. 332.
N: bl. 8; *C*: bl. 22; *O*: p. 19.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseaie* nr. 453

Le jour où se montrera le Maître de l'univers, sa bienveillance sera pour les petits et sa colère pour les grands.

Ainsi quand le radieux soleil éclaire le monde, les atomes deviennent visibles¹ et les planètes disparaissent.

Sêhâbi.

¹ Allusion aux grains de poussière qu'on voit dans un rayon de soleil.

VARIANTEN	I		
EN CORRECTIES	<i>M</i>		
	A		
	1		hof
	2	goedertieren	lof
	3		
	4		stof
	B		
	1		
	2		
	3		de planeten
	4	vergaan, maar zichtbaar wordt het zonnestof	

C

1	a	Wanneer	de Heer	dezen [hof]
	b	Dan, als	[de Heer]	[dezen hof]
	c	[Dan, als] verschijnt	[de Heer] van	[dezen hof]
2				eer en [lof]
3	a	De dag verschijnt		[de planeten]
	b	[De dag] breekt aan		[de planeten]
4				

II

1	Dan <	(a) Dan, <i>N</i>
		$\left\{ \begin{array}{l} (b) \text{ Dan,} \\ (c) \quad \triangleleft \end{array} \right\} C$
4	vergaan <	vergaan, <i>N</i>

NOTEN

¹ Over dit gedicht zei Leopold tegen Brouwer: "Het heele Nieuwe Testament zit vol van voorbeelden van personen, door iedereen verkeerd beoordeeld, door Jezus erkend en herkend. Een van de schoonste voor mij is: Vrouw, Uw geloof heeft u behouden. Trouwens, je kent de woorden, dat de laatsten de eersten zullen zijn? Wat beteekent dat anders, dan dat een mensch zijn evenmensch nooit kan doorgronden? Ik heb dat onlangs zóó uitgedrukt: [*volgt dit gedicht*].'" (J.Sj. Brouwer: 'Leopold's dichterlijke nalatenschap'. In: *De Nederlander* 23 augustus 1935. p. 8.)

[145] 'KOM TOT MIJ, TOT MIJN HART, DAT TRILT ALS LOOVER.'

OVERLEVERING *M*: Ontwerp in de *Roseraie*, p. 338.
N: bl. 8; *C*: bl. 22; *O*: p. 19.

DATERING 1915–1919

BRON *Roseraie* nr. 463

O Seigneur, ne laisse point dans mon coeur de place
pour d'autres que toi; ne laisse pas dans mes yeux la
poussière des désires.

Je l'ai dit, je l'ai dit: Je ne suis capable de rien.
Pitié, pitié, ne m'abandonne pas à moi-même!

Abou-Saïd.

VARIANTEN
EN CORRECTIES

I
M
A

1	a	Kom tot mij, tot mijn hart bang
	b	pover
2		
3		
4		O God laat mij niet aan mij zelve

B
1 [Kom tot mij, tot mijn hart] dat trilt als loover
2 voorgetoover
3
4 [O God laat mij niet aan mij zelve] over

C
1
2 a verdrijf de angst e[*n*] al zijn voorgetoov[*er*]
b ^huiver[?]
3 a en weersta het niet meer
b < >
c ik zeg ik zeg ik [weersta niet meer]
d [ik zeg ik] zeg U [ik weersta niet meer]
4

II
2 voorgetoover; < voorgetoover, *N*

NOTEN

- ¹ Vgl. P.N. van Eyck: 'Leopold I'. p. 442–443; *VW* 4. p. 364; J.W.F. Werumeus Buning: 'In memoriam J.H. Leopold'. In: *Groot-Nederland* 23 (1925). Dl. II. p. 437–438.
- ² Gert van der Steen schreef bij dit gedicht muziek, zie nr. 20.

De bundel Oostersch

Het precieze tijdstip van ontstaan en voltooiing van de gedichten die werden gepubliceerd in de bundel *Oostersch* staat niet vast. We beschikken alleen over enkele indicaties die doen vermoeden dat Leopold reeds vele jaren vóór het uiteindelijke verschijnen van de bundel in januari 1924 zijn bewerkingen (vrijwel) geheel had voltooid.

Waarschijnlijk mogen we ervan uitgaan dat het beginpunt ligt na de voltooiing van *Cheops*: Leopold zond dit gedicht in november 1914 naar de redactie van *De nieuwe gids*. Er zijn geen aanwijzingen dat de dichter in die tijd aan verschillende soorten gedichten tegelijk werkte. Men krijgt intengendeel uit Leopolds brieven aan de redactie van *De nieuwe gids* de indruk dat de dichter vrijwel alleen tijdens de schoolvakanties intensief bezig was met zijn poëzie. Dan voltooide hij een reeks samenhangende verzen of één groot gedicht.

Het is echter niet volstrekt uitgesloten dat Leopold al vóór 1915 aan de bewerking van de Oosterse gedichten is begonnen. De meeste bronnen van die verzen dateren van 1905/06. Het tijdstip van voltooiing moet zonder twijfel veel later liggen: anders hadden ze in de bundel *Verzen* (1913), die immers ook ongepubliceerde verzen bevat, opgenomen kunnen worden of na 1913 in *De nieuwe gids* zijn gepubliceerd.

Als we Brouwer moeten geloven zou in 1916 een deel (?) van de verzen (in eerste versie?) voltooid zijn geweest. Hij vertelt namelijk: ‘‘Hoe ontzettend groot was hij [= Leopold], toen hij me, op een stillen winteravond in 1916 voorlas uit zijn manuscript de verzen, die later afzonderlijk verschenen zijn in de kostbare uitgave Oostersch. Er was in het manuscript, ik durf zeggen, bijna geen woord onveranderd gebleven, van den oorspronkelijken text. Elk woord was doorgehaald en nog eens veranderd en weer veranderd. Die gedichten zijn gevijld en geschaafd, uren en uren, avonden en avonden, op zijn stille, hooge, eenzame kamer.’’¹ Het is natuurlijk de vraag in hoeverre we in dit geval kunnen vertrouwen op het geheugen van Brouwer. Het lijkt b.v. zeker dat de ‘Saadi’-gedichten dateren van *na* 1916: het afschrift van ‘Wat brengt gij mede uit de looverlanen’, dat Leopold bij wijze van opdracht schreef in het luxe-exemplaar van *Verzen* dat hij aan Freule Henriette van Lennep schonk, is gedateerd ‘augustus 1918’ en verder staat in Leopolds schoolcijferboekjes 1916/17 en 1917/18 een aantekening die in verband is te brengen met het gedicht ‘Ik zag met pronk en kostbaarheden’.

Een vage aanduiding is nog te vinden in de correspondentie tussen de uitgever Brusse en de typograaf S.H. de Roos. Op 29 oktober 1919 schrijft

¹ J.Sj. Brouwer: ‘Herinneringen aan Dr. J.H. Leopold’. In: *Het vaderland* 25 juni 1925.

De Roos aan Brusse: "Die nieuwe 2de bundel kan dan net zoo [d.w.z. als de herdruk van *Verzen*] worden uitgevoerd, en misschien kan de zelfde band er ook voor dienen." Men moet aannemen dat in die nieuwe bundel, behalve het eerder gepubliceerde gedicht *Cheops*, Oosterse gedichten en misschien het – toen nog niet voltooide – *Albumblad* zouden zijn opgenomen. Zoals bekend, is de tweede bundel niet meer tijdens Leopolds leven verschenen.

Op grond van het voorgaande lijkt het ons het meest waarschijnlijk dat de gedichten van *Oostersch* dateren uit de periode 1915–1919. De dichter heeft er vervolgens in de loop van 1920 de laatste hand aan gelegd. In de herfst van dat jaar lichtte een kennis van Leopold, Jhr. D.F.W. van Lennep uit Amsterdam, Van Royen in over het bestaan van de verzen en vroeg hem of hij ze zou willen uitgeven in de bibliotheek reeks De Zilverdistel.² Van Royen ging op het verzoek in en Van Lennep antwoordde op 2 november 1920: "Het is mij een groot genoegen uwe sympathie te vernemen voor een uitgave van de laatste gedichten van den heer J.H. Leopold. Het dunkt mij echter beter, dat u zich tot nadere bespreking hiervan in verbinding stelt met den dichter persoonlijk (101^b Oldenbarneveldstraat Rotterdam.) Het was mijne bedoeling u te wijzen op het bestaan van dit waardevolle werk, waarmee de heer Leopold zelf niet recht bij den Zilverdistel voor den dag zou zijn gekomen. De gedichten zijn zoo goed als voleindigd. Hoe groot de serie is, zou ik niet precies kunnen zeggen. Een voorstel tot publicatie uwerzijds zou voor den dichter een zeer groote voldoening zijn en een stimulans om terstond de laatste hand aan zijn werk te leggen." Van Royen nam contact op met Leopold maar moest lang op antwoord wachten. Pas op 16 augustus 1921 schreef de dichter: "Doordat ik op reis was, hebt U zoo lang op antwoord moeten wachten, dat, nu mij vanmorgen Uw brief bereikt, ik U maar direct toestuur, wat ik heb liggen en wat waarschijnlijk hetzelfde is, als de Heer van Lennep bedoelde. U kunt dan rustig uitmaken, of U er iets voor voelt.

Evenwel, men is U in zooverre voor geweest, dat de Heer Roland Holst mij gevraagd heeft deze bijdrage voor de Gids te willen afstaan. Ik weet niet, in hoeverre dit voor Uw eventuele plannen een bezwaar zou zijn; misschien zou de Heer Holst er ook van af willen zien, daar ik hem ook nog iets anders heb toegezegd.³ Maar het leek mij in elk geval het geschiktste, dat U al vast begon met er mede kennis te maken; valt het in Uw geest, dan kunnen wij verder zien."

In de verdere geschiedenis van de bundel *Oostersch* hebben twee kwesties

² Zie voor De Zilverdistel: J.C. Bloem: *Brieven aan P.N. van Eyck*. Ed. G.J. Dorleijn, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. 's-Gravenhage, 1980. 2 dln. In: *Achter het boek* 15 (1976), afl. 1/3 en 16 (1977), afl. 1/3.

³ Dit was het *Albumblad*.

gespeeld, die vertragend hebben gewerkt op de totstandkoming en de verschijning van de bundel. De eerste, waar Leopold geheel buiten stond, betrof De Zilverdistel. Bloem en Greshoff, die in feite De Zilverdistel hadden opgericht, hadden zich in september 1912 ten gunste van hun vriend en compagnon Van Eyck teruggetrokken. Niet lang daarna ging Van Eyck samenwerken met Van Royen. Al in juli 1914 waren er moeilijkheden tussen deze twee ontstaan. Van Royen had namelijk zonder medeweten van Van Eyck een eigen drukkerij ingericht. De geschillen werden echter vrij snel bijgelegd.

Toen Van Eyck in 1919 correspondent van de *NRC* werd in Londen, was hij niet meer in de gelegenheid veel activiteiten voor De Zilverdistel te ontplooien. Waarschijnlijk in 1920 of 1921 moet hij zich bereid hebben verklaard zich financieel uit De Zilverdistel terug te trekken, onder voorwaarde dat hij zijn recht op presentemplaren zou behouden. Van Royen liet echter geruime tijd niets van zich horen; hij wilde eigenlijk De Zilverdistel opheffen en zijn eigen weg gaan. Inmiddels was hij via Van Lennep in contact gekomen met Leopold en verklaarde hij zich bereid diens Oosterse gedichten uit te geven. Van Eyck wist hier niets van. Hij kwam er pas achter toen Bloem hem dit schreef in een brief van 8 januari 1922.⁴ In diezelfde maand schreef Van Eyck een brief aan Van Royen waarin hij zijn verbazing hierover uitsprak. Bovendien vroeg hij om inzage van de kopij in verband met een studie over Leopolds werk waar hij toen mee bezig was. Van Royen heeft dit aan Leopold voorgelegd maar de dichter hield zich wijselijk buiten de hele zaak en antwoordde op 14 maart 1922: “Wat het verzoek van den Heer van Eyck betreft, lijkt het mij het geschikt [*sic*], indien de zaak geheel tusschen U en hem wordt uitgemaakt, mij dunkt, dat dan mijn standpunt het zuiverste is.” De eerste proef van de colofon van *Oostersch*, gedateerd Kerstmis 1921, bevat nog het embleem van De Zilverdistel. Maar op 12 maart 1922 schreef Van Royen aan Lucien Pissarro⁵: “I should like to alter the name of my press. The name of Zilverdistel has too much connection with [*lees*: with] a former period, which now belongs to the past. I choose for the new name: Kunera Pers.” Van Royen vertelt de legende van St. Kunera en vervolgt dan: “This legend is told in a book of 1515, of which exists only one copy, in the Library in the Hague. This copy is facsimiled, and a copy of this edition I send to you. For my request is this: Would you be

⁴ Zie J.C. Bloem: *Brieven aan P.N. van Eyck*, p. 315.

⁵ Lucien Pissarro (1863–1941), zoon van de Franse schilder Camille Pissarro, was als landschapschilder in Engeland werkzaam. Hij had al eerder op verzoek van Van Royen een letter voor De Zilverdistel ontworpen, n.l. de Disteltype. Zij was gebaseerd op het schrifttype uit de tijd van Karel de Grote: de Carolina. De Zilverdisteluitgave van Suster Bertken is de eerste die uit deze letter is gezet (1918).

so kind, if you have the opportunity to design and cut in the wood the new pressmark, to be used with your type (Caroline). I should be so glad, if you would. If so, I continue with some suggestions for the mark.

As you will see in the book, Kunera is shown as a lovely girl, between the two murderers, she has a little crown on her head which is shown at the background of her glory (halo) looking as the full moon. Now I was at Rhenen past year in the midst of the spring. It was evening, the most beautiful evening I ever saw, and I crossed the river to and fro with the ferry boat which looks so:

There was no wind, only the moon, and soft music came from the bank where the tower stood in the moonlight like in a fairytale. There was such a perfect harmony between the lines the colours, the light, the soft motion of the boat, the sounds of the evening and the inner-emotions, that I scarcely can imagine such a harmony will ever return. It is this harmony which I should like to catch in the mark by the lovely figure of the chaste moon-maiden Kunera, the saint of Rhenen. For it is only this harmony which also in the bookart can give the books worth all the offers of our printing and the appreciation of the readers. I send also a page of a colophon, still with the former block. I think if the new were somewhat smaller, the composition with the type would be even better." Op 22 maart antwoordde Pissarro: "The task you set me is rather a difficult one. [...] Nevertheless I will try what I can do. [...]" Een week later berichtte hij Van Royen tot de conclusie te zijn gekomen dat een ronde vorm het beste zou zijn. Een ruwe schets van zijn ontwerp sloot hij bij de brief in. (30 maart). In juli stuurde de vrouw van Pissarro "a rough rubbed proof of your block" aan Van Royen. Deze drukte op de 23ste van die maand een proef van de colofon van *Oostersch* met het nieuwe embleem van de Kunera-Pers. Naar aanleiding van het resultaat daarvan deed Van Royen Pissarro enkele voorstellen voor verbetering. Op 6 augustus 1922 schreef de laatste: "I agreed with most of your suggestions, in fact I had already done some of them and I hope now you will like it. I am sending you the block with another proof, the best I can do here."

Intussen had Van Royen aan Van Eyck een brief vol verwijten geschreven en *De Zilverdistel* eenzijdig opgeheven. Van Eyck die een ontbinding van *De Zilverdistel* wel had willen overwegen, was vooral over die brief zeer verbolgen. Naar zijn mening waren de daarin voorkomende verwijten volkomen ongegrond en naderhand heeft Van Royen zelf in een brief aan Van Eyck toegegeven dat zijn gedrag tegenover hem "uitzinnig, onbillijk, pijnigend, krenkend, onverklaarbaar en abnormaal" was.

De tweede kwestie die vertragend heeft gewerkt op de totstandkoming van *Oostersch* en die later ook nog een rol heeft gespeeld in de discussie over *Verzen* 1926, betrof de bundel zelf. In de kopij die Leopold op 16 augustus 1921 aan Van Royen stuurde, komt bij twee gedichten een min of meer vage aanduiding van de bron voor, n.l. boven 'Wat brengt gij

mede uit de looverlanen' staat 'Saadi' en 'Zij kwam en droeg een wâ melkweit en -zwart' draagt het opschrift '1001 nacht'. Na ontvangst van de kopij verklaarde Van Royen zich bereid de gedichten uit te geven en deed hij Leopold enkele voorstellen, onder meer om in de inhoudsopgave van elk gedicht de naam van de oorspronkelijke (Perzische of Arabische) dichter te vermelden. Leopold voelde daar niet veel voor, zoals uit zijn antwoord van 27 augustus 1921 blijkt: "Met genoegen zag ik uit Uw schrijven, dat U bereid waart tot de uitgave over te gaan. Wat betreft de gestelde vragen, zie hier mijn antwoord.

Tegen Uw voorstel de gedichten achter elkaar af te drukken, heb ik geen bezwaar en zou toch in 't algemeen de typographische behandeling geheel aan U willen overlaten. Het eerste en tweede gedicht zijn van den zelfden maker en hooren min of meer bij elkaar; hetzelfde geldt van 'Mijn oogen vroegen en Vreemd dat een zelfde huis', vandaar dat ik ze zoo in het M.S. aangaf.

Tegen Duizend en een nacht in woorden heb ik evenmin bezwaren. Boven dit gedicht en boven die van Saadi heb ik de herkomst aangegeven omdat ik meende dat die aan den gewonen lezer misschien bekende grootheden waren; boven de andere niet om hem niet met namen lastig te vallen, die toch niets zeggen en om zelf niet den schijn van uiterlijk vertoon op te loopen. En ook na Uw brief denk ik er nog zoo over; evenwel ik voeg hierbij een lijstje van de auteurs;⁶ voelt U er iets voor dit in den inhoud op te nemen, dan kunnen wij altijd nog zien, hoe zich dat voordoet.

Ook sluit ik hier een strofe als mogelijk motto vooraf in.⁷

Ten slotte van mijn kant nog een paar vragen. Er wordt waarschijnlijk, evenmin als bij Cheops, door Uw uitgave niet gepraejudicieerd op een latere, meer populaire; m.a.w. het auteursrecht blijft aan mij? En ten andere, kan ik ook de drukproeven te zien krijgen en zoo noodig nog in den tekst veranderen; bij een eerste in druk verschijnen doet zich alles nog weer anders voor en heeft men ook zelf weer een frissche kijk. [...]

[P.S.] Ik vergat U nog te zeggen, dat de Hr. R. Holst bereid is voor de Gids af te zien van 'Oostersch' ten behoeve van Uw uitgave."

Zoals uit het vervolg zal blijken, heeft Van Royen zijn idee om de namen van de oorspronkelijke dichters in de uitgave te vermelden, ondanks Leopolds aarzeling, toch doorgezet. Daarbij deed zich het probleem voor dat Leopold zich van twee *Soefisch*-kwatrijnen de bron niet meer kon herinneren en daardoor de namen van de dichters van die kwatrijnen niet kon verschaffen. Verder moest Van Royen verschillende Nederlandse arabisten raadplegen over de spelling van de arabische namen en de

⁶ Zie hierachter p. 219.

⁷ Het gedicht 'O brug, hoog omgebogen, wie betraden', in deze uitgave nr. [98].

geboorte- en sterfjaren van de dichters. Het uiteindelijke resultaat was een bundel waaruit niet is af te leiden dat de gedichten bewerkingen zijn van Franse, Engelse en Duitse vers- en prozavertalingen uit het Perzisch en Arabisch. Brouwer vertelt hoe verontwaardigd Leopold reageerde toen hem na het verschijnen van de eerste reeks 'Oostersch' in *De nieuwe gids* van november 1911 gevraagd was of hij Perzisch kende: "De stommelingen. Heb ik beweerd dat ik dat kon? Uilen."⁸ De bundel *Oostersch* zou door toedoen van Van Royen dit misverstand eerder versterken dan opheffen.

In september of begin oktober 1921 kreeg Leopold een eerste proef toegestuurd. Van Royen informeerde tegelijkertijd naar de auteursnamen van het inleidende kwatrijn van *Soefisch* en van de kwatrijnen 14 en 15. De dichter zond de proef op 15 oktober 1921 terug: "Om met het belangrijkste te beginnen, ik moet U mijn compliment maken over de bijzonder smaakvolle wijze, waarop U het boekje in elkaar hebt gezet; ik vind het op zich zelf mooi en mooi in de stijl. En het treft wel erg gelukkig, dat de eerste pagina drie gedichten brengt; met de gekleurde beginletters erin kan dat prachtig worden.

U zult zien, dat ik in de proef hier en daar wat verbeterd heb; van tekstveranderingen is niet gekomen.

Het opschrift 1001 nacht kan vervallen; de naam van den dichter is Aboe Nowas.

Ik weet niet beter, of het motto van Soefisch en de beide bedoelde kwatrijnen zijn ook uit de Roseraie.

[...]

En hiermede kom ik tot een andere quaestie. De titel, zooals hij daar staat,⁹ is onvolledig, want de kleine helft der gedichten is naar Arabische dichters. Ook op de laatste bladzij zal Perzische in Oostersche moeten veranderd worden.

In elk geval zie ik, ook met het oog op spelfouten, van titelblad en inhoud nog gaarne een proef van U tegemoet."

Van Royen drong erop aan dat Leopold de bron en daarmee de naam van de auteurs van de kwatrijnen 14 en 15 zou proberen terug te vinden. De dichter beloofde: "Ik zal nazien, of ik het auteurschap van strofen 14 en 15 nog terug kan vinden en U alsdan bericht zenden." (14 december 1921). Leopold slaagde er echter niet in de door hem gebruikte bron terug te vinden: "Van de beide niet in de Roseraie voorkomende kwatrijnen meen ik mij ten slotte van één te herinneren, dat het naar een Duitse bewerking is gemaakt; na Uw vorig schrijven heb ik de Mesnehvi van

⁸ J.Sj. Brouwer: 'Herinneringen aan Dr. J.H. Leopold'. In: *Het vaderland* 25 juni 1925.

⁹ De titel luidde: *Oostersch; Verzen naar Perzische dichters*; en de colofon begon met: "Dit boek van Perzische verzen...".

Rosen¹⁰ erop nagezien, maar tevergeefs. Is een en ander een bezwaar, laat U ze dan in vredesnaam weg.” (14 maart 1922). Van Royen raadpleegde daarop de Utrechtse emeritus-hoogleraar M.T. Houtsma. Deze schreef op 27 juni 1922: “Alvorens eenige nasporing te doen omtrent den auteur der door U bedoelde kwatrijns moet U mij eerst een raadseltje oplossen, nl. dit: hoe is het mogelijk dat de Heer Leopold, van wien de vertolking afkomstig is, niet weet wie de auteur van het oorspronkelijke is? Heeft hij, zooals ik voor waarschijnlijk houd, eene Fransche, Engelsche of Duitsche vertolking nagedicht in het Nederlandsch, dan weet hij toch in elk geval zijne bron te noemen en eerst wanneer ik deze ken, zoude het mij misschien mogelijk zijn de bedoelde kwatrijns bij Omar Khajjami of een anderen Perzische dichter terug te vinden. Nu ware het een zoeken in den blinde, te meer daar de gedachte in die kwatrijns uitgedrukt o.a. in de Perzische literatuur zeer bekend is.

De vraag, die ik dus beantwoord wensch te zien, is deze: Waar heeft de heer Leopold die verzen gevonden? Is dat origineel niet binnen ieders bereik, wat gaat dan aan die kwatrijns vooraf? Zij schijnen nl. de voortzetting te zijn van iets dat voorafgaat.” Van Royen kon Houtsma alleen maar meedelen dat de bron van één van de twee bewuste kwatrijnen wellicht een Duitse vertaling was. Dit was uiteraard volstrekt onvoldoende: “Het spijt mij dat ik omtrent de auteurs van de kwatrijnen 14 en 15 geen inlichting kan geven; de aanduiding dat zij wellicht uit eenige Duitsche verzameling ontleend zijn is natuurlijk te vaag om het spoor ervan te vinden.” (brief Houtsma aan Van Royen 30 augustus 1922).

Reeds in 1921 had Van Royen contact opgenomen met de arabist C. van Arendonk, conservator van Oosterse handschriften in de universiteitsbibliotheek van Leiden. Deze stuurde op 31 januari 1922 een uitvoerige lijst met namen en biografische gegevens van Oosterse dichters. Op 18 maart 1922 volgde nog een kleine aanvulling. De Leidse lector voor Turks en Perzisch J.H. Kramers, die eveneens geraadpleegd werd, kon “– ook na overleg met Dr. Leopold –” Van Royen geen nadere informatie verstrekken. Het is in dit verband te begrijpen dat Van Royen in augustus 1922 behalve aan Leopold ook aan Houtsma en aan Van Arendonk een proef van *Oostersch* zond. Deze proef bevatte reeds het embleem van de Kunera-Pers. De tekst daarboven begon met: “Dit boek ‘Oostersch’, herschepping van Perzische en Arabische verzen...”. Leopold maakte daar bezwaar tegen: “Inliggend ontvangt U de drukproef terug. Van het motto op Soefisch meende ik U ook den auteur te hebben opgegeven; het komt voor Roseraie pag 51 op naam van Afzal, zoodat U dit nog zult kunnen wijzigen en aanvullen.

In den colophon heb ik bedenkingen tegen het pompeuze woord ‘Her-

¹⁰ Mewlānā Dschelāl ed dīn Rūmi: *Mesnevi, oder Doppelverse*. Aus dem Persischen übertragen von Georg Rosen. Mit einer Einleitung von Friedrich Rosen. München, 1913.

schepping'; kunt U dat door een ander vervangen, dan zal mij dat genoeg doen."¹¹ (5 september 1922). Houtsma had de proef "met eenige verbeteringen" al op 30 augustus 1922 teruggestuurd. Van Arendonk reageerde op 1 oktober 1922 met een tamelijk uitvoerige brief. Hierin vraagt hij zich af "of 'Duizend en een Nacht' niet een ietwat vreemde titel is, daar de andere titels aan den inhoud der gedichten ontleend schijnen te zijn. Aboe Noewas ontmoet men vaak in een aantal verhalen van Duizend en een nacht, maar zijn gedichten zijn meerendeels zelfstandig of in andere verzamelingen bewaard. 'Uit Duizend en een nacht' zou m.i. passender zijn." Een jaar later was Van Royen zover dat hij zijn pers kon introduceren en Leopolds bundel aankondigen. Hij stuurde Leopold een proef van de prospectus en vroeg diens mening. De dichter antwoordde: "Tegen de toegezonden prospectus heb ik geen andere bezwaren, dan die U zelf al aanroert; de uitbundige lof blijft dan, indien al noodig, geheel voor Uwe rekening. – Het meeste genoeg deed mij Uw mededeeling, dat het boekje ook bij langer verkeer U is blijven bevallen.

Komt het uit, dan zal ik gaarne een ex. van U ontvangen [...]" (20 juni 1923). In september 1923 verscheen de prospectus onder de titel *De Kunera Pers; Aankondiging van hare uitgave* Oostersch, verzen naar Perzische & Arabische dichters door J.H. Leopold. Na een uiteenzetting over het ontstaan van de pers en over de oorsprong van haar naam volgt de aankondiging van *Oostersch*:

"Als eerste boek der KUNERA PERS zal eerlang verschijnen: OOSTERSCH, Verzen naar PERZISCHE en ARABISCHE DICHTERS door J.H. LEOPOLD, het vierde boek voor de Vereeniging der Vijftig.

In deze vertaling is een nieuw Nederlandsch dichtwerk ontstaan; het houdt Oostersche gedachten in, maar door de keuze & volgorde van deze, en door zijn innigen, diepen harteklank heeft het een verholen eigen zieleleven, dat door de benauwing en den druk van onzen tijd heen, hieraan ontstijgt tot wijze schoonheid, en in deze, tot goddelijke wijsheid. Deze synthese van Oostersche herkomst bracht reeds vroeger in chaotische tijden aan het Westen vreugde en troost. Een eeuw geleden vond Goethe tijdens de beroeringen van 1815 & daarna bij de Perzische dichters de veilige zekerheid, die hij behoefde, om daarvan op zijne wijze in den West-Östlicher Divan het dichterlijke beeld te scheppen. De Divan is grooter, veelvoudiger, – aan zuiverheid echter en innigheid, aan bewogenheid & diepte van ontroering doen de verzen van OOSTERSCH voor geen van den Divan onder.

Na Cheops' kosmischen ommegang 'door den weergaloozen luister der hemelcreatures', geeft Oostersch het verlangen, de wanhoop, de extaze en

¹¹ De uiteindelijke tekst luidt: "Dit boek 'Oostersch', gedicht naar Perzische en Arabische verzen [...]"

het goddelijk schijnen in de eigen ziel, die zich een andere wereld zoekt,
dan die van dezen onrust-troebelen tijd.

Kom tot mij, tot mijn hart, dat trilt als loover,
vaag weg den angst en al zijn voorgetoover;
ik zeg, ik zeg U, ik weersta niet meer,
o God, laat mij niet aan mijzelf over!

Deze verzen te hebben mogen drukken, en dit in den vorm, die uit de ontroering van de eerste lezing in des dichters handschrift zijn oorsprong nam, is een voorrecht waarvoor de dank in de voltooiing van het werk is neergelegd.”

Leopold schreef Van Royen: “Ik ben U verplicht voor de lezing der mooie bladzijden, waarmee U de ‘Kunera Pers’ bij het publiek hebt ingeleid.

Laat ik de nieuwe onderneming succes mogen toewenschen, ook in haar eerste uitgave!” (20 december 1923). Een meer uitvoerige reactie volgde toen de dichter op 9 januari 1924 de ontvangst van het presentexemplaar van zijn bundel bevestigde: “Dank voor de toezending van ‘Oostersch’, dat, hoewel grootendeels van de drukproeven bekend, mij toch opnieuw weer trof en boeide, terwijl het glanspunt van de eerste bladzijde buitengewoon is uitgevallen met de slanke en zwierige gekleurde kapitalen. Ik twijfel er geen oogenblik aan, of U zult veel genoeg van dit Uw werk beleven; moge het een waardige en gelukkige inwijding zijn van de jonge pers!

Er is veel te bewonderen op de verschillende bladzijden en in het geheel vind ik het typographisch een geluk, dat U alle gedichten achtereen hebt gedrukt; het ensemble maakt zoo veel meer den indruk van een ‘liedeboek’ als hoedanig het ook bedoeld is en een titel boven een gedicht heb ik eigenlijk altijd een onding gevonden of liever een tekortkoming van het werk zelf.

Ook de inhoudsopgave is van zulk een weidsche pracht voor het oog, dat ik er bijna mee verzoend ben.

Eindelijk Uw vraag omtrent de pres. exx; ook van mijn kant wil ik U wel in vertrouwen mededeelen, dat ik in stilte op een tweetal had gehoopt. Evenwel – voorloopig ben ik met het toegezondene meer dan tevreden en wil verder gaarne Uw vriendelijk aanbod in gedachte houden.

Tenslotte herhaal ik mijn beste wenschen voor Uw succes [...].”

Nog dezelfde maand ontving Leopold een tweede exemplaar: “Tot mijn vreugde hebt U nog eens over Uw hart gestreken; ik dank U voor Uw vriendelijkheid en ben er zeer mee in mijn schik.” (22 januari 1924).

Gezien tegen de achtergrond van deze vriendelijke brieven aan Van Royen is de volgende opmerking van Leopold in een brief aan A. Roland Holst van 14 mei 1924 opvallend te noemen: “Met genoeg vernam ik, dat U wat voelen kunt voor het nieuwe ‘Oostersch’; voor mij is door het traîneeren twee en een half jaar lang het nieuwtje eraf.”

De bundel *Oostersch*, die dus in januari 1924 verscheen, was het eerste boek van Van Royens Kunera-Pers en het vierde boek voor de Vereeniging der Vyftig. Hij is gezet uit de Disteltype die door L. Pissarro speciaal voor De Zilverdistel was ontworpen. Titel en initialen zijn getekend door Van Royen zelf, terwijl het embleem van de Kunera-Pers in hout werd gesneden door L. Pissarro. Het boek is gedrukt in rood, zwart en blauw op Batchelorpapier en in een formaat van 17 × 24,5 cm. De oplage was 70 exemplaren, op de pers genummerd 1–50 en I–XX. De romeins genummerde exemplaren bleven ter beschikking van Van Royen. Leopold ontving de nrs. I en XI. De bundel die – in perkament gebonden – f 16, – kostte, raakte betrekkelijk snel uitverkocht en de prijs liep binnen een jaar op tot f 60, –.

De inhoudsopgave van Oostersch

Leopold zond op 27 augustus 1921 op verzoek van Van Royen het volgende lijstje met auteursnamen voor de inhoudsopgave van *Oostersch*:

De dauw	Ali ibn Rostom
De beek	„ „ „
Mijn boom	Selman
Mijn oogen	Ibrahim ibn al-Mahdi
Vreemd dat	„ „ „ „
God heeft	El Zamakchary
Laatste wil	Emir Khosrau
Jezus, die	Nisami
Soefisch	Deze spreuken zijn een vrije bewerking, gelijk het overige, van een aantal kwatrijnen van verschillende auteurs voorkomende in La Roseaie du savoir par Hoceyne-Azad Leiden 1906.

Bijna twee maanden later volgde nog een aanvulling: “Van twee der genoemde namen kan ik nog een kleinigheid aanbrengen; dit heb ik gevonden: Ali ibn Rostom = Aboe el Hassan Bahâ el Dine, connu sous le nom d’ibn el Saati.

Ibrahim ibn al-Mahdi, oom van den kalief Mamoen, meest begaafde van de prinsen uit het huis van Abbas.” (15 oktober 1921).

Eind 1921 nam Van Royen contact op met Van Arendonk en zond hem een lijst met auteursnamen toe, waarschijnlijk met het verzoek deze te controleren en waar mogelijk aan te vullen. Het eerste antwoord van Van Arendonk is niet bewaard gebleven, maar op 31 januari 1922 schreef hij aan Van Royen: “De lijst met dichternamen, die U onlangs terugzond en die mij in de kerstvacantie opgestuurd werd, is helaas op mij onverklaarbare wijze zoekgeraakt en nog niet terecht. Ik heb daarop met behulp van de inhoudsopgave van Husein Âzâd uit mijn geheugen een nieuwe lijst opgemaakt, waarin misschien eenige namen voorkomen, die op de vorige niet stonden, terwijl andere achterwege bleven. Zou ik U daarom nog even mogen lastig vallen om de namen, die U op de hiernevenstaande lijst

mist. Op deze lijst heb ik eerst een meer internationale en in de tweede plaats de meer bepaald voor het Nederlandsch passende schrijfwijze gegeven. Wat Wâlih van Burûdjird [= auteur van kwatrijn nr. 19] betreft, er zijn verschillende dichters met den dichternaam Wâlih; het is mij niet gelukt te vinden, wie hunner uit Burûdjird afkomstig was. Ze leefden in de 11de (17de),¹² 12de (18de) en het begin der 13de (18/9de) eeuw.

Zoo vind ik ook een dichter Khalîl Beg (Chalîl Beh) in de 2de helft der 11de (17de) eeuw zonder beslist te kunnen zeggen, of hij de uit Gîlân afkomstige dichter van dien naam [= auteur van kwatrijn nr. 27] is. Verschillende biographische werken, die mogelijk opheldering zouden geven, zijn onuitgegeven. Het op deze lijst ontbrekende zal ik gaarne spoedig aanvullen."

Lijst van Van Arendonk

Abû Sa'id b. Abi 'l-Khair 357–440 (967–1049)
 (Aboë Sa'id b. Abi 'l-Chair)
 Afzal Kâsbânî † 707 (1307/8)
 (Kâsjânî)
 Djamî 817–898 (1414–1492)
 Fikrî uit Khorâsân (Chorâsân), mogelijk dezelfde als Fikrî uit Mesjhed (Mesjhed), die omstreeks 985 (1577), dus 2de helft van de 10de (16de) eeuw leefde
 Medjzûb uit Tibrîz † 1093 (1682)
 (Medjzoëb)
 Mu'min (Molla Husein) uit Yezd eind 10de (16de), begin 11de (17de) eeuw
 (Moe'min, Molla Hoesein uit Jezd)
 Razî uit Artimân, 1ste helft der 11de (17de) eeuw
 Razî uit Nîsbâpûr (Nîsjapoër) † 598 (1201/2)
 Sa'dî † 690 (1291)
 Ibrâhîm b. al-Mahdî 162–224 (779–839)
 az-Zamakhsarî (az-Zamachsjarî) 467–538 (1074–1143)
 Nizâmî 535–598 (1140–1202)
 Qudsî (Qoedsî) † 1056 (1646)
 Wâlih uit Burûdjird (Boeroëdjird)
 Khalîl Beg (Chalîl Beh) uit Gîlân
 Abu 'l-Hasan 'Alî Kharâqânî (Aboe 'l-Hasan Alî Charaqânî) † 425 (1033/4)
 Kâhî Kâbulî (Kâboelî) † 988 (1580)
 Sehâbî † 1010 (1601)
 Behâ' ad-Dîn 'Âmilî met den dichternaam Behâ'î 953 (1547)–1030 (1621)
 Medjzûb (Medjzoëb) van Tibrîz † 1093 (1682)
 Seif Isferengî † 666 (1267/8)
 Omar Khayyâm (Chajjâm) † 517 (1123)
 Mas'ûd b. Sa'd b. Selmân (Mas'oëd) † 515 (1121/2) of 525 (1131)
 Emîr Khusraw (Choesraw) 651 (1253)–725 (1325)

¹² Van Arendonk geeft eerst de getallen volgens de mohammedaanse jaartelling en, tussen haakjes, die volgens de christelijke.

Mansûr al-Hallâdj. Juister ware: al-Husain b. Mansûr (Mansoër) al-Hallâdj of kortweg al-Hallâdj. geb. 244 (858), als ketter terechtgesteld 309 (922)

Bahâ ad-Dîn Ibn as-Sa'âtî † 604 (1207)

Abû Nuwâs (Aboë Noewâs) geb. 130 (747) of 145 (762); gest. tusschen 190 (806) en 199 (814)

Kharaqânî, Kâbulî en dergelijke woorden op î zijn van plaatsnamen afgeleide adjectieven.

Kharaqânî, Kâbulî is dus: van Kharaqân, van Kâbul

“b.” is afkorting van het Arabische “ibn”

Behâ (ed-Dîn) ‘Âmilî. Amol is verkeerdt.

“Dj” uit te spreken als dzj

Op 18 maart 1922 zond Van Arendonk de zoekgeraakte lijst met auteursnamen: “Hiernevens zend ik U de lijst van dichters met eenige aanduidingen terug. Wat Wâlih Burûdjirdî en Khalîl Beg Gîlânî betreft, kan ik slechts verwijzen naar hetgeen ik in mijn vorigen brief meedeelde. Van Abu (Aboe) 'l-Hasan 'Alî b. Rustam (Roestam) heb ik zelfs den naam niet kunnen terugvinden.” Bij de retourzending van de proef van *Oostersch* schreef hij: “Uw proef, die mij niet nagezonden werd, moest tot het einde mijner vacantie blijven liggen, dientengevolge ontvangt u haar vrij laat terug. In de jaartallen kon ik hier en daar een kleine verbetering aanbrengen. Wat Mansoer al-Halladj (bl. 21) betreft, deze benaming is een thans in het Oosten gebruikelijke verkorting. Deze groote Soefi heette eigenlijk Hoesain ibn Mansoer. Men zou echter kunnen volstaan met al-Halladj zonder meer, den naam, waaronder hij algemeen bekend is. De jaartallen achter Aboe Noewas (bl. 21) zijn nog die der *moeslimsche* æra. Als jaar zijner geboorte wordt opgegeven 130 (= A.D. 747) of 145 (762); als dat van zijn dood 190, 175, 196, 198 en 199 (resp. 806, 810, 811, 813, 814). Men zou dus kunnen zeggen, dat hij ca. 800 leefde. Op bl. 22 ware het misschien beter Beha' ad-Din 'Amili te zetten, daar deze auteur zoo genoemd is naar Djebel (= berg) 'Amilâ, vanwaar hij geboortig was. Daar op bl. 22 en 23 de lengteteekens (˘) in de hoofdletters gedrukte namen moesten wegblijven, zou het misschien, terwille van de eenheid, overweging verdienen, deze ook in de klein gedrukte namen op bl. 20 en 21 achterwege te laten.”

Uiteindelijk werd de volgende inhoudsopgave in *Oostersch* afgedrukt:

INHOUDSOPGAVE

met vermelding van de namen der oostersche dichters & van hunne levensjaren

DE DAUW HANGT PARELEN AAN TAKKEN & AAN BLAREN 'Alî ibn Roestam	4
DE BEEK IS EEN VELIJNEN BLAD 'Alî ibn Roestam	4
MIJN BOOM HEEFT KWEEEN TEGEN OOF Mas'oed ibn Sa'd ibn Selmân; gest. 1131	4

MIJN OOGEN VROEGEN: WORD IK NOG AANVAARD? Ibrâhîm ibn al-Mahdî; 779–839	6
VREEMD DAT EENZELFDE HUIS BEVAT ONS BEIDEN Ibrâhîm ibn al-Mahdî; 779–839	6
GOD HEEFT EEN HUIS GEBOUWD EN DAK Az-Zamachsjarî; 1075–1144	6
LAATSTE WIL VAN ALEXANDER Emîr Choesraw; 1253–1325	7
WAT BRENGT GIJ MEDE UIT DE LOOVERLANEN Sa'dî; ca. 1184–1291	8
ER WORDT NIETS VAN ZIJN WEZEN MEEGEDEELD Sa'dî; ca. 1184–1291	8
GIJ REIKENDE OVER ZINNEN EN GEDACHTEN Sa'dî; ca. 1184–1291	9
O NACHTEGAAL, DIE ROEPT EN JUBELT UIT Sa'dî; ca. 1184–1291	9
IK ZAG MET PRONK EN KOSTBAARHEDEN Sa'dî; ca. 1184–1291	9
JEZUS, DIE DOOR DE WERELD GING Nizâmî; 1141–1203	10
IK BEN DE WAARHEID! EN NA STEENIGING Mansoër al-Hallâdj; 858–922	11
DUIZEND EN EEN NACHT Aboë Noewâs; 747 of 762 – 806 of 814	12
SOEFISCH	13
De verzen onder dezen titel samengevoegd zijn een vrije bewerking, gelijk het voorgaande, van kwatrijnen der volgende dichters:	
RAZI uit NISJAPOER, gestorven 1201 Kwatrijn 1	13
AFZAL uit KASJAN, gestorven 1307 Kwatrijnen 2 (pag. 13) & 26	18
ABOE 'L-HASAN uit CHARAQAN, gestorven 1034 Kwatrijn 3	14
KAHI uit KABOEL, gestorven 1580 Kwatrijn 4	14
FIKRI uit CHORASAN, tweede helft der zestiende eeuw Kwatrijn 5	14
MOE' MIN uit JEZD, gestorven 1609 Kwatrijnen 6 (pag. 14), 16 (p. 16), 22 (p. 17) & 24	18

SEHABI, gestorven 1601	
Kwatrijnen 7 (p. 14), 9 (p. 15), 11 (p. 15), 12 (p. 15), 13 (p. 16), 21 (p. 17), 28 (p. 19) en 30	19
QOEDSI, gestorven 1646	
Kwatrijn 8	15
RAZI uit ARTIMAN, eerste helft der zeventiende eeuw	
Kwatrijn 10	15
BEHA' ad-DIN 'AMILI, 1547–1621	
Kwatrijn 17	16
MEDJZOEK uit TIBRIZ, gest. 1682	
Kwatrijn 18	17
WALIH uit BOEROEDJIRD	
Kwatrijn 19	17
SA'DI, ca. 1184–1291	
Kwatrijn 20	17
SEIF ed-DIN uit ISFERENG, gestorven 1267	
Kwatrijn 23	18
OMAR CHAJJAM, gestorven 1123	
Kwatrijn 25	18
CHALIL BEG uit GILAN	
Kwatrijn 27	18
DJAMI, 1414–1492	
Kwatrijn 29	19
ABOE SA'ID ibn ABI 'L-CHAIR, 967–1049	
Kwatrijn 31	19

Van de kwatrijnen nrs 14 & 15 zijn de auteurs niet bekend. De inleidende verzen op pagina 3 zijn van den Nederlandschen auteur; die welke den ingang tot Soefisch vormen, van Afzal.

De bundel *Oostersch* werd als 'Oostersch I' opgenomen in *Verzen* 1926. Hierin zijn de namen van de Oosterse dichters weggelaten. Nijhoff maakte daartegen bezwaar in zijn beruchte recensie van de bundel.¹³ De uitgever W.L. Brusse reageerde met: "Hij [= Nijhoff] vroeg waarom de index van Oostersch is weggelaten. Omdat Dr. Leopold dit uitdrukkelijk verlangd heeft. Daarvoor zijn ten minste drie getuigen, namelijk Mr. R.I. Leopold, Joh. Huijts en Joh. C. Brusse."¹⁴ Huijts had op 30 oktober 1926 aan

¹³ M. Nijhoff: '[Rec. van] J.H. Leopold "Verzen", Tweede bundel'. In: *NRC* 23 oktober 1926. Ook te vinden in: *Verzameld werk* [dl.] II: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*, eerste deel. [Den Haag, Amsterdam], 1961. p. 493–495.

¹⁴ W.L. Brusse: 'Leopold's Verzen. Tweede bundel. Eerste druk'. In: *NRC* 13 november 1926. Ook te vinden in: *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 280–282.

Brusse verteld: “Ik weet met hoeveel verdriet hij [= Leopold] die opgave indertijd heeft samengesteld en hoe weinig nodig hij ze vond, daar zijn voorbeelden toch slechts het nest waren geweest waaruit zijn eigen verbeelding was opgevlogen.” En R.I. Leopold schreef hierover op 16 november 1926 aan Van Eyck: “Alleen nog het niet vermelden der oorspronkelijke dichters. Uit het ingezonden stuk van den heer Brusse hebt U kunnen lezen, dat mijn oom zelf hier in het geheel geen waarde aan hechtte. Dit wordt begrijpelijk wanneer men deze verzen vergelijkt met de Duitsche, Fransche en Engelsche bewerkingen, waarnaar zij gemaakt zijn en die ik in vele gevallen na eindeloos zoeken heb kunnen vinden. Immers dan blijkt, dat dikwijls van een Oostersch origineel slechts de hoofdgedachte in het Hollandsch is overgebracht, soms alleen één couplet of twee of drie strophen. Vandaar de zoo buitengewoon gelukkige verzameltitel ‘Oostersch’. Dit zijn geen vertalingen, niet eens bewerkingen, alleen de essence van het oude Oostersche vers is hier weergegeven. Daarom lieten wij al deze namen weg en waar ze bleven, kunnen ze m.i. nog misleidend werken. B.v.: Omar Khayam. De meeste lezers kennen slechts den Omar Khayam van Fitzgerald, die in zijn beroemde bewerking hier en daar wel wat al te vrij met den Perzischen dichter is omgesprongen. De kwatrijnen in dezen bundel zijn gemaakt naar een Fransche bewerking, die een geheel ander beeld van den Pers geeft.”¹⁵

Het is merkwaardig dat noch Brusse noch R.I. Leopold hun belangrijkste argument noemen: in het blauwe schrift dat voor de uitgave werd gevolgd, ontbreken de namen van de Oosterse dichters.¹⁶ Dat zij de status van het schrift verkeerd hebben geïnterpreteerd, is in dit verband niet van belang. Bovendien had men erop kunnen wijzen dat de titel, inhoudsopgave en colofon van de bundel *Oostersch* de onjuiste indruk kunnen wekken dat Leopold de gedichten heeft bewerkt naar de originele Perzische en Arabische teksten. Waarom liet Van Royen b.v. bij de *Soefisch*-kwatrijnen de verwijzing naar de *Roseaie* die op Leopolds lijstje voorkwam, weg?

Anderzijds heeft Leopold zelf – zij het met tegenzin – aan het opstellen van de inhoudsopgave meegewerkt en was hij er uiteindelijk “bijna mee verzoend”. Daarnaast is het opvallend dat de dichter in zijn manuscripten verscheidene malen onder Oosterse gedichten de naam van de oorspronkelijke dichter schreef. Het is natuurlijk mogelijk dat hieraan een praktische overweging ten grondslag lag, n.l. om het terugvinden van de bron te vergemakkelijken. Hoe dit zij, Leopold heeft de bundel *Oostersch* met de

¹⁵ R.I. Leopold doelt hier op de tweede reeks Omar Khayyam-kwatrijnen, die in de editie-Van Eyck voorkomt in de afdeling ‘Oostersch III’.

¹⁶ Alleen de naam ‘Saadi’ komt voor omdat Leopold meende dat die Perzische auteur bij de lezer bekend was.

inhoudsopgave actief geautoriseerd. De brieven aan Van Royen laten wat dat betreft geen andere conclusie toe. Wanneer men de Kunera-uitgave als basistekst kiest, kan men dus niet zonder meer de lijst met Oosterse namen weglaten.

Het antwoord van Brusse aan Nijhoff is in feite even opmerkelijk als de recensie van de laatste, die de polemieken inluidde. In de eerste plaats is aan het verhaal van Huijts geen argument te ontlelen voor het weglaten van de inhoudsopgave. Immers, Huijts vertelt alleen dat Leopold de lijst met tegenzin heeft opgesteld, maar niet dat de dichter hem bij een herdruk zeker zou hebben weggelaten. Verder is dit geval vergelijkbaar met de jaartallen in 'Verzen 1895' en '1897': deze zijn in *Verzen* op voorstel van Brusse toegevoegd; Leopold wilde daar aanvankelijk niets van weten, maar is er uiteindelijk toch mee akkoord gegaan. Daarom ontbreken ze vanzelfsprekend noch in Van Eycks uitgave, noch in deze editie. Ten slotte komt het geheel wel in een merkwaardig daglicht te staan als men bedenkt dat de uiteindelijk afgedrukte inhoudsopgave van *Oostersch* in feite is samengesteld door Van Arendonk!

In dezelfde polemieken met Nijhoff heeft Brusse geschreven dat er een exemplaar van *Cheops* met correcties van Leopold uit diens sterfkamer zou zijn ontvreemd. R.I. Leopold merkt in een brief van 12 november 1926 echter op: "Mijn vader lichtte U verkeerd in, het was niet een exemplaar van CHEOPS dat uit de studeerkamer verdwenen is, maar van OOSTERSCH. Verder sprak U van 'stelen' en hoewel wij allemaal onze gedachten daarover hebben, kunnen wij dat toch niet verantwoorden. De correcties in het verdwenen exemplaar leken mij van zeer weinig belang."¹⁷ Aan Van Eyck schreef hij nog: "[...] maar een [exemplaar] van OOSTERSCH, waaruit hij mijn zuster en mij op den avond van zijn zestigsten verjaardag voorlas, was kort na zijn dood verdwenen." (16 november 1926).

Zoals eerder is vermeld, kreeg Leopold van Van Royen twee exemplaren van *Oostersch*, n.l. de nrs. I en XI. In de nalatenschap van Leopold zoals die nu op het Letterkundig Museum berust, bevindt zich het exemplaar nr. XI. Hierin staan geen aantekeningen van de dichter. Dit exemplaar heeft Leopold op zijn zestigste verjaardag aan zijn neef, R.I. Leopold, gegeven. Dit betekent dus dat nr. I ontbreekt.

Nu gaat het verhaal dat Leopold een exemplaar van zijn bundel heeft geschonken aan Annette Monasch, die hij in 1921 in Rome had leren kennen. Deze mevrouw Monasch, die in de oorlog is omgekomen, was niet zomaar een oppervlakkige kennis van Leopold. De dichter schreef haar b.v. op 18 mei 1921 vanuit Rotterdam: "Het spijt mij, het spijt mij, dat U dat alles hebt moeten doormaken en natuurlijk nog doormaakt. U weet

¹⁷ Een correctie zou zijn geweest: 'quoraan' voor 'qoraan' (r. 3 van 'Ik zag met pronk en kostbaarheden'). Maar R.I. Leopold was daar niet zeker van. Uit de brieven aan Van Royen blijkt dat Leopold de lezing 'qoraan' heeft goedgekeurd.

ook wel hoe ik over U denk en van U ben gaan houden, als ik dat zeggen mag niettegenstaande alles wat ik van U te lijden had [...].”

Zeker is dat de dichter haar in maart 1922 een overdrukje van het *Albumblad* heeft gestuurd met de opmerking: “[...] een andere keer kan ik U misschien iets krachtigers toesturen.” Verder heeft zij afschriften van andere gedichten van Leopold gekregen – o.a. van de reeks ‘U missen en u niet ontgaan...’. Zij heeft later pertinent geweigerd Van Eyck deze afschriften te laten zien omdat, naar haar zeggen, Leopold die gedichten speciaal voor haar had geschreven. De afschriften zijn niet bewaard gebleven.

Als mevrouw Monasch inderdaad een exemplaar van *Oostersch* heeft gekregen, moet dit nr. I geweest zijn en heeft Leopold later zijn laatste exemplaar aan zijn neef gegeven. In dat geval is er uiteraard geen sprake van een verdwenen exemplaar. Dit wordt bevestigd door een brief van J. Huijts van 18 november 1926 aan Brusse: “Den eersten keer dat ik Leopold na zijn 60sten verjaardag ontmoette, heeft hij mij gesproken over den neef en nicht (meen ik), die dien dag gelijk met mij bij hem waren. Hij heeft mij toen verteld dat hij het laatste exemplaar van *Oostersch* (Kunera), dat hij had, aan dien neef was kwijtgeraakt: een beetje tegen zijn bedoeling, maar hij had hem niet willen teleurstellen, toen hij meende te begrijpen dat zijn neef het exemplaar als ten geschenke gegeven beschouwde. Woordelijk voegde hij eraan toe: ‘maar toen ik dezer dagen zag dat dat boekje ergens voor f 60 geprijsd stond, speet het me dubbel.’ Een ironisch grapje, in welks trant Leopold zich dikwijls over zijn ‘versjes’ uitliet.” Toen Brusse dit echter aan de neef van de dichter meedeelde, antwoordde deze: “Wat het verdwenen exemplaar van OOSTERSCH betreft: mijn oom heeft er mij inderdaad een cadeau gegeven op zijn laatsten verjaardag. Hij las ons echter voor uit een ander exemplaar, waarin ik een of meer correcties zag staan. Er moet dus ergens een misverstand zijn [...].” (18 november 1926).

Door het ontbreken van nadere gegevens kan niet worden uitgemaakt of exemplaar nr. I inderdaad is zoekgeraakt dan wel aan mevrouw Monasch is geschonken.

Bijlage 1

[146]

TAVONT SULLEN WI VROLIC SIJN

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript in Map VI: blad 37 van een ongelinieerd, in donkerrood leer gebonden schrift van dik papier dat de opdracht 'Aan Fimi' bevat met de datering: Januari 1887. Het gedicht komt hier voor, samen met gedicht [147] en een ongepubliceerd vers, onder de verzameltitel *III amoreuse liedekens*.
*M*²: Manuscript in Map VI (: groep 1): ongelinieerd vel papier met het watermerk PRO PATRIA EENDRAGT MAAKT MAGT; het formaat is 14,5 × 23 cm. Boven het gedicht staat: *III amoreuse liedekens*.
T: *Twee amoreuse liedekens*. Muziek [voor zang en klavier] van C.H. Coster. Mijn vriend Arnold Spoel opgedragen. Zutphen, Thieme's Boek- en Muziekhandel, [1889]. p. 3–4.

DATERING

Vóór 1887

VARIANTEN

EN CORRECTIES

- 1 sijñ; < sijn. *M*²
- 2 wijn; < wijñ, *M*¹, *M*²
- 3 mont < mont, *M*²
- 4 dat < datter *M*²
- 5 't Arem < Taerme *M*¹ sere < sere, *M*²
- 6 begheren < begheeren, *M*¹, *M*²
- 7 buten breken < buuten breecken *M*¹
- 8 spreken < spreekken *M*¹
- 9 Bilo, < Bylo *M*¹ sinct, < sinct *M*¹
- 10 scinct < scinct, *M*¹, *M*²
- 12 Tavont < tavont *M*¹, *M*²

NOTEN

- ¹ Leopold schreef in *M*² eerst abusievelijk 'begheeren' (r. 6) maar verbeterde dit onmiddellijk in 'begheren'. Zowel in *M*¹ als in *M*² ontbreekt de titel in verband met de verzameltitel die in beide manuscripten boven dit gedicht staat.
- ² Zie voor 'Fimi', Aaffiene Rijkens, een nichtje van Leopolds tante: J.M. Jalink: *J.H. Leopold*. p. 11–12.
- ³ Het is niet onwaarschijnlijk dat Leopold door Hoffmann von Fallersleben geïnspireerd is tot het maken van de 'amoreuse liedekens'. Hij bezat namelijk van diens *Horae Belgicae* o.m. deel 12: *Bruchstücke mittelniederländischer Gedichte, nebst Loverkens*. Hannover, 1862. (Gemeentebibliotheek Rotterdam, sig. 1105C1). Zoals bekend, bevat de afdeling 'Loverkens' "middelnederlandse" liederen – waaronder liefdesliederen – die door von Fallersleben zelf zijn gemaakt.
- ⁴ Zetfout: in *T*, r. 4 *doorwont* i.p.v. *doorwont*.

OVERLEVERING	<i>M</i>¹: Manuscript in Map VI: blad 39 van een ongelineerd, in donkerrood leer gebonden schrift van dik papier, dat de opdracht ‘Aan Fimi’ bevat met de datering: Januari 1887. Het gedicht komt hier voor, samen met gedicht [146] en een ongepubliceerd vers, onder de verzameltitlel <i>III amoreuse liedekens</i>. Boven dit gedicht staat alleen een nummer: II. <i>M</i>²: Manuscript in Map VI (: groep 1): ongelineerd vel papier met het watermerk HONIG & COMP; het formaat is 14,8 × 23 cm. Boven het gedicht staat alleen een nummer: II. <i>T</i>: <i>Twee amoreuse liedekens</i>. Muziek [voor zang en klavier] van C.H. Coster. Mijn vriend Arnold Spoel opgedragen. Zutphen, Thieme’s Boek- en Muziekhandel, [1889]. p. 4–5.
DATERING	Vóór 1887
VARIANTEN EN CORRECTIES	3 so fijn < (a) fijn <i>M</i>¹ (b) fijn; <i>M</i>² 5 lieveke < lieveke, <i>M</i>¹ goet, < goet <i>M</i>¹ 7 haere < hare <i>M</i>¹ die sijn < sijn <i>M</i>¹, <i>M</i>² soet < soet; <i>M</i>² 9 gha < gha, <i>M</i>¹, <i>M</i>² 10 die selve < (a) Dieselve <i>M</i>¹ sonnescijn < sonnescijn, <i>M</i>² (b) dieselve <i>M</i>² 11 niet < niet, <i>M</i>¹, <i>M</i>² 13–14 ontbreekt <i>M</i>¹, <i>M</i>²
NOTEN	¹ In <i>M</i>¹ en <i>M</i>² ontbreekt de titlel omdat dit gedicht oorspronkelijk nummer II vormde van <i>III amoreuse liedekens</i>. ² Zie noot 2 en 3 bij gedicht [146]. ³ Zetfout: in <i>T</i>, r. 1 <i>Sonnescijn</i> i.p.v. <i>sonnescijn</i>

OVERLEVERING	U ¹ : <i>Uit den tuin van Epicurus</i> . Rotterdam, [1910]. p. 34–36. U ² : <i>Uit den tuin van Epicurus</i> . Rotterdam, [1920 ²]. p. 33–35.
DATERING	Vóór maart 1910
NOTEN	¹ Dit fragment is een vertaling van het begin van boek II uit Lucretius' <i>De rerum natura</i> : Suave, mari magno turbantibus aequora ventis e terra magnum alterius spectare laborem; non quia vexari quemquamst iucunda voluptas, sed quibus ipse malis careas quia cernere suavest. 5 suave etiam belli certamina magna tueri per campos instructa, tua sine parte pericli: sed nil dulcius est, bene quam munita tenere edita doctrina sapientum templa serena, despicere unde queas alios passimque videre 10 errare atque viam palantis quaerere vitae, certare ingenio, contendere nobilitate, noctes atque dies niti praestante labore ad summas emergere opes rerumque potiri. o miseras hominum mentes, o pectora caeca! 15 qualibus in tenebris vitae quantisque periclis degitur hoc aevi quodcumquest! nonne videre nil aliud sibi naturam latrare, nisi utqui corpore seiunctus dolor absit, mensque fruatur iucundo sensu, cura semota metuque? 20 ergo corpoream ad naturam pauca videmus esse opus omnino, quae demant cumque dolorem. delicias quoque uti multas substernere possint, gratius interdum, neque natura ipsa requirit, si non aurea sunt iuvenum simulacra per aedes 25 lampadas igniferas manibus retinentia dextris, lumina nocturnis epulis ut suppeditentur, nec domus argento fulgenti auroque renidet, nec citharae reboant laqueata aurataque tecta, cum tamen inter se prostrati in gramine molli 30 propter aquae rivum sub ramis arboris altae non magnis opibus iucunde corpora curant, praesertim cum tempestas adridet et anni tempora conspergunt viridantis floribus herbas. nec calidae citius decedunt corpore febres, 35 textilibus si in picturis ostroque rubenti iacteris, quam si in plebeia veste cubandumst. quapropter quoniam nil nostro in corpore gazae proficiunt neque nobilitas nec gloria regni, quod superest, animo quoque nil prodesse putandum:

40 si non forte tuas legiones per loca campi
fervere cum videas, belli simulacra cientis,
subsidiis magnis et equom vi constabilitas,
ornatas armis pariter pariterque animatas,

45 fervere cum videas classem lateque vagari,
his tibi tum rebus timefactae religiones
effugiunt animo pavide, mortisque timores
tum vacuum pectus lincunt curaque solutum.
quod si ridicula haec ludibriaque esse videmus,
re veraque metus hominum curaeque sequaces

50 nec metuunt sonitus armorum nec fera tela
audacterque inter reges rerumque potentis
versantur neque fulgorem reverentur ab auro
nec clarum vestis splendorem purpureai,
quid dubitas quin omni' sit haec rationi' potestas?

55 omnis cum in tenebris praesertim vita laboret:
nam veluti pueri trepidant atque omnia caecis
in tenebris metuunt, sic nos in luce timemus
interdum, nilo quae sunt metuenda magis quam
quae pueri in tenebris pavitant finguntque futura.

60 hunc igitur terrorem animi tenebrasque necessest
non radii solis neque lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.

(T. Lucretius Carus: *De rerum natura*. Libri sex. Edidit Adolphus Brieger. Lipsiae, 1894. p. 32–34. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar: Gemeentebibliotheek Rotterdam, sig. 988H31. In deze uitgave is een fout gemaakt bij de regeltelling: het cijfer 45 staat een regel te laag, zodat ook de volgende cijfers bij de verkeerde regels staan. Dit betekent dat Leopold niet 61 verzen heeft vertaald, zoals in *U*¹ en *U*² wordt vermeld, maar 62.)

² Het contract voor de uitgave van *Uit den tuin van Epicurus* werd op 31 maart 1910 getekend.

[149]

LUCRETII III VS. 1 – 30

OVERLEVERING	<i>U</i> ¹ : <i>Uit den tuin van Epicurus</i> . Rotterdam, [1910]. p. 37–38. <i>U</i> ² : <i>Uit den tuin van Epicurus</i> . Rotterdam, [1920 ²]. p. 36–37.
DATERING	Vóór maart 1910
VARIANTEN EN CORRECTIES	47 oorspronkelijkheid < oorspronkelijkheid <i>U</i> ¹

NOTEN

¹ Dit fragment is een vertaling van het begin van boek III uit Lucretius' *De rerum natura*:

E tenebris tantis tam clarum extollere lumen
 qui primus potuisti inlustrans commoda vitae,
 te sequor, o Graiae gentis decus, inque tuis nunc
 ficta pedum pono pressis vestigia signis,
 5 non ita certandi cupidus quam propter amorem
 quod te imitari aveo: quid enim contendat hirundo
 cynis, aut quidnam tremulis facere artibus haedi
 consimile in cursu possint et fortis equi vis?
 tu, pater, es rerum inventor, tu patria nobis
 10 suppeditas praecepta, tuisque ex, inclute, chartis,
 floriferis ut apes in saltibus omnia libant,
 omnia nos itidem depascimur aurea dicta,
 aurea, perpetua semper dignissima vita.
 nam simul ac ratio tua coepit vociferari
 15 naturam rerum, divina mente coorta,
 diffugiunt animi terrores, moenia mundi
 discedunt, totum video per inane geri res.
 apparet divum numen sedesque quietae,
 quas neque concutiunt venti nec nubila nimbis
 20 aspergunt neque nix acri concreta pruina
 cana cadens violat semperque innubilis aether
 integit, et large diffuso lumine rident:
 omnia suppeditat porro natura, neque ulla
 res animi pacem delibat tempore in ullo.
 25 at contra nusquam apparent Acherusia templa.
 nec tellus obstat quin omnia dispiciantur,
 sub pedibus quaecumque infra per inane geruntur.
 his tibi me rebus quaedam divina voluptas
 percipit atque horror, quod sic natura tua vi
 30 tam manifesta patens ex omni parte retectast.

(T. Lucretius Carus: *De rerum natura*. Libri sex. Edidit Adolphus Brieger. Lipsiae, 1894. p. 65–66. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar: Gemeentebibliotheek Rotterdam, sig. 988H31.)

² Zie noot 2 bij gedicht [148].

³ Zetfout: in *U*², r. 5 *Grieksche* i.p.v. *Griekschen*

[150]

CIRIS VS. 1 – 41

OVERLEVERING	<i>U</i> ¹ : <i>Uit den tuin van Epicurus</i> . Rotterdam, [1910]. p. 59–61. <i>U</i> ² : <i>Uit den tuin van Epicurus</i> . Rotterdam, [1920 ²]. p. 56–58.
DATERING	Vóór maart 1910
VARIANTEN EN CORRECTIES	4 <i>D'Atheensche tuin</i> < D'ATHEENSCH TUIN <i>U</i> ¹ 51 den < de <i>U</i> ¹

¹ Dit fragment is een vertaling van het begin van *Ciris*, een klein epos over Scylla, dat wordt toegeschreven aan Cornelius Gallus:

Etsi me uario iactatum laudis amore
 irritaque expertum fallacis praemia uulgi
 Cecropius suavis exspirans hortulus auras
 florentis uiridi sophiae complectitur umbra,
 5 tum ea quaeret eo dignum sibi quaerere carmen,
 longe aliud studium atque alios accincta labores
 altius ad magni suspendit sidera mundi
 et placitum paucis ausa est ascendere collem;
 non tamen absistam coeptum detexere munus,
 10 in quo iure meas utinam requiescere Musas
 et leuiter blandum liceat deponere amorem.
 quod si mirificum *sophiae* genus omne *secutum*
 (mirificum sed enim, modo sit tibi uelle libido),
 si me iam summa sapientia pangeret arce,
 15 quattuor antiquis heredibus edita consors,
 unde hominum errores longe lateque per orbem
 despicere atque humilis possem contemnere curas;
 non ego te talem uenerarer munere tali,
 non equidem, quamuis interdum ludere nobis
 20 et gracilem molli liceat pede claudere uersum;
 sed magno intexens, si fas est dicere, peplo,
 qualis Erectheis olim portatur Athenis,
 debita cum castae soluuntur uota Mineruae
 tardaue confecto redeunt quinquennia lustris,
 25 cum leuis alterno ephyrus concrebruit Euro
 et prono grauidum prouexit pondere currum.
 felix illa dies, felix et dicitur annus,
 felices qui talem annum uidere diemque.
 ergo Palladiae texuntur in ordine pugnae,
 30 magna Giganteis ornantur pepla tropaeis,
 horrida sanguineo pinguntur proelia cocco.
 additur aurata deiectus cuspide Typhon,
 qui prius Ossaeis consternens aethera saxis
 Emathio celsum duplicarat uertice Olympum.
 35 tale deae uelum sollemni tempore portant,
 tali te uellem, iuuenum doctissime, ritu
 purpureos inter solis et candida lunae
 sidera, caeruleis orbem pulsantia bigis,
 naturae rerum magnis intexere chartis,
 40 aeternum *ut* sophiae coniunctum carmine nomen
 nostra tuum senibus loqueretur pagina saeculis.

(*Appendix Vergiliana; sive carmina minora Vergilio adtributa*.
 Recognovit et adnotatione critica instruxit R. Ellis. Oxonii, [1907].
 p. [27]–[29]. We hebben gebruik gemaakt van Leopolds exemplaar:
 Gemeentebibliotheek Rotterdam, sig. 990C81.) Leopold moet bij de
 regeltelling een fout hebben gemaakt: zowel in *U*¹ als in *U*² staat

boven het fragment 'Cirīs vs. 1–42', maar de dichter vertaalde vs. 1–41.

² Zie noot 2 bij gedicht [148].

³ Zetfout: in U^2 , r. 4 d' i.p.v. D'

Bijlage 2

In deze bijlage zijn alle nummers opgenomen die Leopold in zijn exemplaren van Whinfield, van Rosen en van de *Roseiraie* wel heeft aangestreept maar uiteindelijk niet heeft bewerkt. De kwatrijnen uit Whinfield en uit Rosen zijn in drie groepen verdeeld: eerst komen de aangestreepte kwatrijnen die Leopold zowel in Whinfield als in Rosen heeft kunnen terugvinden; de tweede groep bevat kwatrijnen die alleen in Whinfield voorkomen en de derde groep geeft kwatrijnen die alleen in Rosen zijn te vinden. Daarna volgen de door Leopold aangestreepte proza-vertalingen uit de *Roseiraie*.

In verscheidene gevallen heeft Leopold in de drie boekjes aanzetten voor een vertaling bij de aangestreepte teksten genoteerd. Deze zijn hier eveneens, onder de desbetreffende tekst, opgenomen.

Zoals bekend, heeft Leopold nog een reeks kwatrijnen van Omar Khayyam vertaald. Deze dateert waarschijnlijk uit de periode 1923–1924. De verzen zijn bewerkt naar een Franse bron: Omar Khayyam: *Les 144 quatrains*. Traduits littéralement par Claude Anet et Mirza Muhammad. Paris, Éditions de la Sirène, 1920. De kwatrijnen zijn niet meer tijdens Leopolds leven gepubliceerd. Ze werden door Van Eyck opgenomen in de afdeling *Oostersch III* van zijn Leopold-editie. In de postuum gepubliceerde reeks 'Omar Khayam' komen niet minder dan acht kwatrijnen voor, waarvan de dichter vroeger al de Engelse versie van Whinfield en/of de Duitse vertaling van Rosen had aangestreept, en van één ander kwatrijn had hij reeds de Franse versie in zijn exemplaar van de *Roseiraie* aangestreept.

I Whinfield/Rosen

13

What is this world? A caravanserai,
The haunt of alternating night and day,
The feast whereof a thousand Jamsheds ate,
The couch whereon a thousand Bahrams lay!

XXIV

Und lebtest du dreihundert Jahr und drüber noch hinaus,
Aus dieser Karawanserei musst du einst doch hinaus.
Ob du ein stolzer König warst oder ob bettelarm,
Das kommt an jenem letzten Tag aufs selbe doch hinaus.

25

That azure-coloured vault, and golden tray
Have turned, and will turn yet for many a day;
And just so we, impelled by turns of fate, –
We come here for a while, then pass away.

Die goldnen Lichte, die am blauen Weltrad gehn,
Haben sich viel gedreht und werden viel sich drehn. –
Und wir, im ew'gen Kreislauf der Erscheinungen,
Kommen auf kurze Zeit, um wieder zu vergehn.

See! from the world what profit have I gained?
What fruitage of my life in hand retained?
What use is Jamshed's goblet, once 'tis crushed?
What pleasure's torch, when once its light has waned?

Was hab' ich denn von all des Lebens Plagen? – Nichts!
 Von aller meiner Müh' davongetragen? – Nichts!
 Was nützt mir's, dass ein Licht ich war, wenn ich verbrannt?
 Was nützt das Glas Djemschids, wenn's doch zerschlagen? – Nichts!

¹ Leopold heeft in Rosen met potlood het 'Nichts!' geschrapt, waarschijnlijk omdat dit 'niets' in de Engelse vertaling van Winfield ontbreekt.

Whilom, ere youth's conceit had waned, methought
Answers to all life's problems I had wrought;
But now, grown old and wise, too late I see
My life is spent, and all my lore is naught.

Als ich noch in der goldnen Jugend stand,
Schien mir des Daseins Rätsel fast bekannt.
Doch jetzt, am Schluss des Lebens, seh' ich wohl,
Dass ich von allem nicht ein Wort verstand.

1 a hoe duidelijk en hoe ruim
b [hoe duidelijk] was mijn erkenenis

2

3 a en leven
b [en] nu een peinzen

4 a hoe weinig weet ik en hoe ongewis
b ^duister

Heaven multiplies our sorrows day by day,
And grants no joys it does not take away;
If those unborn could know the ills we bear,
What think you, would they rather come or stay?

Was kann das Leben uns denn nun noch weiter frommen?
Was es uns etwa bringt, wird uns auch gleich genommen! –

Wüssten die Ungebornen nur, wie wenig wir
Vom Leben ziehn – sie würden nicht erst kommen.

46

Vexed by this wheel of things, that pets the base,
My sorrow-laden life wears on apace;
Like rosebud, from the storm I wrap me close,
Like tulip, blood-spots on my bosom trace.

VII

In diesem Garten, der erstickt das Gute,
Bring' ich mein Leben hin mit trübem Mute,
So wie die Knospe ist mein Herz beengt
Und wie die Tulpe rot von eigenem Blute.

ONTWERP

A

1	Een wilde tuin	
2	verkwijnt mijn leven	
3	a in bloemknopengte	besloten
	b [in bloemknopengte]	bevang[en]
4		

B

1	
2	
3	eng als een bloemknop is mijn hart en rood
4	van eigen bloed gelijk als tulpenwangen

C

1	waar onkruid al het betere verderft
2	besterft
3	
4	en als de tulp door eigen bloed geverfd

102

He brought me hither, to my great surprise,
From life I gather but a dark surmise,
I go perforce. Why come? Why live? Why go?
I ask these questions but find no replies.

XXXVI

Mit Schmerzen führt'st ins Dasein Du mich ein.
Das Leben gab mir nichts als lauter Pein,
Mit Widerstreben scheid' ich. Sprich, was war
Der Zweck von meinem Kommen, Gehn und Sein?

223

At first I sought Pen, Tablet, Heaven and Hell
Beyond the skies where sun and planets dwell,
But then the master sage instructed me,
"Seek in thyself Pen, Tablet, Heaven and Hell."

XXXI

Hoch überm Firmament sucht' ich die Quelle
 Von Vorbestimmung, Paradies und Hölle.
 Da sprach mein weiser Lehrer: "Freund, in dir
 Allein sind Kismet, Paradies und Hölle."

ONTWERP

1
 2
 3
 4 hel en paradijs

257

From self-reliance, Lord, deliver me,
 Sever from self, and occupy with Thee!
 When sober I am bondman to the world,
 Make me beside myself, and set me free!

LVII

O Herr! von Selbstgefälligkeit erlöse mich!
 Lenk mich zu Dir, und von mir selbst erlöse mich!
 Solang ich nüchtern bin, kenn' Gut und Böse ich,
 Vergessen lass im Rausch Du Gut und Böse mich.

285

Suppose the world goes well with you, what then?
 When life's last page is read and turned, what then?
 Suppose you live a hundred years of bliss,
 Yea, and a hundred more to boot, what then?

XXIII

Nimm an, dein Leben sei ganz nach Wunsch gewesen – was dann?
 Und wenn das Lebensbuch nun ausgelesen – was dann?
 Nimm an, du lebstest in Freuden hundert Jahr –
 Nimm meinthalb an, es seien zweihundert gewesen – was dann?

291

When dawn doth silver the dark firmament,
 Why shrills the bird of dawning his lament?
 It is to show in dawn's bright looking-glass
 How of thy careless life a night is spent.

II

Weisst du, warum noch vor des Frühhrots Schein
 Der Hahn dich schreckt durch sein eindringlich Schrein?
 Weil wieder eine Nacht vom Leben schwand,
 Und du schläfst sorglos in den Tag hinein.

300

Alas for that cold heart, which never glows
 With love, nor e'er that charming sadness knows;
 The days misspent with no redeeming love; –
 No days are wasted half as much as those!

LXXXIX

O weh um jenes Herz, in dem kein Feuer brennt,
Das nicht die hehre Glut der Liebessonne kennt;
Wer einen ganzen Tag ohn' Liebe hingebracht,
Tut recht, wenn jenen Tag er 'nen verlornen nennt.

II Whinfield

2

Why, in the name of Allah, set the wise
Their hearts upon this house of vanities?
 Whene'er they think to rest them from their toils,
Death takes them by the hand, and says, "Arise."

ONTWERP

^onredelijk

^redeloos

61

These heavens resemble an inverted cup,
Whereto the wise in helplessness look up;
 So stoops the bottle o'er his love the glass,
Feigning to kiss, and gives her blood to sup!

71

So far as this world's dealings I have traced,
I find its favours shamefully misplaced;
 Allah be praised that I am one of those
Who're disappointed by it and disgraced!

76

Death finds us soiled, though we were pure at birth,
With grief we go, although we came with mirth;
 Watered with tears, and burned with fires of woe,
And, casting life to winds, we rest in earth!

79

O skyey wheel, all base men you supply
With baths, mills, and canals that run not dry,
 While good men have to pawn their goods for bread:
Pray, who would give a fig for such a sky?

100

He, who the world's foundations erst did lay,
Doth bruise full many a bosom day by day,
 And many a ruby lip and musky tress
Doth coffin in the earth, and shroud with clay.

111

They who, renowned for lore and power of brain,
As "Guiding Lights" men's homage did obtain,

Not even they emerged from this dark night,
But told their dreams, and fell asleep again!

136

Quoth fish to duck, "'Twill be a sad affair,
If this brook leaves its channel dry and bare;"
To whom the duck, "When I am dead and roasted
The brook may mirage prove for aught I care."

137

So many cups of wine will I consume,
Its bouquet shall exhale from out my tomb,
And every one that passes by shall halt,
And reel and stagger with that mighty fume.

160

One draught of wine outweighs the realm of Tús,
Throne of Kobād and crown of Kai Kaiús;
Sweeter are sighs that lovers heave at morn,
Than all the groanings zealot throats produce.

168

At dawn, when dew bedecks the tulip's face,
And violets their heavy heads abase,
Go and behold the roses' folded buds,
With petals closed against the winds' disgrace.

175

I put my lips to the cup, for I did yearn
The hidden source of length of days to learn;
It stooped its lip to mine, and whispered low,
"Drink! for, once gone, you never will return."

178

What time false dawn displays its cold grey light,
Handle thy cup of wine well racked and bright;
Truth, it is said, tastes bitter in the mouth,
This is a proof that wine is true and right.

203

In truth wine is a spirit thin as air,
A limpid soul in the cup's earthen ware;
No dull dense person shall be friend of mine
Save wine-cups, which are dense and also rare.

230

What though the sky with its blue canopy
Doth close us in so that we cannot see,
In the etern Cupbearer's wine, methinks,
There float a myriad bubbles like to me.

234

Love only surface deep is counterfeit,
And, like a half-spent blaze, lacks light and heat;

True love is his, who for long months and years
Rests not, nor sleeps, nor craves for drink or meat.

237

Against death's arrows what are bucklers worth?
What all the pomps and riches of the earth?
When I survey the world, I see no good
But goodness, all beside is nothing worth.

252

O Thou! who know'st the secret thoughts of all,
In time of sorest need who aidest all,
Grant me repentance, and accept my plea,
O Thou who dost accept the pleas of all!

299

Arise and give me wine! From speech forbear,
To-night thy lips shall be my only fare;
Give me some wine as rosy as thy cheeks,
My mind is troubled like thy ruffled hair.

304

The fount of life is in that lip of thine,
Let not the cup's lip touch that lip of thine!
Beshrew me, if I fail to drink his blood,
For who is he, to touch that lip of thine?

313

For union with my love I sigh in vain,
The pangs of absence I can scarce sustain,
My grief I dare not tell to any friend;
O trouble strange, sweet passion, bitter pain!

337

O City Mufti, you go more astray
Than I, although to drinking I give way;
I drink the blood of grapes, you that of men:
Which of us is the more bloodthirsty, pray?

345

Whate'er thou doest, never grieve thy brother,
Nor stir up fumes of wrath his peace to smother;
Dost thou desire to taste eternal bliss,
Vex thine own heart, but never vex another!

358

The good and evil with man's nature blent,
The weal and woe that Heaven's decrees have sent, –
Impute them not to motions of the skies, –
Skies than thyself ten times more impotent.

362

Let him rejoice who has a loaf of bread,
A little nest wherein to lay his head,

Is slave to none, and no man slaves for him, –
In truth his lot is wondrous well bested.

387
How is it that of all the leafy tribe,
Cypress and lily men as "free" describe?
This has a dozen tongues, yet holds her peace,
That has a hundred hands which take no bribe.

ONTWERP

III Rosen

ONTWERP

IV *Roseraie*

36

Tantôt tu fais d'un dragon le repas d'une fourmi; tantôt avec
l'aile d'un moucheron tu façannes un Homâÿ.

Tu mets en pièces les coupes de cent Khosroës pour en former l'anse
de la cruche d'un mendiant.

Athîr-ed-dîn d'Akhsikèt.

42

Les êtres de l'univers sont pleins de maux qui veulent des remèdes;
ils demandent leurs subsistances à la table de la munificence (divine).

Personne ne peut exister sans besoins: le pauvre souhaite des
aliments et le roi de l'appétit!

Sêhâbi.

52

Concernant la création du monde et notre existence éphémère, nous
n'avons rien compris si ce n'est notre ignorance.

Nous stupéfier semble avoir été le but de toutes choses; ô Seigneur!
quel est donc le but de notre stupéfaction?

Sêhâbi.

78

Tu n'as besoin de questionner personne, ni d'entendre des réponses;
adresse-toi (seulement) aux prunelles de tes yeux.

Tu as des yeux, et le monde se déroule devant tes regards; après
cela, quel maître et quel livre te faut-il?

Sêhâbi.

ONTWERP

1

2

3

4

Ai, welke meester

104

Quoique le mystique tienne des discours peu étendus, ils rend tes
yeux capables de pénétrer le monde des secrets.

Fais-y attention; car une clef a beau être petite, elle peut ouvrir
la porte d'une très vaste maison.

Sêhâbi.

ONTWERP

1

2

3 a

sleutel

b

een kleine [sleutel]

4

106

Jamais mon coeur n'a été privé de science; il n'y a guère de secrets
que je ne sois parvenu à élucider.

Pendant soixante-douze ans, nuit et jour, j'ai médité; et j'ai compris... que je n'avais rien compris!

Fakhr-é-Râzi.

129

Un Cheykh dit à une prostituée: "Tu es ivre; à chaque instant tu te trouves dans les filets d'un nouvel individu!"

Elle répondit: "O Cheykh, je suis en effet tout ce que tu dis; mais toi, es-tu (bien) ce que tu prétends être?"

Khèyyâm.

137

O cagot plein de suffisance, comment te portes-tu? Quel avantage te revient-il de ton asservissement à tes pareils?

Je me tue en cherchant à satisfaire une seule personne; ô toi, l'esclave de cent mille personnes, quel est ton état?

Tèdjîd.

ONTWERP

1

2

3

va[*n*] Eenen

4

158

Toute personne existante, vers quelque but qu'elle tende, souhaite ce qui est conforme à sa nature.

Ce sont les hommes à tête creuse que la timbale royale, avec tout son vacarme, appelle à ses côtés.

Sèhâbi.

ONTWERP

A

1

om

2

3

hol

4

de koninklijke trom

B

1

2

3

4 a

lokt met zijn [de koninklijke trom]

b

[lokt met zijn] groet [de koninklijke trom]

c

[lokt met] gerucht [de koninklijke trom]

164

Tout ce qui est plaisir ou attachement n'est qu'impéritie; car c'est la crainte des peines qui est le (vrai) guide de l'homme.

Dans le séjour de ce monde, où tout est vanité, le rire est une chose acquise, tandis que les pleurs sont innés.

Sèhâbi.

ONTWERP

A

1

2

3

4 a is lachen aangeleerd, maar schreien aangeboren
b [is lachen] vreemd[, maar] tranen [aangeboren]

B

1

2

3

4

louter ijdelheid

183

Celui qui est le plus instruit, parmi les créatures de ce monde, devient le plus pauvre, le plus silencieux, ainsi que le moins occupé.

Dans le jardin, un horticulteur disait au cyprès: "L'arbre qui donne les fruits les plus savoureux, est celui qui en porte le moins."

Sèhâbi.

ONTWERP

1

roemruchte

2

verzuchten

3

tot de cypres

4 a

De fijnste draagt schaarsche vruchten

b

[De fijnste] [draagt] weinig [vruchten]

c

[De] edelste boomen

d

[De] edele [boomen] dragen {schaarsche
weinig} vruchten

184

Dans la croyance des partisans de l'amour, celui-là est (véritablement) un homme, qui est séparé des créatures et libre de tout attachement.

O Haqqi, le soleil, ornement de l'univers, a le coeur lumineux parce que (dans sa course perpétuelle) il marche solitaire.

Haqqi de Khonsâr.

ONTWERP

A

1

2

3

^stralend hart

4 a

^eenzaam en alleen

b

omdat hij eenzaam is in zijne loope[n]

c

^begaat

B

1

kan

2

gewan

3

straalt

4

hij wandelt door het hemelplan

C
 1 en gruwte ervan
 2 zich van zichzelf [gewan]
 3 het sterke hart der zon is stralend schoon
 4 a want
 b waarom
 c [hij wandelt] eenzaam [door het hemelplan]

186
 Nombre de gens pensant aux trésors, s'imaginent qu'il y en a
 d'enfouis dans chaque lieu en ruines.
 Mais en réalité, ô Modjré, le seul trésor que recèlent les ruines,
 c'est l'avertissement (qu'on y peut trouver).
 Modjré.

188
 Sais-tu ce que j'ai remporté du monde?... *Rien!* Et ce qui me reste
 en main du produit de ma vie?... *Rien!*
 Je suis le flambeau de la joie; que deviendrai-je une fois
 consumé?... *Rien!* Je suis la fameuse coupe de Djém, mais que serai-je
 quand j'aurai été brisé?... *Rien!*
 Khâqâni.

189
 La nuit dernière, il m'arriva de passer par la plaine désolée de
 Tôus; j'y aperçus un hibou, posé là où jadis on voyait le paon.
 Je lui dis: "Quelle nouvelle as-tu de ces ruines?" Il me répondit:
 "Voici la nouvelle: *Hélas!* HÉLAS!!"
 Chèhîd de Bèlkh.

ONTWERP

A
 1
 2
 3
 4 vergankelijkheid

B
 1
 2
 3 uit dit sloopen
 4

266
 Maint homme se vantait de son courage, tandis que j'ai trouvé chez
 une vieille femme plus de virilité que chez lui.
 J'ai vu les fils du siècle; ô Hâtef, ce sont des hommes, mais
 presque tous, par leurs lèvres, leurs moustaches et leurs barbes
 seulement.
 Hâtef d'Ispahân.

ONTWERP

A

1 menigteen

2

3

4 alleen

B

1 aard

2

3

4 baard

C

1 waard

2 een besje bij den haard

3

4

271

L'homme raisonnable dont le corps et l'âme sont sains et dispos,
n'a pas coutume de s'offenser d'aucune parole.

Si c'est un sage qui a tenu ce discours, c'était une exhortation;
et si c'est un ignorant qui a parlé, quelle importance ont ses propos?
Sèhâbi.

ONTWERP

1

2 stooten

3

4

276

Ce n'est point par la vivacité de ton esprit que tu pourras échapper
aux hommes, et tu ne te sauveras pas de toi-même par ta faconde.

Tu auras beau faire, ces deux (moyens) ne te serviront pas dans ces
deux cas; tu ne te délivreras des autres et de toi-même que par le
Silence.

Sènây.

ONTWERP

1

2

3 Een ding

4 van anderen en van u zelf het zwijgen

^verkrijgen

^vrede ^buigen[?]

354

L'homme opulent dont les jours et les nuits se passent dans les
plaisirs, ignore la cause des gémissements du pauvre.

L'eau coule abondamment dans l'Oxus et dans l'Euphrate, tandis
qu'au désert, les gens altérés en cherchent (un peu) pour (sauver)
leur vie!

Saadi.

ONTWERP	1	zwelgen	verstaat
	2		
	3		
	4 a	versmacht	
	b	[smacht] er naar	
		^nacht ^klacht	
	360		
		Je n'ai, ni le coeur troublé par les désirs cupides, ni la poitrine dévorée par le feu de la convoitise de l'or.	
		Un pain d'orge, l'eau du puits et un coin inoccupé me suffisent.	
		Dieu! quelle heureuse existence que la mienne!	
		Khosrau de Dehli.	
ONTWERP	A		
	1		
	2		
	3	Bronwater, gerstebrood, een schaduwkant	
	4		
	B		
	1		
	2		schichten schrijven
	3		
	4 a	God welk een heerlijk leven is het mijne	
	b	zie [welk een heerlijk leven is het mijne]	
	c	en [welk een heerlijk leven is het mijne]	
			^pijnen
			^af te [pijnen]
			^kwijnen
	364		
		Si tu te conformes toujours aux décrets du destin, tu obtiendras l'empire des deux mondes.	
		Enfin, tu parviendras à la glorieuse dignité d' <i>ombre de Dieu</i> , si tu ne veux que ce que Dieu aura voulu.	
		Mîr Nèdjât.	
ONTWERP	1		
	2		
	3		
	4 a	dat wat God	gewild
	b	[dat wat God] zelf heeft	[gewild]
	365		
		Ne blâme pas celui qui est honoré par le monde, lors même qu'il en tirerait vanité.	
		La forme de la terre est si parfaitement sphérique, que chacun, à son point de vue, occupe une position élevée!	
		Chaukèt de Bokharâ.	

ONTWERP

1
2 vindt
3
4 elk, waar hij staat, staat op het hoogste punt

372

Nous sommes dans les tourments à cause de l'instabilité de la vie;
elle ne nous a pas laissé respirer un moment ensemble.

En voyant le blanc coursier du jour, et la cavale noire de la nuit,
apprends que cette vie galope à deux chevaux vers le néant!

Mo'mén de Yèzd.

378

Puisque la non-existence me satisfait si bien, pourquoi me donnes-tu
tant de conseils sur l'existence?

Le jour où je serai abattu par le glaive du non-être, quel est celui
qui me pleurera? C'est cela qui me fait rire!

Sènâÿ.

379

Je suis allé sur la tombe de l'opulent Mahmoud, et je lui ai demandé:
"Qu'as-tu obtenu de ce bas monde?"

Il m'a dit: "Trois aunes de terre et six aunes de toile; c'est aussi
tout ce que tu auras, quand tu serais cent fois plus considérable
que moi!

Cheÿkh Maghrébi.

ONTWERP

A
1 graf
2 er af
3 laken
4

B

1
2 wat is U[w] loon
3 hij zei, drie elle[n] grond, zes ellen [laken]
4

380

Le monde n'a pas tellement affaire à toi, et ta perte ne lui causera
aucun embarras.

Quoique ta mort soit (chose) difficile à tes yeux, il n'existe point
pour le monde de besogne plus facile!

Sèhâbi.

ONTWERP

A
1 verlet
2 bekreunen
3 Hoe moeilijk ook de dood
4 niets dat de wereld minder moeite kost

B
 1 a De wereld is er niets aangelegen
 b [De wereld] [niets] aan u [gelegen]
 2 verlegen
 3
 4 kan lichter wegen

382

Quand de nos corps seront parties mon âme pure et la tienne, on posera deux briques sur ma fosse et la tienne.

Ensuite, pour (faire) les briques des tombeaux des autres, on jettera dans un moule ma poussière et la tienne.

Khèyyâm.

386

Il est passé le temps où les plaisirs du monde me charmaient; le temps où le luxe, le succès et les honneurs me semblaient désirables.

J'ai pu croire que la vie était douce; je me trompais, c'est ma jeunesse qui était douce.

Attâr.

ONTWERP

A
 1 voorbij, voorbij
 2 opgang
 3 Helaas
 4 a het was mijn eigen jeugd, die zoete was
 b [het was] mijn jeugd

B
 1 voorbij, toen gul en eerlijk was
 2 roem opgang nog begeerlijk [*was*]
 3
 4 heerlijk was

388

C'est la vieillese qui disperse les feuilles de (l'arbre de) la sensualité, qui donne la couleur de la tristesse à la face du plaisir.

Chaque dent qui tombe par l'action creusante du temps, est un créneau qui se détache du château fort de l'existence!

Nôrès.

410

Quand tu auras goûté les délices du monde, *toute ta vie*; et que tu auras reposé avec ta bien-aimée, *toute ta vie*,

Comme ton heure sonnera enfin, il te faudra partir; et ce sera un rêve que tu auras fait, *toute ta vie*!

Abou-Saïd.

411

Si ta situation est bonne, ce n'est point par l'effet de tes mesures habiles; et si elle est malheureuse, cela n'est pas non plus de ta faute.

Fais-toi une habitude de la soumission, et vis résigné et content, puisque le bien et le mal de ce monde ne dépendent pas de toi.

Abou-Saïd.

419

Tout ce qui existe, bon ou mauvais, possède la nature de son lieu d'origine; la couleur qu'il a contractée, il l'appelle sa science supérieure.

O musulman, si tu étais né dans le pays des infidèles, tu accablerais de cent sarcasmes ton islamisme actuel!

Sèhâbi.

429

Je ne suis ni digne de la mosquée, ni bon pour la synagogue; Dieu (seul) sait de quelle argile il m'a pétri.

Je suis comme un infidèle pauvre, ou comme une courtisane laide; je n'ai ni religion, ni biens mondains, ni l'espoir du paradis!

Khèyyâm.

Bibliografisch register van vertalingen

De talen waarin vertaald is, zijn alfabetisch geordend en van Romeinse cijfers voorzien. Bij elke taal vindt men de vertalers in alfabetische volgorde, met Arabische cijfers genummerd, gevolgd door het boek of tijdschrift waarin de vertaling(en) staat (staan). Daaronder wordt vermeld welk(e) gedicht(en) van Leopold het betreft.

I	DUITS 1 Decroos, Jérôme <i>Niederländische Gedichte aus neun Jahrhunderten.</i> Übersetzt und herausgegeben von Jérôme Decroos. Freiburg, Basel, Wien, [1960]. ‘Wiegelend hoofd, zoet vrouwenhoofd’ / ‘Süßes Fraunhaupt...’ (p. 143) ‘En toen zij van mij opstond en de haren’ / ‘Als sie aus meinem...’ (p. 144) ‘Laatste wil van Alexander’ / ‘Alexanders letzter Wille’ (p. 144-145) 2 Greitemann, Nico <i>Ein Strauss Narzissen; Neue Lyrik aus Holland und Flandern.</i> Eingeleitet und übertragen von Nico Greitemann. Wien, Innsbruck, Wiesbaden, 1951. ‘O, als ik dood zal, dood zal zijn’ / ‘O, wenn ich sterben, sterben muss’ (p. 16) ‘En toen zij van mij opstond en de haren’ / ‘Und als sie sich von mir erhebend’ (p. 16-17) 3 Staiger, Emil ‘Jan Hinrik Leopold; Oinou hena stalagmon (Einen einzigen Tropfen Wein)’. In: <i>Neue Zürcher Zeitung</i> 31 März 1962. Fernausgabe Nr. 88, Blatt 13. ‘Oinou hena stalagmon’ / ‘Einen einzigen Tropfen Wein’
II	ENGELS 1 Barnouw, Adriaan J. <i>Coming after; An anthology of poetry from the Low Countries.</i> Ed. by Adriaan J. Barnouw. New Brunswick, 1948. ‘O nachten van gedragene extase’ / ‘O nights of ecstasy’s duress’ (p. 198-199)

- 2 Grierson, Herbert
The flute; with other translations from Latin, Dutch and French.
 Edinburgh, London, 1949.
 'Oinou hena stalagmon' / 'Oinou hena stalagmon' (p. 31-33)
 'Cheops' / 'Cheops' (p. 34-40)
- 3 Hagtingius-Seger, A.
 'Nederlandse poëzie in Amerika'. In: *Levende talen* 1959. p. 57-62.
 'God heeft een huis gebouwd en dak' / 'The Lord has built a house
 and roof' (p. 60)
- 4 Kanter, P.J. de
The Valley of Irān. A collection of poems translated from the Dutch
 by P.J. de Kanter. Amsterdam, 1957.
 'Dit denken aan U wil zuiver zijn' / 'This thinking of you be only pure'
 (p. 7)
 'Gij, eersteling, hebt neergezien' / 'Thou, firstling, hast seen down
 into' (p. 8)
 'O, als ik dood zal, dood zal zijn' / 'Oh when I dead shall, dead shall
 be' (p. 9)
 'In de stilte waarin wij zijn, de vertrouwelijke' / 'In the silence wherein
 we are, the intimate' (p. 10)
 'In teere schaduw zilverblauw' / 'In tender shadow silver-gray' (p. 11)
 'Om mijn oud woonhuis peppels staan' / 'Round my old homestead
 poplars stand' (p. 12)
 'O werkman, wees omzichtig in uw doen' / 'Potmaker, ply thine art
 with gentle care' (p. 13)
 'O lief, dat niet dan eerst uit leed ontsprong' / 'Oh love, that all is
 born out of despair' (p. 13)
 'Mijn boom heeft kweeën tegen ooft' / 'My tree has quinces grown for
 fruit' (p. 14-15)
 'O nachtegaal, die roept en jubelt uit' / 'Oh nightingale, proclaim
 thine ecstasy' (p. 16)
 'Mansoer el-Hallas' / 'Mansur el-Hallas' (p. 17)
 'Hoe meer gekleed, hoe naakter ik mij vind' / 'More clad, naked the
 more myself I find' (p. 18)
 'Hoe ook het lot met kwelling u mag slaan' / 'When fortune strikes you
 with dire pain' (p. 18)
 'Zoolang de zon gaat langs de lichtwarande' / 'As long as sun proceeds
 upon its shining track' (p. 18)
 'Stil op mijn bed terneergeslagen schrei ik' / 'In dazed rest on my bed
 downcast I weep' (p. 19)
 'O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij' / 'Oh time wherein my
 languish lay, no more' (p. 19)
 'El-Ma'arri' / 'El-Maârri' (p. 20)

'Omgang met mensen, nabuurschap' / 'Discourse with people,
 fellowship' (p. 21)
 'Des werelds vuil is uitgestort' / 'Strewn is the wordly dung' (p. 22)
 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan' / 'My heart dons forms most
 manifold' (p. 23)
 'Ik wil gaan schuilen in mijn eigen woorden' / 'I will in mine own
 words go hiding' (p. 24)
 'Uw ziel, mijn ziel: iets, dat twee namen heeft' / 'Thy soul, my soul:
 two names, one thing' (p. 25)
 'Ik ben niet ik, gij zijt niet gij; o zekerheid bezeten' / 'I am not I, thou
 art not thou, assurance bold' (p. 25)
 'Saadi' / 'Saadi' (p. 26)
 'Ma'an ibn Zaida had een groot land' / 'Maân ibn Zaida' (p. 27-30)
 'Mijn hart bekennt, dat zij het is' / 'My heart avows that only she'
 (p. 31)
 'Zij schoof den linteldoek op zij' / 'She turned her face's veil aside'
 (p. 32)
 'Bewogen vlakke van Irdîn' / 'The rolling valley of Irdîn' (p. 32)
 'Een mond, die vaag van lichte dingen sprak' / 'A mouth that vaguely
 of light matters spoke' (p. 33)
 'Ik ben een zwerver overal' / 'I am a vagrant everywhere' (p. 34)
 'Bed van mijn onrust, wieg van mijn verlangen' / 'Bed of my unrest,
 cradle of my desire' (p. 35)

- 5 Meijer, R.P.
- Literature of the Low Countries; A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium.* Assen, 1971 (The Hague, Boston, 1978²).
- 'De wereld gaat en gaat, als lang na dezen' / 'The world goes on and on, when long after this time' (p. 267: noot 2)
- 6 Weevers, Theodoor
- Poetry of the Netherlands in its European context 1170–1930.* London, 1960.
- 'De bloemen spreken:' / 'The flowers speak:' (p. 312-315)

III FRANS

- 1 Fagne, Henry
- Anthologie de la poésie néerlandaise de 1850 à 1945.* Présentation et traduction de Henry Fagne. Paris, 1975. Éditions Universitaires.
- 'Laat ik nu leggen lichte dingen' / 'Que je mette à présent sur son corps' (p. 102)
 'Wiegelend hoofd, zoet vrouwenhoofd' / 'Tête balancée, douce tête de femme' (p. 103)

- 'Regen'/'Pluie' (p. 103-104)
 'En toen zij van mij opstond en de haren'/'Et lorsqu'elle se leva de ma couche, lissant' (p. 104)
 'In het besomberde vertrek'/'Dans la chambre assombrie' (p. 105)
 'O kostelijkste vrucht, verwekt'/'O fruit le plus précieux, conçu' (p. 105)
- 2 Piot, André
- Poèmes de Hollande*; avec un portrait de Henriette Roland Holst par [R.N.] Roland Holst. Traduction par André Piot. Paris, 1955. Poèmes étrangers mis en poésie française par André Piot.
- 'En nu een zulke in goudbrokaat' [= laatste strofe van *Albumblad*: 'Zij, wier vriendlijke lievernij']/'Vierge' (p. 26-27)
 'Laat de luiken geloken zijn'/'Berceuse' (p. 26-29)
- 3 Piot, André
- '[Vijf vertalingen van gedichten van J.H. Leopold]'. In: *Ons erfdeel* 9 (1965/66), nr. 3.
- 'Gedoken onder den pannenboog'/'Blottis dans la courbe du toit' (p. 23)
 'Laat de luiken geloken zijn'/'Laisse bien clos les volets' (p. 24-25)
 'Albumblad [= de laatste strofe: 'En nu zulke in goudbrokaat']/'Page d'album' (p. 26-27)
 'In de bleeke wangen als violen'/'Par des joues de mauves colchiques' (p. 28-29)
 'Schaduw van wie er gaat'/'Silhouette qui passe' (p. 30-31)
- 4 Wouters, Liliane
- '[Zes vertalingen van gedichten van J.H. Leopold]'. In: *Septentrion* 9 (1980), nr. 3.
- 'Regen'/'Pluie' (p. 42-43)
 'Er is een leven in wat bewegen'/'Par la fenêtre' (p. 44)
 '[Paul Verlaine] II'/'[Paul Verlaine] II' (p. 45)
 'Gij, eersteling, hebt neergezien'/'Toi, premier-né, as regardé' (p. 46-47)
 'Laat de luiken geloken zijn'/'Laissez les persiennes closes' (p. 48-49)
 'In de bleeke wangen als violen'/'Près des pommettes, comme violettes' (p. 50-51)

IV HONGAARS

- 1 Majtényi, Zoltán
- Németalföldi költők antológiája; hollandok, flamandok és frízek.* Válogatta és szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Bernáth István. Budapest, 1965.
- 'Om mijn oud woonhuis peppels staan'/'Vén házamról' (p. 114)

-
- 1 Prampolini, Giacomo
- La letteratura olandese e fiamminga (1880–1924)*. Antologia a cura di Giacomo Prampolini con prefazione di Giuseppe Prezzolini. Roma, 1927.
- 'Kerstliedje' (: 'In de donkere dagen van Kersttijd')/'Canzonetta di Natale' (p. 64-65)
- 'In droomomhelzingen'/'In braccio a sogni' (p. 65)
- 'In de stilte waarin wij zijn, de vertrouwelijke'/'Nella quiete dove noi siamo, nella intima' (p. 65)
- 'Laat ik nu leggen lichte dingen'/'Che ora sul suo corpo io deponga' (p. 66)
- 'Hun zachte oogen'/'I loro occhi soavi' (p. 66)
- 'In teere schaduw zilverblauw'/'Nella tenera ombra argenteo-azzurra' (p. 66)
- 2 Woudenberg, Gerda van
- A. Mor, J. Weisgerber e J.H. Meter: *Antologia delle letterature del Belgio e dell' Olanda*. Milano, 1970. Letteratura Universale Vol. 30.
- 'Om mijn oud woonhuis peppels staan'/'Intorno alla vecchia casa, pioppi' (p. 305)

-
- 1 Covaci, Aurel
- Antologie de poezie neerlandeză; olandeză și flamandă*. In Românește de Mihai Beniuc, Ion Caraion, Aurel Covaci, Petre Solomon; prefată: Garnt Stuiveling; despre limba neerlandeză: Karel Jonckheere. București, 1973.
- 'Paul Verlaine I'/'Paul Verlaine I' (p. 108)
- '[Paul Verlaine] II'/'[Paul Verlaine] II' (p. 108-109)
- 'Oinou hena stalagmon'/'Oinou hena stalagmon' (p. 109-113)

-
- 1 Carrasquer, Francisco
- Antología de la poesía Neerlandesa moderna*. Edición bilingüe. Barcelona, 1971. El Bardo, colección de poesía, serie especial, núm. 5.
- 'Jezus, die door de wereld ging'/'Jesús, andando por el mundo' (p. 59-60)
- 'In teere schaduw zilverblauw'/'En tierna sombra de azul plata' (p. 60)

- 1 Muusses, Martha A.
Landvinning; Nutida Holländsk dikt i Svensk tolkning. Stockholm, 1944.
'Laatste wil van Alexander' / 'Alexanders sista vilja' (p. 100-101)
- 2 Muusses, Martha A.
Hollands litteraturhistoria. Stockholm, 1947.
'Het antwoord en al het verweer van dezen' / 'Hans svar ock enda sätt att sig försvara' (p. 139)

Bibliografisch register van muziekbewerkingen

De muziekbewerkingen zijn op de naam van de componist alfabetisch geordend. Onder de bibliografische beschrijving van de muziekgave wordt vermeld welk(e) gedicht(en) van Leopold het betreft.

- 1 Badings, Henk
Liederen van den dood. [Muziek] voor zang en piano [door] Henk Badings. Amsterdam, Donemus, [1948].
'O, als ik dood zal, dood zal zijn'
- 2 Brandse, Wim
Twee kerstliederen (J.H. Leopold – anoniem). [Muziek voor] sopraan en piano [door] Wim Brandse. Amsterdam, Donemus, 1978.
[Compositie gedateerd: 14 juli 1978].
'Kerstliedje' (: 'Zij waren den dag zich moe gegaan')
- 3 Colaço Osorio-Swaab, Reine
J.H. Leopold: *Laat de luiken gesloten* [lees: *geloken*] zijn.
Declamatorium voor een spreekstem met piano. [Muziek door] Reine Colaço Osorio-Swaab. Amsterdam, Donemus, 1951. [Compositie gedateerd: februari 1951].
'Laat de luiken geloken zijn'
- 4 Coster, C.H.
Twee amoreuse liedekens van J.H. Leopold. Muziek [voor zang en klavier] van C.H. Coster; opgedragen aan Arnold Spoel. Zutphen, Thieme's Boek- en Muziekhandel, [1889].
'Tavont sullen wi vrolic sijn'
'So costlic is die sonnescijn'
- 5 Dijk, Jan van
Zes liederen. [Gedichten van Reefsens, Vondel, Gezelle, Boutens, Leopold en Van Suchtelen]. [Muziek] voor alt met hobo en orgel [door] Jan van Dijk. Amsterdam, Donemus, [1953]. [Composities gedateerd: augustus 1952, augustus 1952, september 1939–augustus 1952, december 1952, 29 december 1952 en 31 december 1952].
'Kerstliedje' (: 'In de donkere dagen van Kersttijd')

- 6 Dijk, Jan van
Vijf liederen. [Gedichten van Vondel, Gezelle, Boutens, Leopold en Van Suchtelen]. [Muziek] voor bariton met fluit en strijkkwartet [door] Jan van Dijk. Amsterdam, Donemus, [1955]. [Composities gedateerd: oktober 1954].
 'Kerstliedje' (: 'In de donkere dagen van Kersttijd')
- 7 Felderhof, Jan
 J.H. Leopold: *Panisch*. [Muziek] voor bariton of mezzosopraan en piano [door] Jan Felderhof; opgedragen 'Aan Nel'. Niet gepubliceerd; voor het eerst uitgevoerd in 1931 in het Concertgebouw te Amsterdam. [Compositie gedateerd: 31 december 1930–3 januari 1931].
 'Panisch. Een oogenblik'
- 8 Flothuis, Marius
 [J.H. Leopold]: *Lied*. [Muziek] voor een zangstem met piano of met zes blaasinstrumenten [door] Marius Flothuis. Amsterdam, Donemus, [1948]. [Compositie gedateerd: september 1943].
 'O, als ik dood zal, dood zal zijn'
- 9 Griend, Koos van der
 J.H. Leopold: *Oinou hena stalagmon*. Getoonzet door Koos van der Griend. [Bezetting: declamator (mannelijk), sopraan solo, bariton solo, gemengd koor, fluiten, drie trompetten in C, bastuba (of trombone), pauken, slagwerk, strijkwintet en drie piano's]. Amsterdam, Donemus, [1948]. [Compositie gedateerd: maart–april 1947].
 'Oinou hena stalagmon'
- 10 King, Harold C.
Lof van Nederland. Band IV. J.H. Leopold: *Kerstliedje* [...]. Uit *Lof van Nederland*, bloemlezing van J.W.F. Werumeus Buning. [Muziek door] Harold C. King voor middenstem en pianoforte. Amsterdam, Donemus, z.j. [Compositie gedateerd: 1943].
 'Kerstliedje' (: 'In de donkere dagen van Kersttijd')
- 11 Lier, Bertus van
 J.H. Leopold: *Vier verzen*. Op muziek gebracht door Bertus van Lier voor sopraan en orkest. Amsterdam, Donemus, [1949]. [Compositie gedateerd: juni 1933].
 'Laat de luiken geloken zijn'
 'Om mijn oud woonhuis peppels staan'
 'Een sneeuw ligt in den morgen vroeg'
 'In claghen, claghen'

- 12 Mulder, Herman
Vijf liederen. [Gedichten van Van der Steen, Lehmann, Mok, Van de Woestijne en Leopold]. [Muziek] voor middenstem en piano [door] Herman Mulder. Opus 108. Amsterdam, Donemus, z.j. [Composities gedateerd: 27 oktober 1958, 28 oktober 1958, 28–29 oktober 1958, 30 oktober–5 november 1958 en januari 1959].
 ‘Laat de luiken geloken zijn’
- 13 Mulder, Herman
Drie liederen. [Gedichten van Leopold, Van Eyck en Boutens]. [Muziek] voor middenstem, fluit en piano [door] Herman Mulder. Opus 109. Amsterdam, Donemus, [1962]. [Composities gedateerd: december 1958, december 1958 en januari 1959].
 ‘In fijne vingertoppen leeft’
- 14 Mulder, Herman
In gedempten toon. Liederencyclus naar gedichten van J.H. Leopold voor zang en piano door Herman Mulder. Opus 110. Amsterdam, Donemus, [1959]. [Compositie gedateerd: januari–februari 1959].
 ‘In droomomhelzingen’
 ‘Wiegelend hoofd, zoet vrouwenhoofd’
 ‘Uw handen zij verwijlen mogen’
 ‘In teere schaduw zilverblauw’
 ‘Hoe duizendvoudig lief en zacht’
 ‘Een stille dag is om mij heen’
- 15 Mulder, Herman
Madelon; een liederencyclus voor een zangstem en piano naar gedichten van J.H. Leopold [door] Herman Mulder. Opus 111. Amsterdam, Donemus, z.j. [Compositie gedateerd: 1959].
 ‘Verlaten erinnering, bevrozen, kil’
 ‘Maar dan, – dan werd de dichte nacht ontsloten’
 ‘Maar toen sprak zij een woord, dat is als vuur’
 ‘Toen heb ik zelf mijn lief geluk verscheurd’
 ‘O, medelijden, medelijden, hoe’
 ‘Een hoge golf van duisternis en smart’
 ‘Ik hoor een klagen, klagen immermeer’
- 16 Ruyneman, Daniel
Vier liederen op gedichten van J.H. Leopold. [Muziek] voor zang en piano [door] Daniel Ruyneman. Amsterdam, G. Alsbach en Co., [1944]. [Compositie gedateerd: 1937].
 ‘In claghen, claghen’
 ‘O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij’
 ‘Wijn en een vroolijk wezen zijn mijn wet’
 ‘Symphonia’

- 17 Ruyneman, Daniel
Vier liederen op gedichten v[an] J.H. Leopold. [Muziek] v[oor] tenor en orkest [door] Daniel Ruyneman. Amsterdam, Donemus, [1948]. [Compositie gedateerd: 1937].
 'In claghen, claghen'
 'O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij'
 'Wijn en een vroolijk wezen zijn mijn wet'
 'Symphonia'
- 18 Schnitzler, Louis
 J.H. Leopold: *In claghen, claghen.* [Muziek voor zang en piano of orgel door] Louis Schnitzler. In: *Haagsche post*, extra-nummer, Kerstmis 1922, nr. 470, 25 december 1922. p. 26–27. [Compositie reeds uitgevoerd tijdens een concert in de Rotterdamsche Kunstkring op woensdag 28 maart 1900].
 'In claghen, claghen'
- 19 Schnitzler, Louis
 J.H. Leopold: *Wiegeliedje.* Voor eene zangstem met klavierbegeleiding door Louis Schnitzler. Opus 1, no. 1. Amsterdam, G. Alsbach en Co., z.j.
 'Laat de luiken geloken zijn'
- 20 Steen, Gert van der
 J.H. Leopold: *Soefisch.* [Muziek door] Gert van der Steen. Amsterdam, Donemus, [1948]. [Compositie gedateerd: 1941].
 'O zoetheid van te lachen zonder mond'
 'Het antwoord en al het verweer van dezen'
 'Kom tot mij, tot mijn hart, dat trilt als loover'
- 21 Voormolen, Alexander
Kerstliedje (J.H. Leopold). [Muziek] voor zangstem en orkest [door] Alexander Voormolen. Amsterdam, Donemus, [1967].
 'Kerstliedje' (: 'Zij waren den dag zich moe gegaan')
- 22 Zagwijn, Henri
 J.H. Leopold: *Lichtend ontwaken.* Verzen voor een zangstem met pianobegeleiding getoonzet door Henri Zagwijn. Amsterdam, C.V. De Nieuwe Muziekhandel, z.j. [Compositie gedateerd: 1922].
 'Dit denken aan U wil zuiver zijn'
 'O, als ik dood zal, dood zal zijn'
 'Die nacht van zelfvernederig'

'Wiegelend hoofd, zoet vrouwenhoofd'
'In teere schaduw zilverblauw'
'Hoe duizendvoudig lief en zacht'

23

Zweers, Bernard

I.[*lees*: J.]H. Leopold: *Rondel*. [Muziek voor sopraan, alt, tenor en bas door] Bernard Zweers. Bijvoegsel van *De Amsterdammer*, weekblad van Nederland, nr. 2076, 7 april 1917.

'De knechts des zomers zijn in 't land'

Bibliografie

In deze bibliografie vindt men alle literatuur over Leopold die achterhaalbaar bleek, alfabetisch op auteursnaam beschreven. Publikaties met meer dan drie auteurs worden beschreven als anoniem, d.w.z. op de titel. Hetzelfde geldt voor werken die zijn verschenen 'onder redactie van'. De publikaties zonder auteursnaam zijn als aparte groep aan het einde geplaatst.

- Ammers-Küller, J. van 'Over tooneel IV. Het Rotterdamsch Tooneel. "Vasantasena"'. In: *Eigen haard* 42 (1916). p. 1016–1017.
- Asselbergs, W.J.M.A. 'J.H. Leopold'. In: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Onder redactie van F. Baur, W.J.M.A. Asselbergs, J. van Mierlo e.a. Dl. 9: *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde*. 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Brussel, [1951]. p. 314–324.
- Asselbergs, W.J.M.A. Zie ook Duinkerken, A. van
- Balk-Smit '[Polemiek]'.
Duyzentkunst, F., en W. Kusters Balk-Smit Duyzentkunst, F.: 'Geschonden existentie bij Leopold; geobserveerd aan een ongrammaticale woordgroep'. In: *De revisor* 2 (1975), nr. 5. p. 62–67.
Kusters, W.: 'Papier, papier!'. In: *De revisor* 3 (1976), nr. 2. p. 75.
B[alk]-S[mit] D[uyzentkunst], F.: '[Naschrift]'. In: *De revisor* 3 (1976), nr. 2. p. 75.
* Over 'Een sneeuw ligt in den morgen vroeg'.
- Bastiaanse, F. 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *Overzicht van de ontwikkeling der Nederlandsche letterkunde*. [Amsterdam], 1927. Dl. 4. p. 387–388.
- Bekkers-Zürcher, M. '[Rec. van] Verzamelde verzen van J.H. Leopold. Uitg. Mij. W.L. en J. Brusse, Rotterdam'. In: *Eigen haard* 66 (1940). p. 886–887.
- B[erckenhoff, H.L.] 'N.V. "Het Rotterdamsch tooneel". Vasantasēna'. In: *Het tooneel* 2 (1916/17). p. 90–93.
- B[ierens] de H[aan], [J.D.] '[Rec. van] J.H. Leopold. Stoische wijsheid. Vierde druk. W.L. en J. Brusse, Rotterdam'. In: *Tijdschrift voor wijsbegeerte* 22 (1928). p. 80.
- Binnendijk, D.A.M. 'In memoriam J.H. Leopold; [gedicht]'. In: *Het andere land*. Arnhem, 1930. p. 3.
* Eerder gepubliceerd in *De vrije bladen* 2 (1925). p. 231.
- Binnendijk, D.A.M. 'Professoraal proefschrift; [rec. van] J.H. Leopold: Verzamelde verzen, uitgegeven door P.N. van Eyck (Brusse, Rotterdam)'. In: *De groene Amsterdammer* 60 (1936), 25 januari. p. 8.
- Binnendijk, D.A.M. 'J.H. Leopold; In fijne vingertoppen leeft...'. In: *Tekst en uitleg bij twee en twintig gedichten*. Amsterdam, 1950. p. 103–111.
* Eerder gepubliceerd in *NRC* 6 september 1941.

- Bittremieux, C. 'Nederlandse letteren; Leopold, een dichter die ons naderbijkomt; een uitgave van zijn verzameld werk'. In: *De nieuwe gids* 20 februari 1952. p. 8.
* Rec. van J.H. Leopold *Verzameld werk* [dl.]I. [Rotterdam, Amsterdam], 1951.
- Bittremieux, C. 'Een dichter in de werkelijkheid; verspreide geschriften van J.H. Leopold'. In: *De nieuwe gids* 21 december 1952. p. 10.
* Rec. van J.H. Leopold *Verzameld werk* [dl.]II. [Rotterdam, Amsterdam], 1952.
- [Blink, H.] 'Bibliographie; [rec. van] J.H. Leopold. *Uit den tuin van Epicurus*. (W.L. en J. Brusse)'. In: *Vragen van den dag* 25 (1910). p. 584.
- Bloem, J.C. 'J.H. Leopold I en II; In memoriam J.H. Leopold'. In: *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage, 1950. p. 63–70.
* Eerder gepubliceerd in het Leopoldnummer van *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5. p. 209; *Den gulden winckel* 35 (1936), nr. 9. p. 8–9; *NRC* 27 juni 1925.
- Bloem, J.C. 'Dr. J.H. Leopold als Rotterdammer'. In: *Rotterdamsch jaarboekje* 3de reeks, 4 (1926). p. 187–189.
* Ook te vinden in *Rotterdam in de litteratuur*. [Met bijdragen van] Jan Prins, Clara Eggink, F.W. van Heerikhuizen e.a. Samengesteld door P.J.G. Huincks. Baarn, [1940]. p. 97–100.
- Bloem, J.C. *Zie [Over Leopold]*.
- Blok, W. 'Het handschrift van Leopolds "Cheops"'. In: *Proeven van Neerlandistiek; aangeboden aan Prof.dr. Albert Sassen*. Groningen, 1978. p. 17–23.
- Blok, W. 'Terug naar de piramide; Een interpretatie van Leopolds "Cheops"'. In: *Ntg.* 72 (1979). p. 24–36.
- Blom, N. van der 'Het Ubi sunt-motief bij Erasmus en Leopold's Laatste wil van Alexander'. In: *Hermeneus* 39 (1967/68). p. 23–28.
- Boeken, H. 'Tot J.H. Leopold. (Dank voor zijn "Cheops")'. In: *De nieuwe gids* 30 (1915). Dl. I. p. 292.
- Boer, J. de 'Leopold en Verlaine; Een gedicht van Leopold als onbewuste identificatie'. In: *Critisch bulletin* 19 (1952). p. 13–17.
* Over 'Paul Verlaine 1 en 2'.
- Borel, H. 'J.H. Leopold. 1865 – 11 Mei – 1925'. In: *Het vaderland* 9 mei 1925.
* Een gedeelte hiervan ook in *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5. p. 230–232.
- [Boutens, P.C.] '[Voorrede]'. In: J.H. Leopold: *Verzen*. [Bezorgd door P.C. Boutens]. Brugge, 1912. p. 5–6.
* De 'Voorrede' is gedateerd 17 augustus 1912.

- Bouwers, L.L. 'Een literaire bijdrage uit "Kampen" – Prof. J. Kamphuis over de Christus-verzen van J.H. Leopold'. In: *Nederlands dagblad* 4 september 1976.
- Braak, M. ter 'De duistere dichter; [rec. van] J.H. Leopold: *Verzamelde verzen*'. In: *Verzameld werk* [dl.] 4: *In gesprek met de vorigen* [...]. Amsterdam, 1951. p. 70–77.
* Eerder gepubliceerd in *Het vaderland* 11 augustus 1935; en *In gesprek met de vorigen*. Rotterdam, 1946². p. 63–69.
** Vgl. Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965. p. 55–62.
- Braak, M. ter 'Dichter und Bauer'. In: *Verzameld werk* [dl.] 4: *In gesprek met de vorigen* [...]. Amsterdam, 1951. p. 593–594.
* Eerder gepubliceerd in *Het vaderland* 12 augustus 1935.
** Reactie op [Eyck, P.N. van]: 'De verzamelde verzen van J.H. Leopold; Twee gedichten van dr. K.H. de Raaf'.
- Braak, M. ter, en J. Engelman '[Polemiek]'.
B[raak], M. t[er]: 'Leopold als vertaler; Een onderzoek naar zijn geestelijk eigendom'. In: *Het vaderland* 8 oktober 1935.
[Engelman, J.]: 'De bronnen van Leopold; Zijn bewerkingen en vertalingen'. In: *De nieuwe eeuw* 17 oktober 1935.
B[raak], M. t[er]: 'Leopold als vertaler; De eeuwigheid wordt voor hem in het geweer geroepen'. In: *Het vaderland* 19 oktober 1935.
* De artikelen van Ter Braak zijn niet opgenomen in diens *Verzameld werk*.
- Brachin, P. 'Leopold (1865–1925)'. In: *La littérature néerlandaise*. Paris, 1962. p. 136–137.
- Brandt Corstius, J.C. 'De dichter in de spiegel van zijn proza; [rec. van] J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] II: *Proza, Gedichten, drama, proza*. – Brusse/Van Oorschot, 1952'. In: *Het boek van nu* 6 (1952/53). p. 83–84.
- Brandt Corstius, J.C. '[J.H. Leopold]'. In: *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Utrecht, Antwerpen, 1959. p. 226, 244.
- Brandt Corstius, J.C. 'Coolsingel, Boompjes en Laurenskerk in literatuur herschapen'. In: *Akademiedagen* 19 (1967). p. 76–91.
* O.a. over J.H. Leopold: 'De molen'.
- Brandt Corstius, J.C., en K. Jonckheere 'J.H. Leopold'. In: *De literatuur van de Nederlanden in de moderne tijd*. Amsterdam, Antwerpen, 1959. p. 48–49.
- Brandt Corstius, J.C., en G. van Woudenberg '[J.H. Leopold]'. In: *La letteratura olandese*. Milano, 1969. p. 223.
- Brouwer, J.Sj. 'Herinneringen aan Dr. J.H. Leopold'. In: *Het vaderland* 25 juni 1925.

- Brouwer, J.Sj. 'Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold I'. In: *Het vaderland* 16 juli 1930.
- Brouwer, J.Sj. 'Nog enkele herinneringen aan den dichter Leopold II'. In: *Het vaderland* 18 juli 1930.
- Brouwer, J.Sj. 'Leopold's dichterlijke nalatenschap'. In: *De Nederlander* 23 augustus 1935.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzamelde verzen*. Rotterdam, 1935.
- Brouwers, J. 'J.H. Leopold'. In: *Zachtjes knetteren de letteren; Een eeuw Nederlandse literatuurgeschiedenis in anekdoten*. [Amsterdam, 1975]. p. 24–26.
* Vgl. Salomons, A.: 'J.H. Leopold'; en Roland Holst, A.: 'Een herinnering aan Leopold'.
- Brusse, W.L. 'Leopold's verzen'. In: *NRC* 4 november 1926.
* Reactie op [Anoniem]: 'Leopold's nalatenschap'. In: *NRC* 2 november 1926.
** Ook te vinden in *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 278–279.
- Brusse, W.L. 'Leopold Verzen, tweede bundel. Eerste druk'. In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 93 (1926), nr. 85, 12 november. p. 1023.
- Brusse, W.L. Zie Nijhoff, M., en W.L. Brusse: '[Polemiek over J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926]'.
* Eerder gepubliceerd in *Maatstaf* 10 (1962/63). p. 159–167.
- Bijlsma, F.S. 'De dichter Leopold; [gedicht]'. In: *NVT* 7 (1952/53). p. 406.
- Calis, P. 'J.H. Leopold 1865–1925'. In: *Daling van temperatuur; 12 Nederlandse dichters 1890/1960*. Den Haag, 1964. p. 20–29.
* Eerder gepubliceerd in *Maatstaf* 10 (1962/63). p. 159–167.
- Campert, J.R.Th. 'Kerstmis bij moderne dichters'. In: *Het vaderland* 25 december 1925.
* Over o.a. de kerstliedjes van Leopold.
- Campert, J.R.Th. 'Kroniek der dichtkunst; Over J.H. Leopold'. In: *Nederland* 80 (1928). p. 353–357.
- Campert, J.R.Th. 'Over den dichter J.H. Leopold'. In: *Ons eigen tijdschrift* 8 (1930). p. 111–113.
- Canter, B. 'Boekbeoordeeling; Verzen door J.H. Leopold, Rotterdam W.L. en J. Brusse'. In: *Holland express* 1914. p. 753–754.
- C[arelsen], G. '[Rec. van] Uit den tuin van Epicurus, door J.H. Leopold. – Rotterdam, W.L. en J. Brusse'. In: *De tijdspiegel* 67 (1910). Dl. III. p. 76.
- Cloete, T.T. 'J.H. Leopold oor die dromende denke'. In: *Kaneel; Opstelle oor die letterkunde*. Kaapstad, 1970. p. 167–196.
* Eerder gepubliceerd in *Tydskrif vir wetenskap en kuns* 19 (1959). p. 91–117.
- Closset, F. 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *TLT* 31 (1965). p. 281–286.

- C[oenen], F. ' [Rec. van] *Stoïsche wijsheid* door J.H. Leopold. – W.L. en J. Brusse. – Rotterdam, 1929 [*sic*]. 4e druk'. In: *Groot-Nederland* 26 (1928). Dl. I. p. 111.
- Colmjon, G. '[J.H.] Leopold'. In: *De Nederlandse letteren in de negentiende eeuw; Schatgraven in platgetreden terrein*. Amsterdam, Antwerpen, 1953. p. 417–421.
- Cornets de Groot, R.A. 'Rapsodomantie'. In: *De open ruimte*. Den Haag, 1967. p. 45–58.
* Over 'Oinou hena stalagmon'.
- Coster, D. 'J.H. Leopold'. In: *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*. [Opstellen] door D. Coster, P. Colin, F.M. Huebner e.a. Arnhem, 1920. p. 66–67.
- Coster, D. '[Over J.H. Leopold]'. In: *Verzamelde werken* [dl. 1]: *Brieven 1905–1930*. Leiden, 1961. p. 246–249.
- Coster, D. '[J.H. Leopold]'. In: *Verzamelde werken* [dl. 9]: *De Nederlandse poëzie in honderd verzen*. Leiden, 1970⁴. p. 130–131.
- Coster, D. 'J.H. Leopold † Juni 1925'. In: *Verzamelde werken* [dl. 12]: *Kritieken en beschouwingen over Nederlandse literatuur*. Leiden, 1970. p. 24–29.
* Eerder gepubliceerd in *De stem* 5 (1925). Dl. II. p. 670–675; en *Verzameld proza*. [Dl.]I. Arnhem, 1925. p. 180–185.
- Deel, T. van 'Op de lippen van een kind'. In: *Trouw* 23 augustus 1980.
* Rec. van Sötemann, A.L.: *Op het voetspoor van de dichter* [...].
- D[eeering, A.] '[Rec. van] Schrijvers Prentenboek'. In: *Algemeen dagblad* 4 april 1970.
- Dekker, L. 'Die neiging tot beskutting by J.H. Leopold'. In: *Standpunte* 12 (1958/59), nr. 1. p. 17–30.
- Deudney, E. 'Verzen 1897 van J.H. Leopold as siklus'. In: *Standpunte* 26 (1972/73), nr. 3. p. 40–53.
- Deyssel, L. van 'J.H. Leopold'. In: *Aanteekeningen bij lectuur*. Woord vooraf door H.L. Prenen. Amsterdam, Brussel, 's-Gravenhage, 1950. p. 29–32.
* Over 'Laat de luiken geloken zijn'.
- [*Dichterschap*] 'J.H. Leopold'. In: *Dichterschap en werkelijkheid; Geïllustreerde literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika*. Onder redactie van W.L.M.E. van Leeuwen; met medewerking van H.W.E. Moller, J. Karsemeyer, W.H. Staverman e.a. Utrecht, [1938]. p. 218–220.
- Dinaux, C.J.E. 'Levensloop en dichterschap aan het licht gebracht; Leopold in schrijvers prentenboek'. In: *Haarlems dagblad* 14 maart 1970.
- Donker, A. 'De dichter J.H. Leopold'. In: *Fausten en faunen; Beschouwingen over boeken en mensen*. Amsterdam, 1930. p. 7–34.
* Eerder gepubliceerd in *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 257–276.
** Vgl. Nijhoff, M.: 'Een brief aan Anthonie Donker naar aanleiding van Leopold'.

- Donker, A. 'Herinnering aan J.H. Leopold'. In: *Geschenk 1933*; Herinneringen aan Nederlandsche schrijfsters en schrijvers, bijeengebracht ter gelegenheid van de Nederlandsche boekenweek 29 april – 6 mei 1933. [Amsterdam], 1933. p. 103–107.
- Donker, A. 'Poëziechroniek; [rec. van] J.H. Leopold. Verzamelde verzen. (R[otter]dam, Brusse. 1935)'. In: *De stem* 15 (1935). Dl. II. p. 1017–1025.
- Donker, A. '[J.H. Leopold]'. In: *De vrijheid van den dichter en de dichterlijke vrijheid; Een critiek op de moderne poëzie*. Arnhem, 1946. p. 12, 25–26, 44–45.
- Donker, A. 'Monument en document; Tragiek der publicatie; N.a.v. J.H. Leopold, *Verzameld werk* [dl.] I. *Verzen. Fragmenten* (Brusse, Van Oorschoot, 1951)'. In: *Critisch bulletin* 19 (1952). p. 1–12.
- Donker, A. 'Leopolds volledig verzameld werk; [rec. van] J.H. Leopold. *Verzameld werk* [dl.] II. Brusse/Van Oorschoot, 1952'. In: *Critisch bulletin* 19 (1952). p. 489–496.
- D[onker], A. 'Varianten bij Leopold'. In: *De nieuwe stem* 15 (1960). p. 591–592.
* Rec. van *Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten*. In handschrift uitgegeven en ingeleid door J.M. Jalink. Amsterdam, [1958].
- Donkersloot, N.A. *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965.
* Vgl. Dubois, P.H.: 'Close-ups van Van Deyssel en het dichterschap van Leopold'; Fens, K.: 'Publiceren, interpreteren, waarderen [...]'; Fokkema, R.L.K.: 'Dichter J.H. Leopold eeuw geleden geboren [...]'; Rijnsdorp, C.: '[Rec. van N.A. Donkersloot:] J.H. Leopold [...]'; Tegenbosch, L.: '[Rec. van] N.A. Donkersloot, *J.H. Leopold* [...]'; Velden, W. v[an] d[e]: '[Rec. van] Lotgevallen van een dichterschap [...]'; Wagener, W.: 'Letterkundige kroniek [...]'.
Donkersloot, N.A. 'J.H. Leopold'. In: *Maatstaf* 13 (1965/66). p. 263–271.
- Donkersloot, N.A. 'Leopold en de legende'. In: *De nieuwe stem* 21 (1966). p. 176–180.
- Dubois, P.H. 'Poëzie als vorm van wijsbegeerte; Het dichterschap van Jan Hendrik Leopold'. In: *Het vaderland* 23 februari 1952.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] I. [Rotterdam, Amsterdam], 1951.
- Dubois, P.H. 'Jeugdpoëzie en proza van J.H. Leopold; Vermoedens van andere mogelijkheden'. In: *Het vaderland* 8 november 1952.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] II. [Rotterdam, Amsterdam], 1952.
- D[ubois], P.H. 'J.H. Leopold werd een eeuw geleden te Arnhem [*sic*] geboren; Zwaar-moedig en schuw dichter van uiterst verfijnde poëzie'. In: *Het vaderland* 8 mei 1965.

- Dubois, P.H. 'Close-ups van Van Deyssel en het dichterschap van Leopold'. In: *Het vaderland* 5 juni 1965.
* Rec. van o.a. Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965.
- D[ubois], P.H. 'Een prentenboek voor Leopold'. In: *Het vaderland* 21 februari 1970.
- Dubois, P.H. Zie [*Over Leopold*].
- Duinkerken, A. van 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *De nieuwe eeuw* 16 december 1926. p. 332–333.
- Duinkerken, A. van 'Het boek van de week; [rec. van] J.H. Leopold – Verzamelde verzen – W.J. en L. Brusse's Uitgeversmaatschappij – Rotterdam – 1935'. In: *De tijd* 9 augustus 1935.
- Duinkerken, A. van Zie ook Asselbergs, W.J.M.A.
- Eecke, W. ver 'Jan Hendrik Leopold'. In: *Nova et vetera* 43 (1965/66). p. 307–312.
- Eerde, E. van der 'Over literatuur; J.H. Leopold'. In: *Nieuwe Zeeuwsche courant* 4 maart 1922.
- Engelman, J. '[Rec. van] Leopold's "Verzamelde verzen"'. In: *De nieuwe eeuw* 3 oktober 1935.
- Engelman, J. '[Rec. van] Verzameld werk van Leopold; Het conflict met Boutens'. In: *De tijd* 10 januari 1953.
- Engelman, J. Zie Braak, M. ter, en J. Engelman: '[Polemiek]'.
Erink, T. [ps. van F. Schmidt-Degener]
- Erink, T. [ps. van F. Schmidt-Degener] 'Leopold; [gedicht]'. In: *Groot-Nederland* 39 (1941). Dl. I. p. 263.
- Esper, F. *Op de hoogte met Leopold; Een oriëntatie*. 's-Gravenhage, 1977.
- Eyck, P.N. van 'De poëzie der gemeenschap; 2. De periode der ontgoocheling'. In: *Verzameld werk* [dl.] 4 [: *Proza 1917–1927*]. Amsterdam, 1961. p. 170–183.
* Manuscript, gedateerd: 1917–1918; voor het eerst gepubliceerd in het *Verzameld werk*.
- Eyck, P.N. van 'J.H. Leopold'. In: *Verzameld werk* [dl.] 4 [: *Proza 1917–1927*]. Amsterdam, 1961. p. 316–369.
* Eerder gepubliceerd in *De gids* 88 (1924). Dl. III. p. 403–447.
- Eyck, P.N. van 'J.H. Leopold; I–IV naar aanleiding van: A. Roland Holst: *Over den dichter Leopold*, 1926. V naar aanleiding van: J.H. Leopold, *Verzen*, Tweede Bundel, 1926'. In: *Verzameld werk* [dl.] 4 [: *Proza 1917–1927*]. Amsterdam, 1961. p. 526–586.
* Eerder gepubliceerd in *Groot-Nederland* 25 (1927). Dl. I. p. 190–216, 298–320.
** Vgl. Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965. p. 22–36.

- [Eyck, P.N. van] 'De verzamelde verzen van J.H. Leopold; Twee gedichten van dr. K.H. de Raaf'. In: *Het vaderland* 10 augustus 1935.
 * Ingezonden brief van Van Eyck waarin hij meedeelt dat twee gedichten van De Raaf, t.w. 'Aan Hélène' en 'Zondagmorgen in Maart' per abuis in de *Verzamelde verzen* van Leopold zijn opgenomen.
 ** Vgl. Braak, M. ter: 'Dichter und Bauer'.
- Eijsselsteijn, B. van 'Onder de leeslamp; [rec. van] J.H. Leopold: Verzen. (Tweede bundel)'. In: *De avondpost* 24 oktober 1926.
- [Eijsselsteijn, B. van] 'De nagelaten verzen van Leopold; Een opzienbarende beschuldiging; Aanval en verweer'. In: *De avondpost* 30 oktober 1926.
- Faassen, S. van 'Sötemanns dialoog met het gedicht'. In: *Het vaderland* 1 november 1980.
 * Rec. van Sötemann, A.L.: *Op het voetspoor van de dichter* [...].
- Fens, K. 'Publiceren, interpreteren, waarderen; honderdste verjaardag van J.H. Leopold; studie van N.A. Donkersloot'. In: *De tijd/Maasbode* 24 april 1965.
- Fens, K. 'Prentenboek van een afzijdige'. In: *De volkskrant* 28 februari 1970.
- Fens, K. 'Stiltecentrum; [o.a. over J.H. Leopold]'. In: *De standaard* 8 augustus 1975.
- Fens, K. 'Achter muren; [over J.H. Leopold]'. In: *De standaard* 15 augustus 1975.
- Fens, K. 'Inleiding'. In: *Geloken luiken; Een bloemlezing uit de poëzie van J.H. Leopold*. Amsterdam, 1976. p. II–VIII. Kort en Goed.
- Fens, K. 'De voltooiing van het onvoltooide'. In: *De volkskrant* 25 augustus 1980.
 * Rec. van Sötemann, A.L.: *Op het voetspoor van de dichter* [...].
- Fokkema, R.L.K. 'Dichter J.H. Leopold eeuw geleden geboren; Studie van prof. Donkersloot'. In: *Trouw* 19 juni 1965.
- Fontijn, J. 'Over Leopold en Nijhoff'. In: *Het parool* 14 januari 1967.
 * Rec. van o.a. Jong, M.J.G. de: *Leopolds 'Cheops'; Een interpreterend essay met tekstuitgave*. Leiden, 1966.
- Gerhardt, I. '[Kwatrijn] XXIII; [Kwatrijn] XXIV; Leopold; Rondeel voor Leopold; De drie Pharaohs; In rood en zwart'. In: *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1980. p. 190, 191, 305, 323, 324, 553.
 * Eerder gepubliceerd in de afzonderlijk verschenen bundels.
- Gerretson, F.C. 'Het enchiridion van Epictetus; [rec. van] *Stoïsche wijsheid. Handboekje der moraal*, uitgegeven door J.H. Leopold. Rotterdam, W.L. Brusse'. In: *Verzamelde werken* [dl.] I: *Literatuur*. [Bijeengebracht door G. Puchinger]. Baarn, [1973]. p. 5–9.
 * Eerder gepubliceerd in *De Amsterdammer* 18 juni 1905. p. 2–3.

- Gobbers, W. '[Rec. van] Martien J.G. de Jong, *Leopolds 'Cheops'. Een interpreterend essay met tekstuitgave*. A.W. Sijthoff, Leiden, 1966 (Aurea, Literaire Kartons)'. In: *TLT* 35 (1969). p. 551.
- Gomperts, H.A. 'Leopold'. In: *De geheime tuin*. Amsterdam, 1963. p. 75–82.
 * Eerder gepubliceerd in *Het parool* 29 december 1951 en 11 april 1953.
 ** Rec. van J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] I en II. [Rotterdam, Amsterdam], 1951/52.
- Greebe, A. 'J.H. Leopold'. In: *De delver* 1 (1927/28). p. 10–13.
- Greshoff, J., en J. de Vries 'Jan Hendrik Leopold (geb. 1865)'. In: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. [Tweede, vermeerderde uitg.]. Arnhem, 1929. p. 270–271, 286–288.
- Groot, M. de 'Een interpretatie van "De molen" van J.H. Leopold'. In: *L.T.* 1970. p. 746–753.
- H., M. 'Het tooneel te Rotterdam; Vasántaséna (Het leemen wagentje)'. In: *Het nieuws van den dag* 12 oktober 1916.
- Haaren, H. van 'Letterkundige kroniek; Late erkenning voor dichter Leopold'. In: *Gooi en Eemlander* 8 mei 1965.
- Hageraats, K. 'De vier niveau's van het gedicht "De Molen" van J.H. Leopold'. In: *Spektator* 10 (1980/81). p. 201–220.
- Halsema, J.D.F. van 'Enkele bronnen van Leopolds *Cheops*'. In: *Ts.* 91 (1975). p. 8–51.
- Halsema, D. [= J.D.F.] van 'Sterrenstelsels van woorden; De fascinerende ontstaansgeschiedenis van een gedicht van Leopold'. In: *Vrij Nederland*, boeknummer, 18 oktober 1980. p. 66–69, 77.
 * Rec. van Sötemann, A.L.: *Op het voetspoor van de dichter* [...].
- Hattum, J. van Zie [*Over Leopold*].
- Hellinga, W.Gs, en H. van der Merwe Scholtz *Kreatieve analyse van taalgebruik; Principes van stilistiek op linguïstiese grondslag*. Amsterdam, Pretoria, 1955. p. 38–75.
 * Over 'Om mijn oud woonhuis peppels staan'.
 ** Vgl. Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965. p. 63–73; en Oversteegen, J.J.: 'Vragen rond de wetenschappelijke interpretatie van literatuur'.
- Herreman, R. 'Kroniek der poëzie; Kanttekeningen bij oude meesters'. In: *Den gulden winckel* 27 (1928). p. 243–245.
 * Rec. van o.a. J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926.
- Heyting, A. 'XIII. Vertalingen'. In: *Het rondeel; De roos der lyriek*. Den Haag, 1929. p. 86–89.
 * Over Leopolds rondelen naar Charles d'Orléans.
- Hoeven, H. van der 'Jan Hendrik Leopold'. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Onder eindredactie van J. Charité. Dl. I. 's-Gravenhage, 1979. p. 332–334. Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

- Holl, F.J. de 'Epictetus' handboekje; [rec. van] [...] J.M. [sic] Leopold: "Stoische wijsheid" [...]. In: *Groot-Nederland* 16 (1919). Dl. II. p. 490–497.
- Houwink, R. 'Bij het verschijnen van de Verzamelde verzen van Leopold'. In: *Algemeen weekblad* 30 augustus 1935.
- Houwink, R. '[Rec. van] J.H. Leopold, *Verzamelde verzen*, Rotterdam, W.L. en J. Brusse's Uitgevers Mij., 1935'. In: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 45 (1935). Dl. II [= dl. 90]. p. 437–439.
- Houwink, R. Zie *Leopoldnummer* van *De witte mier*.
- Hulsker, J. 'De bronnen van Leopolds Oostersche gedichten'. In: *De gids* 99 (1935). Dl. IV. p. 40–71.
- Hulsker, J. 'Inleiding'. In: *De Rubā'iyāt van Omar Khayyām, en andere kwatrijnen vertaald door J.H. Leopold*. ['s-Gravenhage, 1979]. p. 5–28.
- Huijts, J. 'Tooneel. Groote Schouwburg te Rotterdam. Vasantasena'. In: *Holland express* 1916. p. 514–515.
- Huijts, J. '[Rec. van] J.H. Leopold. Oostersch. Verzen naar Perzische en Arabische dichters. (Rhenen [sic] Kunera Pers)'. In: *NRC* 9 februari 1924.
- Huijts, J. 'J.H. Leopold 1865 – 11 mei – 1925'. In: *Den gulden winckel* 24 (1925). p. 97–98.
- Huijts, J. 'Uit Leopold's nalatenschap'. In: *De witte mier* NR 3 (1926). p. 415–421.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926.
- Huijts, J. 'De volledige Leopold-uitgave; [rec. van] J.H. Leopold. Verzamelde verzen. (W.L. en J. Brusse. Rotterdam, 1935)'. In: *NRC* 7 augustus 1935.
- Huijts, J. Zie *Leopoldnummer* van *De witte mier*.
- [J.H. Leopold] *J.H. Leopold*. Uitgave van het Nederlands Letterkundig museum en documentatiecentrum te 's-Gravenhage. [Samengesteld door J. Hulsker]. Amsterdam, 1970. Schrijversprentenboek dl. 15.
- Jacobsen, R. 'Leopold, zoals ik me hem herinner'. In: *De gids* 120 (1957). Dl. I. p. 308–324.
* Ook te vinden in *Vandaag* [dl.] 6. Utrecht, 1959. p. 136–151.
- Jalink, J.M. *J.H. Leopold; Bijdrage tot een levensbeschrijving*. Amsterdam, [1963].
* Vgl. Simons, W.J.: 'Bruikbare documentatie over J.H. Leopold; Jalinks biografie van groot dichter'; [Anoniem]: 'Het leven van Jan Hendrik Leopold'.
- Jalink, J.M., en J.B.W. Polak 'Bibliografie van de werken van de dichter Dr. Jan Hendrik Leopold'. In: *Folium* 2 (1952). p. 23–26.
- Jalink, J.M. Zie [Nieuwe].

- Janssens, M. '[Rec. van] Martien J.G. de Jong, Leopolds 'Cheops'. Een interpreterend essay met tekstuitgave. Leiden, A.W. Sijthoff, 1966'. In: *Leuvense bijdragen*, bijblad 56 (1967). p. 19–20.
- Jonckheere, K. 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *In een anekdote betraapt; Duizend jaar schrijvers uit Noord en Zuid*. Tielt, Utrecht, 1972. p. 66–69.
- Jong, M.J.G. de 'Leopold de dichter en koning Cheops'. In: *Het centrum* 2 september 1965.
- Jong, M.J.G. de *Leopolds 'Cheops'; Een interpreterend essay met tekstuitgave*. Leiden, 1966. Aurea nr. 1.
 * Vgl. Fontijn, J.: 'Over Leopold en Nijhoff'; Gobbers, W.: '[Rec. van] Martien J.G. de Jong, *Leopolds 'Cheops'*. [...]'; Janssens, M.: '[Rec. van] Martien J.G. de Jong, Leopolds 'Cheops' [...]'; Lissens, R.F.: 'Nogmaals "Cheops"'; Puffelen, S.A.E. van: 'Leopolds "Cheops"'.
 K., A. v[an] 'N.V. Het Rotterdamsch Tooneel. Vasantasena [...]'. In: *Algemeen handelsblad* 11 oktober 1916.
- Kamerbeek J.C. 'Leopold en de oudheid'. In: *De nieuwe stem* 11 (1956). p. 98–115.
- Kamerbeek jr., J. 'Leopolds "één druppel wijn"; Ontwerp voor een interpretatie'. In: *Ntg.* 45 (1952). p. 129–136.
 * Korte samenvatting van dit artikel in *Handelingen van het negentiende Vlaams filologencongres*. Brussel, 1951. p. 177–178.
 ** Vgl. Polak, J.B.W.: 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan [IV]'; Maatje, F.C.: 'Das "thetische" Demonstrativpronomen'.
- Kamerbeek [jr., J.] '[Over Leopold en Valéry]'. In: *Cahiers de l'Association Internationale des Études Françaises* nr. 17, mars 1965. Paris, 1965. p. 289–291.
- Kamerbeek jr., J. 'Op zoek naar een definitie van het symbolisme'. In: *L.T.* 1970. p. 767–777.
 * O.a. over 'De molen'.
- Kamphuis, J. 'Is het waar, dat Gij het waart? De Christus-verzen van J.H. Leopold in het geheel van zijn dichtwerk. Proeve van een nieuwe interpretatie'. In: *Tolken van hun tijd; Essays over Gerrit Achterberg, H. Marsman, Simon Vestdijk en J.H. Leopold*. Groningen, [1978]. p. 97–125, 134–137.
 * Eerder afzonderlijk verschenen: Groningen, 1976. Kamper Bijdragen XV.
 ** Vgl. Bouwers, L.L.: 'Een literaire bijdrage uit "Kampen" [...]'.
 Kelder, J.J. 'Cheops tussen wal en schip'. In: *Meta* 12 (1977/78), nr. 2. p. 19–20.
- Kelk, C.J. 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *De Nederlandse poëzie van haar oorsprong tot heden* [dl. 2]: *Sinds 1880*. Amsterdam, 1948. p. 76–81.
- [Kelk, C.J.] 'Leopold de gezegende'. In: *De groene Amsterdammer* 76 (1952), 27 december, p. 10.

- Kelk, C.J. ' [Rec. van] J.H. Leopold; Schrijvers Prentenboek'. In: *De groene Amsterdammer* 94 (1970), 16 mei. p. 10.
- Kern, H. 'Een tooneelstuk uit het Oude Indië'. In: *NRC* 4 oktober 1916.
* Over *Vasantasena*.
- Kloos, W. 'De dichter J.H. Leopold'. In: *Letterkundige inzichten en vergezichten* [dl.] VII [=] *Nieuwere literatuurgeschiedenis* [dl.] XII. Amsterdam, [1922]. p. 5–9.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzen*. [Bezorgd door P.C. Boutens]. Brugge, 1912.
** Eerder gepubliceerd in *De nieuwe gids* 27 (1912). Dl. II. p. 846–849.
- Kloos, W. '[Rec. van o.a.] Stoïsche wijsheid'. In: *Letterkundige inzichten en vergezichten* [dl.] IX [=] *Nieuwere literatuurgeschiedenis* [dl.] XIV. Amsterdam, [1924]. p. 82–96.
* Eerder gepubliceerd in *De nieuwe gids* 30 (1915). Dl. II. p. 887–898.
- Kloos, W. 'J.H. Leopold †; [gedicht]'. In: *De nieuwe gids* 40 (1925). Dl. II. p. 137.
- Kloos, W. 'Dr. J.H. Leopold; [rec. van] (Verzamelde verzen van J.H. Leopold. W.L. en J. Brusse. N.V. Rotterdam. 1935)'. In: *De nieuwe gids* 50 (1935). Dl. II. p. 252–259.
- K[nuttel, J.A.N.] 'De dichter J.H. Leopold gestorven'. In: *De communistische gids* 4 (1925). p. 321.
* Ook te vinden in *NRC* 19 juli 1925.
** Vgl. Leopold, J.: 'J.H. Leopold. † (Ingezonden)'.
- Knuttel, J.A.N. 'J.H. Leopold'. In: *NRC* 4 augustus 1925.
- Knuvelde, G.P.M. 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* dl. IV. 5de geheel herz. dr. Den Bosch, 1976. p. 280–286.
- Koolschijn, G. 'Epicurus in het Nedergrïeks; Klassieke schrijvers zijn aan een rehabilitatie toe'. In: *Vrij Nederland* 11 december 1976.
* Rec. van *Uit den tuin van Epicurus* vertaald door J.H. Leopold; toelichting Peter van Eeten. Nieuwkoop, 1976.
- Koster, W.J.W. 'Leopold en de klassieken'. In: *De Tachtigers en de klassieken*. Verzameling van een aantal artikelen, oorspronkelijk gepubliceerd in *Hermeneus*. Met bibliografie door Sjoerd van Faassen. Utrecht, 1980. p. 39–43.
* Eerder gepubliceerd in *Hermeneus* 4 (1931/32). p. 83–87.
- K[ouwenaar], G. 'De dichter en zijn tijd; Jan Hendrik Leopold'. In: *De waarheid* 8 januari 1949.
- Kramer, W. 'Leopold's "Cheops"'. (Een stilistische interpretatie). In: *Ntg.* 45 (1952). p. 325–331.

- Kramers, J.H. 'Omar Chajjâm'. In: *Analecta orientalia; Posthumous writings and selected minor works*. Leiden, 1954. Vol. I. p. 306–330.
* Over Leopold p. 324–329.
- Kroon, D. 'Reiziger doet Cheops; Een andere kijk op Leopold en zijn gedicht'. In: *Bzzlletin* 8 (1980), nr. 73. p. 3–16.
- K[uiiper], K. '[Rec. van] Verzen door J.H. Leopold. Rotterdam. W.L. en J. Brusse. 1913'. In: *Onze eeuw* 14 (1914). Dl. III. p. 148–150.
- K[uiiper], K. '[Rec. van] J.H. Leopold. Stoïsche wijsheid. Rotterdam. W.L. en J. Brusse'. In: *Onze eeuw* 16 (1916). Dl. II. p. 159.
- Kusters, W. 'Meegaande met het lied; Ontstaansgeschiedenis van een gedicht'. In: *NRC/Handelsblad* 17 oktober 1980.
* Rec. van Sötemann, A.L.: *Op het voetspoor van de dichter [...]*.
- Kusters, W. Zie Balk-Smit Duyzentkunst, F., en W. Kusters: '[Polemiek]'.
- L., v[an] 'Vasantasena. Het Rotterd. Tooneel'. In: *Het vaderland* 26 oktober 1916.
- [Landré, G.F.] 'De dichter J.H. Leopold; De mensch, de leeraar'. In: *De Maasbode* 11 mei 1925.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *De Nederlandsche dichtkunst sinds 1880*. Groningen, Den Haag, 1929. p. 131–142.
- Leeuwen, W.L.M.E. van 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *Drift en bezinning; Beknopte geschiedenis der nieuwe Noord-Nederlandse letterkunde*. [2e herz. en zeer vermeerderde druk]. Amsterdam, Antwerpen, 1950. p. 26–27.
- Leopold, J. 'J.H. Leopold. † (Ingezonden)'. In: *NRC* 22 juli 1925.
* Reactie op K[nuttel, J.A.N.]: 'De dichter J.H. Leopold gestorven'.
- [Leopold, J.H.] *Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten*. In handschrift uitgegeven en ingeleid door J.M. Jalink. Amsterdam, [1958].
* Vgl. D[onker], A.: 'Varianten bij Leopold'; Stuiveling, G.: 'Scherzo in facsimile [...]'; [Anoniem]: 'Letterkunde; J.H. Leopold'.
- [Leopold-nummer] *Leopoldnummer* van *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5.
* Bevat:
J. de Vries: 'Leopold's vertaling van het leemen wagentje'. p. 202–208.
H. Marsman: 'Leopold; (De dichter van Cheops)'. p. 208.
J.C. Bloem: 'J.H. Leopold'. p. 209.
R. Houwink: 'J.H. Leopold'. p. 210–211.
J. Huijts: 'J.H. Leopold en het latere geslacht'. p. 211–220.
J. H[uijts]: 'J.H. Leopold, een aquarel'. p. 220–222.
[J. Huijts]: 'Leopold en Beethoven'. p. 222–224.
[J. Huijts]: 'Dr. J.H. Leopold, man van wetenschap'. p. 224–225.
'[Pers]Stemmen'. p. 226–234.
- Leuvensteijn, J.A. van 'Cheops, gedicht van inzicht'. In: *Ntg.* 68 (1975). p. 282–286.

- Lissens, R.F. 'Nogmaals "Cheops"'. In: *SpL*. 12 (1969/70). p. 284–292.
* N.a.v. Jong, M.J.G. de: *Leopolds 'Cheops'; Een interpreterend essay met tekstuitgave*. Leiden, 1966.
- Loeb, W. 'In memoriam J.H. Leopold; [gedicht]'. In: *Opgang* 5 (1925). p. 647.
- Louw, W.E.G. *Die invloed van Gorter op Leopold; 'n Bydrae tot die studie van die sensitivisme*. Kaapstad, Bloemfontein, Port Elisabeth, 1942.
- Lukkenaer, W.J. *Cheops: held of schurk; Een onderzoek naar de receptie van Leopolds gedicht, mede bedoeld als eerste aanzet tot een andere interpretatie*. Leiden, 1977. Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde nr. 6.
* Vgl. Kelder, J.J.: 'Cheops tussen wal en schip'.
- Luns, F. 'Tooneel'. In: *De beiaard* 1 (1916/17). Dl. II. p. 374–377.
* Over *Vasantasena* p. 375–376.
- Maatje, F.C. 'Das "thetische" Demonstrativpronomen'. In: *Comparative poetics; Poétique comparative; Vergleichende Poetik*. Edited by D.W. Fokkema, E. Kunne-Ibsch and A.J.A. van Zoest. Amsterdam, [1976]. p. 243–256.
* O.a. over Kamerbeek jr., J.: 'Leopolds "één druppel wijn"'. Ontwerp voor een interpretatie'.
- Marsman, H. 'Leopold (De dichter van Cheops); [gedicht]'. In: *Verzameld werk: Poëzie; proza en kritisch proza*. Amsterdam, 1972³. p. 43.
* Voor het eerst gepubliceerd in *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5. p. 208.
- [Meester, J. de] 'Letterkundige kroniek; [rec. van] Verzen door J.H. Leopold'. In: *NRC* 18 november 1912.
- Meester, J. de 'Het tooneel'. In: *De gids* 80 (1916). Dl. IV. p. 373–379.
* Over o.a. *Vasantasena*.
- Meeuwesse, K. 'Leopolds "Verzen 1895"'. In: *Handelingen van het eenentwintigste Vlaams filologencongres*. Leuven, 1955. p. 257–260.
- Meeuwesse, K. 'De slotverzen van "Cheops"'. In: *VMA* 1970. p. 543–552.
- Meijer, J. 'Vijf maal een dooie hond: J.H. Leopold en het literaire geweten'. In: *Kentering* 11 (1970/71), nr. 5. p. 26–35.
* Vgl. Westenbroek, J.J.M.: 'Witte tanden voor Jaap Meijer'.
- Meijer, R.P. '[J.H. Leopold]'. In: *Literature of the Low Countries; A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague, Boston, 1978². p. 271–274.
- Minderaa, P. 'De dichter Leopold'. In: *Het kouter* 1 (1936). p. 26–43.
* Ook te vinden in *De weegschaal*. Essays van protestantsche letterkundigen bijeengebracht door B. Bakker, B. de Goede en G. Kamp-huis. Kampen, [1936]. p. 105–129. Protestantsch-Christelijke Kunst II.
** N.a.v. J.H. Leopold: *Verzamelde verzen*. Rotterdam, 1935.

- Minderaa, P. 'Leopolds Cheops'. In: *Opstellen en voordrachten uit mijn hoogleraarstijd (1948–1964)*. Zwolle, 1964. p. 220–240. Zwolse Reeks van Taal- en Letterkundige Studies nr. 16.
- Molenaar, J. de 'Een doode herdacht; [gedicht]'. In: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 45 (1935). Dl. I [= dl. 89]. p. 390.
- Moller, H.W.E. 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *Beknopte geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Tilburg, 1928³. p. 255.
- Mulder, H.A. 'J.H. Leopold'. In: *Twee wêrelde; Opstelle oor Afrikaanse en Nederlandse letterkunde*. Pretoria, 1942. p. 116–128.
* Eerder gepubliceerd in *Opwaartsche wegen* 9 (1931/32). p. 246–257.
- Muusses, M.A. 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *Hollands litteraturhistoria*. Stockholm, 1947. p. 138–139.
- Naeff, T. 'Dramatische kroniek; N.V. Het Rotterdamsch Tooneel, Vasantasena: Een Oud-Indisch tooneelspel'. In: *De Amsterdammer* 28 oktober 1916. p. 6.
- [Nalatenschap] 'Leopold's nalatenschap; (Een dossier)'. In: *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 275–283.
* Bevat alle krant artikelen van M. Nijhoff, J.W.F. Werumeus Buning, J.C. Schröder en W.L. Brusse over J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926.
- [Nieuwenhuis, J.] 'De dichter J.H. Leopold; Bij zijn 60sten verjaardag'. In: *De Maasbode* 9 mei 1925.
- N[iuwenhuis], J. 'Van eigen en vreemde letteren; Bij Leopold's nalatenschap; [rec. van] "Verzen", tweede bundel door J.H. Leopold – W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam'. In: *De Maasbode* 23 oktober 1926.
- [Nieuwenhuis, J.] 'Leopold's nalatenschap: Rondom zijn tweeden bundel'. In: *De Maasbode* 3 november 1926.
- Noë, J. 'Het gedicht *Cheops* door Leopold'. In: *Nova et vetera* 33 (1955/56). p. 229–233.
- Noort, B. van 'Wenken voor literatuurbeoefening; [bibliografie over J.H. Leopold]'. In: *De brug* 3 (1935), nr. 1. p. [4].
- Noort, B. van '[Rec. van] J.H. Leopold, Verzamelde verzen. (Rott. W.L. en J. Brusse's Uitg. Mij.)'. In: *Nederlandsche bibliographie* 80 (1935). p. 227.
- Nijhoff, M. 'De dichter J.H. Leopold zestig jaar'. In: *Verzameld werk* [dl.] 2: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*, eerste deel. [Den Haag, Amsterdam], 1961. p. 310–314.
* Eerder gepubliceerd in *NRC* 9 mei 1925.
** Gedeelte hiervan ook in het Leopoldnummer van *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5. p. 229–230.

- Nijhoff, M.,
en W.L. Brusse '[Polemiek over J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926]'.
Nijhoff, M.: '[Rec. van] J.H. Leopold "Verzen", Tweede bundel'. In: *Verzameld werk* [dl.] 2: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*, eerste deel. [Den Haag, Amsterdam], 1961. p. 493–495.
* Eerder gepubliceerd in *NRC* 23 oktober 1926.
Brusse, W.L.: 'Leopold's nalatenschap'. In: *NRC* 30 oktober 1926.
Nijhoff, M.: 'Leopold's nalatenschap'. In: *NRC* 6 november 1926.
Brusse, W.L.: 'Leopold's Verzen. Tweede bundel. Eerste druk'. In: *NRC* 13 november 1926.
Nijhoff, M.: 'Leopold's Verzen. Tweede bundel. Eerste druk'. In: *NRC* 20 november 1926.
Brusse, W.L.: 'J.H. Leopold, Verzen. Tweede bundel. Eerste druk'. In: *NRC* 27 november 1926.
Nijhoff, M.: 'J.H. Leopold, Verzen. Tweede bundel'. In: *NRC* 11 december 1926.
* Met uitzondering van het laatste, al deze artikelen ook in *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 275–283.
- Nijhoff, M. 'Een brief aan Anthonie Donker naar aanleiding van Leopold'. In: *Verzameld werk* [dl.] 2: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*, eerste deel. [Den Haag, Amsterdam], 1961. p. 576–586.
* Eerder gepubliceerd in *De gids* 93 (1929). Dl. I. p. 277–286.
** Vgl. Donker, A.: 'De dichter J.H. Leopold'.
- Nijhoff, M. 'Eindelijk de complete Leopold; [rec. van] J.H. Leopold, *Verzameld werk* [...]'. In: *NRC* 6 december 1952.
* Niet opgenomen in *Verzameld werk*.
- Nijland-Verwey, M. 'Leopold's "Oinou hena stalagmon" en Verwey'. In: *Hermeneus* 30 (1958/59). p. 18–24.
- Oost, P.S.N. 'De tekst van Leopolds gedicht Nezhualcoyotl; Over P.N. van Eycks editietechniek'. In: *SpL*. 11 (1968/69). p. 244–267.
- [*Over Leopold*] *Over Leopold*. [Essays van] J.C. Bloem, P.H. Dubois, J. van Hattum e.a. [Rotterdam, Amsterdam], 1951.
* Uitgegeven bij J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] I: *Verzen; fragmenten*. [Rotterdam, Amsterdam], 1951.
** Bevat:
J.C. Bloem: 'J.H. Leopold'. p. 5–8.
P.H. Dubois: 'Vermogen van Leopolds poëzie'. p. 9–12.
J. van Hattum: 'De legendarische vogel'. p. 13–15.
A. Roland Holst: 'Een herinnering aan Leopold; een kwart eeuw na zijn dood'. p. 16–19.
F. Schmidt-Degener: 'Over Leopold'. p. 20–22.
G. Stuiveling: 'Over Jan Hendrik Leopold'. p. 23–26.
- Oversteegen, J.J. 'Vragen rond de wetenschappelijke interpretatie van literatuur'. In: *Raam* nr. 104, september 1974. p. 88–106.
* Eerder gepubliceerd in *Lampas* 4 (1971). p. 132–146.
** Over 'Om mijn oud woonhuis peppels staan' p. 101–104.

- Ovink, B.J.H. ' [Rec. van] J.H. Leopold, *Uit den tuin van Epicurus*. Rotterdam, W.L. en J. Brusse. (1910)'. In: *Museum* 18 (1911). p. 351.
- Paap, W. 'Leopold, Beethoven en Debussy; [rec. van] "Nabetrachtingen van een concertzanger [*lees*: concertganger]"'. In: *Den gulden winckel* 28 (1929). p. 279–280.
- P[adberg], H. ' [Rec. van] J.H. Leopold, *Verzen*, 2de druk. Brusse's Uitg.-Mij., Rotterdam 1920'. In: *Studiën* 53 (1921) [= dl. 95]. p. 481.
- [*Panorama*] 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *Panorama der Nederlandse letteren*. Verzorgd door J. Haantjes en W.A.P. Smit; met medewerking van C.C. de Bruin, J.J. Mak, G. Kuiper e.a. Amsterdam, 1948. p. 415–416.
- Perron, E. du 'Zevende cahier'. In: *Verzameld werk* [dl.] II: *Cahiers van een lezer; De smalle mens*. Amsterdam, 1955. p. 240–274.
* Over Leopold p. 263–267.
** Eerder gepubliceerd in *De vrije bladen* 7 (1930). p. 337–362; en *Tegenonderzoek; (Cahiers van een Lezer)*. Brussel, 1933. p. 51–94.
- Plas, M. van der 'De glorie van de innigheid; J.H. Leopold volledig'. In: *Elseviers weekblad* 5 januari 1952.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] I [Rotterdam, Amsterdam], 1951.
- Plasschaert, A. 'Op Leopolds dood; [gedicht]'. In: *De stem* 5 (1925). Dl. II. p. 581.
- Polak, H.J. 'Een dagboek uit de oudheid; [rec. van] [...] *Stoïsche wijsheid* uitgegeven door J.H. Leopold [...]'. In: *De gids* 71 (1907). Dl. III. p. 48–77.
- Polak, J.B.W. 'Bibliografie van de in boekvorm verschenen werken van de dichter Dr. Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *Folium* 1 (1951). p. 65–68.
* Zie ook Jalink, J.M., en J.B.W. Polak.
- Polak, J.B.W. 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan [IV]'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954). p. 35–36.
* Kanttekeningen bij Kamerbeek jr., J.: 'Leopolds "één druppel wijn"'. Ontwerp voor een interpretatie'.
- Polak, J.B.W. 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan (V)'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 2 (1954). p. 166–168.
- Polak, J.B.W. 'Een nieuwe bijdrage tot verklaring van Leopolds gedicht "Eén druppel wijn"'. In: *Hermeneus* 29 (1957/58). p. 49–56.
- Polak, J.B.W. 'Bij: de laatste wil van Alexander'. In: *Hermeneus* 39 (1967/68). p. 28–30.
- Polak, J.B.W. 'Woord vooraf'. In: J.H. Leopold: *O rijkdom van het onvoltooide*. Een bloemlezing uit zijn verzen, samengesteld door Johan Polak. Amsterdam, 1977. p. 9–12.

- Polak, J.B.W.,
en J.F. Staal 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan III. Kanttekeningen bij het
gedicht Cheops van J.H. Leopold'. In: *Amsterdams tijdschrift voor
letterkunde* 1 (1953). p. 120–128.
- Poort, J.J. 'Broos... en weerloos'. In: *Gedachten over gedichten*. Dordrecht,
1977. p. 56–61.
* Over J.H. Leopold en Ida G.M. Gerhardt.
- Prinsen J.Lz., J. 'Dr. J.H. Leopold †'. In: *De groene Amsterdammer* 27 juni 1925.
p. 11.
- Puchinger, G. 'Het leven van de dichter J.H. Leopold'. In: *Nieuwe Haagsche courant*
9 juli 1960.
- Puffelen, S.A.E.
van 'Leopolds "Cheops"'. In: *Wetenschappelijke tijdingen* 26 (1967).
p. 75–76.
* Rec. van Jong, M.J.G. de: *Leopolds "Cheops"; Een inter-
preterend essay met tekstuitleg*. Leiden, 1966.
- Querido, Is. '[Rec. van] J.H. Leopold. – Verzen'. In: *Letterkundig leven* [dl.] I.
Amsterdam, 1916. p. 37–55.
* Eerder gepubliceerd in *Algemeen handelsblad* 15 en 28 mei 1914.
- [Querido, Is.] 'Kunst; boeken; [rec. van] den tweeden druk van Verzen, door J.H.
Leopold (W.L. en J. Brusse, Rotterdam)'. In: *Algemeen handelsblad*
24 november 1920.
- Raaf, K.H. de 'Jan Hendrik Leopold † 21 juni 1925'. In: *De nieuwe gids* 40 (1925).
Dl. II. p. 94–96.
- Raaf, K.H. de 'Gesprekken met Leopold'. In: *De nieuwe gids* 42 (1927). Dl. I.
p. 653–665.
- Rispens, J.A. 'J.H. Leopold'. In: *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letter-
kunde na 1880*. Kampen, [1938]. p. 230–242.
- Rispens, J.A. 'De aanvaarde eenzaamheid'. In: *Elckerlyc* 3 (1938/39), nr. 3. p. 3–4.
* Reactie op Wils, J.: 'Het doove woord'.
- Rispens, J.A. 'Leopold, de dichter van het modern-tragische levensgevoel'. [en:] 'De
inconsequentie als dichterlijk element'. In: *De geest over de wateren;
Litteraire en wijsgerige essays*. Kampen, 1950. p. 55–75, 94–96.
- R[obbers], H. 'Bockbespreking; [rec. van] Stoïsche wijsheid (Handboekje der
moraal), uitgegeven door J.H. Leopold, Rotterdam, W.L. Brusse,
1904'. In: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 15 (1905). Dl. II.
[= dl. 30]. p. 284–286.
- Robbers, H. 'J.H. Leopold (geb. 1865)'. In: *De Nederlandsche litteratuur na 1880*.
Amsterdam, 1922. p. 79–80.
- R[obbers], H. 'Kroniek; Jan Hendrik Leopold en Albert Verwey zestig jaar'. In:
Elsevier's geïllustreerd maandschrift 35 (1925). Dl. I. [= dl. 69].
p. 427.
* Vgl. voor Leopolds reactie, zijn brief van 14 juni 1925 aan Herman
Robbers, Letterkundig Museum sig. L.4351.

- Roland Holst, A. 'Over den dichter Leopold'. In: *Verzamelde werken* [dl.] IV: *Verzameld proza* [dl.] II. Bussum, 's-Gravenhage, 1948. p. 25–78.
* Zonder 'Nawoord' eerder gepubliceerd in *De gids* 85 (1921). Dl. I. p. 414–450.
** Ook, onder dezelfde titel, in boekvorm verschenen, Maastricht, 1926.
*** Vgl. Eyck, P.N. van: 'J.H. Leopold; I–IV naar aanleiding van: A. Roland Holst, *Over den dichter Leopold* [...]'; en Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965. p. 28–36.
- Roland Holst, A. 'J.H. Leopold; Ter herdenking van zijn 100sten geboortedag; [gedicht]'. In: *Ons erfdeel* 9 (1965/66), nr. 3. p. [22].
- Roland Holst, A. 'Een herinnering aan Leopold'. In: *In den verleden tijd; [Herinneringen aan L. van Deyssel, P.C. Boutens, H. Gorter e.a.]*. Amsterdam, 1975. p. 58–61.
* Eerder gepubliceerd in *Algemeen handelsblad* 17 juni 1950; en *Over Leopold*. [Essays van] J.C. Bloem, P.H. Dubois, J. van Hattum e.a. [Rotterdam, Amsterdam], 1951. p. 16–19.
- Romein-Verschoor, A. '[J.H. Leopold]'. In: *Slib en wolken; Stromingen en gestalten van de nieuwste Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 1947. p. 22.
- R[oois], S.H. de 'Boekkunsten; Uit den tuin van Epicurus door J.H. Leopold'. In: *De boekzaal* 4 (1910). p. 265.
* Gaat alleen over het uiterlijk van het boek.
- Rijnsdorp, C. 'Bij een kwatrijn van J.H. Leopold'. In: *Ter zijde; Beschouwingen over literatuur en muziek*. Amsterdam, 1935. p. 67–71.
* Gedateerd: 1931.
** Over 'Een sultanaat met pracht van janitscharen'.
- Rijnsdorp, C. '[Rec. van N.A. Donkersloot:] J.H. Leopold, lotgevallen van een dichterschap'. In: *Nieuwe Haagsche courant* 19 juni 1965.
- S., L.D. '[Rec. van] J.H. Leopold: *Verzen* Twee bundels [sic]. Uitg. W.L. en J. Brusse, Rotterdam'. In: *DWB* 31 (1931). p. 229.
- Salomons, A. 'Bijkomstigheden CLXXXVIII'. In: *De groene Amsterdammer* 12 september 1925. p. 6.
* In memoriam J.H. Leopold.
- Salomons, A. 'J.H. Leopold'. In: *Herinneringen aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*. Den Haag, 1968⁵. p. 67–73.
* Eerder gepubliceerd in *Maatstaf* 3 (1955/56). p. 256–260.
- Scharten, C. 'De roeping onze dichtkunst; (Natuur en kunst in de poëzie)'. In: *De gids* 77 (1913). Dl. II. p. 181–217.
* Over Leopold p. 193, 198.
** N.a.v. de Boutens-editie van *Verzen*. Brugge, 1912.
- Schenkeveld, M.H. 'Nogmaals 'De molen' van J.H. Leopold'. In: *Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof. Dr. G.A. van Es*. Groningen, 1975. p. 265–272.

- Schenkeveld, M.H. 'J.H. Leopold's *Verzen* 1897 als cyclus'. In: *Verslag van het zesde colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten, Antwerpen 1976*. 's-Gravenhage, Hasselt, 1978. p. 120–131.
- Schmidt-Degener, F. 'Herinnering aan Leopold; (Ars poetica)'. In: *Phoenix*; Vier essays [...]. Amsterdam, 1943². p. 35–69.
* Eerder gepubliceerd in *Groot-Nederland* 25 (1927). Dl. II. p. 502–527. Gedeelte ook in *Over Leopold*. [Essays van] J.C. Bloem, P.H. Dubois, J. van Hattum e.a. [Rotterdam, Amsterdam], 1951. p. 20–22.
- Schmidt-Degener, F. Zie ook Erink, T.
- Scholte, H. 'De poëzie van de maand'. In: *Nederland* 77 (1925). p. 847–852.
* In memoriam J.H. Leopold p. 847–848.
- Schröder, J.C. 'Schunnigheidje; Spotternij of Sotternij'. In: *De telegraaf* 5 november 1926.
* Over Nijhoff, M.: '[Rec. van] J.H. Leopold "Verzen"', Tweede bundel'.
** Ook te vinden in *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 279.
- S[chrijver], G. '[Rec. van o.a.] *Stoïsche wijsheid* door J.H. Leopold, 3de druk, uitg. W.L. en J. Brusse, Rotterdam'. In: *De Nederlander* 12 februari 1916.
- Simons, P. 'De dichter J.H. Leopold'. In: *Ons erfdeel* 9 (1965/66), nr. 3. p. 15–21.
- Simons, W.J. 'Bruikbare documentatie over J.H. Leopold; Jalinks biografie van groot dichter'. In: *Utrechts nieuwsblad* 3 april 1964.
- Simons, W.J. 'Rotterdam eert Leopold met reliëf'. In: *De Gelderlander* 17 mei 1965.
- Simons, W.J. 'Leopold en Boutens. 'Die man sprak over geld''. In: *Hakken en spaanders; Kleine curiosa uit de Nederlandse en Vlaamse letteren*. Amsterdam, [1970]. p. 130–146.
- Slauerhoff, J. 'In memoriam J.H. Leopold'. In: *Verzamelde werken* [dl.] VIII: *Proza* [dl.] V: *Critisch proza*. Ed. K. Lekkerkerker. Amsterdam, 1958. p. 92.
* Eerder gepubliceerd in *De vrije bladen* 2 (1925). p. 229.
- Slauerhoff, J. 'In memoriam J.H. Leopold I en II; [gedichten]'. In: *Verzamelde werken* [dl.] III: *Gedichten* [dl.] III. Ed. K. Lekkerkerker. Rotterdam, 1941. p. 283–284.
* Eerder gepubliceerd in *De vrije bladen* 2 (1925). p. 230.
- Smit, G. 'Nagelaten gedichten van J.H. Leopold'. In: *Opwaartsche wegen* 8 (1930/31). p. 138–139.
* N.a.v. J.H. Leopold: 'Nagelaten gedichten'. [Bezorgd door P.N. van Eyck]. In: *Leiding* 1 (1930). Dl. I. p. 139–146.

- Smit, W.A.P. 'De "Zes Christus-verzen" van J.H. Leopold'. In: *Twaalf studies*. Zwolle, 1968. p. 126-146.
* Eerder gepubliceerd in *De gids* 109 (1946). Dl. IV. p. 16-37.
** Vgl. Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichter-schap*. Amsterdam, 1965. p. 37-54.
- S[on], [C.] v[an] 'Boekentafel; [rec. van] Uit den tuin van Epicurus, door J.H. Leopold. - W.L. en J. Brusse, Rotterdam'. In: *Morks magazijn* 23 (1921). Dl. II. p. 50-51.
- Sötemann, A.L. 'Leopold en Chrysippus'. In: *Ntg.* 60 (1967). p. 158-164.
* Over 'Oinou hena stalagmon'.
- Sötemann, A.L. 'Leopold en Dionysius van Halicarnassus'. In: *Ntg.* 61 (1968). p. 145-156.
* Over 'Oinou hena stalagmon'.
- Sötemann, A.L. 'J.H. Leopolds 'Regen'; Analyse en interpretatie van een gesloten symbolisch gedicht'. In: *Ntg.* 67 (1974). p. 475-492.
- Sötemann, A.L. *Op het voetspoor van de dichter; De ontstaansgeschiedenis van J.H. Leopolds 'Naast ons, naast ons, achter het riet'*. Amsterdam, 1980.
* Vgl. Deel, T. van: 'Op de lippen van een kind'; Faassen, S. van: 'Sötemanns dialoog met het gedicht'; Fens, K.: 'De voltooiing van het onvoltooide'; Halsema, D. [= J.D.F.] van: 'Sterrenstelsels van woorden [...]'; Kusters, W.: 'Meegaande met het lied [...]'.
- Spillebeen, W. *Jan Hendrik Leopold*. Nijmegen, Brugge, [1978]. Grote Ontmoetingen nr. 29.
- Spillebeen, W. 'Jan Hendrik Leopold, poète de l'individualisme "monumental"'. In: *Septentrion* 9 (1980), nr. 3. p. 35-41.
- Staal, J.F. 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan; Aantekeningen naar aanleiding van enkele gedichten van J.H. Leopold [I]'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 30-38.
* Over 'Mansûr-al Hallâdj'.
- Staal, J.F. 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan; II. Ibu 'Arabi'. In: *Amsterdams tijdschrift voor letterkunde* 1 (1953). p. 73-81.
* Over 'Mijn hart neemt velerlei gestalten aan'.
- Staal, J.F. Zie ook Polak, J.B.W., en J.F. Staal.
- S[troman], B. 'Leopolds verzameld werk in twee delen compleet'. In: *Algemeen handelsblad* 29 november 1952.
- Stuiveling, G. 'Over Jan Hendrik Leopold'. In: *Triptiek*. Amsterdam, 1952. p. 27-29.
* Eerder gepubliceerd in *Over Leopold*. [Essays van] J.C. Bloem, P.H. Dubois, J. van Hattum e.a. [Rotterdam, Amsterdam], 1951. p. 23-26.

- Stuiveling, G. 'Scherzo in facsimile; [rec. van] Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten in handschrift uitgegeven en ingeleid door Dr. J.M. Jalink. De Beuk, Amsterdam (1958)'. In: *Het boek van nu* 13 (1959/60). p. 44.
- Stuiveling-van Vierssen Trip, M. 'De school van Leopold'. In: *Rotterdams jaarboekje*, 8ste reeks, 3 (1975). p. 114–136.
* Een fragment van dit artikel in *Hermeneus* 50 (1978). p. 207–214.
- Suermondt, R.P. 'Herinneringen aan Leopold'. In: *Schrijversalmanak voor het jaar 1954*. [Onder redactie van C. Eggink en G. Sötemann]. Amsterdam, [1953]. p. 135–140.
- Tazelaar, C. 'Literaire kroniek'. In: *Stemmen des tijds* 15 (1926). Dl. III. p. 408–425.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926. p. 416–419.
- Tegenbosch, L. '[Rec. van] N.A. Donkersloot, J.H. Leopold, *Lotgevallen van een dichterschap*, Kartons, Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1965'. In: *Raam* nr. 20, mei 1965. p. 66–70.
- Thomson, J. Jac. 'Literair keur-overzicht; [rec. van] J.H. Leopold, *Verzen*. (Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1913)'. In: *Stemmen des tijds* 3 (1914). Dl. II. p. 1143–1156.
- Tielrooy, J. 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *Panorama de la littérature hollandaise contemporaine*. Paris, 1938. p. 54–56.
- Tielrooy-de Gruyter, C. 'Bij den dood van J.H. Leopold'. In: *De socialistische gids* 10 (1925). p. 696–697.
- Uyldert, M. 'Letterkundige kroniek; J.H. Leopold herdacht'. In: *Algemeen handelsblad* 22 mei 1926.
- Uyldert, M. 'Letterkundige kroniek; [rec. van] De uitgave van Leopold's "Verzamelde verzen"'. In: *Algemeen handelsblad* 13 juli 1935.
- V[alk], J. v[an] d[e] '[Rec. van] Stoïsche wijsheid (Handboekje der moraal), uitgegeven door J.H. Leopold. Rotterdam, W.L. Brusse, 1904'. In: *Ons tijdschrift* 10 (1905). p. 118–120.
- Valkenhoff, P. van 'Over J.H. Leopold'. In: *Boekenschouw* 30 (1936/37). p. 492–498.
- Velden, W. v[an] d[e] '[Rec. van] Lotgevallen van een dichterschap; studie van N.A. Donkersloot over de poëzie van J.H. Leopold'. In: *De stem* 19 juni 1965.
- Verheul, K. 'Een eerbiedig vergeten meester'. In: *NRC/Handelsblad* 7 juli 1978.
- Verhoeven, B. 'Oosterling en westerling; twee zestigjarigen: J.H. Leopold en Albert Verwey'. In: *De zilveren spiegel*. Utrecht, 1931. p. 70–77.
* Eerder gepubliceerd in *De nieuwe eeuw* 7 mei 1925. p. 1008–1009.
** Gedeelte hiervan in *De witte mier* NR 2 (1925). p. 226–228.

- Verwey, A. ' [Rec. van] Uit den tuin van Epicurus, door J.H. Leopold, bij W.L. en J. Brusse, Rotterdam'. In: *De beweging* 6 (1910). Dl. III. p. 110–112.
- Verwey, A. ' [Rec. van] J.H. Leopold: Verzen'. In: *Proza*. Dl. IV. Amsterdam, 1921. p. 125–130.
* Eerder gepubliceerd in *De beweging* 10 (1914). Dl. I. p. 321–325.
- V[estdijk], S. ' [Rec. van] *Verzamelde verzen*, door J.H. Leopold. – Brusse, Rotterdam, 1935'. In: *Groot-Nederland* 34 (1936). Dl. I. p. 183.
- Vestdijk, S. 'Wetenschappelijke bijdrage tot de ritmologie'. In: *De Poolse ruiter*. Amsterdam, 1976⁴. p. 211–216.
* Eerder gepubliceerd in *Forum* 4 (1935). p. 819–822.
** Vgl. Vries, H. de: 'Volgorde van versregels'.
- Voeten, B. ' [Rec. van] Leopolds verzameld werk'. In: *Buku baru* mei/juni 1952.
- Vooy's, C.G.N. de, en G. Stuiveling 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *Schets van de Nederlandse letterkunde*. Groningen, 1971³¹. p. 140.
- Vries, H. de 'Volgorde van versregels'. In: *Forum* 4 (1935). p. 1025–1026.
* Reactie op Vestdijk, S.: 'Wetenschappelijke bijdrage tot de ritmologie'.
- Vries, H. de 'Leopolds dichterschap'. In: *Vrij Nederland* 12 (1952), 15 maart. p. 7.
* Rec. van J.H. Leopold: *Verzameld werk* [dl.] I. [Rotterdam, Amsterdam], 1951.
- Vries, J. de Zie *Leopoldnummer* van *De witte mier*.
- W[agener], W. 'Twee dichters herdachten Leopold op zijn honderdste geboortedag'. In: *Rotterdams nieuwsblad* 12 mei 1965.
- Wagener, W. 'Letterkundige kroniek; J.H. Leopold, dichter van het onvoltooide leven en van het onvoltooide vers'. In: *Rotterdams nieuwsblad* 12 juni 1965.
* Rec. van Donkersloot, N.A.: *J.H. Leopold; Lotgevallen van een dichterschap*. Amsterdam, 1965.
- W[alch, J.L.] 'Letteren; poëzie; [rec. van] J.H. Leopold, "Verzen", Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1913'. In: *Het vaderland* 6 september 1914.
- Walch, J.L. 'Dramatisch overzicht II; Het Rotterdamsch Tooneel'. In: *Groot-Nederland* 14 (1916). Dl. II. p. 542–543.
* Over *Vasantasena*.
- Walch, J.L. 'Jan Hendrik Leopold (1865–1925)'. In: *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis (tot het einde van de 19e eeuw)*. 's-Gravenhage, 1943. p. 744–745.
- Walschap, G. ' [Rec. van] *Verzamelde verzen* van Leopold'. In: *Hooger leven, algemeen weekblad* 2 februari 1936. p. 186–187.
- Wapenaar, A. 'Van boeken en schrijvers; [rec. van] J.H. Leopold. *Verzamelde verzen*. W.L. en J. Brusse N.V., Rotterdam 1935'. In: *De Rotterdammer* 21 september 1935. p. 274.

- Warners, J.D.P. 'Het Perzische kwatrijn; De bronnen van Leopolds en Boutens' Perzische kwatrijnen'. In: *Het vierregelig gedicht in de Nederlandsche letterkunde sinds de Renaissance*. Amsterdam, 1947. Diss. U.v.A. p. 98–170, 203–206.
- Warners, J.D.P. 'Leopold, Marcus Aurelius en Lucretius'. In: *Ntg.* 68 (1975). p. 206–210.
- Weevers, T. 'J.H. Leopold (1865–1925)'. In: *Poetry of the Netherlands in its European context 1170–1930*. London, 1960. p. 178–180.
- Werumeus Buning, J.W.F. 'In memoriam J.H. Leopold'. In: *Groot-Nederland* 23 (1925). Dl. II. p. 437–440.
- [Werumeus Buning, J.W.F.] 'In memoriam J.H. Leopold'. In: *De telegraaf* 27 juni 1925.
- [Werumeus Buning, J.W.F.] 'Zijn Leopold's nagelaten verzen verminkt?'. In: *De telegraaf* 30 oktober 1926.
* Ook te vinden in *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 276.
- Werumeus Buning, J.W.F. 'Kroniek der Nederlandsche letteren. Bij Leopold's "Verzen" [Tweede bundel]'. In: *De telegraaf* 1 december 1928.
- [Werumeus Buning, J.W.F.] '[Rec. van] J. Leopold's verzamelde gedichten; Een kunst voor weinigen'. In: *De telegraaf* 15 september 1935.
- Westenbroek, J.J.M. 'Witte tanden voor Jaap Meijer'. In: *Kentering* 12 (1971/72), nr. 2. p. 46–48.
* Reactie op Meijer, J.: 'Vijf maal een dooie hond: J.H. Leopold en het literaire geweten'.
- Westermann, C.J.J. 'De verbuigings-n en de dichter'. In: *De gids* 100 (1936). Dl. IV. p. 57–63.
- Weststrate, M. 'De Oosterse poëzie van J.H. Leopold'. In: *Firapeel* 1969, nr. 3/4. p. 153–175.
- Wieringen, H. van 'Leopold, dichter der ingekeerdheid'. In: *De vrije kathedr* 8 maart 1946. p. 584–585.
- Wilde, F. de 'J.H. Leopold; [gedicht]'. In: *De Vlaamsche gids* 24 (1935/36). p. 30.
- Willems, E. 'Het afscheid van Leopold'. In: *Kroniek van kunst en kultuur* 18 (1958). p. 61–62.
- Wils, J. 'Het doove woord'. In: *Onze taaltuin* 6 (1937/38). p. 273–282.
* N.a.v. J.H. Leopold: *Verzamelde verzen*. Rotterdam, 1935.
** Vgl. Rispen, J.A.: 'De aanvaarde eenzaamheid'.
- Woestijne, K. van de '[Rec. van] J.H. Leopold: Verzen [Rotterdam, 1913]'. In: *Verzameld werk* dl. 5: *Beschouwingen over literatuur*. Brussel, [1949]. p. 302–307.
* Eerder gepubliceerd in *De nieuwe Amsterdammer* 13 november 1915.

- Woestijne, K.
van de 'De dichter Leopold zestig jaar'. In: *Verzameld werk* dl. 5: *Beschouwingen over literatuur*. Brussel, [1949]. p. 558–563.
* Eerder gepubliceerd in *NRC* 9 mei 1925.
** Gedeelte hiervan ook in *De witte mier* NR 2 (1925), nr. 5. p. 228–229.
- Zeldenthuis, J.J. 'De Nederlandsche dichtkunst in het jaar 1926'. In: *Eigen haard* 1 januari 1927. p. 7–9.
* O.a. over J.H. Leopold: *Verzen*. Tweede bundel. Rotterdam, 1926.
- [Zeven] 'J.H. Leopold 1865–1925'. In: *Zeven eeuwen; Geschiedenis der Nederlandsche letteren* [...] door K.H. de Raaf en J.J. Griss; met medewerking [...] van N.A. Donkersloot. [Dl. 4]: *Stroomingen en gestalten*. Rotterdam, 1931². p. 530–533.
- Zeyde, M.H.
van der '[Rec. van] Leopold's Verzamelde verzen'. In: *Tijd en taak* 14 september 1935. p. 6–7.
- Zeyde, M.H.
van der 'De afgewenden; Leopold'. In: *Nederlandse poëzie van deze tijd*. Arnhem, 1941. p. 37–46.
- ANONIEM 'Dr. J.H. Leopold. Mr. J.C. Bloem in den Rotterdamschen Kring'. In: *NRC* 14 januari 1925.

'Dr. J.H. Leopold †'. In: *NRC* 22 juni 1925.

'[In memoriam] J.H. Leopold'. In: *Den gulden winckel* 24 (1925). p. 158–159.

'[Rec. van] J.H. Leopold. Verzen. Tweede bundel. Eerste druk. W.L. en J. Brusse U.M. Rotterdam'. In: *Haagsche post* 30 oktober 1926.

'Leopold's nalatenschap'. In: *NRC* 2 november 1926.
* Reactie op Brusse, W.L.: 'Leopold's nalatenschap'. In: *NRC* 30 oktober 1926.
** Vgl. Brusse, W.L.: 'Leopold's verzen'. In: *NRC* 4 november 1926.
*** Ook te vinden in *Den gulden winckel* 25 (1926). p. 277–278.

'Beschouwingen over Beethoven'. In: *De telegraaf* 31 augustus 1929.
* Rec. van J.H. Leopold: *Nabetrachtingen van een concertganger*. [Bezorgd door P.N. van Eyck]. Rotterdam, 1929.

'Vasantasena; lezing van Johan de Meester'. In: *NRC* 6 februari 1939.

'Leopold en Marsman; 21 juni: de sterfdag van twee dichters'. In: *De Maasbode* 21 juni 1950.

'Het gedicht van de week'. In: *Rotterdams nieuwsblad* 16 juni 1957.
* Fragment uit *Albumblad*.

'Het gedicht van de week'. In: *Rotterdams nieuwsblad* 4 oktober 1958.
* 'Nacht om den tuin en gij zijt neergezeten'.

'Letterkunde; J.H. Leopold'. In: *Wetenschappelijke tijdingen* 18 (1958). p. 459.
* Rec. van *Nieuwe varianten van enkele Leopold-gedichten*. In handschrift uitgegeven en ingeleid door J.M. Jalink. Amsterdam, [1958].

'Het leven van Jan Hendrik Leopold'. In: *NRC* 29 februari 1964.

* Rec. van Jalink, J.M.: *J.H. Leopold; Bijdrage tot een levensbeschrijving*. Amsterdam, [1963].

'Jan Hendrik Leopold; 's-Hertogenbosch 11 mei 1865 – Rotterdam 21 juni 1925'. In: *NRC* 8 mei 1965.

'Vijftig jaar Leopoldwaardering'. In: *NRC* 8 mei 1965.

'Monument onthuld voor de dichter J.H. Leopold'. In: *NRC* 12 mei 1965.

'Honderd jaar na geboortedag; Rotterdam eert dichter Leopold met monument'. In: *Algemeen dagblad* 12 mei 1965.

'Rotterdam eert groot dichter; Leopold – taalvirtuoos – 100 jaar geleden geboren'. In: *Rotterdams jaarboekje* 3 (1965), nr. 4. p. 24.

'Opening expositie over de dichter Leopold'. In: *NRC* 20 oktober 1965.

'Gedicht van de week'. In: *Rotterdams nieuwsblad* 13 november 1965.

* De kwatrijnen: 'Veel kostbaar bloed heeft 's werelds loop gestort', 'O droomend hart, kies u een nieuw vertier', 'De liefste naderde, mijn zinnen weken', 'Ik scheidde, onverstand was allerwegen'.

'J.H. Leopold als Rotterdammer'. In: *Rotterdams nieuwsblad* 28 februari 1970.

Afgesloten december 1980

Register van beginregels

Opm.: De eerste cijfers verwijzen naar de bladzijden in het tekstdeel (deel I) waar de tekst van het gedicht te vinden is; de cursieve getallen hebben betrekking op de pagina's van het apparaatdeel (deel II) die de commentaar bij het gedicht bevatten.

- A Al mijn verdiensten als verwijten klonken, 189, 189
Alleen ben ik en zoek alleen te wezen, 82, 39
- D "Daar was weening in mijn beï oogen 7, 3
Daarom, laat af van hoop en wanhoop, kom 141, 70
Dan, als ik tuimel in de kist 182, 171
Dan als verschijnt de Heer van dezen hof, 194, 207
Dan ben ik licht, den hoogsten zon te boven, 189, 187
Danst, danst tesamen een rondedans [*Verzen*] 105, 46
Danst, danst tesamen een rondedans [handschrift] 111, 46
De bedgordijnen hangen zoo ijl 21, 11
De beek is een velijnen blad, 177, 162
De bui is afgedreven; 86, 41
De dauw hangt parelen aan takken en aan blaren 177, 159
De draden van uw wil zijn thuisgebracht 193, 205
De knechts des zomers zijn in 't land 80, 37
De kruik ook is in liefdes ban geweest 139, 65
De lente valt dan in een oude stad 51, 24
De liefste naderde, mijn zinnen weken; 141, 75
De lippen van het water leggen zich 134, 58
De regen trilt 55, 27
De roode wijn, die onder lachgeluid 139, 66
De tijd maakt vaal, onoogelijk en krom 192, 201
De wereld gaat en gaat, als lang na dezen 140, 67
De "zanger zonder weerga", de poëet, 135, 59
De zefier waait Uw adem toe; het neemt 142, 76
De zon, die bliksemt in zijn sterke vuren, 193, 206
Den veelgeslingerde door roemverlangen, 207, 231
Des harten deemoed is des wijzen glans 189, 188
Die het geijkte wijselijk beleden, 143, 77
Die nacht van zelfvernedering 28, 13
Dit dan het eerst, 91, 43
Dit denken aan U wil zuiver zijn 15, 7
Dit is van een lichtkind 13, 6
Dit wilde ik U gegeven weten, 89, 43
Duizende dagen doofden er hun licht 138, 64
- E Een druktemaker is, wiens naam bekend is, 143, 78
Een oogenblik 54, 26
Een sneeuw ligt in den morgen vroeg 59, 31

- Een stille dag is om mij heen 44, 22
 Een sultanaat met pracht van janitscharen, 193, 204
 Een wenk en sierwilt noch cypres verpoost 191, 198
 En dan weer komt het 121, 51
 En toen zij van mij opstond en de haren 136, 60
 Er dwarrelt een vlucht 70, 34
 Er is een leven in wat bewegen, 58, 30
 Er is in donkerte een flauw afschijnen 6, 3
 Er wordt niets van Zijn wezen meegedeeld 183, 173
- G
 Geen, die op om te keeren zich bezon, 140, 68
 Geen hart, dat niet verbloedt, van U gerukt; 142, 76
 God heeft een huis gebouwd en dak 181, 170
 Goud en veel koper als een klokkespijs 142, 77
 Gij, eersteling, hebt neergezien 18, 9
 Gij Reikende over zinnen en gedachten 183, 173
 Gij, van het Goddelijk geschrift een exemplaar, 188, 184
- H
 Herwaarts, derwaarts 16, 8
 Het antwoord en al het verweer van dezen 190, 193
 Het eerste groeien aan den waterkant 138, 63
 Het hart – een gierig vuur, dat ons verbrandt, 189, 187
 Het laatste der begravenen verging 140, 70
 Hoe druk, hoe druk loopt door mijn hoofd 119, 49
 Hoe duizendvoudig lief en zacht 43, 22
 Hoe kort ook, omgang is een fel venijn, 191, 194
 Hoe meer gekleed, hoe naakter ik mij vind, 190, 189
 Hoe ook het lot met kwelling u mag slaan, 190, 191
 Hoe ver, hoe ver ik dit alles vind, 26, 12
 Hoe zoet gesloten, toegesloten 36, 18
 Hun zachte oogen 31, 16
 Hij minacht mij, wiens eigen wezen min is 191, 195
- I
 “Ik ben de Joessoefbloem; mijn goudmond laat 138, 63
 “Ik ben de perken langsgegaan, [*Gids*-versie] 155, 111
 “Ik ben de perken langsgegaan, [handschrift] 163, 111
 “Ik ben de waarheid!” en na steeniging 186, 177
 Ik scheidde; onverstand was allerwegen, 143, 80
 Ik voel haar bevende tegen mij aan 71, 35
 Ik zag met pronk en kostbaarheden 184, 174
 Ik zie den morgen als een gouden mist 63, 33
 In claghen, claghen 124, 52
 In de donkere dagen van Kersttijd 9, 4
 In de stilte waarin wij zijn, de vertrouwelijke 29, 15
 In den lichtblauwen lentedag 83, 40
 In dezen kring van komen en van gaan 140, 67
 In droomomhelzingen 39, 20
 In teere schaduw zilverblauw 42, 21

J	Jezus, die door de wereld ging, 185, 175
K	Kom tot mij, tot mijn hart, dat trilt als loover, 194, 208
L	Laat de luiken geloken zijn 17, 8 Laat ik nu leggen lichte dingen 30, 15
M	Maak licht voor mij des levens zwaar gewicht, 142, 76 Men mocht wel willen in donzen woorden 35, 17 Mij is 't alsof de takken frissche blaren 53, 25 Mijn boom heeft kweeën tegen ooft, 178, 165 Mijn oogen vroegen: word ik nog aanvaard? 180, 167
N	Na zijn ontvangst, na te zijn opgenomen 147, 98 Noch gij noch ik doordringt den buitenschijn 188, 184 Nu dat wij naar buiten treden 69, 34
O	“O, als ik dood zal, dood zal zijn 27, 13 O brug, hoog omgebogen, wie betraden 176, 157 O droomend hart, kies u een nieuw vertier 141, 72 O heb den blik der armen niet gemedan, 191, 197 O lief, dat niet dan eerst uit leed ontsprong 142, 75 O nachtegaal, die roept en jubelt uit 183, 173 O nachten van gedragene extase 137, 60 O pijn om van 120, 49 O roes der jeugd, toen ik mij moest vergapen 193, 205 O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij, 192, 202 O, wat in loten 8, 4 O wereld, die zoo zeer subtiel en fijn 191, 194 O wereldrad, hardvochtige despoot, 138, 62 O werkman, wees omzichtig in uw doen! 139, 65 O wisseling 122, 51 O zoetheid van te lachen zonder mond 188, 182 Om mijn oud woonhuis peppels staan 57, 28 Om 's hemels cirkelenden loop te raden 188, 183 Ons blijven is vervuld van harteleed, 140, 69 Ons is de dag; op alle winden varen 141, 73 Onze gedachten waren wel bijeen 133, 58 Over het blad des levens als een stift 189, 186
P	Pulver en doffe asch werden de vromen 193, 203
S	Schepen liggen er; waarom zoo... 52, 25 So costlic is die sonnescijn 200, 228 Stammen vragen naar een vreemd ding, 5, 2 Stil op mijn bed terneergeslagen schrei ik 192, 199

T	't Getij liet uit den mantel zijn 79, 36 Tavont sullen wi vrolic sijn; 199, 227 Tentmaker, zie, uw lichaam is een tent, 143, 79 Toen,... toen er een licht verschijnen 10, 5
U	Uit kemeltenten, uit den koningszaal 192, 202 Uit zulk een duister een zoo stralend licht 205, 230 Uw handen zij ver- 41, 21
V	Veel kostbaar bloed heeft 's werelds loop gestort 139, 66 Verlaat mij en gaat heen, gaat heen, 81, 38 Voor wien de glans des Oppersten omspeelt, 188, 185 Vreemd, dat eenzelfde huis bevat ons beiden 180, 168
W	Waar in de ondoorschenen lagen [<i>Verzen</i>] 75, 36 Waar in de ondoorschenen lagen [handschrift] 77, 36 Waar lila tulpen, rozen rood ontsproten, 138, 63 Waar op de plecht, gekarteld uit het hout 127, 54 Wat brengt gij mede uit de looverlanen 183, 172 Wat deed u uit den eersten slaap ontwaken 141, 75 Wie van zich deed elk wenschen, alle hopen, 190, 190 Wiegelend hoofd, zoet vrouwenhoofd, 40, 21 Wij doen elkander zeer, het kon 100, 45 Wij gaan en komen en de winst is waar? 139, 66 Wijn drink ik en des morgens riekt mijn baard 143, 78
Z	Zoet is het, als op volle zee de winden 203, 229 Zoolang de zon gaat langs de lichtwarande, 190, 192 Zult gij begrijpen kunnen, verstaan, 94, 44 Zwaluwvlerken zijn uwe zware 64, 33 Zij kwam en droeg een wâ melkwit en -zacht 187, 179 Zij leefden, stierven; waren jong onwijs 192, 200 Zij tilt zich overeind en in 68, 34 Zij waren den dag zich moe gegaan 60, 31 Zij, wier vriendlijke lievernij 47, 23

Inhoud

Opm.: De eerste cijfers verwijzen naar de bladzijden in het tekstdeel (deel I) waar de tekst van het gedicht te vinden is; de cursieve getallen hebben betrekking op de pagina's van het apparaatdeel (deel II) die de commentaar bij het gedicht bevatten. Waar slechts één cijfer voorkomt, verwijst dit, als het gecursiveerd is, naar het apparaatdeel, en als het romein is gezet, naar het tekstdeel.

WOORD VOORAF *V*

VERANTWOORDING *VII*

APPARAAT ZES CHRISTUS-VERZEN 3, *1*

- [1] Stammen vragen naar een vreemd ding, 5, *2*
- [2] Er is in donkerte een flauw afschijnen 6, *3*
- [3] "Daar was weening in mijn beï oogen 7, *3*
- [4] O, wat in loten 8, *4*
- [5] KERSTLIEDJE (In de donkere dagen van Kersttijd) 9, *4*
- [6] IS HET WAAR, DAT GIJ HET WAART? 10, *5*

SCHERZO 11, *6*

- [7] Dit is van een lichtkind 13, *6*
- [8] Dit denken aan U wil zuiver zijn 15, *7*
- [9] DE BLOEMEN SPREKEN: 16, *8*
- [10] Laat de luiken geloken zijn 17, *8*
- [11] Gij, eersteling, hebt neergezien 18, *9*

VERZEN 1895 19, *11*

- [12] De bedgordijnen hangen zoo ijl 21, *11*
- [13] Hoe ver, hoe ver ik dit alles vind, 26, *12*
- [14] "O, als ik dood zal, dood zal zijn 27, *13*
- [15] Die nacht van zelfvernedering 28, *13*
- [16] In de stilte waarin wij zijn, de vertrouwelijke 29, *15*
- [17] Laat ik nu leggen lichte dingen 30, *15*
- [18] Hun zachte oogen 31, *16*

PAUL VERLAINE † 33, *17*

- [19] Men mocht wel willen in donzen woorden 35, *17*
- [20] Hoe zoet gesloten, toegesloten 36, *18*

IN GEDEMPTE TOON 37, *20*

- [21] In droomomhelzingen 39, *20*
- [22] Wiegelend hoofd, zoet vrouwenhoofd, 40, *21*

- [23] Uw handen zij ver- 41, 21
- [24] In teere schaduw zilverblauw 42, 21
- [25] Hoe duizendvoudig lief en zacht 43, 22
- [26] Een stille dag is om mij heen 44, 22

ALBUMBLAD 45, 23

- [27] Zij, wier vriendlijke lievernij 47, 23

VERZEN 1897 49, 24

- [28] De lente valt dan in een oude stad 51, 24
- [29] Schepen liggen er; waarom zoo... 52, 25
- [30] Mij is 't alsof de takken frissche blaren 53, 25
- [31] Een oogenblik 54, 26
- [32] De regen trilt 55, 27
- [33] Om mijn oud woonhuis peppels staan 57, 28
- [34] Er is een leven in wat bewegen, 58, 30
- [35] Een sneeuw ligt in den morgen vroeg 59, 31
- [36] KERSTLIEDJE (Zij waren den dag zich moe gegaan) 60, 31

MORGEN 61, 33

- [37] Ik zie den morgen als een gouden mist 63, 33
- [38] Zwaluwvlerken zijn uwe zware 64, 33
- [39] Zij tilt zich overeind en in 68, 34
- [40] Nu dat wij naar buiten treden 69, 34
- [41] Er dwarrelt een vlucht 70, 34
- [42] Ik voel haar bevende tegen mij aan 71, 35

ALBUMBLAD EN ZES ANDERE GEDICHTEN 73, 36

- [43] ALBUMBLAD (Waar in de ondoorschenen lagen; *Verzen*) 75, 36
- [43a] HERINNERING (Waar in de ondoorschenen lagen; handschrift)
77, 36

RONDELS 79, 36

- [44] 't Getij liet uit den mantel zijn 79, 36
- [45] De knechts des zomers zijn in 't land 80, 37
- [46] Verlaat mij en gaat heen, gaat heen, 81, 38
- [47] BALLADE 82, 39
- [48] DE MOLEN 83, 40
- [49] REGEN 86, 41

VOOR 5 DECEMBER 87, 42

- [50] Dit wilde ik U gegeven weten, 89, 43
- [51] Dit dan het eerst, 91, 43
- [52] Zult gij begrijpen kunnen, verstaan, 94, 44
- [53] Wij doen elkander zeer, het kon 100, 45

KINDERPARTIJ 103, 46

[54] Danst, danst tesamen een rondedans [*Verzen*] 105, 46

[54a] Danst, danst tesamen een rondedans [handschrift] 111, 46

CLAGHEN 117, 49

[55] Hoe druk, hoe druk loopt door mijn hoofd 119, 49

[56] O pijn om van 120, 49

[57] En dan weer komt het 121, 51

[58] O wisseling 122, 51

[59] In claghen, claghen 124, 52

OINOT ENA ΣΤΑΛΑΓΜΟΝ... 125, 54

[60] Waar op de plecht, gekarteld uit het hout 127, 54

OOSTERSCH 131, 58

[61] Onze gedachten waren wel bijeen 133, 58

[62] De lippen van het water leggen zich 134, 58

[63] EMIR KHOSRAU 135, 59

[64] En toen zij van mij opstond en de haren 136, 60

[65] O nachten van gedragene extase 137, 60

UIT DE RUBAIJAT 138, 62

[66] O wereldrad, hardvochtige despoot, 138, 62

[67] Het eerste groeien aan den waterkant 138, 63

[68] Waar lila tulpen, rozen rood ontsproten, 138, 63

[69] ‘Ik ben de Joessoefbloem; mijn goudmond laat 138, 63

[70] Duizende dagen doofden er hun licht 138, 64

[71] O werkman, wees omzichtig in uw doen! 139, 65

[72] De kruik ook is in liefdes ban geweest 139, 65

[73] De roode wijn, die onder lachgeluid 139, 66

[74] Veel kostbaar bloed heeft 's werlds loop gestort 139, 66

[75] Wij gaan en komen en de winst is waar? 139, 66

[76] De wereld gaat en gaat, als lang na dezen 140, 67

[77] In dezen kring van komen en van gaan 140, 67

[78] Geen, die op om te keeren zich bezon, 140, 68

[79] Ons blijven is vervuld van harteleed, 140, 69

[80] Het laatste der begravenen verging 140, 70

[81] Daarom, laat af van hoop en wanhoop, kom 141, 70

[82] O droomend hart, kies u een nieuw vertier 141, 72

[83] Ons is de dag; op alle winden varen 141, 73

[84] Wat deed u uit den eersten slaap ontwaken 141, 75

[85] De liefste naderde, mijn zinnen weken; 141, 75

[86] O lief, dat niet dan eerst uit leed ontsprong 142, 75

[87] De zefier waait Uw adem toe; het neemt 142, 76

[88] Geen hart, dat niet verbloedt, van U gerukt, 142, 76

[89] Maak licht voor mij des levens zwaar gewicht, 142, 76

[90] Goud en veel koper als een klokkespijs 142, 77

- [91] Die het geijkte wijselijk beleden, 143, 77
- [92] Wijn drink ik en des morgens riekt mijn baard 143, 78
- [93] Een druktemaker is, wiens naam bekend is, 143, 78
- [94] Tentmaker, zie, uw lichaam is een tent, 143, 79
- [95] Ik scheidde; onverstand was allerwegen, 143, 80

VERZEN 81

- [96] CHEOPS 145, 98

ONGEBUNDELD 153

- [97] ALBUMBLAD ("Ik ben de perken langsgegaan, *Gids*-versie) 155, 111
- [97a] ALBUMBLAD ("Ik ben de perken langsgegaan, handschrift) 163, 111

OOSTERSCH; VERZEN NAAR PERZISCHE EN ARABISCHE DICHTERS
175, 157

- [98] O brug, hoog omgebogen, wie betraden 176, 157
- [99] De dauw hangt parelen aan takken en aan blaren 177, 159
- [100] De beek is een velijnen blad, 177, 162
- [101] Mijn boom heeft kweeën tegen ooft, 178, 165
- [102] Mijn oogen vroegen: word ik nog aanvaard? 180, 167
- [103] Vreemd, dat eenzelfde huis bevat ons beiden 180, 168
- [104] God heeft een huis gebouwd en dak 181, 170
- [105] LAATSTE WIL VAN ALEXANDER 182, 171
- [106] Wat brengt gij mede uit de looverlanen 183, 172
- [107] Er wordt niets van Zijn wezen meegedeeld 183, 173
- [108] Gij Reikende over zinnen en gedachten 183, 173
- [109] O nachtegaal, die roept en jubelt uit 183, 173
- [110] Ik zag met pronk en kostbaarheden 184, 174
- [111] Jezus, die door de wereld ging, 185, 175
- [112] "Ik ben de waarheid!" en na steeniging 186, 177
- [113] DUIZEND EN ÉÉN NACHT 187, 179

SOEFISCH 188, 182

- [114] O zoetheid van te lachen zonder mond 188, 182
- [115] Om 's hemels cirkelenden loop te raden 188, 183
- [116] Gij, van het Goddelijk geschrift een exemplaar, 188, 184
- [117] Noch gij noch ik doordringt den buitenschijn 188, 184
- [118] Voor wien de glans des Oppersten omspeelt, 188, 185
- [119] Over het blad des levens als een stift 189, 186
- [120] Het hart – een gierig vuur, dat ons verbrandt, 189, 187
- [121] Dan ben ik licht, den hoogsten zon te boven, 189, 187
- [122] Des harten deemoed is des wijzen glans 189, 188
- [123] Al mijn verdiensten als verwijten klonken, 189, 189
- [124] Hoe meer gekleed, hoe naakter ik mij vind, 190, 189

- [125] Wie van zich deed elk wenschen, alle hopen, 190, 190
- [126] Hoe ook het lot met kwellen u mag slaan, 190, 191
- [127] Zoolang de zon gaat langs de lichtwarande, 190, 192
- [128] Het antwoord en al het verweer van dezen 190, 193
- [129] O wereld, die zoo zeer subtiel en fijn 191, 194
- [130] Hoe kort ook, omgang is een fel venijn, 191, 194
- [131] Hij minacht mij, wiens eigen wezen min is 191, 195
- [132] O heb den blik der armen niet gemedan, 191, 197
- [133] Een wenk en sierwilg noch cypres verpoost 191, 198
- [134] Stil op mijn bed terneergeslagen schrei ik 192, 199
- [135] Zij leefden, stierven; waren jong onwijs 192, 200
- [136] De tijd maakt vaal, onoogelijk en krom 192, 201
- [137] O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij, 192, 202
- [138] Uit kemeltenten, uit den koningszaal 192, 202
- [139] Pulver en doffe asch werden de vromen 193, 203
- [140] Een sultanaat met pracht van janitscharen, 193, 204
- [141] O roes der jeugd, toen ik mij moest vergapen 193, 205
- [142] De draden van uw wil zijn thuisgebracht 193, 205
- [143] De zon, die bliksemt in zijn sterke vuren, 193, 206
- [144] Dan als verschijnt de Heer van dezen hof, 194, 207
- [145] Kom tot mij, tot mijn hart, dat trilt als loover, 194, 208

DE BUNDEL OOSTERSCH 210

BIJLAGE 1 195, 227

TWEE AMOREUSE LIEDEKENS 197

- [146] TAVONT SULLEN WI VROLIC SIJN 199, 227
- [147] EEN LIEDEKEN VAN SCEIDEN 200, 228

UIT DEN TUIN VAN EPICURUS 201

- [148] LUCRETII II vs. 1-62 203, 229
- [149] LUCRETII III vs. 1-30 205, 230
- [150] CIRIS vs. 1-41 207, 231

BIJLAGE 2 234

BIBLIOGRAFISCH REGISTER VAN VERTALINGEN 251

BIBLIOGRAFISCH REGISTER VAN MUZIEKBEWERKINGEN 257

BIBLIOGRAFIE 262

REGISTER VAN BEGINREGELS 289

INHOUD 293

